

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TABIATNI MUHOFAZA QILISH
DAVLAT QO'MITASI

Yusufjon Shodimetov, Jumanazar Xolmo'minov

EKOLOGIK HUQUQ

(Oliy ta'lim muassasalari uchun darslik)

TOSHKENT – 2015

UO'K 349.6(075.8) (575.1)

KBK 67.407(50*)ya73

U-32

Shodimetov, Yusuf. Xolmo'minov, Jumanazar.

Ekologik huquq: Oliy ta'lim muassasalari uchun darslik. Toshkent, «Fan va texnologiya», «Chinor ENK», 2015-yil, 512 bet.

ISBN 978-9943-313-70-5

Taqrizchilar:

M. B. Usmonov – O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti professori, yuridik fanlari doktori;

A. A. Muhitdinov – Toshkent Avtomobil va yo'llar instituti kafedra mudiri, texnika fanlari doktori, professor.

Mazkur darslik uch qismdan iborat bo'lib, birinchi qismda inson, jamiyat va tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga oid konsepsiyalar, tabiatning rivojlanishida ijtimoiy qonunlarning roliga keng o'rin berilgan. Ikkinchi qismda tabiiy obyektlar huquqiy rejimining o'ziga xosligi, tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilishning huquqiy tartibga solinishi masalalari ko'rib chiqilgan. Uchinchi qismda xorijiy mamlakatlar tajribasi, xalqaro atrof-muhit huquqining bugungi holati atroflicha yoritib berilgan. Darslikdan o'rin olgan materiallar talabalarda yangicha ekologik-huquqiy ong va tafakkurni shakllantirishga yo'naltirilgan.

UO'K 349.6(075.8) (575.1)

KBK 67.407(50*)ya73

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2014-yil 23-avgustdagi 335-sonli qaroriga asosan nashr etildi

ISBN 978-9943-313-70-5

© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2015.

© «Chinor ENK», 2015;

© Shodimetov Y. va b., 2015

KIRISH

XXI asr insoniyat oldida global ekologik muammolar kelib chiqishi bilan tavsiflanadi. Xususan, bugungi kunda sanoat rivojlanishi oqibatida atmosferaga chiqayotgan uglevodorod gazi miqdori yil sayin ko'paymoqda. Bu esa sayyoramizda «issiqxona hodisasi»ni kuchaytirib, keskin iqlim o'zgarishlarini yuzaga keltirmoqda, oqibatda tabiiy ofatlar ko'paymoqda. Dunyoning ko'pgina mintaqalarida tabiiy muvozanatning buzilishi, sayyoramizdagi haroratning o'rtacha 1,5 darajaga ko'tarilishi doimiy muzliklar egallagan maydonlarning qisqarishi, umumiy suv sathining ko'tarilishi, cho'llashish jarayonining kuchayishi, nabotot va hayvonot olami noyob namunalarning kamayib ketishi, dunyo ahlini xavotirga solayotgan iqlim o'zgarishi kabi global muammolarni keltirib chiqarmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek, «Bugungi kunda insoniyat oldida yangi, global muammolar paydo bo'lmoqda. Ular qatorida iqlim o'zgarishlari, ekotizim va bioxilma-xillikni saqlash va asrab-avaylash, tabiiy zaxiralarning tugab borishi va boshqa shu kabi juda o'tkir muammolarni qayd etish joiz. Ularning oqilona yechimi davrimizning eng keskin muammosiga aylanmoqda. Bu muammolarni hal etish intellektual salohiyatning har tomonlama o'sishini, ko'p asrlar mobaynida vujudga kelgan qonunlarni qayta idrok etish va yangicha baholashni, bizni qurshab turgan borliqni keng miqyosda o'rganish bo'yicha chuqur ilmiy tadqiqot va tajribalar olib borishni taqozo etishi mumkin»¹. Bu fikrlar, shubhasiz, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish masalalariga ham bevosita taalluqlidir.

«Yaqin-yaqinlargacha o'zining ulkan bioxilma-xilligi bilan mashhur bo'lgan Orolbo'yi mintaqasida o'simliklar va yovvoyi hayvonlar turi keskin kamayib bormoqda, jumladan, sut emizuvchilarning 12, qushlarning 26 va o'simliklarning 11 turi butkul yo'q bo'lish arafasida turibdi. Orolning

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidagi roli va ahamiyati» mavzusida Samarqandda o'tkazilgan xalqaro konferensiyaning ochilish marosimidagi nutqidan. // «Xalq so'zi». 2014-yil, 16-may.

qurigan qismi oʻrnida hosil boʻlgan 5,5 million gektardan ortiq maydonda-
gi yangi Orolqum sahrosi tobora butun Orolboʻyi mintaqasiga yoyilmoqda.
Bu yerdan har yili atmosferaga qariyb 100 million tonna chang va zaharli
tuzlar koʻtarilib, qum boʻronlari va kuchli shamollar bilan mazkur hudud-
dan ancha olis boʻlgan mintaqalarga ham tarqalmoqda»¹. Bu maʼlumot-
larni keltirar ekan, davlatimiz rahbari ekologik tahdidlarning oldini olish
va bartaraf etish uchun, eng avvalo, ekologik vaziyatni barqarorlashtirish-
ga xizmat qiluvchi huquqiy asoslarni yaratish, atrof-muhit muammolarini
imkon qadar yangi innovatsion gʻoyalar va oqilona yechimlarga tayangan
holda hal qilish lozimligini qayta-qayta taʼkidlab oʻtgan.

Yurtboshimizning yuqoridagi koʻrsatma va gʻoyalari insoniy faoli-
yatning barcha turlarida atrof-muhitni muhofaza qilishga oid amaldagi
qonunlarga rioya etilishini, shu bilan birga, tabiat boyliklaridan oqilona
foydalanish va muhofaza qilish toʻgʻrisidagi ekologik qonunlarni yanada
mustahkamlash hamda ularning ijrosini taʼminlashni qatʼiyroq nazorat
etishni ham nazarda tutadi.

Davlatimiz belgilagan strategik maqsadlarga erishishda iqtisodimizning
moddiy asosi boʻlgan tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni mu-
hofaza qilishga doir munosabatlarni tartibga soluvchi qonun hujjatlari ham
muhim ahamiyatga egadir.

Jumladan, Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50-moddasi-
da: «Fuqarolar atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda boʻlishga maj-
burdirlar», 55-moddasida esa «Yer, yer osti boyliklari, suv, oʻsimlik va
hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir,
ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir»², deb
koʻrsatilganligi huquqiy asos sifatida oʻta muhimdir.

Asrlar davomida inson tabiatni oʻziga boʻysundirishga harakat qilib
keldi, tabiiy resurslarni tuganmas deb hisoblab, ularga nisbatan ehtiyotsiz,
faqat isteʼmol obyekti sifatida munosabatda boʻldi. Buning natijasida hozir-
gi vaqtda respublikamizda noqulay, baʼzi mintaqalarimizda xavfli ekologik
vaziyat vujudga keldi, katta shaharlarda atmosfera havosidagi zaharli gaz-
lar miqdori oshib bormoqda, tuproq unumdorligi pasaydi, biologik xil-

¹ Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Orol dengizi mintaqasidagi
ekologik ofat oqibatlarini yumshatish boʻyicha xalqaro hamkorlikni rivojlantirish» mavzu-
sida Urganchda oʻtkazilgan xalqaro konferensiya ishtirokchilariga yoʻllagan tabrigidan. //
«Xalq soʻzi». 2014-yil, 30-oktyabr.

² Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, T., «Oʻzbekiston», 2014-yil.

ma-xillikka tiklab bo'lmaz darajada zarar yetdi, ishlab chiqarish joylarida atrof-muhit ifloslandi va hokazo. «Ekologiya hozirgi zamonning keng miqyosdagi keskin ijtimoiy muammolaridan biridir, – deb yozadi O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov, – uni hal etish barcha xalqlarning manfaatlariga mos bo'lib, sivilizatsiyaning hozirgi kuni va kelajagi ko'p jihatdan ana shu muammoning hal qilinishiga bog'liqdir»¹.

Davlatimiz rahbari Islom Karimov BMT Bosh Assambleyasining Mingyillik rivojlanish maqsadlariga bag'ishlangan oliy darajadagi yalpi majlisidagi nutqida qayd etganidek, «ekologiyani muhofaza qilish va atrof-muhitni asrab-avaylash, ayniqsa, hozirgi anomal tabiiy o'zgarishlar sharoitida Mingyillik deklaratsiyasida belgilangan maqsadlar ga erishishda katta ahamiyat kasb etadi»².

Tabiat ne'matlaridan oqilona foydalanish va uni muhofaza etish – bu avvalo undagi mutanosiblikni, tenglikni, muvozanatni doimo ushlab turish, atrof tabiiy muhitni doimo yaxshilab borish, ular buzilganda esa tiklashning samarali choralarini qo'llashdan iborat. Bu vazifalarni amalga oshirishda ekologik qonunlarning alohida o'rni bor. Mustaqillik yillarida yurtimizda tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza qilish munosabatlarini tartibga soluvchi qonunlarni takomillashtirish va rivojlantirishga oid keng qamrovli ishlar amalga oshirildi. O'zbekiston Respublikasining ekologik munosabatlarni tartibga soluvchi o'nlab qonun hujjatlari qabul qilindi.

Mazkur qonunlarning qabul qilinishi u yoki bu darajada tabiatni muhofaza etish munosabatlarini takomillashtirishga, tabiiy resurslarni muhofaza etishning huquqiy vositalari samaradorligini oshirishga xizmat qildi. Xususan, bozor iqtisodiyoti munosabatlari talablariga javob beruvchi, xalqimizning milliy boyligi hisoblangan har bir tabiat obyektiining yangicha huquqiy holatini belgilovchi Yer kodeksi, O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida», «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida», «Yer osti boylklari to'g'risida», «O'simliklar dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida», «Atmosfera havosini

¹ Islom Karimov. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., «O'zbekiston», 1999-yil, 507–508-betlar.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning BMT Bosh Assambleyasining Mingyillik rivojlanish maqsadlariga bag'ishlangan oliy darajadagi yalpi majlisida so'zlagan nutqidan (2010-yil, 20-sentyabr.). Xorijiy ijtimoiy-siyosiy doiralar vakillarining munosabatlari va sharhlari. T., «O'zbekiston», 2010-yil, 7-bet.

muhofaza qilish to'g'risida», «O'rmon to'g'risida», «Ekologik ekspertiza to'g'risida», «Chiqindilar to'g'risida», «Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida», «Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risida», «Radiatsiyaviy xavfsizlik to'g'risida», «Yer kadastr to'g'risida», «Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida», «Yong'in xavfsizligi to'g'risida», «Madaniy meros obyektlarini huquqiy muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida», «Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida», «Ekologik nazorat to'g'risida», «Aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi to'g'risida»gi Qonunlari hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2008-yil, 19-sentyabr qarori bilan tasdiqlangan «2008–2012-yillarda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish harakat Dasturi», shuningdek, Vazirlar Mahkamasining 2013-yil, 27-maydagi 142-son qarori asosida qabul qilingan, 2013–2017-yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit muhofazasi bo'yicha harakat Dasturlari¹ moddiy boyliklarimiz asosi bo'lgan tabiiy resurslarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishga oid munosabatlarni huquqiy tartibga solishda yangicha mazmun kasb etdi hamda mamlakatimizda ekologik muammolarni hal qilish borasida katta ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy hujjatlar bo'lib qoladi.

Bu borada, ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» mavzusidagi ma'ruzasida «Atrof-muhitni himoya qilishni ta'minlash tizimida nodavlat notijorat tashkilotlarning roli va o'rni belgilashga qaratilgan «Ekologik nazorat to'g'risida»gi Qonun loyihasini ishlab chiqish va boshqa qator qonun hujjatlarini qabul qilish fursati yetdi»², – degan fikri konseptual ahamiyat kasb etib, ekologiya sohasida qonunchilikni takomillashtirishda muhim dasturilamal bo'lib xizmat qiladi.

¹ O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari to'plami, 2013-yil, 22-son, 282-moddada.

² «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi». O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. 2010-yil. 12-noyabr. Toshkent, «O'zbekiston», 2010-yil, 47-bet.

O'zbekiston Respublikasining ekologik xavfsizligiga ichki va transchegaraviy xavf-xatarlarni aniq belgilash, ularni murakkablik va muhimlik darajasiga ko'ra tasniflash, amaldagi, shuningdek, potensial xalqaro tashabbuslar, dasturlar va loyihalar samaradorligini xatlovdan o'tkazish va baholash yo'li bilan «O'zbekiston – jahon hamjamiyati» o'zaro hamkorligi samaradorligini oshirish ushbu yo'nalishning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Shunga qaramasdan atrof tabiiy muhit holatini yomonlashtiradigan, atrof tabiiy muhit muhofazasi bo'yicha belgilangan normativlar talablaridan chetga chiqib, tabiat obyektlarining ifloslanishiga sabab bo'layotgan ko'plab misollarni keltirish mumkin.

Hisob-kitoblarga ko'ra, har yili dunyo bo'yicha atmosferaga 100 million tonnadan ortiq uglevodorod chiqarilar ekan. Shuning 74 foizi rivojlangan davlatlar hissasiga to'g'ri keladi. Olimlarning fikricha, o'rmon yong'inlari oqibatida atmosferaga chiqayotgan karbonat angidrid sanoat chiqindilarining 50 foiziga teng keladi. Havoga ko'tarilgan tutun atmosferaning yuqori qatlamida kuyindi zarralarini ko'paytiradi. Oqibatda sayyoramizga quyoshdan kelayotgan issiqlik energiyasi qaytadan koinotga yoyilishi o'rniga Yerning o'zida qolib, «issiqlxona hodisasi»ni keltirib chiqarmoqda¹.

Bunday holatlarning sababi ma'lum ma'noda mavjud qonunlarda ekologik talablarni belgilovchi normalarni amalga oshirish mexanizmining nazarda tutilmaganligi, ekologiya qonunchiligini buzganlik uchun javobgarlik masalalarining yetarli darajada ishlanmaganligidir.

Hozirgi vaqtda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish butun dunyoda muhim vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va mavjud bo'lgan tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishga ko'maklashadigan qonunchilik, texnologik, iqtisodiy va boshqa choralarni ishlab chiqish insoniyat hayoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir davlat o'z qonunchiligida atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish yuzasidan tegishli normalarini o'zining tabiiy iqlim sharoitidan kelib chiqib ishlab chiqadi.

Bugungi kunda ekologiya muammosi muayyan bir davlatgagina tegishli bo'lmay qoldi. Dunyoda tabiat muvozanatini barqaror ushlab tu-

¹ Ahmedov T. Iqlim o'zgarishlari: dunyo hamjamiyati e'tiborida. // «Jamiyat». 2012-yil, 30-noyabr.

rish uchun davlatlar o'zaro hamkorlikda ish olib borishi zarur bo'lmoqda. Shuningdek, ekologik munosabatlarni tartibga soluvchi qonun hujjatlarida tabiatni muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish masalasiga qo'yiladigan talablar samaraliroq bo'lishi shart. Bu borada qo'shni davlatlarning ekologik qonun hujjatlarini o'rganish va ularni milliy qonunlarimiz bilan qiyoslash orqali o'xshash jihatlari, farqlarini aniqlash, ekologik munosabatlarni tartibga solishning xalqaro miqyosdagi ilg'or yutuqlarini milliy qonunchiligimizda qo'llash orqali ekologik qonunlarimizni takomillash-tirish maqsadga muvofiqdir.

Shu ma'noda, «Ekologik huquq» darsligi ham yuqoridagi maqsadlarga erishishga xizmat qiladi.

Darslikda ekologiya qonunchiligi, uning nazariy-huquqiy asoslari, kiritilgan so'nggi qo'shimcha va o'zgartirishlar, Prezident farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari va qonunosti normativ-huquqiy hujjatlari, tegishli Davlat dasturlari talablari inobatga olingan holda aks ettirilgan. Shuningdek, ekologik huquqiy munosabatlarni tartibga solish hamda ulardan foydalanish mexanizmi aniq ma'lumotlar asosida yoritib berilgan.

Ushbu darslik O'zbekiston Respublikasi Davlat Ta'lim standartlari (DTS) va unga mos ravishda ishlab chiqilgan o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish konsepsiyasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi hamda Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tomonidan 2013-yilga qadar taqdim qilingan ma'lumotlar asosida nashrga tayyorlandi.

Darslikda bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy o'zgarishlar, amaldagi qonun, qonunosti va xalqaro huquqiy hujjatlarga alohida urg'u berilgan.

Toshkent Davlat yuridik universiteti va Toshkent Avtomobil va yo'llar institutining malakali professor-o'qituvchilari tomonidan tayyorlangan mazkur «Ekologik huquq» darsligi ham tom ma'noda ushbu maqsadga xizmat qiladi hamda tegishli mutaxassislik bo'yicha talabalarning ekologik huquq borasidagi bilimlarini shakllantirish va chuqurlashtirishni ko'zda tutadi.

Birinchi qism

I bob. TABIAT VA JAMIYAT O'RTASIDAGI O'ZARO MUNOSABATLAR KONSEPSIYASI

Asosiy iboralar

Globallashuv – butun dunyoning yagona bir hududga aylanishi, yagona axborot va kommunikatsiya tizimining paydo bo'lishi, yagona bozor tizimining vujudga kelishi, global ijtimoiy-ekologik muammolarning paydo bo'lishi.

Noosfera – aql qobig'i (yunoncha «noos» – aql). Biosferaning inson tafakkuri va idroki orqali barqaror rivojlanishini ta'minlash konsepsiyasi.

Rekreatsiya – sog'lomlashtirish, ekologik qulay sharoitning hosil bo'lishi.

1.1. Tabiat – hayot, moddiy boylik va farovonlik manbayi

Kishilik jamiyatining rivojlanish jarayonida tabiatga ta'sir darajasi tobora ortib, yerlarning kimyoviy zararlanishi, atmosfera havosi va suv havzalarining ifoslanishi ayniqsa kuchayib bormoqda.

Inson ilk bor olovdan foydalanish orqali atmosfera havosini ifloslantirdi. Ammo hozirgi zamon ishlab chiqarish korxonalari, xususan, metallurgiya, kimyo sanoati, qishloq xo'jaligining intensiv rivojlanishi antropogen ta'sirni yanada kuchaytirdi va endi bu ta'sirlarni oddiy olov yoqish bilan taqqoslab bo'lmaydi.

Aviatsiyaning rivojlanishi, transport vositalaridan keng foydalanish, turli qurilish ishlari natijasida shovqin bilan bog'liq har xil mexanizmlarning ishlashi zamonaviy fan tilida katta fizik omillarning vujudga kelishi deb ataladi.

Vibratsiya ularning bir turi hisoblanib, transport tizimi, qurilish ishlari va boshqa holatlarda vujudga keladigan ekologik omil hisoblanadi.

Muhim omillardan yana biri elektromagnit to'lqinlardan iborat bo'lib, u tirik organizmlarga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi abiotik omillardandir. Bular qatoriga radioaktiv nurlanish va radiotoksinlarning paydo bo'lishini qo'shsak, tabiatda nafaqat fizik, balki fizik-kimyoviy ta'sirlarning naqadar tez sur'atda kuchayib borayotganini ko'ramiz.

Va nihoyat, insonning tabiatga biologik ta'siri ham paydo bo'ldiki, uning bosh omili mikrobiologiya sanoatining yuzaga kelishidir. Tibbiyot sanoatida, kanalizatsiya tizimida, suv inshootlarini tozalashda turli kimyoviy vositalarning qo'llanilishi bunday jarayonlarda yangi mikroorganizm, virus va bakteriyalar paydo bo'lishiga olib kelmoqda.

O'simlik va hayvonlarning introduksiyasini yangi ekotizimlarga kiritish, yangi hududlarni o'zlashtirish ham bakteriologik ta'sirning yana bir turi hisoblanadi. Atrof tabiiy muhitning holati nafaqat antropogen ta'sirlar orqali yomonlashib boradi, balki tabiatning o'zi ham doimo o'zgarib, degradatsiyaga uchrab turishi muqarrar jarayondir. Salbiy ta'sirning tabiiy omillari sifatida to'fonlar, zilzilalar, vulqonlarning otilishi, sunami, iqlim o'zgarishi bilan bog'liq tabiiy ofatlarni tilga olish mumkin.

Inson o'z taraqqiyoti davomida hamisha ham tabiiy ta'sirlarning sabablarini bilavermagan. Londondagi tabiat tarixini o'rganish Imperator kolleji va muzeyida olib borilgan geologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, mamont, dinozavr va boshqa turdagi yirik mavjudotlarning yo'qolib ketishiga, bundan 65 million yil avval Yerga kelib tushgan ulkan asteroid portlashi sabab bo'lgan. Bir necha oylar davomida quyosh nuri to'silib, fotosintez jarayonining to'xtab qolishi havoning keskin sovib ketishiga sabab bo'lgan, oqibatda tabiatdagi hayvonot olami uchun ozuqa moddalari yo'qolib, hayvonlar qirilib ketgan.

Tabiiy jarayonlar ta'sirida vujudga keluvchi xilma-xil salbiy hodisalar mavjud bo'lib, bunday hodisalar tabiiy ofatlar deb ataladi.

Albatta, inson bunday ofatlar oldida ojiz, ularni to'xtatishga qodir emas, ammo ularni oldindan ko'ra bilish, bashorat qilish yo'llarini izlab topdi va keyingi yillarda ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalangan holda, katta-katta tabiiy talafotlarning oldini olishga muvaffaq bo'lmoqda.

Bu boradagi o'ta muhim jihatlardan yana biri tabiiy omillarning inson salomatligiga ta'sirini faqat ekstremal holatda emas, balki normal tabiiy sharoitda ham o'rganish, bilish, tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar hamda o'zaro ta'sirlarning dialektik bog'liqligini anglab eishdan iboratdir.

Inson o'zi ham tabiatning bir qismidir, shuning uchun ham inson va tabiatning o'zaro ta'sirini tarixan o'rganish ilmiy jihatdan o'ta muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi zamonda inson tabiatga kamroq darajada bog'liqdir, shu sababli ham ilmiy texnika taraqqiyotining turli natijalari bilan qurollangan inson o'zi bilib-bilmasdan tabiiy ekotizimlar degradatsiyasiga sabab bo'lmoq-

da. Xususan, tabiiy qo'riqxonalarining birlamchi ko'rinishini o'zgartirib yubormoqda. Ammo biz qanchalik o'zimiz uchun moddiy boyliklar yaratmaylik, baribir ona tabiat inson uchun eng asosiy boylik va hayot manbayi bo'lib qolaveradi.

Insonning hayotiy ehtiyojlarini qondirish uchun tabiat quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- ekologik;
- iqtisodiy;
- estetik;
- rekreatsion;
- ilmiy va madaniy.

Tabiat **ekologik funksiyasining** mazmuni shundan iboratki, tabiatdagi o'zaro bog'liq bo'lgan hodisalar va jarayonlar ekologik muvozanatni saqlab turadi, shu jumladan, inson uchun ekologik optimum yaratadi. Shular doirasida inson o'zining tabiiy muhiti bilan doimiy o'zaro ta'sirda bo'ladi.

Tabiatning ayrim elementlari insonning nafas olish, ovqatlanish, modda almashinuvi va boshqa bir qator tabiiy fiziologik talab va ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladi.

Tabiatning ushbu funksiyasi naqadar muhim ekanligini, inson havosiz atigi bir necha daqiqa, suvsiz bir necha kun, ovqatsiz esa ikki oygina hayot kechirishi mumkinligi ham isbotlaydi.

Tabiatning iqlim hosil qilish funksiyasi ham inson va barcha tirik organizmlar uchun muhim hayotiy ahamiyatga ega, mazkur funksiyani o'rmonlar, daryolar, muzliklar kabi tabiat elementlari tashkil qilib, ular tufayli borliq olam mavjudotlari o'zlari uchun zarur turli xil resurslarga ega bo'ladilar.

Tabiatning **iqtisodiy funksiyasi** ham uning ekologik funksiyasidan keyin inson uchun juda muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, inson ehtiyojlarini ta'minlovchi tabiiy resurslar iqtisodiy xususiyatga ega bo'lib, ular hayotimizdagi iqtisodiy potensialni tashkil qiladi.

Agar tabiatning ekologik funksiyasi «abadiy» bo'lsa, iqtisodiy funksiyasi inson qo'li bilan yaratilgan (turar joylar barpo etish, kiyim tikish va h.k.). Tabiiy boyliklar insonning xilma-xil ehtiyojlarini qondirishda foydalaniladigan manba hisoblanib, iqtisodiy rivojlanishning asosini tashkil qiladi.

Tabiatning **estetik, rekreatsion, ilmiy va madaniy funksiyalari**. Tabiatning bu funksiyalari iqtisodiy funksiyalaridan ancha keyin, kishilik jamiyati rivojlanishining yuqori bosqichlarida vujudga keldi. Insonning ta-

biat bilan birgalikdagi hayoti uning ma'naviy va informatsion ehtiyojlarini qondirishda katta ahamiyatga egadir.

Shoir, yozuvchi va san'atkorlar bejizga tabiat haqida ko'p yozmaganlar, tabiat go'zalligidan bahra olib ijod qilmaganlar. Tabiat inson uchun jismoniy va ma'naviy ozuqalar manbayi sifatida xizmat qiladi.

Yer tabiati milliard yillar davomida tashkil topdi. Shu sababli u turli xil bilimlarning asl manbayi hisoblanadi, ayniqsa, yer evolyutsiyasining jarayonlarini va evolyutsiya qonuniyatlarini, ularning ekotizimlarini, tabiat funksiyalarini, mexanizmlarini, shuningdek, inson qanday paydo bo'lganligini tadqiq etish, odamzodning tabiatdagi o'rni qandayligini anglab yetish hamda uning ona tabiatga nisbatan ko'rsatajak ziyonlarini cheklash yo'llarini oydinlashtiradi.

Tabiatning insonga nisbatan funksiyasi masalasi yuridik ahamiyat kasb etadi. U tabiatdan oqilona foydalanish va atrof-muhitni insonning zararli ta'siridan muhofaza qilishni tartibga solishning asosini tashkil qiladi. Shuning uchun ham tabiatning iqtisodiy funksiyasini doimiy tarzda qo'llab-quvvatlab turish, tabiiy boyliklar kamayib ketishining oldini olish uchun zamonaviy ekologik huquq fani yer, suv, o'rmonlar va boshqa tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularga yetkazilishi mumkin bo'lgan tabiiy, kimyoviy va biologik zararlar ta'sirining oldini olish yo'lida normativ-huquqiy talablarni ishlab chiqadi.

Muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar qonunchiligi doirasida insonning tabiat bilan munosabati jarayonidagi estetik, rekreatsion, ilmiy, madaniy ehtiyojlarini qondirishning huquqiy asoslari tartibga solinadi.

Tabiatning insonga nisbatan funksiyasi masalasi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida ham o'z ifodasini topgan. shuningdek, O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»-gi Qonunida ham keng yoritib berilgan. Shuni aytish kerakki, ekologik qulay atrof-muhit sharoitida yashash deganda, insonning iqtisodiy, ekologik (fiziologik), estetik va boshqa ehtiyojlari to'liq qondiriladigan muhit tushuniladi.

Insonning tabiatga munosabati deyilganda esa, uning tabiatga nisbatan mehri, uni saqlashga va muhofaza qilish yo'lidagi sa'y-harakatlari anglashiladi. Albatta, o'z ehtiyojlarini ta'minlash jarayonida insonning tabiatga muayyan ta'siri yuzaga keladi. Amalda mazkur ta'sir kuchi inson ehtiyojlarining ko'lamiga bog'liq bo'ladi.

Albatta, bunday ta'sir insonning moddiy ehtiyojlarini sanoat, transport, qishloq xo'jaligi va iqtisodiyotning boshqa sohalari vositasida qondirish ja-

rayonida tabiatga bo'lgan munosabatni sifat jihatdan o'zgartirib yuboradi, xususan, ekotizimlarga kuchli ta'sir ko'rsatib, turli ekologik inqirozlarga olib keladi.

Bunday sharoitda inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlarni huquqiy tartibga solish orqaligina tabiatning rivojlanish qonuniyatlariga amal qilishni ta'minlash mumkin.

1.2. Dunyoda va O'zbekistonda yuz berayotgan ekologik muammolarning umumiy tavsifi

Insoniyat XXI asrga qadam qo'yar ekan, misli ko'rilmagan ekologik inqirozga duch keldi. Bu ekologik inqiroz inson bilan tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning buzilishi, ekotizimlardagi muvozanatning izdan chiqishi tarzida yuz beradi. Bunday holat inson, tabiat va jamiyat tizimida kuchayib borayotgan ekologik inqiroz jarayoni o'ta chigal va murakkab ekanligini ko'rsatmoqda.

«Xalqaro hamjamiyat insonning nafaqat yashash huquqi, balki to'laqonli va sog'lom turmush kechirishi uchun zarur mo'tadil atrof-muhit sharoitlariga ham bo'lgan huquqlarining muqaddas va daxlsizligini allaqachonlar e'tirof etgan. Ekologik xavfsizlik kishilik jamiyatining buguni va ertasi uchun dolzarbligi, juda zarurligi bois eng muhim muammolar sirasiga kiradi. Bu muammolar amaliy tarzda hal etilsa, ko'p jihatli hozirgi va kelgusi avlod turmushining ahvoli va sifatini belgilash imkoniyatini beradi»¹. Hozirgi zamon global ekologik inqirozi natijalari ko'plab ilmiy ishlarda va xalqaro tashkilotlar hisobotlarida baholangan. Inqirozni tashkil qiluvchi yo'nalishlar turli xildir. Global miqyosda atrof-muhit va ekotizimlar elementlari kamayib bormoqda, keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, dunyoning turli qismlarida tabiiy ekotizimlarning degradatsiyaga uchrashi, antropogen ta'sirning oshib borayotganligi kuzatilmogda.

BMTning Atrof-muhit dasturi (UNEP)ning ma'lumotlariga qaraganda, sayyoramizning yer resurslari 140 mln km² ni tashkil qiladi, ammo hozirda Yer kurrasidagi 15 foiz tuproq butunlay degradatsiyaga uchragan, 23 foizida esa degradatsiya jarayonlari davom etmoqda, tuproqdagi 30 foiz gumus miqdori eroziya orqali yuvib yuborilgan. So'nggi o'n yilliklarda 100 mln gektar o'rmon massivlari yo'q qilingan.

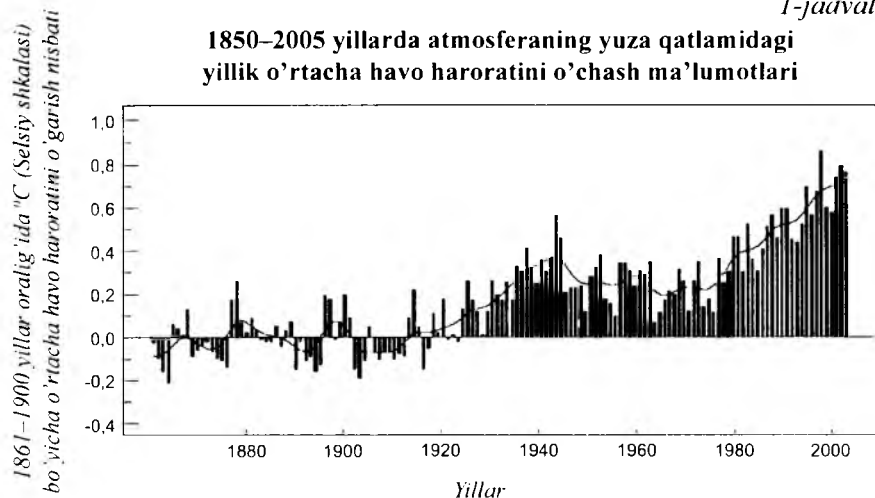
¹ Islom Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent, «O'zbekiston», 1997 yil.

Shuni aytish kerakki, quruqlikning 60 foizdan ortiq qismini antropogen (insonning xo'jalik faoliyati natijasidagi ta'sirlar ostida yuzaga keladigan) landshaftlar egallagan. Baliq turlarining 30 foizi, qush turlarining 12 foizi, hayvon turlarining 24 foizi yo'qolib ketish arafasida. Bugungi kunda eng muhim muammolardan yana biri toza ichimlik suvining global darajada yetishmasligidir. BMTning ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi paytda dunyoda 1,1 mlrd kishi toza ichimlik suviga ehtiyoj sezmoqda, 2,4 mlrd aholi tozalangan suv iste'mol qilmoqda.

O'tgan asrning boshidan boshlab karbonat angidrid gazining atmosferadagi miqdori 31 foizga, boshqa issiqxona gazlari – metan va azot – 50 va 15 foizga ko'paydi. «Iqlim o'zgarishi bo'yicha hukumatlararo ishchi guruhi»ning ma'lumotlariga qaraganda, keyingi 100 yil davomida olib borilgan kuzatishlar havo haroratining 0,7-1 darajagacha ortib borayotganini ko'rsatdi (1-jadval).

1-jadval

**1850–2005 yillarda atmosferaning yuza qatlamidagi
yillik o'rtacha havo haroratini o'chash ma'lumotlari**

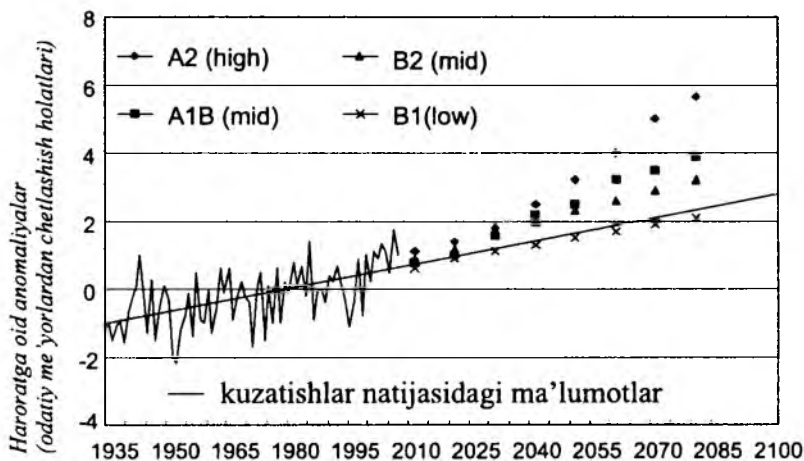
Bunday iqlimiy o'zgarishlar tendensiyasini Markaziy Osiyo mintaqaviy sotsioekotizimi misolida ham ko'rish mumkin (2-jadval).

Keyingi yillarda sobiq sho'rolar davrida olib borilgan bir tomonlama texnokratik siyosatning ekologik natijalari shuni ko'rsatdiki, Markaziy Osiyoning, shu jumladan, O'zbekistonning nozik ekotizimlari degradatsiyaga uchradi, cho'llanish jarayoni kuchayib ketdi, bu esa Orol dengi-

zining qurib borishiga olib keldi, natijada mintaqaviy ekologik tahdidlar va xavf-xatarlar vujudga keldi.

2-jadval

O'zbekistonda kuzatilishi mumkin bo'lgan iqlim o'zgarishining dinamikasi (anomal harorat)

Hozirgi kunda ekologik xavfsizlikning quyidagi mintaqaviy muammolarini alohida ko'rsatish mumkin:

- iqlim o'zgarishi;
- Orol dengizi fojiasi;
- atrof-muhitning transchegaraviy ifloslanishi (Tojikiston alyuminiy zavodi, Qirg'izistonning Maylisoy hududiga oid radiatsion muammolar va boshqalar);
- suv va energetik resurslarni boshqarishdagi muammolar;
- tuproq degradatsiyasi;
- atmosfera havosining ifloslanishi;
- chiqindilar boshqaruvidagi muammolar;
- biologik xilma-xillikning kamayib ketishi.

Yuqorida keltirilgan ekologik muammolarni hal qilishda ekologik huquqning o'rni beqiyosdir. Markaziy Osiyo mamlakatlari, shu jumladan, O'zbekiston mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab ekologik qonunchilikni keng ko'lamda isloh etib, takomillashtirib bormoqda. Keyingi

yigirma yil ichida tabiatdan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha o'nlab qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar ishlab chiqildi.

Ayniqsa, O'zbekistonda keyingi yillarda muqobil energiya turlaridan foydalanish bo'yicha xalqaro loyihalarning amalga oshirilishi va bu yo'nalishda ixtisoslashtirilgan qonunchilik bazasining yaratilishi global iqlim o'zgarishining oldini olish, uning oqibatlarini yumshatish va milliy adaptatsion tadbirlarni amalga oshirishda muhim rol o'ynamoqda.

Bu haqda Prezident Islom Karimov «Quyosh energiyasi – kelajak energiyasi» mavzuidagi Osiyo quyosh energiyasi forumining oltinchi yig'ilishidagi nutqida shunday degan edi: «Hech qachon e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydigan shunday muhim bir omil borki, u ham bo'lsa, qazib olinayotgan yoqilg'idan foydalanish misli ko'rilmagan darajada kengayib borayotgani atrof-muhitga sezilarli darajada zarar yetkazayotgani, aholining salomatligi va hayot sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgani va kelajakda global miqyosda barqaror rivojlanishga xavf solayotgani bilan bog'liq»¹.

Tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar konsepsiyasi. Keyingi yillar davomida ijtimoiy ekologiya, ekologik huquq fanlarining rivojlanishi, ekologiyaning falsafiy muammolarini tadqiq qilish natijasida tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar konsepsiyasining asoslari ishlab chiqildi.

Tabiatga nisbatan iste'molchilik munosabati konsepsiyasi. Tabiat va uning resurslariga iste'molchilik ruhida qarashlar amalda bozor iqtisodiyoti hamda rejali iqtisodiyot mamlakatlarida ham ustuvor masala qilib qo'yilgan.

Tabiatga nisbatan iste'molchilik munosabati konsepsiyasi asrlar davomida yashab keldi, asosan, bu holat kapitalizm davrida avj oldi. Sho'rolar davrida ham tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar amalda doimo iste'molchilik ruhida davom etib kelgan.

Ushbu konsepsiyaning asosiy ma'nosi shundan iboratki, unga ko'ra, tabiat bir xazina sifatida qaraladi, undagi barcha boyliklar bitmas-tuganmas deb qabul qilinadi, tabiatdan chegarasiz foydalanish psixologiyasi ustuvorlik qiladi. Bunday qarashlar sobiq sho'ro olimi I. V. Michurinring: «Biz tabiatdan saxovat kutmaymiz, undan barcha narsalarni olish bizning vazifamizdir», «Bizning asrimizga yetadi», «Bizdan keyin suv bossa ham mayli» kabi shiorlari asosida yillar davomida katta loyihalar amalga oshirilib kelindi.

Tabiatga aralashmaslik konsepsiyasi. Ushbu konsepsiya iste'molchilik munosabatiga qarama-qarshi hisoblanadi. Bunday konsepsiya, asosan,

¹ «Xalq so'zi», 2013-yil, 25-noyabr.

nazariy qarashlardan iboratdir, sababi, amalda insonning taraqqiyot davrida tabiatga aralashmasligi mumkin emas. Bu konsepsiya tarafdorlari tabiatdagi barcha jarayonlar obyektiv qonunlar asosida amalga oshadi, tabiat hammadan yaxshiroq biladi va tabiatga qilingan har qanday ta'sir bir necha barobar bo'lib qaytadi, degan tushunchani ilgari suradilar.

Biosfera haqida ta'limot. Tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar konsepsiyasi haqida tarixiy aspektda gapirilganda rus olimi akademik V. I. Vernadskiy, fransuz olimi Teyar de Sharden va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan noosfera haqidagi ta'limotga e'tibor qaratmog'imiz kerak bo'ladi.

XX asrning boshlaridayoq V. I. Vernadskiy o'z oldiga insonning Yer sayyorasi rivojlanishidagi o'rni masalasini ko'ndalang qilib qo'ydi. V. I. Vernadskiyning fikricha, inson tafakkuri geologiya hosil qiluvchi asosiy kuchga aylanadi. Shu boisdan ham insoniyat tabiatning kelajakdagi rivojlanishiga mas'uldur.

Bunday ta'limotning tarafdorlari insonning qudratli kuchini tabiat qonunlarini buzishga qaratmasligi, tirik organizmlarning kamayib ketishiga yo'l qo'ymaslik (o'tgan davrlarda bo'lganidek va afsuski, hozir ham davom etayotganidek) tamoyillarini ilgari suradilar. Inson aqlining kuchi insonga, atrof-muhitga, Yer sayyorasiga, Yer yaqinidagi kosmik muhitga va umuman, kosmosga yaxshi va haqqoniy munosabatda bo'lishga qaratilmog'i kerak.

«Insonning ilmiy tafakkuri va odam mehnati bilan biosfera yangi bir holatga – noosferaga aylanadi», – degan edi V. I. Vernadskiy. Noosfera – inson tafakkuri bilan uyg'un ravishda qayta ishlangan inson, tabiat va jamiyat, organik va noorganik dunyo, ongli va ongsiz kuchlar o'rtasidagi munosabatlar majmuyidir. **Noosferani yaratish ishini dunyoning rivojlanishini aniqlovchi, yo'naltiruvchi va uning harakatini tartibga soluvchi inson tafakkurining yetuk va huquqiy ustuvorligini ta'minlamasdan turib amalga oshirish mumkin bo'lmaydi.** Inson ongi, ilmiy tafakkuri, V. I. Vernadskiyning fikricha, insoniyatni halokatdan saqlab qolmog'i kerak.

Noosfera ta'limoti tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni mo'tadillashtiruvchi va o'zaro uyg'un garmoniya holatida bo'lishini ta'minlovchi hamda insonlar tan oluvchi tabiiy huquq va tabiiy haqiqat normalarini yaratishda muhim rol o'ynaydi. Tabiatni o'zlashtira borib, inson o'zini ham tabiat qonunlari, tabiiy imperativlar asosida o'zgartirib boradi.

Shularga asosan inson har bir tarixiy taraqqiyot bosqichida o'zgarib boradigan ijtimoiy va tabiiy jarayonlarini tartibga solish hamda nazorat qilish funksiyalarini o'z zimmasiga oladi.

Biosfera haqidagi ta'limot o'tgan asrning ikkinchi yarmida ishlab chiqilgan bo'lsa-da, hozirgi paytgacha hayotga tatbiq etilmadi. Ushbu

nazariya hozirgi zamon globallashuv va ekologik tahdidlar davrida katta potensialga ega bo'lib, huquq nazariyotchilarining fikricha, noosfera ta'limoti **yuridik dunyoqarashlarning kelajakdagi ilmiy va falsafiy asosiga aylanadi**. Mazkur nazariya ekologik huquqning muhim bir nazariy manbalaridan biri bo'lib qolishi mumkin.

Iqtisodiy rivojlanishni, kundalik ehtiyoj va talablarni aholini chegaralash konsepsiyasi. O'tgan asrning 60–70-yillarida bunday konsepsiyalarning paydo bo'lishi, asosan, tabiiy resurslarning kamayib ketishi, atrof-muhitning ifloslanishi, tabiat degradatsiyasi bilan bog'liq bo'ldi. Bunday konsepsiyaning tarafdorlari amerikalik olim J. Forrester va boshqa «**Rim klubi**»ning (Xalqaro nodavlat ilmiy-tadqiqot tashkiloti, 1968-y.) a'zolari tomonidan ilgari surilgan ekologik «kollaps» va u bilan bog'liq bo'lgan insoniyatning falokatli kelajagi, kishilik jamiyatining jadallik bilan borayotgan rivojlanishini ekstroapolyatsiya qilish ushbu nazariyaning asosi qilib belgilandi.

«Rim klubi» a'zolarining fikricha, insoniyat halokatli kelajagining oldini olish, inson va tabiat o'rtasidagi muvozanatni saqlab qolish yo'lida insonning o'z ehtiyojlarini chegaralash, iqtisodiyotning shiddatli rivojlanishini pasaytirish hamda aholi ko'payib ketishiga barham berish lozim bo'ladi.

Bunday nazariya dunyo bo'ylab katta shov-shuvlarga sabab bo'ldi va qat'iq tanqid ostiga olindi. Ammo bizning fikrimizcha, rivojlanish ham ma'lum bir optima, ya'ni oqilona chegaralar doirasida bo'lmog'i kerak, rivojlanish insonning tabiat bilan koevolyutsion holatida (o'zaro hamkorlikda) davom etmog'i kerak bo'ladi, albatta. Bu iqtisodiy rivojlanishni to'xtatish degani emas, balki tabiiy resurslardan oqilona foydalanish deganidir.

Shuning uchun ham «Rim klubi» tomonidan bildirilgan insoniyatning tabiiy boyliklardan haddan tashqari isrofgarchilik bilan foydalanishiga yo'l qo'ymaslik haqidagi qarashlari ekologik huquqning tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish maqsadlariga hamohangdir.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasi dunyo hamjamiyati tomonidan keng qo'llab-quvvatlanayotgan hozirgi zamon konsepsiyalaridan bo'lib, u inson, tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning barqaror taraqqiyotiga asoslangan. Ushbu konsepsiyaning paydo bo'lishi Birlashgan Millatlar Tashkilotining atrof-muhit muhofazasi bo'yicha faoliyati bilan bevosita bog'liqdir. BMT Bosh kotibining tashabbusi bilan 1984-yilda Atrof-muhit va rivojlanish bo'yicha Xalqaro komissiya tashkil qilindi va unga Norvegiyaning sobiq Bosh vaziri Gro Xarlem Bruntland rahbarlik qildi.

Komissiya oldiga boshqa masalalar qatori 2000-yil va undan keyingi uzoq yillarga mo'ljallangan atrof-muhit sohasidagi barqaror rivojlanish

strategiyasini ishlab chiqish vazifasi qo'yildi. Atrof-muhit va rivojlanish bo'yicha Xalqaro komissiyaning «Bizning umumiy uyimiz» nomli ma'ruzasi 1987-yil BMTning Bosh Assambleyasiga taqdim etildi.

Ushbu ma'ruzaning negizida barqaror rivojlanish konsepsiyasi yotadi. **Barqaror rivojlanish deganda insoniyatning bugungi kunning ehtiyojlarini ta'minlaydigan, kelajak avlodlarning imkoniyatlarini xavf ostiga qo'ymaydigan rivojlanish tushuniladi.** Boshqacha aytganda, barqaror rivojlanish – ekologik asoslangan iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishdan iborat.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasining muhim tomonlaridan biri shundaki, u nafaqat ekologik omillarni, balki vaqt omilini ham hisobga oladi. Uzoq yillarga mo'ljallangan barqaror rivojlanish modeli hozirgi va kelajak avlodlar manfaatlarining tengligi tamoyiliga asoslanganidir.

Ma'lumki, hozirgi kishilik jamiyati va aksariyat davlatlarning olib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosati tabiatning degradatsiyaga uchrashiga sababchi bo'lmoqda, bu esa kelajak avlodlar manfaati uchun katta zarar yetkazishi muqarrar.

1.3. Ekologik inqirozning asosiy sabablari

Ekologik inqiroz kelib chiqishining asosiy sabablarini bilish insoniyat uchun ham amaliy, ham ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ilmiy tadqiqotlar asosida tabiatdagi jarayonlarni o'rganishda innovatsion texnologiyalar va ekologik novatsiyalardan keng foydalanish tabiatdagi o'zgarishlarni bashorat qilish, uning oldini olish chora-tadbirlarini ishlab chiqishda katta qulaylik va imkoniyatlar yaratadi. Amaliy bilimlar natijasida ishlab chiqilgan tavsiyalar esa davlat va jamiyatning, alohida olingan guruhlarning tabiatga nisbatan munosabati yaxshi tomonga o'zgarishiga ko'maklashadi.

Agar global ekologik inqirozning kelib chiqish sabablariga umumiy baho beriladigan bo'lsa, buning asosiy sababi, tabiatga nisbatan insonning iste'molchilik, bosqinchilik mafkurasining natijasi ekanligini qayd etish lozim.

Inqirozning sabablari subyektiv ildizga ega bo'lib, ular inson, tabiat, jamiyat va davlat o'rtasidagi munosabatlarga borib taqaladi.

Mutaxassislarning keyingi yillarda olib borgan tahlillari shuni ko'rsatadiki, dunyoning ko'pchilik mamlakatlariga xos bo'lgan, shu jumladan, Markaziy Osiyo mamlakatlarida ham sodir bo'layotgan ekologik inqirozning sabablari sifatida quyidagilarni aytish mumkin:

– tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishda davlatning rolini kuchaytirish, bunday ishlarni davlat siyosati darajasiga olib chiqish

bo'yicha faoliyat hozircha sust borayotganligi, bunday holat davlatning ekologik funksiyasining past darajada ekanligini ko'rsatadi;

– tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilik va ekologik huquqning hozircha sust rivojlanayotganligi. Ammo ayrim mamlakatlarga qaraganda, ekologik qonunchilik O'zbekistonda keyingi yillarda ancha rivojlanib borayotganini ham aytib o'tmoq kerak. Qabul qilinayotgan ayrim qonunlar kamchiliklardan holi emas, ayniqsa, deklarativ tushunchalarning ko'pligi, protseduralarni tartibga solishning sayozligi (ekologik me'yorlashtirish, litsenziyalash, sertifikatsiyalash, audit), qonunlarni amalga oshirishning samarali mexanizmlari ishlab chiqilmagani va boshqalar;

– tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishda davlat boshqaruvini tashkil qilishdagi ayrim kamchiliklar. Joylardagi tabiatni muhofaza qilish tizimida muvofiqlashtirish ishlarini olib borishi lozim bo'lgan mahalliy davlat organlari rolining pastligi, jamoat tashkilotlari bilan hamkorlik yo'lga qo'yilmaganligi;

– atrof-muhit masalalari bo'yicha moliyaviy dasturlar va tadbirlarning kamligi, ayrim joylarda moliyalashtirish an'anaviy moliyalashtirish tamoyillari asosida olib borilishi, tashkil qilingan jamg'armalar mablag'larining ko'proq boshqa sohalarga ishlatilishi. Tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilishga xorijiy investitsiyalarni kiritish, yirik xalqaro loyihalarda ishtirok etish, ekologik novatsiyalarga maqsadli mablag'larni ajratishni tashkil qilish borasidagi vazifalarning hanuz dolzarb bo'lib qolayotganligi;

– mutaxassis ekologlarning yetishmasligi: soha bilan hamkorlik qiluvchi huquqshunolar, iqtisodchilar, sotsiologlar, muhandislar va boshqalarni qayta tayyorlash masalalari.

Malakali yurist-ekologlarning yetishmasligi, prokuratura xodimlarining ekologik bilimlarini oshirish masalalari, tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha munosabatlarni tartibga solish kabi muhim vazifalarni hal etish lozim.

Nazorat uchun savollar

1. Tabiat – hayot, moddiy boylik va farovonlik manbayi ekanligi haqida gapirib bering.

2. Dunyoda va O'zbekistonda ekologik muammolarning umumiy tavsifi nimalardan iborat?

3. Tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar konsepsiyasi haqida nimalarni bilasiz?

4. Barqaror rivojlanish konsepsiyasining ahamiyatini aytib bering.

5. Ekologik inqirozning asosiy sabablari nimalardan iborat?

II bob. EKOLOGIK HUQUQ – HUQUQNING KOMPLEKS YO‘NALISHI

Asosiy iboralar

Faunistik huquq – o‘simlik dunyosidan foydalanishni tartibga solish huquqi.

UNEP (United Nations Environment Programme) – BMT ning atrof-muhit dasturi.

EPA (United States Environmental Protection Agency) – AQSHning Atrof-muhit muhofazasi agentligi.

Kanserogenez – saraton kasalligining rivojlanib borishi.

Mutagenez – hujayralarning atipik bo‘linishi natijasida irsiy kasalliklarning rivojlanishi.

2.1. Ekologik huquqning fan sifatida paydo bo‘lishi va rivojlanishi

Ekologik huquqning vujudga kelishi, avvalambor, ekologiya fanining paydo bo‘lishi va rivojlanishi bilan bevosita bog‘liq. Ekologiya tushunchasi 1866-yilda nemis biolog Ernst Gekkel (1834–1919) tomonidan fanga kiritilgan.

Ekologiya so‘zi yunoncha «oikos» – «uy», «turar joy» va «logos» – «ta’limot» so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, uni kengroq ma’noda «barcha tirik organizmlarning bir-birlari va atrof tabiiy muhit bilan munosabatlarini va bu munosabatlar asosida kelib chiqadigan qonuniyatlarni o‘rganadigan fan» deya anglash kerak.

«Ekologiya» tushunchasi amaliyotga juda sekinlik bilan kirib keldi. XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida ingliz fiziologi I. Berdonsanderson, amerikalik olimlar S. Farbe va K. Shreter ekologiya to‘g‘risida ko‘p yozdilar. Ekologiya XX asrning boshlariga kelib fanning mustaqil sohasi sifatida shakllandi.

Ekologiya xususida AQSHda 1913-yilda chop etilgan Ch. Edamsning «Hayvonlar ekologiyasini o‘rganishga oid qo‘llanma», ingliz zoologi Ch.

Eltonning «Hayvonlar ekologiyasi», Rossiya ekologiya maktabining asoschilaridan biri, zoolog olim D. N. Kashkarevning «Hayvonot ekologiyasi asoslari» kabi kitoblari hozirgi davrda ham o'z qimmatini yo'qotganmagan.

Ekologiya fanining rivojlanishi, XX asr boshlariga kelib, dunyoda mintaqaviy va global ekologik muammolarning avj ola boshlashi ekologik huquqning paydo bo'lishiga va umumiy huquqning kompleks yo'nalishiga aylanishida muhim omil bo'ldi.

O'tgan asrning 70-yillari boshlarida AQSH va Yevropaning bir qator mamlakatlarida birinchi bor ekologik qonunlar paydo bo'la boshladi. AQSH hukumati atrof-muhit muhofazasi bo'yicha davlat strategiyasini ishlab chiqdi va uni bosqichma-bosqich amalga oshirishga kirishdi.

Birinchi bosqichda (o'tgan asrning 60-yillari oxirlari) atrof-muhitni muhofaza qilishning milliy qonuni qabul qilingandan so'ng, Tabiatni muhofaza qilish milliy siyosati asoslari ishlab chiqildi.

80-yillarga kelib esa, tabiatni muhofaza qilish federal siyosati o'z rivojlanishining **ikkinchi bosqichiga** qadam qo'ydi. Ushbu bosqichda atrof-muhitni muhofaza qilish ishlarini, ayniqsa, atmosfera havosi va suv ifloslanishining oldini olish tadbirlarini davom ettirish va eng muhimi, kanserogen, teratogen va mutagen xususiyatlarga ega bo'lgan toksik moddalarga qarshi kurashning huquqiy-normativ hujjatlarini ishlab chiqishga kirishildi. 1980–1985-yillar mobaynida tabiatni muhofaza qilish bo'yicha qonunchilik talablarini amalga oshirish uchun yiliga 5-10 mlrd AQSH dollari ajratildi.

Amerika Qo'shma Shtatlarida o'tgan yillar davomida amalga oshirilgan ma'muriy-huquqiy chora-tadbirlar va texnologiya rivojlanishi natijasida atrof-muhitni muhofaza qilish, atmosfera havosining ifloslanishini keskin kamaytirish borasida katta natijalarga erishildi. Umuman olganda, mamlakat bo'yicha 1975–1982-yillar orasida atmosferada toksik gazlar konsentratsiyasi, shu jumladan, oltingugurt qo'sh oksidi 33 foiz, uglerod oksidi 31 foiz, qattiq zarrachalar 15 foiz va qo'rg'oshin 64 foizga kamaydi.

AQSHda yuqorida aytilgan vazifalarni ta'minlash uchun tabiatni muhofaza qilish siyosatini amalga oshirishning to'laqonli mexanizmi ishlab chiqildi. 1970-yilda esa AQSH hukumati Amerika Atrof-muhit muhofazasi Agentligi (EPA)ni tashkil qildi. Agentlikning tashkil qilinishi bilan AQSHda atrof-muhit muhofazasi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish ishlari jadallik bilan rivojlana boshladi¹.

¹ «Business Week» January 24, 1983, p. 31.

EPA yirik markaziy organ bo'lib, u 8,6 milliardga yaqin byudjetga ega, mintaqaviy boshqarmalarini hisobga olganda, mazkur tashkilotda 15 ming nafardan ortiq xodimlar faoliyat ko'rsatadi.

EPA tabiatni muhofaza qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilaydi, umummilliy ekologik normativlarni ishlab chiqadi va uni amalga oshirishni nazorat qilib boradi.

Umuman olganda, o'tgan asrning 80-yillariga kelib, AQSHda zararli chiqindilarga qarshi kurash bo'yicha kuchli qonunchilik bazasi yaratildi, ayniqsa, bu borada Kaliforniya shtatining ekologik qonunchilik tajribasi butun mamlakat bo'ylab namunaviy hisoblanadi:

Kaliforniyaning chiqindilarga qarshi kurash bo'yicha qonuni (1972-y.)

Toksik moddalarni zararsizlantirish to'g'risidagi qonun (1984-y.)

Kalderon qonuni (1984-y.)

Kalderon nomi bilan atalgan bu qonun shtatlardagi chiqindilarni monitoring qilish dasturlarini kiritadi, qattiq chiqindilar ekspertizasi dasturlarining huquqiy yo'nalishlarini belgilab beradi.

Xavfsiz ichimlik suvi va toksik moddalarni nazorat qilish to'g'risidagi qonun.

Yuqorida ko'rsatilgan qonunlar nafaqat AQSHda, balki dunyoning ko'plab mamlakatlarida yangi ekologik qonunlarning yaratilishiga olib keldi va ekologik huquqning fan sifatida shakllanishida muhim omil bo'lib xizmat qildi¹.

XX asrning oxirlariga kelib atrof-muhit muhofazasini ta'minlash borasidagi **uchinchi bosqich** boshlandi, xalqaro miqyosda ekologik huquq tizimi vujudga keldi, bu jarayonlarda UNEP (BMTning Atrof-muhit dasturi, FAO (BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti), YUNESKO (BMTning Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha tashkiloti) kabi xalqaro tashkilotlarning roli beqiyosdir.

O'zbekiston Respublikasi xalqaro hamjamiyatning bir qismi sifatida ekologik huquq rivojlanishida faol ishtirok etib kelmoqda. Mustaqillik yillarida xalqaro ekologik integratsiyalanish, ko'plab xalqaro va mintaqaviy ekologik-huquqiy konvensiyalarda ishtirok etish O'zbekiston ekolog olimlari, huquqshunoslari oldiga qator vazifalarni qo'ydi.

O'zbekiston Respublikasida ekologik huquq fanining rivojlanishi o'z tarixiga ega bo'lib, uni shartli ravishda quyidagi bosqichlardan iborat deyish mumkin:

¹ «California Nough on Noxies/ Engineering News Record» 1984, 213, № 45, p. 18–19.

1) **1924–1957-yillar** O'zbekistonda dastlabki yer-suv, agrar islohotlarning o'tkazilishi va olib borilishi;

2) **1957–1963-yillar** O'zbekistonda tabiatni muhofaza qilishga oid qonunlarning qabul qilinishi;

3) **1968–1981-yillarda** respublikamizning yer, yer osti boyliklari, suv, o'rmon, hayvonot dunyosi va atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlari kodifikatsiya qilinishi;

4) **1985–1990-yillar** tabiatni muhofaza qilishga oid bir qator o'zgarishlar, tabiatni muhofaza qilish bo'yicha alohida davlat qo'mitasining tashkil etilishi;

5) **1991-yildan hozirgi davrgacha**, ya'ni sobiq ittifoqning yemirilishi hamda ya'ni O'zbekiston Respublikasining mustaqilligi e'lon etilishi tufayli bir qator ekologik va agrar ahamiyatga ega bo'lgan qonunlarning qabul qilinishi bilan bog'liq.

Umuman olganda, ekologik huquqning fan sifatida shakllanishida huquqshunos olimlarning xizmatini alohida ta'kidlash zarur. Mazkur faning asoschisi sifatida M. V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universitetining ilmiy xodimi, kafedra mudiri N. D. Kazansevning xizmati katta bo'lgan.

Ekologik huquq fani dastlab «Tabiatni huquqiy muhofaza qilish» nomi bilan 1960-yilning sentyabr oyidan Qozon universitetida, 1973-yildan boshlab M. V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universitetida alohida fan sifatida o'qitila boshlangan.

O'zbekiston Respublikasining oliy o'quv yurtlarida esa ekologik huquq alohida fan tarmog'i sifatida 1980-yildan boshlab o'qitib kelinmoqda.

Demak, ekologik huquq fani huquq tizimining kompleks tarmog'i hisoblanib, u tabiat, jamiyat va umuman, insoniyat o'rtasidagi o'zaro ekologik munosabatlarni huquqiy tartibga soluvchi, uning huquqiy-ekologik prinsiplarini, normalarini o'rganuvchi fan sifatida shakllanib bormoqda.

Chunki, inson tabiatdan foydalana borib, uning geografik muhitini o'zgartiradi, umuman, tabiiyligiga putur yetkazib, rivojlanish muvozanatini buzadi, tabiiy taraqqiyot jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday ekologik salbiy ta'sirning oqibati esa tabiatdagi o'zaro mutanosiblikka zarar yetkazib, biosfera va inson o'rtasidagi muvozanatning buzilishiga olib keladi. Shuning uchun ham tabiat, jamiyat va inson o'rtasidagi muvozanat – me'yorni saqlab qolish, ona tabiatdan va uning boyliklaridan oqilona foydalanish, ularni muhofaza qilishga jiddiy e'tibor berish insoniyat oldidagi dolzarb vazifa bo'lib qoldi.

Zero, hozirgi sharoitda, tabiatni muhofaza qilish, ekologik muammolarning oldini olish, ekologik huquqbuzarlikka qarshi kurash insoniyatning ongli faoliyatining muhim qismi bo'lmog'i lozim.

Shunday ekan, inson, tabiat va jamiyat o'rtasidagi mavjud qonuniyatlarni ochib berishga yo'naltirilgan ekologik huquq boshqa ekologik huquq institutlarini kengroq o'rganish uchun nazariy asos hisoblanib, mamlakat ekologik siyosatining shakllanishiga va rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi va pirovardida ijtimoiy hayotdagi ekologik-huquqiy ong va tafakkur hamda ekologik-huquqiy ma'naviyat va madaniyatning negizini yaratadi.

2.2. Ekologik huquq tushunchasi

Ekologik huquq, huquq tizimidagi kompleks soha hisoblanadi. Ayrim paytda uni «supersoha» deb ataydilar. Ushbu sohaga baho berilganda shuni inobatga olish kerakki, ekologik huquq huquqning bir qator tan olingan mustaqil sohalarini o'z ichiga oladi. Bulardan:

- yer huquqi;
- tog'-kon huquqi;
- suv huquqi;
- atmosfera havosini muhofaza qilish huquqi;
- o'rmonchilik huquqi;
- faunistik huquqni ta'kidlash mumkin.

Lekin ekologik huquqning kompleksligi faqat bu bilan cheklanmaydi, ijtimoiy ekologik munosabatlar nafaqat o'z normalari bilan, balki boshqa sohalarga xos bo'lgan, shu jumladan, fuqarolik, konstitutsion, ma'muriy, jinoyiy, tadbirkorlik va boshqa huquqiy normalar bilan ham tartibga solinadi.

Ekologik talablarning huquq sohasida namoyon bo'lish jarayoni «huquqning ekologiyalanishi» deb ataladi. Ekologik huquqning kompleks soha sifatida tashkil topishida, uning normalariga xos ta'sir mexanizmi ham ifodalangan.

Ularning asosiy elementlari quyidagilardan iborat:

- 1) ekologik me'yorlashtirish;
- 2) atrof-muhitga ta'sirni baholash;
- 3) ekologik ekspertiza;
- 4) litsenziyalash;
- 5) boshqaruvning iqtisodiy mexanizmlari;
- 6) sertifikatsiyalash, ekologik audit va ekologik nazorat.

Shunday qilib, ekologik huquq deganda ekologik-huquqiy g'oyalar normalariga asoslangan, tabiiy resurslarga mulkchilik, tabiatdan oqilona foyda-

lanish, atrof-muhitni insonning xo'jalik faoliyati natijasida vujudga keladigan zararli fizik, kimyoviy, biologik ta'sirlardan himoya qilish hamda jismoniy va yuridik shaxslarning ekologik huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish. shuningdek, ushbu sohaning aniq huquqiy munosabatlari tushuniladi.

Boshqacha qilib aytganda, **ekologik huquq – tabiatdan foydalanish, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish hamda jismoniy va yuridik shaxslarning manfaatlarini himoya qilish bo'yicha ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqning kompleks sohasi hisoblanadi.**

Huquq nazariyasida huquqiy tartibga solishning predmeti huquq normalarining, huquqning ma'lum bir sohasiga tatbiq etilishiga asos bo'ladi. Bunda predmet, huquq sohasining tizim yaratuvchi omili rolini o'ynaydi. Huquqiy tartibga solishning predmeti boshqa huquq sohalarining predmetidan sifat jihatidan farq qiluvchi ijtimoiy munosabatlarning aniq yo'nalishi deb tushiniladi. Chunki ekologik huquq sohasining huquqiy tartibga solish obyekti tabiat (atrof-muhit) va uning alohida elementlari – yer, suv, yer osti boyliklari va boshqalar hamda shular bilan bog'liq bo'lgan inson manfaatlaridan iborat bo'ladi.

Demak, aytish mumkinki, ekologik huquq predmeti tabiat yoki atrof-muhit bo'yicha ijtimoiy munosabatlar tushunchasi hisoblanadi. Tabiat bo'yicha «ijtimoiy munosabatlar» kategoriyasi ostida insonning tabiiy resurslar bilan bog'liq bo'lgan xilma-xil ehtiyojlari yotadi.

Bu ehtiyojlar doimo inson, tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni ta'minlab, insonning tabiat elementlari (tabiiy resurslar) dan foydalanish va iste'mol qilish borasidagi harakatlarini ifodalaydi.

Qanday ijtimoiy munosabatlar atrof-muhit huquqi tomonidan tartibga solinadi, deganda ekologik huquq bo'yicha ilmiy va o'quv adabiyotlarida ekologik huquq predmeti sifatida ijtimoiy munosabatlar ikki guruhga bo'linishini ta'kidlash joiz:

- 1) tabiiy resurslardan foydalanish;
- 2) atrof-muhitni muhofaza qilish.

Shunday qilib, insonning jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlari doirasidagi manfaatlari va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holdagi aylanma huquq quyidagi munosabatlarni tashkil qiladi:

- tabiiy obyektlar va resurslarga mulkchilik huquqi;
- atrof-muhitni muhofaza qilish;
- jismoniy va yuridik shaxslarning ekologik huquqi va qonuniy manfaatlarini himoya qilish.

Yuqorida keltirilgan ekologik munosabatlarning turlari tasnifi qat'iy, o'ta muhim va ilmiy asoslangan hisoblanadi. Ularning maqsadga mu-

voluqligi shundan iboratki, ular huquqda bir vaqtning o'zida, o'zaro bog'liqlikda quyidagi kompleks muammolarni hal qiladi:

- 1) tabiiy resurslarning kimga taalluqliligi;
- 2) tabiiy resurslarga egalik qilish;
- 3) atrof-muhitni muhofaza qilish;
- 4) insonning ekologik huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish.

Ijtimoiy munosabatlarni bunday huquqiy tartibga solish orqali ham tabiat, ham inson manfaatlari qondirilishi ta'minlanadi.

2.3. Ekologik huquq predmeti

Ekologik huquqning huquq tizimida mustaqil fan tarmog'i sifatida tan olinishi uning predmeti va metodiga xos maxsus belgilardir. Ekologik huquq fanining predmeti u o'rganadigan masalalarning majmuyi hisoblanadi.

Demak, ekologik huquq predmeti – inson, jamiyat va tabiat o'rtasidagi o'zaro mutanosiblikni saqlash hamda ekologik-huquqiy munosabatlarni mustahkamlashdan iborat.

Ekologik huquq boshqa huquq tarmoqlaridan o'zining subyekti va obyektiga egaligi, davlat ekologik boshqaruv tizimi mavjudligi, ekologik-huquqiy normalarga rioya qilish, tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza etish, xalqaro ekologik huquq normalari bilan bog'liqligi nuqtayi nazaridan farq qiladi. Buni keng ma'noda ekologiyaga oid muammolar chegara bilmasligi va global miqyosga ega ekanligi bilan tushuntirish mumkin.

Hozirgi kunda barcha fanlar qatori ekologik huquqning qator vazifalari mavjud. Bu vazifalar uning maqsadlari bilan chambarchas bog'liqdir.

Ekologik huquqning asosiy maqsadi inson, jamiyat va tabiat o'rtasidagi muvozanatni saqlash evaziga, hozirgi va kelajak avlodlar uchun tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish va ularni huquqiy ekologik muhofaza qilish hamda jamiyatning ekologik munosabatlarini huquqiy tartibga solishdan iborat.

Shunday qilib, hozirgi kunda ekologik huquq fanining mamlakatimiz miqyosidagi asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- mustaqil O'zbekiston ekologik siyosatining huquqiy asoslarini ishlab chiqish;
- aholi, ayniqsa yoshlar o'rtasida ekologik-huquqiy ta'lim-tarbiyani rivojlantirish;
- ommaning huquqiy-ekologik ma'naviyati va madaniyatini yanada yuksaltirish;

- ekologik huquqbuzarliklarning oldini olish va ularga qarshi kurashish chora-tadbirlari tizimini ishlab chiqish;
- xalqaro ekologik-huquqiy prinsiplarga rioya etish, ularni bajarish va xalqaro ekologik huquq talablari asosida ish olib borishning ilmiy asoslarini yaratish.

2.4. Ekologik munosabatlar obyekti

Ijtimoiy ahamiyatga ega tabiiy boyliklar bo'yicha vujudga keladigan va huquqiy tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar ekologik munosabatlarning obyekti hisoblanadi.

Obyektning o'ziga xosligi huquqda tartibga soluvchi va uning predmetini hosil qiluvchi ijtimoiy munosabatlarning o'ziga xosligini ifodalaydi.

Ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning integrativ va differensial qarashlarini ifodalagan holda, hozirgi zamon qonunchiligi bunday munosabatlarning mustaqil obyektlari sifatida quyidagilarni belgilaydi:

- atrof-muhit (atrof tabiiy muhit, tabiiy muhit, tabiat);
- tabiiy komplekslar;
- alohida tabiiy obyektlar yoki resurslar.

Atrof-muhit (atrof tabiiy muhit, tabiiy muhit, tabiat) integrativ obyektlar bo'lsa, boshqalari differensiallashgan obyektlar hisoblanadi.

Integrativ obyektlar. Tabiiy-ilmiy ma'noda tabiat, moddiy dunyoning obyektlari va tizimlari yig'indisi integrativ obyektlar hisoblanadi va bu tabiiy holat inson mehnati bilan yaratilmaganligi bilan ajralib turadi.

Hozirgi zamon ekologik qonunchiligida va huquqida ekologik munosabatlarning integrativ obyekti sifatida «**tabiat**» tushunchasi kam ishlatiladi. Ammo O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida «tabiat» tushunchasi alohida belgilab qo'yilgan.

«Atrof-muhit tushunchasi» ekologik munosabatlar obyekti sifatida xorijiy mamlakatlar huquqidan olingan bo'lib, kengroq mazmunga ega. Yuridik ma'noda «tabiat» tushunchasiga moddiy dunyo obyektlari va tizimlari qatorida (ekotizimlar elementlari) asoslangan ravishda inson mehnati bilan yaratilgan obyektlar ham kiritilgan, masalan:

- sun'iy ravishda yaratilgan o'rmonlar;
- baliqchilik korxonalarida yetishtirilgan va suv havzalariga doimiy yashash uchun chiqarib yuborilgan baliqlar;
- o'rmonlarga va yaylovlarga doimiy yashash uchun chiqarib yuborilgan yovvoyi hayvonlar va boshqalar.

tabiatning moddiy dunyoning obyektlari va tizimlari yig'indisi sifatidagi tabiiy holati quyidagilardan iborat:

Yer bilan birgalikda borliq, koinot;
galaktika;
global ekotizim – biosfera.

Ammo ekotizimlar ekologik huquq normalari orqali tartibga solinadigan obyektlar sifatida chegaralangan bo'lib, ekotizimlar elementlari qatoriga ijtimoiy muhit elementlari, tarixiy va madaniy yodgorliklar ham kiradi.

Atrof-muhit – tabiiy muhit komponentlari, ya'ni qismlari yig'indisi bo'lib, tabiiy, tabiiy-antropogen hamda antropogen obyektlardan tashkil topgan.

Atrof-muhit komponentlariga yer, yer osti boyliklari, tuproq, yer osti va yerusti suvlari, atmosfera havosi, o'simlik va hayvonot dunyosi, boshqa tirik organizmlar hamda yerda hayotni mo'tadil saqlab turuvchi ozon qatlami, yer yaqinidagi kosmik fazo kiradi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda ekologik munosabatlar obyektlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

– **tabiiy-antropogen obyektlar** – tabiiy obyekt bo'lib, insonning xo'jalik yoki boshqa faoliyati natijasida yaratilgan va tabiiy obyekt xususiyatiga ega bo'lgan hamda rekreatsion va muhofazalash sifatida ishlatiladigan obyektlardir;

– **antropogen obyektlar** – inson qo'li bilan yaratilgan obyektlar bo'lib, tabiiy obyektlar xususiyatiga ega bo'lmagan, insonning ijtimoiy ehtiyojlarini ta'minlovchi obyektlardan iborat;

– **tabiiy komplekslar** – tabiiy ekotizimlar va boshqa tabiiy obyektlar hamda resurslar yig'indisi bo'lib, ular ekologik huquq normalari tomonidan tartibga solinuvchi ekologik munosabatlar objekti hisoblanadi. Tabiiy komplekslar alohida muhofaza qilinadigan hududlar (davlat qo'riqxonalari, milliy bog'lar, davlat zakazniklari, ya'ni ov qilish vaqtincha taqiqlangan yoki o'simliklar alohida himoya ostida bo'lgan qo'riqxonalar, kurortlar va boshqalar)ni ifodalaydi;

– **alohida tabiiy obyektlar** – ularga qonunchilik asosida tartibga solinadigan yer, suv, yer osti boyliklari, atmosfera havosi, o'rmon, cho'llar, yer yaqinidagi kosmik fazo, o'simlik va hayvonlarning kam uchraydigan turlari va boshqalar bo'yicha paydo bo'ladigan ijtimoiy munosabatlar obyektlari kiritiladi;

– **tabiiy resurs** – tabiiy obyektga nisbatan tor tushuncha bo'lib, u insonning kundalik ehtiyojlarini ta'minlash uchun foydalaniladigan tabiatning bir qismini anglatadi.

Ekologik munosabatlar obyekti O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida belgilab qo'yilgan.

2.5. Ekologik munosabatlarni huquqiy tartibga solish metodlari

Huquqiy tartibga solish metodlari, muayyan huquq sohasining o'ziga xos regulativ, ya'ni boshqaruv xususiyati va funksiyasini namoyon qiluvchi usullari va qoidalarini amalga oshirish shakllari yig'indisi bo'lib, faqat shu huquq sohasi normalariga taalluqli hisoblanadi.

Boshqacha qilib aytganda, huquqiy tartibga solish metodi huquqiy munosabatlar qatnashchilarining faoliyatiga, ularning tabiiy resurslarga mulkchilik huquqini amalga oshirishdagi, tabiatdan oqilona foydalanish, uni muhofaza qilishdagi huquqi, insonning ekologik huquqi va qonuniy manfaatlarini himoya qilish jarayonlaridagi o'ziga xos huquqiy ta'sir etish uslubidir.

Fanda va huquqda quyidagi ekologik metodlar ishlatiladi:

- 1) imperativ metod;
- 2) dispozitiv metod;
- 3) rag'batlantirish metodi.

1. Imperativ yoki huquqiy tartibga solishning ma'muriy-huquqiy metodi quyidagilardan iborat:

- buyruq berish;
- rozilik berish;
- taqiqlab qo'yish;
- me'yoriy-huquqiy hujjatlar ijrosi yuzasidan davlat nazoratini olib borish.

Davlatning muayyan vakolatli organi ma'muriy munosabatlarning bir tomoni hisoblanadi. Demak, tomonlar notenglik holatida bo'ladi, ma'muriy munosabatlar ishtirokchilar o'rtasidagi hukmdorlik va bo'ysunuvchilik holatida shakllanadi.

Ekologik huquqda ma'muriy-huquqiy metod o'ziga xos ko'rinishlarda namoyon bo'ladi, xususan:

- me'yorlashtirish;
- sertifikatsiyalash;
- litsenziyalash va boshqalar shular jumlasidandir.

Bular vakolatli davlat organlari tomonidan belgilab qo'yilgan va tabiatdan foydalanuvchi korxonalar tomonidan bajarilishi shart bo'lgan zararli moddalarni atrof-muhitga chiqarishning ruxsat etilgan chegaraviy me'yorlari hisoblanadi.

2. Dispozitiv metod fuqarolik-huquqiy tartibga solish metodi bo'lib, u huquqiy munosabatlar tomonlarining tengligiga asoslanadi. Fuqarolik huquqiy munosabatlarda ularning qatnashchilari, odatda, teng huquqli subyektlar bo'lib, bir-birlariga daxlsizdirlar.

Ushbu tomonlar qabul qilinadigan qo'shma bitimlar orqali o'z huquq va majburiyatlarini o'zlari belgilaydilar, ammo bu amaldagi qonunlarga mos va ularning doirasida bo'lmog'i kerak. Bunday kelishuvga misol qilib, chiqindilarini utilizatsiya qilishi kerak bo'lgan korxonalar bilan ularni tashuvchi transport korxonalari o'rtasidagi kelishuv hujjatlarini keltirish mumkin.

3. Rag'batlantirish metodi qonunchilikka tayanib belgilab qo'yilgan nizomlar asosida ekologik huquq munosabatlarini (asosan, tabiatdan foydalanuvchilarga doir munosabatlarni) tashabbuskorlik yo'li bilan ekologik qonunchilik talablarini samarali tadbirlar orqali amalga oshirganlarni rag'batlantirish yoki unga amal qilmayotganlarga ta'sir ko'rsatish cho'ra-tadbirlarini tashkil etishdan iborat.

Masalan:

- atrof-muhit holatiga salbiy ta'sir ko'rsatganlarga jarima solish;
- ishlab chiqarishga chiqindisiz va kam chiqindili texnologiyalarni kiritganligi uchun korxonalar, tashkilotlar, shu jumladan, tabiatni muhofaza qiluvchilarga soliqlarda yengillik yaratish va boshqa imtiyozlarni belgilash;
- ayrim subyektlarni soliq to'lashdan ozod qilish, imtiyozli kreditlar ajratish va boshqalar.

Bulardan tashqari, ayrim olimlarning fikricha, har qanday o'quv fani muayyan metodga, usulga, ya'ni o'rganilayotgan hodisalarni anglab yetish vositalariga ega bo'ladi. Shularni inobatga olgan holda *ekologik huquq metodini* tabiat, jamiyat va inson o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, muvozanatni aks ettiruvchi ekologik-huquqiy bilimlar olishda qo'llaniladigan ilmiy faoliyat prinsiplari, qoidalari, usullari tashkil qiladi.

Umuman olganda, mazkur sohaga tatbiq etiladigan metodlarni xususiyatiga ko'ra ikki guruhga bo'lish mumkin. **Birinchisi** barcha o'quv fanlariga xos bo'lgan metodlar bo'lib, ularning asosida tabiat, jamiyat va tafakkurning umumiy qonuniyatlari yotadi; **ikkinchisi**, maxsus metodlar bo'lib, ularga tarixiy, mantiqiy, sotsiologik, qiyosiy, kibernetik va sistemali metodlar majmuyi kiradi.

Ushbu talabdan kelib chiqadigan bo'lsak, ekologik huquq metodlari – tabiat, jamiyat va inson o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va muvozanat, ular-

ning rivojlanish qonuniyatlari, tabiatni hozirgi va kelajak avlod uchun saqlashning ahvoli va mohiyati haqida ekologik-huquqiy bilim olishga yordam beruvchi usul va vositalar birligidan iboratdir.

Ekologik huquq metodlari (usullari) o'zaro bog'liq bo'lgan muayyan tarkibiy tizimni tashkil qiladi va bu tizimga quyidagilarni kiritish mumkin:

Tarixiy-huquqiy metod – ekologiya sohasida tabiat, jamiyat va inson o'rtasidagi o'zaro tabiiy bog'liqlikni tarixiy asosda o'rganishni taqozo etadi. Mazkur metodda kishilik jamiyatining turli davrlarida ro'y bergan ekologik hodisalar, tabiat va inson o'rtasidagi muayyan mutanosibliklar haqida tegishli ekologik-huquqiy bilim olish imkonini beradigan tarixiy-huquqiy ekologik manbalar, qonunlar, boshqa huquqiy normalar tarixiy tahlil qilinadi.

Mantiqiy metod – ekologik-huquqiy muammolarni o'rganishda, ekologik huquqbuzarliklarga baho berishda har tomonlama to'g'ri mantiqiy xulosa chiqarishga undaydi, shu bilan birga mazkur metod ekologik huquq fanini o'rganishda, ekologik qonun hujjatlarini qo'llashda ma'lum ziddiyatlarni keltirib chiqarishning oldini oladi.

Sotsiologik metod – ekologik muammolarni hal qilishda, mavjud muammolarni turli so'rovlar orqali o'rganishni, anketalar yordamida ekologiya sohasiga oid turli ma'lumotlar to'plashni, huquqiy-ekologik statistik ma'lumot va olingan natijalardan foydalanishni talab qiladi.

Bu metod vositasida ekologik-huquqiy ta'lim-tarbiya, ekologik-huquqiy ma'naviyat va madaniyat hamda ekologiya borasida olib boriladigan boshqa tadbirlarning samaradorligini aniqlash imkoniyatlari ta'minlanadi.

Qiyosiy metod – ekologik muammolar va ularning oldini olish, ekologik huquqbuzarlik va ularga qarshi kurash yoki ekologiya sohasi bilan bog'liq barcha hodisalar, tushunchalar, nazariya va g'oyalar, jarayonlarni o'zaro solishtirish, taqqoslash va shu asosda ular o'rtasidagi mavjud o'xshashliklarni hamda farqlarni aniqlash imkonini beradi. Ushbu metod orqali ekologik muammolarni bilish va hal qilishda turli mamlakatlarning ekologik-huquqiy qonunlari taqqoslab o'rganilishi mumkin.

Kibernetik metod – ekologiya muammosini yoki ekologik huquq ol-diga qo'yilgan barcha vazifalarni hal qilish borasida, matematik, statistik, axborot-qidiruv tizimini yaratishda ushbu metodning alohida o'rni bor. Zero, uni qo'llagan holda, huquqiy-ekologik statistik axborotni kompyuterlar vositasida bilib olish, saqlash, qayta ishlashda turli xil texnika vositalarini qo'llash mumkin bo'ladi.

Tizimli metod – ekologik huquq fani ekologik muammolarini o'rganish va ularni hal qilish, global ekologik muammolarning oldini olishda tizimli

yondashuvni hisobga olgan holda ilmiy obyektivlik hamda tarixiylik printsiplariga asoslanadi.

Yuqoridagi metodlar deyarli barcha fanlarga xos bo'lib, bevosita ekologik huquq fani uchun ham qo'llanilishi mumkin bo'lgan nazariy yo'nalishlar hisoblanadi.

Bundan tashqari, ekologik huquqning bir qator o'ziga xos metodlari ham mavjuddir. Jumladan, ular ichida alohida o'rin tutadiganlari:

Tabiatni muhofaza qilishning huquqiy metodi – tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish va muhofaza qilish ishida ekologik nazoratning davlat va jamoat usullarini qo'llash, ekologiya sohasida boshqaruvni tashkil etishda taqiqlovchi, ruxsat beruvchi, tavsiya beruvchi, majburlovchi, kompensatsiyalovchi va boshqa normalarni huquqiy jihatdan belgilash, ekologik huquqbuzarliklar uchun ekologik-iqtisodiy va yuridik javobgarlik choralari belgilash, yetkazilgan ekologik zararni qoplash yoki to'lash tadbirlarini o'z ichiga oladi.

Tabiatni muhofaza qilishning ma'muriy-huquqiy metodi – asosan, tabiatni muhofaza qilish yoki ekologiya sohasida, tabiat resurslaridan oqilona foydalanish jarayonlarida kelib chiqadigan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy boshqarish yo'li bo'lib, taqiqlovchi, oldini oluvchi hamda majburlovchi normalarni qo'llash orqali amalga oshiriladi.

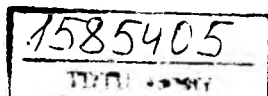
Tabiatni muhofaza qilishning fuqaroviy-huquqiy metodi – jamiyatdagi munosabatlarni huquqiy-ekologik boshqarish yo'li bo'lib, moddiy (iqtisodiy) manfaatdorlikni qo'llash orqali tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish talablarini belgilaydi.

Ekologiyalashtirish metodi – ekologiya sohasidagi barcha muammolarni hal etishda, ekologik huquq normalarini qabul qilishda, tabiat resurslaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishda, tabiat, jamiyat va inson o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni mustahkamlashda «ekologiyalashtirish», ya'ni ekologik talabga javob beradigan texnologiyalar joriy etish va ekologik muvozanatni saqlash tarzida namoyon bo'ladi.

2.6. Ekologik huquq tizimi

Ekologik huquq tizimi deganda uning asosiy elementlari tarkibi, sohaning qismlari, sohaga doir institutlar hamda normalar tushuniladi. Ekologik huquq tizimi uch sifatda namoyon bo'ladi:

- huquqning sohasi sifatida;
- o'quv predmeti sifatida;
- ilmiy yo'nalish sifatida.

Ekologik huquqning ichki tarkibi haqida fikr yuritilganda, uning obyekti atrof-muhit ekanligi, asosi aniq, nisbatan olganda alohida ajratilgan ijtimoiy munosabatlar guruhi ekanligini qayd etish lozim. Bu yerda mulkchilikka bo'lgan munosabatlarni tartibga soluvchi normalar guruhini alohida ta'kidlab o'tish joiz, ularga:

- tabiiy resurslarga mulkchilik;
- tabiatdan foydalanish huquqi;
- inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlarning davlat boshqaruvini tashkil qilish;
- ekologik normalashtirish;
- ekologik ekspertiza, litsenziyalash, yuridik mas'uliyat va boshqalar kiradi.

Bunday normalar guruhi ekologik huquqning asosiy institutlarini tashkil qiladi. Huquqning kompleks sohasi bo'lgan ekologik huquqqa tavsif berilganda, shuni nazarda tutish kerakki, uning tizimida huquqning ishlab chiqarish sohalaridagi, ayniqsa, yer, tog'-kon, suv, o'rmon, faunaga oid, atmosfera havosi muhofazasi bo'yicha huquq sohaları mavjuddir.

Ekologik huquqning ushbu sohaları rivojlanishi, umuman, ayrim tabiiy obyektlarga taalluqli bo'lgan tabiatdan foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning differensiasiyalashganligi bilan izohlanadi.

Ushbu sohalar ekologik huquq sohalariga nisbatan anchagina mustaqildir. Ekologik huquq tizimida ular sohaga tegishli yo'nalish sifatida qaralishi mumkin. Biroq, mazkur sohalar ham o'zlarining xususiy ichki tarkibiga egadirlar.

Agar ekologik huquq predmetini aniqlash lozim bo'lsa, bunda uning markaziga atrof-muhitni zararli kimyoviy, fizik va biologik ta'sirlardan muhofaza qilish bo'yicha munosabatlar, shunday muhofazani tashkil qilish, tartibga solish normalarini mustaqil tarkibiy tuzilmalarga ajratish masalasini qo'yish to'g'ri bo'ladi.

Ekologik huquq tarkibini o'quv va ilmiy predmet sifatida aniqlanganda, quyidagi asosli kombinatsiyalar keltiriladi: umumiy qism, spetsifik huquqiy yo'nalishlar (yer osti boyliklari, suv, o'rmon va boshqalar), xalqaro ekologik huquq sifatida maxsus qism va boshqalar.

2.7. Ekologik huquq prinsiplari

Huquq o'zining bosh xususiyati va o'ziga xosligini, ma'nosi va ijtimoiy keraklilikini namoyon qiluvchi ma'lum prinsiplar asosida yaratiladi va ishlaydi. Ekologik huquq prinsiplari uchun barcha ekologik munosabatlar qatnashchilari – qonunchilik, ijroiya organlari, sud hokimiyati, korxonalar, jamoat birlashmalari va fuqarolar uchun bosh mezon bo'lmog'i kerak.

Prinsiplarga bo'ysunish har bir mamlakat huquqiy va ijtimoiy xususiyatining mezoni hisoblanadi hamda tabiatdan oqilona foydalanish, uni muhofaza qilish, insonning ekologik huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilishni ta'minlashdagi barcha faoliyatning samaradorligini ifodalaydi.

Ekologik huquq umumiy va sohaviy prinsiplariga asoslangandir.

Umumiy prinsiplar huquqning mazmunini umumiy tarzda belgilab, ijtimoiy adolat, ijtimoiy erkinlik, tenglik (qonun oldida tenglik) yuridik huquq va majburiyatlarning birligi, aybdorlik uchun mas'uliyat va qonuniylik kabilarni anglatadi.

Sohaviy yoki idoraviy prinsiplar esa maxsus normativ huquqlarda ham yoki huquqiy normalar tahlilidan tashqarida ham bo'lishi mumkin. Ekologik huquq o'z ichiga sohaga doir hujjatlar sifatida yer, suv va boshqa huquq sohaslarini olgani uchun ham bunday prinsiplar atrof-muhit qonunchiligida ham, sohaviy huquqiy normativ hujjatlarda ham ifodalangan bo'ladi.

Ekologik huquq prinsiplari deganda ekologik huquq normalarida mustahkamlab qo'yilgan, uning umumiy mazmunini va alohida institutlari mazmun-mohiyatini belgilovchi g'oyalar tushuniladi. Shunisi e'tiborliki, ekologik huquqning prinsiplari tabiat, jamiyat va inson o'rtasidagi uzviy, chambarchas bog'liqlikni mustahkamlaydi.

Zero, ekologik huquq prinsiplarining o'ziga xosligi shundaki, ular mazkur fanni bevosita tabiatni muhofaza qilishning asosiy maqsad va vazifalari bilan uyg'unlashtiradi.

Ekologik huquq fanining prinsiplari va mohiyati O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi¹ Qonunining 3–4-moddalarida belgilangan talablardan kelib chiqadi.

Demak, ekologik huquq prinsiplari bir paytning o'zida umumijtimoiy, huquqiy fanlarga xos va alohida o'ziga xos prinsiplarga ham ega bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

1) tabiat resurslaridan oqilona, samarali foydalanish va ularning muhofazasini ta'minlash;

2) insonning yashash muhiti bo'lmish biosfera va ekologik tizimlar barqarorligini saqlash;

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi. 1993-yil, 1-son. 37-modda.

3) inson va uning kelgusi avlodlari genetik fondi haqida g'amxo'rlik qilish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash;

4) fuqarolarning hayot uchun qulay tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlash;

5) ta'lim muassasalarida ekologik ta'limning majburiyligi;

6) jamiyatning ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlarini ilmiy asoslangan holda uyg'unlashtirish;

7) tabiatdan maxsus foydalanganlik uchun haq to'lash va umumiy asoslarda foydalanganlik uchun haq to'lamaslik;

8) ekologik ekspertiza o'tkazishning majburiyligi;

9) tabiatdan oqilona foydalanishni va tabiatni muhofaza qilishni rag'batlantirish;

10) tabiatni muhofaza qilish vazifalarini hal etishda oshkoralik;

11) tabiat resurslarini doimo tiklab borishning zarurligi;

12) tabiatni muhofaza qilish sohasida milliy, mintaqalararo va xalqaro manfaatlarini uyg'unlashtirish;

13) tabiatni muhofaza qilish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashda davlatning tashqi va ichki ekologik siyosatini mustahkamlash;

14) tabiatni muhofaza qilish qonunlari talablarini buzganlik uchun javobgarlik.

Mazkur prinsiplarning ustuvorligi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida (50, 54, 55, 93, 100 va boshqa moddalarida) o'z aksini topgan.

Ekologik-agrar qonunlarning hammasida ham aniq prinsiplar ko'rsatilmagan. Ammo O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan «Yer kodeksi»da¹ yer to'g'risidagi qonun hujjatlarining asosiy prinsiplari aniq ko'rsatib berilgan.

Nazorat uchun savollar

1. Ekologik huquqning paydo bo'lishi va rivojlanish tarixi haqida so'zlab bering.

2. Ekologik huquq tushunchasi nimani anglatadi?

3. Ekologik huquq predmeti nimalardan iborat?

4. Ekologik munosabatlar obyekti deganda nimalarni tushunasiz?

5. Ekologik munosabatlarni huquqiy tartibga solishning metodlari haqida nimalarni bilasiz?

6. Ekologik huquq tizimi qanday tashkil qilingan?

7. Ekologik huquq prinsiplari to'g'risida so'zlab bering.

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998-yil, 5-6-son, 82-modda.

III bob. EKOLOGIK HUQUQ MANBALARI

Asosiy iboralar

Normativ-huquqiy aktlar – qonuniy tasdiqlab qo'yilgan me'yoriy hujjatlar.

Normativ akt – vakolatli davlat organlarining hujjati (qonun, farmon, qaror).

Qonunchilik – vakolatli davlat organlarining qonun yaratish faoliyati, huquqiy normalar majmuasi.

Huquq manbalari – huquq yaratuvchi ijtimoiy omillar (davlat, sinflar, mafkura) davlat manfaatini belgilovchi shakl, unga huquq sifatini beruvchi qonun, farmon, dekret).

Akt – (lot. astus – harakat, hujjat) davlat organlari tomonidan chiqariladigan qonun, farmon, qaror.

Kodeks – tizimlashtirilgan yagona qonunchilik akti (hujjati).

3.1. Ekologik huquq manbalari tushunchasi, ularning o'ziga xosligi, tasniflanishi va tizimi

Hozirgi zamon ekologik huquqining rivojlangan tizimga ega ekanligi ekologik-huquqiy normalar majmuasini huquq tizimining alohida sohasi sifatida tavsiflashga asos bo'ladi.

Ekologik huquq manbalari deb, tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni boshqarishga yo'naltirilgan normativ-huquqiy hujjatlarga aytiladi. Boshqacha qilib aytganda, ekologik munosabatlarni boshqaruvchi normativ-huquqiy hujjatlar ekologik huquq manbalari hisoblanadi.

Ekologik huquq manbalari sifatida xizmat qilishi uchun normativ-huquqiy aktlar muayyan talablarga javob bermog'i kerak:

1) ular obyektiv ko'rinishga ega bo'lishi, ya'ni qonunlar; Prezident farmon, qaror va farmoyishlari; Vazirlar Mahkamasining qarorlari; vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning buyruqlari hamda qarorlari; mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari shaklida bo'lishi lozim;

2) vakolatli organ tomonidan qabul qilingan bo'lishi kerak;

3) qonun tomonidan belgilab qo'yilgan tuzilishga ega bo'lishi shart;

4) rasmiy ravishda chop etilgan bo'lmog'i talab qilinadi.

Agar rasmiy nashrlarda chop etilib, omma e'tiboriga havola etilmagan bo'lsa, (fuqarolarning erkinligi va farovonligini ko'rsatuvchi) har qanday normativ-huquqiy akt amalda qo'llanilishi mumkin emas.

Ekologik huquq manbalarining o'ziga xosligi shundan iboratki, ayrim xorijiy mamlakatlarda yer, suv, o'rmonchilikka oid qonunchilik, yer osti boyliklari to'g'risidagi va tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunchilik talablari konstitutsiyaga kiritilgan, masalan, AQSH, Rossiya va boshqa mamlakatlarda bunday qonunchilik federal hamda regional darajalarda olib boriladi.

Bundan tashqari, ekologik huquq sohaning xarakteridan kelib chiqib, huquqning kompleks sohasi ekanligi bilan izohlanadi. Shu sababli bu sohaning huquqiy normalari huquqning har xil sohalarida namoyon bo'lishi mumkin.

Ushbu normalar atrof-muhit maxsus qonunchiligi sohasidan tashqari, tabiiy resurslar qonunchiligi, fuqarolik, konstitutsiyaviy, tadbirkorlik, jinoyat va boshqa qonunchilik sohalarida ham qatnashadi.

Ekologik huquq manbalarining tasniflanishi. Ekologik huquqni tahlil qilish masalasi nisbatan murakkab vazifadir, chunki bunda ko'plab bir-biridan farqli normativ-huquqiy hujjatlar ishlab chiqiladi va amaliyotga tatbiq etiladi.

Mazkur murakkablikni hal qilish uchun tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlar tasnifi ishlab chiqilgan.

Ekologik huquq tasnifi quyidagi yo'nalishlar bo'yicha belgilanadi:

1. Yuridik kuchi bo'yicha barcha normativ-huquqiy aktlar qonunlarga va qonunosti hujjatlariga bo'linadi:

– davlat organlari tomonidan qabul qilinadigan normativ-huquqiy hujjatlar;

– boshqa barcha normativ-huquqiy hujjatlar qonunosti aktlari hisoblanadi. Ushbu aktlar O'zbekiston Respublikasining Prezidenti, hukumati va mahalliy davlat organlari, vazirliklar, qo'mitalar va idoralar tomonidan qabul qilinadi.

2. Tartibga solish predmeti bo'yicha ekologik huquq manbalarini umumiy va maxsus turlarga bo'lish mumkin:

– **umumiy ekologik huquq** manbalarining predmeti keng ko'lamli bo'lib, ular nafaqat ekologik munosabatlarni, balki boshqa ijtimoiy munosabatlarni ham o'z ichiga oladi. Ana shunday eng muhim manba sifatida

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini ko'rsatib o'tish mumkin;

– **maxsus ekologik huquq** manbalariga O'zbekiston Respublikasining bevosita sohaga tegishli qonunlari kiradi, masalan: «Chiqindilar to'g'risida»gi, «O'rmon to'g'risida»gi, «Atmosfera havosi to'g'risida»gi Qonun va boshqalar.

3. Huquqiy tartibga solishning xarakteri bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlar moddiy va protsessual yo'nalishlarga bo'linadi:

– **moddiy xarakterdagi normativ-huquqiy hujjatlar** moddiy normalarni o'z ichiga olgan huquq hisoblanadi. Moddiy ekologik huquq normalari ushbu munosabatlar qatnashchilarining huquqiy mas'uliyatini va vazifalarini belgilab beradi. Masalan, moddiy ekologik huquq normalariga O'zbekiston Respublikasining «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi, «Ekologik ekspertiza to'g'risida»gi Qonunlari va boshqalar kiradi;

– **protsessual xarakterdagi** ekologik huquq manbalari tabiatdan foydalanish, uni muhofaza qilishdagi protsessual munosabatlarni tartibga soladi. Ekologik huquqning moddiy normativlarining aksariyat qismi protsessual harakatlar orqali bajariladi. Ular, masalan, foydalanish uchun yer ajratishda, atrof-muhitga ta'sir darajasini aniqlash jarayonlarida, ekologik ekspertiza o'tkazishda, litsenziyalashda fuqarolar va yuridik shaxslarning ekologik huquq va manfaatlarini himoya qilish va boshqa sharoitlarga taalluqli hisoblanadi.

Protsessual xarakterdagi aktlar: fuqarolik protsessual kodeksi, jinoyat protsessual kodeksi, davlat ekologik ekspertizasini o'tkazish haqidagi nizom va boshqalardan iboratdir.

Kodifikatsiyalangan va kodifikatsiyalanmagan ekologik normativ-huquqiy aktlar. Kodifikatsiyalash – tizimlashtirilgan normativ-huquqiy aktlar hisoblanadi. Masalan, «Yer osti boyliklari to'g'risida», «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunlar shular jumlasidandir.

3.2. Ekologik huquq manbalari tizimi

Ekologik huquq manbalari tizimini quyidagilar tashkil qiladi:

– O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi;
– xalqaro huquq, umume'tirof etilgan xalqaro shartnomalar va prinsiplar;

– O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmon, qaror va farmoyishlari;

– O'zbekiston Respublikasi hukumatining normativ-huquqiy hujjatlari;

- vazirlik, qo‘mita va boshqa idoralarning normativ-huquqiy hujjatlari;
- mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari;
- sud qarorlari.

Inson, tabiat va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir jarayonining tarixiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, milliy urf-odatlar ham yozilmagan o‘ziga xos tartib-taomil sifatida ijtimoiy munosabatlarda juda katta ro‘l o‘ynaydi.

O‘zbek xalqining ko‘p ming yillik urf-odatlari va an‘analari tabiatni saqlash va undan oqilona foydalanishda muhim ahamiyat kasb etgan. Ushbu qadriyatlar o‘z tarixiy ildizlari bilan eng qadimiy diniy qadriyatlarga borib taqaladi hamda inson va tabiat o‘rtasidagi muvofiqlikni yaratishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Urf-odatlar, qadriyatlar ekologik xulq-atvor qoidalari sifatida qo‘llanilib, huquq normalariga ham o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

3.3. Tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilishning konstitutsiyaviy asoslari

Konstitutsiya – mulkka nisbatan munosabatlarni boshqarishda, tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilishda, fuqarolarning huquqi va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda asosiy qonuniy hujjatdir. Uning ushbu nufuzli maqomi oldindan ko‘rsatib qo‘yilgan bo‘lib, Konstitutsiyada inson huquqi va erkinliklarini, fuqarolarning himoyasini ta’minlash tizimi, davlat hokimiyati faoliyatining o‘ziga xosliklari, huquqiy tizimlari belgilab qo‘yilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini ekologik huquq manbayi sifatida tahlil qilish mumkin. Unda ekologik huquqning eng muhim jihatlari qisqa va muxtasar, lekin mazmunan juda teran ifodalangan. Masalan, 50-moddada «Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishga majburdirlar», deb ko‘rsatib o‘tilgan, 55-moddada «Yer, yer osti boyliklari, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir», – deb belgilab qo‘yilgan. Bular esa sohaga oid boshqa barcha qonunlarning asosini tashkil etadi.

3.4. Qonun – ekologik huquq manbayi sifatida

Huquqiy davlatda ekologik huquqning asosiy manbayi albatta qonun bo‘lmog‘i kerak. Sababi, ijtimoiy qonunlarda huquqiy boshqaruvning asosiy mazmuni sifatida tabiiy resurslarga mulkdorlik masalalari, tabiatni muhofaza qilish, fuqarolarning ekologik huquqi va qonuniy manfaatlar-

ini himoya qilish – bu ishlarni amalga oshirishning huquqiy mexanizmlari namoyon bo'ladi.

Shundan kelib chiqib, qonunlarda ijtimoiy munosabatlarni yanada mukammalroq boshqarishga erishish, bu ishlarni ijro organlariga o'tkazmaslik lozim. Lekin amaldagi qonunchilikda bu borada hanz kamchiliklar uchrab turadi.

Qonunlarga yuqori darajada aniqlik kiritish (juz'iy jihatlarini ham inobatga olish), huquqiy normalarni detallashtirish joriy qilinishi tufayli so'nggi yillarda ekologik qonunchilik rivojlanishining yangi bosqichi boshlandi, ushbu sohada yangi avlod qonunchiligi vujudga keldi.

Buning mohiyati shundaki, yangi qonunlar sohaning progressiv rivojlanishiga asos soldi. Amaliyotda esa ekologik muammolarni hal qilishda juda katta natija bermoqda. Bunday tajriba xorij qonunchiligi tarixida ham o'z isbotini topgan.

Agar qonunlarda faqat umumiy talablar qo'yilgan bo'lsa-yu, natijada uning rivojlanishi boshqa qonunosti hujjatlarida davom ettirilsa, bu qonun ijrosining cho'zilib ketishiga olib keladi.

Avvalambor, ekologik qonun davlatning ekologik siyosatini belgilab qo'yish vositasidir. Shu bilan birga u davlat hokimiyatining hujjati sifatida xalqning xohish-istagi, irodasining davlat siyosatida, tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlardagi ko'rinishidir.

Qonunning ekologik huquq manbayi tizimidagi alohida o'rni shundan iboratki, barcha boshqa aktlar qonunosti hujjati xususiyatiga ega bo'ladi. Ularning huquqiy mazmuni qonunning talablari bo'yicha oldindan belgilab qo'yiladi. Agar qonunosti hujjatlari ushbu tartibga muvofiq kelmasa, ularni hayotga tatbiq qilib bo'lmaydi.

3.5. O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonuni, uning umumiy tavsifi va ekologik huquq tizimidagi o'rni

O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi (1992-yil 9-dekabr) Qonuni qabul qilinishi bilan mustaqil mamlakatimizda ekologik qonunchilik rivojlanishining yangi bosqichi boshlandi, yangi avlod qonunchiligi vujudga keldi.

Mazkur qonunning ahamiyati shundaki, u ekologiya sohasining progressiv rivojlanishiga asos soldi, respublikamizda yuz berayotgan ulkan ijtimoiy, iqtisodiy islohotlarni O'zbekistonning mustaqil rivojlanishini hisobga olgan holda namoyish etdi, ifodaladi.

Ushbu qonunning tarkibiy qismi quyidagilardan iborat. Ularni muxtasar tarzda sharhlab o'tamiz.

Birinchi bob. Umumiy qoidalardan iborat.

Ikkinchi bob. Bunda davlat hokimiyati va boshqaruv idoralarining tabiatni muhofaza etishga taalluqli huquqiy munosabatlarni tartibga solish sohasidagi vakolatlari ko'rsatilgan.

Uchinchi bob. Mazkur bob O'zbekiston Respublikasi aholisining tabiatni muhofaza qilish sohasidagi huquq va majburiyatlarini belgilab beradi.

To'rtinchi bob. Atrof tabiiy muhit sifatini normativlar bilan tartibga solishga yo'naltirilgan.

Beshinchi bob. Ushbu bobda esa tabiiy resurslardan foydalanishni tartibga solish masalalari ko'rsatilgan.

Oldinchi va yettinchi boblarda ekologik ekspertiza va ekologik nazoratni olib borish huquqiy normalari belgilab qo'yilgan.

Sakkizinchi bobda tabiatni muhofaza qilishning iqtisodiy chora-tadbirlari ko'rsatib o'tilgan.

To'qqizinchi va o'ninchi boblarda favqulodda ekologik vaziyatlar hamda xo'jalik faoliyati va boshqa yo'sindagi faoliyatlarga doir ekologik talablar belgilab berilgan.

O'n birinchi – oxirgi bobda tabiatni muhofaza qilishga doir qonunlarni buzganlik uchun javobgarlik, tabiatni muhofaza qilishga oid nizolarni hal qilishning asosiy yo'nalishlari ko'rsatib o'tilgan.

Qonunning muqaddimasida «ushbu qonun tabiiy muhit sharoitlarini saqlashning, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini belgilab beradi» – deya ushbu qonunning qo'llanish sohasi yana bir bora ta'kidlanadi.

Qonunning maqsadi inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar uyg'un muvozanatda rivojlanishini, ekologik tizimlar, tabiat komplekslari va ayrim obyektlar muhofaza qilinishini ta'minlashdan, fuqarolarning qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqini kafolatlashdan iboratdir.

Ushbu qonun insonning xo'jalik va boshqa faoliyati davomida inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi, kelajak va hozirgi avlodlar ehtiyojlarini, atrof-muhit himoyasini, ekologik xavfsizligini ta'minlash borasidagi huquqiy tartibni joriy etadi.

«Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonun nazariy jihatdan sohaga oid bosh qonun sifatida o'zining spetsifik jihati bilan ekologik qonunchilik tizimida o'ziga xos o'rinni egallaydi.

Bunday qonunning o'ziga xosligi, avvalambor, tabiatning yagonaligini hisobga olgan holda, ekologik qonunchilikni va huquqni rivoj-

lantirishda integrallashgan va differensiyalashgan qarashlarni ilgari surish natijasida yaratilayotgan ekologik munosabatlarning boshqaruv mexanizmi universal xarakterga ega ekanligini ifodalashda namoyon bo'ladi.

Normativ ekologik-huquqiy hujjatlar tegishli vakolatli davlat organi tomonidan belgilangan tartibda qabul qilingan yuridik akt hisoblanadi, shuningdek:

- ular ekologik-huquqiy normalarni belgilab beradi, o'zgartiradi hamda bekor qiladi;
- ushbu hujjatlarda tabiatni muhofaza qilishga oid qoidalarning mazmuni batafsil yoritiladi;
- ekologik-huquqiy normalarga umummajburiy tus beradi.

Demak, biz yuqorida to'xtalib o'tgan normativ ekologik-huquqiy hujjatlar quyidagi turlarga bo'linishi mumkin:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi asosiy qonun sifatida yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi huquqiy hujjat hisoblanib, barcha ekologik-agrar qonunlar Konstitutsiya talablariga mos ravishda qabul qilinadi.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50, 54, 55, 93 va 100-moddalarida bevosita tabiatni muhofaza qilish bilan bog'liq huquqiy asoslar aniq belgilab berilgan.

2. Ekologiyaga oid qonunlar – O'zbekiston Respublikasining ekologik siyosatini mustahkamlovchi huquqiy normalar bo'lib, Oliy Majlis sessiyalarida muhokama etilgach, matbuotda e'lon qilinib, xalq muhokamasidan keyin tegishli takliflar inobatga olinib qabul qilinadi.

Ular jumlasiga O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida» (1992-y.), «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida» (1993-y.), «Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida» (2004-y.), «Yer osti boyliklari to'g'risida» (1994-y.), «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida» (1996-y.), «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida» (1997-y.), «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida» (1997-y.)gi qonunlarini, «Yer kodeksi» (1998-y.) ni, «O'rmon to'g'risida» (1999-y.), «Ekologik ekspertiza to'g'risida» (2000-y.), «Chiqindilar to'g'risida» (2002-y.), «Ekologik nazorat to'g'risida» (2013-y.), «Aholining sanitariya-epidemiologik osoyish-taligi to'g'risida»gi (2015-y.) qonunlarini kiritish mumkin.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon, qaror va far-moyishlari – Konstitutsiyaning 94-moddasiga binoan, Prezident tomonidan chiqariladigan va ekologik muammolarni hal qilish, ularning oldini olish, tabiatni muhofaza qilish bilan bog'liq hamda respublikaning

butun hududida majburiy kuchga ega bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlar ekologik huquq fanining manbayi hisoblanadi.

Prezidentning mustaqillik davrida qabul qilingan bir qator farmonlari, qarorlari va farmoyishlari atrof-muhit muhofazasi va tabiatdan oqilona foydalanish masalalarini hal qilishga qaratilgan bo'lib, ular nihoyatda muhim ekologik, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va xalqaro ahamiyatga egadir. Ushbu hujjatlar orasida:

- «Yerlardan foydalanish samaradorligini oshirish to'g'risida»gi 1991-yildagi Farmoni;

- «Huquqiy tarbiyani yaxshilash, aholining huquqiy madaniyat darajasini yuksaltirish, huquqshunos kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish, jamoatchilik fikrini o'rganish ishini yaxshilash to'g'risida»gi 1997-yil, 25-iyundagi Farmoni;

- «Sanitariya qonunlarini buzganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to'g'risida»gi 1998-yil, 2-martda qabul qilingan Farmoni;

- «O'zbekiston Respublikasining Yer resurslari davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida»gi 1998-yil, 24-iyuldagi Farmoni;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil, 24-iyuldagi «Yuridik shaxslar va fuqarolarning binolari hamda inshootlari bilan band bo'lgan yer uchastkalarini xususiylashtirish to'g'risida»¹gi Farmoni;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil, 19-fevraldagi «Toshqinlar, sel oqimlari, qor ko'chishi va yer ko'chki hodisalari bilan bog'liq favqulodda vaziyatlarning oldini olish hamda ularning oqibatlarini tugatish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida»²gi Qarori;

- 2007-yil 29-oktyabrdagi «Yerlarning meliorativ holatini yaxshilash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori,

- 2014-yil, 7-yanvardagi «Ko'chmas mulkka bo'lgan huquqlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibini takomillashtirish to'g'risida»gi Qarori;

- «2015–2019-yillarda Guliston shahrida drenaj tizimini yanada takomillashtirish, meliorativ holatini yaxshilash va yer osti suv sathini kamaytirish, muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish dasturini ishlab chiqish to'g'risida»gi Farmoni;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash jamg'armasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida»gi;

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2006-yil, 7-son, 386-modda.

² O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari to'plami, 2007-yil, 7-8-son, 61-modda.

– «2008–2012-yillar davrida sugʻoriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash Davlat dasturi toʻgʻrisida»gi Qarorlarini alohida koʻrsatib oʻtish lozim.

4. Vazirlar Mahkamasining qarorlari – Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 98-moddasiga asosan, Vazirlar Mahkamasi amaldagi qonunlarga muvofiq Oʻzbekiston Respublikasi hududidagi barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy boʻlgan qarorlar va farmoyishlar chiqaradi.

Vazirlar Mahkamasining tabiatni muhofaza qilish va ekologiya muammosi bilan bogʻliq qaror va farmoyishlari Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga asosan qabul qilinib, Oʻzbekiston Respublikasining ekologik qonunlari va Prezidentning farmonlarini amalga oshirishga qaratiladi. Ular orasida soha rivojida muhim ahamiyatga ega Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining:

– 1994-yil, 8-fevraldagi «Sanoat terakchiligini rivojlantirish va boshqa tez oʻsuvchi yogʻochbop daraxtzorlar barpo etishga oid chora-tadbirlar toʻgʻrisida» gi Qarori;

– 1994-yil, 12-apreldagi «Toshqin, sel oqimlarini oqizib yuborish va koʻchki hodisalari bilan bogʻliq boʻlgan halokatli oqibatlarining oldini olish hamda ularni bartaraf etish chora-tadbirlari toʻgʻrisi»dagi Qarori;

– 1998-yil, 29-maydagi «Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida»gi Qarori;

– 1998-yil, 15-iyuldagi «Qishloq xoʻjaligini isloh qilishga oid qonun hujjatlariga muvofiq qishloq xoʻjaligi kooperativlari (shirkat xoʻjaliklari) tuzish chora-tadbirlari toʻgʻrisida» Qarori;

– 1998-yil, 7-avgustdagi «Oʻzbekiston Respublikasi qishloq va suv xoʻjaligi vazirligi huzurida boshqoli don ekinlari urugʻchiligi respublika boshqarmasini tashkil etish toʻgʻrisida» Qarori;

– 1998-yil, 14-noyabrdagi «Oʻzbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi davlat avtomobil nazorati xodimlarining masʼuliyatini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar toʻgʻrisida» Qarori;

– 1999-yil, 24-martdagi «Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi katta va alohida muhim suv xoʻjaligi obyektlarining texnik holatini hamda bexatar ishlashini nazorat qilish davlat inspeksiya-si «Davsuvxoʻjaliknazorat»ni tashkil etish va uning faoliyati masalalari toʻgʻrisida»gi Qarori;

– 1999-yil, 1-iyundagi «Qishloq aholi yashash joylarini ichimlik suv va tabiiy gaz bilan ta'minlashni yanada yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori;

– 2001-yil, 31-dekabrda «O'zbekiston Respublikasi hududlarini kadastr bo'yicha bo'lish hamda yer uchastkalari, binolar va inshootlarning kadastr raqamlarini shakllantirish tartibi to'g'risida»gi Qarori;

– 2003-yil, 17-sentyabrda «Qishloq aholi yashash joylarini ichimlik suvi va tabiiy gaz bilan ta'minlashni yanada yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Qarori;

– 2004-yil, 5-martda «Portlovchi va zaharli moddalarni yaratish, ishlab chiqarish, tashish, saqlash, realizatsiya qilish sohasida xavfsizlikni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori;

– Vazirlar Mahkamasining 2014-yil, 7-yanvardagi 1-sonli qaroriga asosan tasdiqlangan «Ko'chmas mulkka bo'lgan huquqlarni va u haqda tuzilgan bitimlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi to'g'risida»gi Nizomi;

– 2015-yil, 8-oktyabrda «Ekologik nazorat sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida»gi Qarori;

– 2015-yil, 8-oktyabrda «Jamoatchilik ekologik nazoratini amalga oshirishga doir namunaviy nizomlarni tasdiqlash to'g'risida»gi Qarori hamda boshqa bir qator qarorlari mamlakatimizdagi ekologik muammolar va ularning oldini olish, shuningdek, agrar islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan.

5. O'zbekiston Respublikasi vazirliklari, davlat qo'mitalari va idoralarining ekologiya va tabiatni muhofaza qilishga oid buyruqlari va qarorlari davlat boshqaruvi organlarining normativ-huquqiy hujjatlardir. Masalan, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, «Sanoat-geokontekstnazorat» (Yer qo'ri geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish) davlat inspeksiyasi, Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligining O'rmon xo'jaligi bosh boshqarmasi, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi, Adliya vazirligi, Sog'liqni saqlash vazirliklari va boshqalar tomonidan qabul qilingan buyruq va qarorlar ham ekologik huquqning manbayi bo'ladi.

Ular Konstitutsiyamizga asosan qabul qilinib, O'zbekiston Respublikasining ekologik qonunlari va Prezidentning ushbu sohada farmonlari, qarorlari va farmoyishlari hamda hukumat qarorlarini bajarishga qaratilgan.

6. Mahalliy davlat hokimiyati (Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Toshkent shahri hamda viloyatlar) organlarining tabiatni muhofaza qilish va ekologiya muammolarini hal qilishga qaratilgan qarorlari. Ta’kidlash joizki, mahalliy davlat hokimiyati organlarining ekologiya va tabiatni muhofaza qilishga oid normativ-huquqiy hujjatlari muayyan ma’muriy-geografik hududda (Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Toshkent shahri hamda viloyatlarda) amal qiladi. Ular yuqori turuvchi davlat boshqaruvi organlarining ekologiya va tabiatni muhofaza qilishga doir hujjatlari muvofiq kelishi shart.

Nazorat uchun savollar

1. Ekologik huquq manbalari tushunchasi to‘g‘risida so‘zlab bering.
2. Tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilishni boshqarishning konstitutsiyaviy asoslari nimalardan iborat?
3. Ekologik huquq manbalari nimalardan iborat?
4. Ekologik qonunlarni sanab bering.
5. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qaysi moddalarida ekologik masalalar qayd etilgan?
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ekologiya sohasiga oid qanday Farmon, qaror va farmoyishlarini bilasiz?

IV bob. EKOLOGIK HUQUQ MUNOSABATLARI

Asosiy iboralar

«Huquq layoqati» va «harakat layoqati» – huquqiy munosabatlarning layoqatli subyekti – mazkur munosabatlarda qatnashuvchi shaxs.

Ekologik-huquqiy status – insonning qulay atrof-muhit sharoitiga ega bo'lish huquqi.

Absolyut ekologik huquq – mutlaq huquqqa ega bo'lgan ekologik munosabatlarning bir tomoni.

4.1. Ekologik huquq munosabatlari tushunchasi va uning turlari

Ekologik huquq munosabatlari – real, mavjud bo'lgan, ekologik huquq normalari bilan tartibga solingan ijtimoiy munosabatlar bo'lib, ularning ishtirokchilari subyektiv huquq va majburiyatlarga egadirlar. Ekologik huquq munosabatlari quyidagi alohida jihat va belgilari bilan ajralib turadi:

- ekologik huquq normalari asosida yaratiladi;
- huquq munosabatlari subyektlari aniq huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi.

Agar huquq munosabatlarining bir subyekti ma'lum huquqqa ega bo'lsa, unda boshqasiga birinchi subyekt boshqarishi mumkin bo'lgan majburiyat yuklanadi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida hamda ko'pchilik qonunlarda fuqarolarning qulay atrof-muhit sharoitlarida yashash huquqi ko'rsatib o'tilgan. Ushbu huquq bilan davlat organlarining majburiyatlari belgilanadi va ularga boshqa subyektlarga bunday axborotni berish vazifasi yuklanadi.

- ekologik huquq munosabatlarining ongli va xohish-irodaga asoslangan bo'lishi.

Agar huquq munosabatlarining bir subyekti ma'lum huquqqa ega bo'lsa, unda boshqasiga birinchi subyekt boshqarishi mumkin bo'lgan majburiyat yuklanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga binoan hamda ko'pchilik qonunlarda fuqarolarning qulay atrof-muhit sharoitlar-

ida yashash huquqi ko'rsatib o'tilgan. Ushbu huquq bilan davlat organlarining majburiyatlari va boshqa subyektlarga bunday axborotni berish vazifasi yuklanadi.

– ekologik huquq munosabatlarining ongli va xohish-irodaga asoslangan bo'lishi.

Huquqiy munosabatlar insonlarning xohish-irodasi bilan huquqiy normalar asosida yaratiladi. Huquqiy munosabatlar subyektlari o'z xohish-irodalari va ongli harakatlari orqali ushbu normalarda ko'rsatilgan huquq va majburiyatlarni amalga oshiradilar:

1) mazkur munosabatlar davlat tomonidan kafolatlanadi va kerak paytda majbur qilish yo'li bilan himoya qilinadi;

2) davlat ekologik huquq normalarining bajarilishida zarur bo'lgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa sharoitlarni yaratib beradi;

3) ekologik huquq munosabatlari ishtirokchilarining erkinlik mezonlari buzilganda, ayniqsa, ekologik huquq va majburiyatlarni bajarish jarayonida huquqiy normalardan chetga chiqilganda davlat majbur qilish yo'lini tutadi.

Ekologik huquq munosabatlari insonning, fuqarolarning, jamiyatning, ijtimoiy munosabatlar doirasida yoki tabiiy resurslarga bo'lgan mulkchilik doirasida, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish, jismoniy va yuridik shaxslarning ekologik huquqi hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan.

Ekologik huquq munosabatlari sohalar yo'nalishi bo'yicha va boshqa shartlarga ko'ra turli sinflarga bo'linadi.

O'z funksiyalariga ko'ra ekologik huquq munosabatlari «Regulyativ» va «Muhofazalash» turlariga bo'linadi.

Regulyativ ekologik huquq munosabatlari ijtimoiy munosabatlar rivojlanishining tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni ta'minlashiga qaratilgan. Bunday huquq munosabatlariga litsenziyalash, sertifikatsiyalash, audit, tabiiy resurslar, davlat kadastrini olib borish va sohani monitoring qilib borish kiradi.

Muhofazalash ekologik huquq munosabatlariga jismoniy va yuridik shaxslarning ekologik huquqini va qonuniy manfaatlarini himoya qilish hamda ekologik qonunbuzarlik uchun yuridik javobgarlikni ta'minlash kiradi.

Huquq nazariyasida «**umumiy**» va «**aniqlashtirilgan**» ekologik huquq munosabatlari ham belgilab qo'yilgan.

Umumiy ekologik huquq munosabatlari bevosita qonundan kelib chiqadi. Bunday huquq munosabatlari shaxs (jismoniy shaxs) bilan davlat

o'rtasida olib boriladi. Bunday holda qonun yuridik omil sifatida ekologik huquq munosabatlarini yaratadi. Huquq munosabatlari qonunning bir qator, masalan, «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning taqiqlash yoki qurilish haqidagi, yer uchastkalari ajratish to'g'risidagi normalari va hokazolardan paydo bo'ladi.

Aniqlashtirilgan qonun munosabatlari yuridik faktlar asosida paydo bo'ladi, masalan, atmosferaga zararli moddalarning chiqarilishiga ruxsat olish, oqava suvlarni to'kish va boshqalar. Ekologik huquq munosabatlari subyektlarining aniqligi darajasiga qarab – **«mutlaq» va «nisbiy»** ekologik huquq munosabatlariga ajratiladi:

1. **Mutlaq ekologik huquq** munosabatlari shundan iboratki, unda faqat bir tomongina aniqlangan subyektiv huquqning egasi, masalan qulay atrof-muhit holati haqida obyektiv informatsiyaga ega bo'lish huquqidan foydalanadi.

Ekologik huquq munosabatlarining ikkinchi tomoniga esa yuridik majburiyat yuklatiladi, uning shaxsi aniqlashtiriladi.

2. **Nisbiy ekologik huquq** munosabatlarida tomonlar shaxsan aniqlangan bo'ladi. Masalan, zararli moddalarning tabiatga tasiri chegarasini me'yorlashtirishning bir tomoni – tabiatni muhofaza qilish qo'mitasining viloyat qo'mitalari hisoblanadi, boshqa tomoni esa – tabiatga shunday ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan korxonalar hisoblanadi.

– Ekologik huquq munosabatlari orqali ekologik huquq normalarida ko'rsatilgan tabiatdan foydalanish, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, jismoniy va yuridik shaxslarning ekologik huquqini va qonuniy manfaatlarini ta'minlash masalalari hal qilinadi.

Ularning elementlari huquqning «subyektlari», «obyektlari» va «majburiyatlari» dan iboratdir.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi asosida har qanday fuqaroning qulay atrof-muhitga ega bo'lishga haqli ekanligi e'tirof etilgan. Bunday imkoniyatlar tabiatdan foydalanishning maxsus turida ham qayd etilgan.

Tashkilotlarning ekologik huquq imkoniyatlari qonunda belgilab berilgan asoslar va tartiblar vositasida paydo bo'ladi.

Ekologik harakat imkoniyatlari deyilganda – jismoniy shaxsning huquq munosabatlari va ekologik huquq subyekti sifatida o'z harakatlari bilan bevosita o'ziga tegishli ekologik huquq va majburiyatlarini amalga oshirishi tushuniladi.

Ekologik harakat (layoqati) imkoniyatining ma'nosi shundan iboratki, bunga ko'ra muayyan shaxs o'zining tabiatdan foydalanishning maxsus

turlari huquqidan foydalangan holda, davlat vakolatli organlaridan litsenziya oladi.

Tabiatdan foydalanish huquqini tabiatni muhofaza qilish majburiyati to'ldirib turadi. Mazkur huquqqa muvofiq, agar tabiatdan foydalanish vaqtida ekologik zarar yetkazilsa (yoki ekogen zarar), fuqaro bu zararni qoplashi ko'rsatib qo'yilgan. Ekologik huquq layoqatining ekologik huquq imkoniyatidan farqi, u doimo qonun tomonidan aniqlab qo'yilgan muayyan yoshda vujudga kelishidadir.

4.2. Ekologik huquq munosabatlarining subyekti

Ekologik huquq munosabatlarining subyektlari huquq subyektlari bo'lib, ular ekologik huquq qobiliyati va harakat qobiliyatiga ega bo'ladi.

Ekologik huquq munosabatlarining subyektlari ta'minlanayotgan va muhofaza qilinayotgan ekologik ahamiyatli manfaatlar hal qilinishining mohiyatiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

1. Jismoniy shaxs.

2. Tashkilotlar (bunda, umuman, davlat, davlat organlari, mahalliy organlar, jamoat tashkilotlari, yuridik shaxslar tushuniladi).

Subyektlar doirasi qonunchilik asosida belgilab qo'yiladi. Ammo, ekologik huquq munosabatlari subyektining mazkur munosabatlardagi ishtiroki mezonlari har xil. Ayni shu jihat ularning harakat qobiliyati va huquq qobiliyatlarini aniqlaydi.

Ekologik huquq layoqati – qonun tomonidan belgilab qo'yilgan ekologik huquq va majburiyatlarga egalik qilish imkoniyatidir. Ekologik huquqda jismoniy shaxsning huquqiy imkoniyati bolaning tug'ilishi bilan boshlanadi. Bunday huquqiy imkoniyat uning qonun tomonidan tan olingan huquqi hisoblanadi.

Tashkilotlarning ekologik huquq imkoniyatlari qonun tomonidan ko'rsatib o'tilgan asoslar va tartiblar orqali paydo bo'ladi. Ekologik harakat qobiliyatlari – bu jismoniy shaxsning huquq munosabati va ekologik huquq subyekti sifatida o'z harakatlari bilan o'ziga tegishli bo'lgan ekologik huquq va majburiyatlarini amalga oshirishi hisoblanadi.

4.3. Ekologik huquq munosabatlarining obyekti

Ekologik huquq munosabatlarining obyekti – ekologik munosabat obyekti bo'lib, ekologik huquq normalari orqali tartibga solinadi. Ekologik munosabatlar obyekti xilma-xildir.

Ekologik munosabatlarga integrallashgan va differensiyalashgan qarashlar doirasida ikki guruh obyektlari farqlanadi:

– birinchi guruh obyektlariga atrof-muhit yoki tabiat, tabiiy komplekslar (Davlat tabiiy qo‘riqxonalari, milliy bog‘lar va boshqalar) alohida muhofaza qilinadigan hududlar va an‘anaviy tabiatdan foydalanish hududlari;

– ikkinchi guruh obyektlariga esa yer, yer osti boyliklari, suv, atmosfera havosi, o‘rmonlar va o‘simliklar dunyosi, hayvonot dunyosi, ozon qatlami, iqlim, yer oldi kosmik muhiti kiradi.

4.4. Ekologik huquq munosabatlarning mazmuni

Ekologik huquq munosabatlarning mazmuni subyektiv ekologik huquq va majburiyatlar yig‘indisidan iboratdir.

Subyektiv ekologik huquq, yuridik normalar orqali o‘rnatilgan huquq munosabati qatnashchilarining mumkin bo‘lgan faoliyat chegarasi hisoblanadi.

Huquq – bu mumkin bo‘lgan layoqatning mezoni ekanligi xususida gapirganda, shuni alohida aytish kerakki, huquq egasi uni o‘zi xohlaganicha amalga oshiradi.

Subyekt doimo o‘z huquqidan foydalanishdan xoli bo‘lishi mumkin, lekin subyektiv huquq bir vaqtning o‘zida unga majburiyat ham yuklatadigan holatlar bundan mustasno (davlat organlari va mansabdor shaxslar).

Ekologik huquqda belgilab qo‘yilgan subyektiv huquq mazmuni va xarakteri bilan boshqa huquqlardan farq qiladi: masalan, qulay atrof-muhit uchun subyektiv huquq yerga va boshqa tabiiy resurslarga bo‘lgan mulkchilik huquqidan tubdan farq qiladi. Keyingisining o‘ziga xosligi shundan iboratki, mulkdor bunday imkoniyatlardan o‘z xohishiga ko‘ra (qonun tomonidan belgilangan) ma‘lum bir chegarada foydalanishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga ko‘ra yer, yer osti boyliklari, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi umumilliy boylik bo‘lib, ulardan ratsional, ya‘ni oqilona foydalaniladi va davlat tomonidan himoya qilinadi.

Yuridik majburiyat – huquq normasida ko‘rsatib qo‘yilgan ekologik huquq munosabatlarning qatnashchisi bajarishi kerak bo‘lgan faoliyat (xulqi) mezonidir. Yuridik majburiyat subyektiv huquqdan farq qilib, subyekt undan o‘z ixtiyori bilan qayta olmaydi yoki uni inkor qila olmaydi. Chunki, bunda majburiyatni bajarmaslik yuridik mas‘uliyatning qo‘llanilishiga (javobgarlikka) olib keladi.

Yuridik majburiyat – qonun tomonidan belgilab qo‘yilgan ekologik huquq munosabatlari subyekt faoliyati (xulqi)ning mezoni hisoblanadi va

atrof-muhitni himoya qilish, tabiatdan oqilona foydalanish hamda ekologik huquqni amalga oshirishga asos bo'ladi.

5. Insonning ekologik-huquqiy statusi

Insonning ekologik huquqlari tushunchasi, ahamiyati va tan olinishi. *Insonning ekologik huquqi deb*, insonning turli ehtiyojlarini qondirish uchun, qonunlashtirilgan, huquqiy asosga ega bo'lgan tabiiy resurslardan foydalanish imkoniyatiga aytiladi.

Markaziy Osiyoda, shu jumladan, O'zbekistonda ekologik tahdidlarning murakkabligini hisobga olgan holda, qonunchilik, ayniqsa, Konstitutsiya orqali ekologik huquqning belgilab qo'yilishi muhim ahamiyat kasb etibgina qolmasdan, katta siyosiy va amaliy ahamiyatga ham ega bo'ladi. Davlat fuqarolarning ekologik huquqini rasman tan olib, fuqarolik jamiyati qurishda ulkan qadam tashladi.

Keng doirada insonning subyektiv ekologik huquqlarining tartibga solinishi, mohiyatan huquqlarni demokratlashtirish hisoblanadi.

Huquqning tan olinishi fuqarolar ekologik ongi va madaniyatining yuksalishiga olib keladi. Ular fuqarolarning tabiatni ongli tarzda muhofaza qilishiga ko'maklashib, davlatning bu sohadagi faoliyatini rag'batlantiradi. Zero, qulay atrof-muhitga ega bo'lish haqidagi huquqning amalga oshirilishi va huquq munosabatlarining boshqa subyektlari mazkur jarayonda faol ishtirok etishi, ayniqsa, davlat organlarining yanada faollashishiga yordam beradi.

Shu bilan birga, ekologik huquqni tartibga solish davlat obro'sining yanada oshishiga, uning dunyo huquqiy muhitiga kirib, o'ziga xos mavqega ega bo'lib borishiga olib keladi.

O'tgan asrning 60-yillari oxiriga kelib, ekologik qonunchilikning amalga oshirishda an'anaviy majburiy yo'l bilan olib borilishi katta qiyinchilik tug'dirdi. Natijada AQSHning bir qator olimlari hamda jamoatchilik va jamiyatning boshqa a'zolari tomonidan tabiatni muhofaza qilish qonunchiligiga yangi mexanizmlarni kiritish masalasi kun tartibiga qo'yildi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish qonunchiligini mukammallashtirish (atmosfera havosi bo'yicha) borasida o'tgan asrning 70-yillari boshida AQSH kongressidagi ko'p munozaralardan so'ng fuqarolarga mazkur masalada sudga murojaat qilish huquqi berildi, shuningdek, «toza havo» qonunining bajarilmasligi alohida fuqaro nazoratiga olindi.

Bunday sohadagi huquq turlarining tan olinishi fuqaroning huquq egasi sifatida qo'lga kiritgan imkoniyatlari mazmuniga aylandi. Bunday huquqlarga ega bo'lish subyektga quyidagi imkoniyatlarni berdi:

- shaxsning belgilab qo'yilgan huquq normalari chegarasi doirasida erkin faoliyat ko'rsatishi;
- shaxsning ma'lum ijtimoiy shart-sharoitlardan foydalanishi;
- ma'lum bir harakatlar olib borish va boshqalardan ham shunday harakatlarni talab qilish huquqi;
- o'z huquqlarini himoya qilib sudga murojaat qilishi.

Inson va fuqaro ekologik huquqining tartibga solinishi, tan olinishi va nazorati nafaqat inson uchun, balki butun jamiyat va davlat uchun ham o'ta dolzarb muammodir.

Davlat u yoki bu huquqlarni belgilab, o'z fuqarolarining mazkur huquqlarni amalga oshirish jarayonida tabiatni muhofaza qilish faoliyati samaradorligini oshirib boradi.

Masalan, fuqarolarning qonunchilik jarayonlari va ekologik ahamiyatli qarorlar qabul qilishda qatnashishi, atrof-muhit ta'sirini baholashda, ekologik ekspertizada ishtiroki, tegishli ijro hokimiyati organlari ishining samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Qonunchilikda belgilab qo'yilgan ekologik huquqlar, boshqacha qilib aytganda, insonning tabiatga bo'lgan huquqi yoki tabiat bilan bog'liq bo'lgan huquqlari tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur huquqlarning funksional ahamiyati turlicha bo'ladi. Shunga asosanib, ularni shartli ravishda quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. Fuqarolarning tabiiy resurslardan foydalanish bo'yicha ehtiyojlarini ta'minlash borasidagi huquqlari:

- a) qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqi;
- b) tabiatdan foydalanish huquqi;
- d) qulay yashash muhitiga ega bo'lish huquqi.

2. Atrof-muhitni salbiy (negativ) ekologik omillar ta'siridan himoya qilish huquqi:

- a) salomatlik uchun konstitutsiyaviy huquq;
- b) gigiyenik talablarga javob beruvchi mehnat huquqi.

3. Salbiy (negativ) ekologik omillar ta'siridan salomatlikni himoya qiluvchi texnologiya, uslublar bilan ta'minlanish huquqi.

Bunday huquqning turi ancha ko'p bo'lib, ushbu jihat hozirgi zamon qonunchiligining yutuqlaridan biri hisoblanadi. Ushbu huquqlar qatoriga quyidagilar kiradi:

- a) atrof-muhit holati bo'yicha huquqiy axborot olish huquqi;
- b) salomatlikka putur yetgandagi zarar uchun tovon puli olish huquqi;
- d) atrof-muhitni salbiy omillardan himoya qilish huquqi;
- e) atrof-muhitga yetkazilgan moddiy zararni qoplash huquqi.

4. Tabiiy resurslarga mulkchilik huquqi:

- a) yer osti boyliklariga, suvga, o'rmonga, davlat mulki hisoblangan hayvonot dunyosiga mulkchilik huquqi;
- b) tabiiy resurslarga shaxsiy mulk huquqi.

5. Kelajak avlodning ekologik huquqi.

Kelajak avlod huquqi barqaror rivojlanish konsepsiyasidan kelib chiqadi. Bunda eng muhim jihat ushbu huquqda nafaqat hozirgi avlod ehtiyojlari, balki kelajak avlodning ehtiyojlari ham xavf ostiga qo'yilmasdan rivojlanishi talab etilishidir¹.

Nazorat uchun savollar

1. Ekologik huquq munosabatlari tushunchasi va turlarini aytib bering.
2. Ekologik huquq munosabatlarining subyektlari kimlardan iborat?
3. Ekologik huquq munosabatlari obyektlarini aytib bering.
4. Ekologik huquq munosabatlari mazmuniga izoh bering.
5. Insonning ekologik-huquqiy statusi tushunchasini sharhlab bering.

¹ Xarlem Bruntland. «Bizning umumiy kelajagimiz: MKOSR». 1989-yil.

V bob. TABIATDAN FOYDALANISH HUQUQI

Asosiy iboralar

Tabiatdan foydalanish – inson tomonidan tabiatning foydali xususiyatlarini ishlatish imkoniyatlaridan iboratdir.

Yer osti boyliklari – Yerning tuproq qatlami ostida yoki suv obyektlari tubidagi geologik jihatdan o'rganish va o'zlashtirish imkoni mavjud bo'lgan muayyan chuqurlikda joylashgan qismidir.

5.1. Tabiiy boyliklar – jamoatchilik mulki

Mulkchilik munosabatlari huquqiy tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar tizimida ustuvor o'rinni egallaydi. Ekologik huquqqa asosan tabiiy resurslar, ijtimoiy muhit predmeti mulkchilik obyekti sifatida fuqarolik huquqlari doirasida bo'lishi mumkin.

Tabiat abadiy, uning bag'rida tabiat qonunlariga asosan, million yillar ilgari bo'lganidek, yangi-yangi avlodlar tug'ilib o'sadi va yashayveradi. Shuning uchun ham tabiatning huquqiy rejimi ijtimoiy muhitning moddiy rejimidan alohida farq qilmog'i tabiiy. Tabiiy resurslarning huquqiy rejimi jamoatchilik mulki ekanligi, ularning faqat davlat qaramog'idagi mulk sifatida qonunchilik asosida tartibga solinishi mumkinligini anglatadi.

Tabiiy boyliklarning umumxalq boyligi ekanligi, alohida ijtimoiy ahamiyatini hisobga olgan holda bu haqdagi normalar ko'pgina mamlakatlar konstitutsiyalarida maxsus belgilab qo'yilgan.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasida yer, uning boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar umumxalq boyliklari hisoblanadi, ulardan oqilona foydalanish kerak bo'ladi hamda mazkur boyliklar davlat tomonidan muhofaza qilinishi qonuniy mustahkamlab qo'yilgan.

5.2. Tabiatdan foydalanish tushunchasi

Insonning tabiat bilan munosabati doimiy bo'lib, uning yashashi uchun kerak bo'lgan ne'matlardan foydalanishi – umumiy qilib aytganda, tabiat-

dan foydalanish hisoblanadi. Shuning uchun ham tarixiy va kundalik turmush jarayonida tabiatdan foydalanish inson ijtimoiy hayotining poydevori, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarning asosiy negizi hisoblanadi. Ekologik huquq doirasida tabiatdan foydalanishning ahamiyatini baholar ekanmiz, shuni alohida ta'kidlash kerakki, tabiatdan foydalanish, nafaqat inson ehtiyojlarini qondirish va hayotini qo'llab turish kafolati, balki ayni paytda ushbu jarayon tabiatga zararli ta'sirlarning eng muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Inson tomonidan tabiiy resurslardan iqtisodiy, ma'naviy, madaniy va boshqa turlarda foydalanish huquq tomonidan tartibga solinadi. Bunday normalar, asosan, yer, suv, o'rmon, faunistik, ya'ni hayvonot olamiga tegishli tabiiy resurslar qonunchiligida belgilab qo'yilgan.

Tabiatdan foydalanishning ayrim qoidalarini O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi, «Muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi qonunlarida, bir qator xorijiy mamlakatlar, shu jumladan, Rossiya Federatsiyasi qonunchiligida ham ko'rish mumkin.

Tabiatdan foydalanish huquqi turli xil aspektlarda turlicha sifatda baholanishi mumkin. Xususan uni:

- huquq instituti sifatida;
- huquq munosabatlari sifatida;
- tabiatdan foydalanishning aniq imkoniyatlari sifatida talqin etish mumkin.

Tabiatdan foydalanish bo'yicha munosabatlarni tartibga soluvchi normalar yig'indisi tabiatdan foydalanish huquqining kompleks huquq institutini tashkil qiladi.

Huquqiy munosabatlar sifatida tabiatdan foydalanish huquqi huquq va majburiyatlar yig'indisidan iborat bo'lib, ular yer, suv, yer osti boyliklari va boshqalar bo'yicha aniq munosabatlar tomonlariga taalluqli bo'ladi.

Huquq imkoniyatlari sifatida tabiatdan foydalanish, undan foydalanuvchilarning subyektiv huquqi hisoblanadi, uning mazmuniga egalik huquq imkoniyatlari, foydalanish va foydalanish uchun berilgan tabiiy resurslar-ga egalik qilishda namoyon bo'ladi.

Tabiiy resurslar qonunchiligida va ekologik huquq fanida tabiatdan foydalanishning turlari quyidagicha tasniflanadi:

- 1) yerdan foydalanish huquqi;
- 2) yer osti boyliklaridan foydalanish huquqi;
- 3) suvdan foydalanish huquqi;
- 4) atmosferadan foydalanish huquqi;
- 5) o'rmonlardan foydalanish huquqi;

6) o'rmonlardan tashqari o'simlik dunyosidan foydalanish huquqi;

7) hayvonot dunyosidan foydalanish huquqi.

Ammo yuridik adabiyotlarda atmosfera havosidan foydalanish haqida boshqa tabiiy resurslarga qaraganda ma'lumotlar kamroq. Ushbu sohada atmosfera havosining muhofazasi haqida undan foydalanishning tartibga solinishiga qaraganda ko'proq gapiriladi.

Atmosfera havosi bilan bog'liq masalalar O'zbekiston Respublikasining «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonuni orqali tartibga solinadi (1996-y.). Atmosferadan foydalanish turlari zararli moddalarning atmosferaga chiqarib tashlanishini ifodalaydi. Qonunning 16-moddasida transport vositalari va boshqa qatnov vositalari hamda qurilmalarini ishlab chiqarish, ulardan foydalanish masalalariga o'rin berilgan.

Xususan, ushbu qonunda ishlatilgan gazlar atmosferaga chiqarib yuborilganida, ulardagi ifloslantiruvchi moddalarning miqdori yoki ular fizikaviy omillarining zararli ta'sir ko'rsatishi normativlardan yuqori bo'lgan transport vositalari va boshqa qatnov vositalari hamda qurilmalarini ishlab chiqarish va ulardan foydalanish taqiqlanishi ko'rsatib o'tilgan.

Transport vositalari va boshqa qatnov vositalari hamda qurilmalarining egalari ishlatilgan gazlardagi ifloslantiruvchi moddalarning miqdori va ular fizikaviy omillarining zararli ta'sir ko'rsatishi normativlariga rioya qilinishini ta'minlashlari shartligi belgilab qo'yilgan.

«Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 17-moddasida transport vositalari va boshqa qatnov vositalari hamda qurilmalarini ta'mirlaydigan va ularga texnik xizmat ko'rsatadigan korxonalar va tashkilotlar oldiga qo'yiladigan talablarga alohida o'rin berilgan. Bunday korxonalar va tashkilotlar ishlatilgan gazlardagi ifloslantiruvchi moddalar miqdorining hamda ular fizikaviy omillari zararli ta'sir ko'rsatishining normativlarga muvofiqligini tekshirish va tartibga solib turishni ta'minlaydilar, deb belgilab qo'yilgan.

Qonunning 18-moddasida kimyoviy moddalarni ishlab chiqarish va ulardan foydalanishni huquqiy tartibga solish masalalariga alohida o'rin berilgan.

Kimyoviy moddalarni ishlab chiqaruvchi yoki ulardan foydalanuvchi korxona va tashkilotlar bunday moddalarning atmosfera havosida yo'l qo'yiladigan darajada to'planish normativlarini, ularni nazorat qilish usullari va ekotoksikologik pasportlarini O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi hamda O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi belgilagan tartibda ishlab chiqadilar.

Kimyoviy moddalarni o'simliklarni himoya qilish vositasi, ularning o'sishini tezlashtiruvchi omil, mineral o'g'it va boshqa preparatlar sifatida faqat yerdan turib ishlatishga yo'l qo'yiladi.

Qishloq xo'jalik ekinlariga kimyoviy moddalar bilan ishlov berish qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda amalga oshirilishi ham ushbu qonunda ko'rsatib o'tilgan.

Ozon qatlamining inson uchun va butun tirik organizmlarning hayot faoliyati uchun o'ta muhimligini inobatga olgan holda Qonunning 19-moddasida ozon qatlamiga zararli ta'sir ko'rsatishining oldini olishga doir talablar bayon etilgan.

Tarkibida ozon buzuvchi moddalar bo'lgan buyumlardan foydalanuvchi va ularni ta'mirlovchi korxonalar, muassasalar hamda tashkilotlar bunday moddalar hisobga olinishini va ular ozon uchun xavfsiz moddalar bilan almashtirilishini ta'minlashlari lozim ekanligi alohida ko'rsatilgan.

Bundan tashqari, Qonunning 20, 21 va 22-moddalarida quyidagi muhim yo'nalishlarga o'rin berilgan:

- mineral xomashyoni qazib olish, tashish va qayta ishlash paytida atmosfera havosini muhofaza qilishga doir talablar;

- ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilarini joylashtirish yoki ko'mib tashlashga doir talablar;

- atmosfera havosining holatiga ta'sir ko'rsatuvchi korxonalar, inshootlar, transport magistrallari va boshqa obyektlarni joylashtirish, loyihalash, qurish, qayta qurish va foydalanishga topshirish.

Ekologik qonunchilikda tabiatdan maqsadli foydalanish turlarini huquqiy sinflarga bo'lish asosiy masala hisoblanadi. Yer qonunchiligida O'zbekiston hududidagi barcha yer kategoriyalari foydalanish turlariga qarab aniqlab qo'yilgan.

Masalan, «Yer Kodeksi» da yerlar:

- qishloq xo'jalik yerlariga;

- aholi punktlari yerlariga;

- sanoat, energetika, transport va boshqa yer turlariga bo'lingan.

Aholi punktlari yerlari ham o'z navbatida territorial (hududlar) zonalariga ko'ra quyidagicha bo'linadi:

- yashash joylari;

- ijtimoiy tadbirkorlik uchun;

- ishlab chiqarish uchun;

- muhandislik-transport infratuzilmalari;

- dam olish maskanlari;

- qishloq xo'jaligida foydalanish uchun;

- maxsus ishlarda foydalanish uchun;
- harbiy obyektlar uchun;
- boshqa territorial zonalar.

O‘zbekiston Respublikasi «Yer osti boyliklari to‘g‘risida»gi Qonuni-ning 19-moddasida yer qa‘ridan foydalanish turlari ko‘rsatib o‘tilgan. Yer qa‘ri quyidagi maqsadlar uchun beriladi:

- geologik jihatdan o‘rganish;
- foydali qazilmalarni kavlab olish;
- texnogen mineral hosilalardan foydalanish;
- foydali qazilmalarni kavlab olish bilan bog‘liq bo‘lmagan yer osti inshootlarini, shu jumladan, neft, gaz, gaz kondensati (uglevodorodlar), boshqa moddalar va materiallarni yer ostida saqlash inshootlarini qurish hamda undan foydalanish, chiqindilarni saqlash va ko‘mib tashlash;
- alohida muhofaza etiladigan obyektlarni barpo qilish;
- nodir toshlar xomashyosi namunalarini, paleontologik qoldiqlarni va boshqa geologik kolleksiyabop materiallarni to‘plash.

Yer qa‘ridan foydalanuvchilar yuridik va jismoniy shaxslar bo‘lishi mumkin (20-modda). Shuningdek, qonunning 31-moddasida yer qa‘ridan ho‘jalik va ro‘zg‘or ehtiyojlari uchun foydalanish masalalari ham belgilab qo‘yilgan.

Yer egalari va yerdan foydalanuvchilar o‘zlariga berilgan yer uchastkalari doirasida o‘z xo‘jalik va ro‘zg‘or ehtiyojlari uchun portlatish ishlarini qo‘llamagan holda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda foydali qazilmalar zaxiralari davlat balansiga olinmagan, keng tarqalgan foydali qazilmalarni kavlab olishni hamda yer osti inshootlarini qurishni litsenziya olmasdan amalga oshirish huquqiga ega.

Tabiatdan foydalanish huquqida suv resurslaridan oqilona foydalanish, suv ifloslanishining oldini olish masalalariga ham alohida o‘rin berilgan. O‘zbekiston Respublikasi «Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida»gi Qonunining vazifalari suvga doir munosabatlarni tartibga solishdan, aholi va xalq ho‘jaligi ehtiyojlari uchun suvdan oqilona foydalanishni ta‘minlash, suvni bug‘lanish, ifloslanish va kamayib ketishdan saqlash, suvning zararli ta‘sirining oldini olish va uni bartaraf qilishdan, suv obyektlarining holatini yaxshilashdan, shuningdek, suvga doir munosabatlar sohasida korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fermer va dehqon ho‘jaliklari hamda fuqarolarni himoya qilishdan iboratdir.

«Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida»gi Qonunda (1993-yil, 6-may) suvga davlat egaligi (3-modda) alohida ko‘rsatib o‘tilgan. Suv O‘zbekiston

Respublikasining davlat mulki – umummilliy boylik hisoblanadi, suvdan oqilona foydalanish lozim bo‘lib, u davlat tomonidan qo‘riqlanadi.

Ushbu qonunning yettinchi bobida suvdan foydalanish turlari qayd etilgan. Suvdan asosiy maqsadga muvofiq foydalanish turlari va shartlari belgilangan:

1) suv obyektlari aholining suvga bo‘lgan ehtiyojlarini, maishiy, davolash, kurort, sog‘lomlashtirish, hordiq chiqarish va boshqa ehtiyojlarni, qishloq xo‘jaligi, sanoat, energetika, transport, baliqchilik xo‘jaligi hamda boshqa davlat yoki jamoat ehtiyojlarini qondirish uchun qonunlarda ko‘zda tutilgan talablar va shartlarga rioya qilingan holda foydalanishga beriladi (21-modda);

2) suvdan umumiy foydalanish – suvning holatiga ta‘sir qiladigan inshootlar yoki texnikaviy qurilmalarni qo‘llamay foydalanish hisoblanadi;

3) suvdan maxsus foydalanish – inshootlarni yoki qurilmalarni qo‘llash yo‘li bilan foydalanishdir. Inshootlar yoki texnikaviy qurilmalarni qo‘llamay turib, ammo suvning holatiga ta‘sir qiladigan tarzda suv obyektlaridan foydalanish ham ayrim hollarda suvdan maxsus foydalanish turiga kiritilishi mumkin;

4) suvdan birgalikda va tanho foydalanish. Bunday foydalanish turiga birgalikda foydalaniladigan suv obyektlari jumlasiga tanho foydalanish uchun berilmagan suv obyektlarini kiritish mumkin. Tanho foydalaniladigan suv obyektlariga mahalliy hokimiyat organlari qarori asosida biror korxona, tashkilot va muassasaga butunlay yoki qisman berib qo‘yilgan suv obyektlari kiradi;

5) suvdan birlamchi va ikkilamchi foydalanish. Tanho foydalanish uchun suv obyektlari berib qo‘yilgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar – suvdan birlamchi foydalanuvchilar hisoblanib, ular Qishloq va suv xo‘jaligi, tabiatni muhofaza qilish organlari bilan kelishib, boshqa korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va fuqarolarga suvdan ikkilamchi foydalanish uchun ruxsat berishga haqli (24-modda).

Ushbu Qonunda suvni muhofaza qilish masalalariga ham maxsus o‘rin berilgan, ayniqsa, suvni muhofaza qilish vazifalari, suvni chiqit va chiqindilar bilan ifloslantirishdan muhofaza qilish, suvni sanitariya muhofaza qilish chegaralari (97–100 moddalar) ko‘rsatib o‘tilganligi e‘tiborlidir.

Tabiatdan foydalanish huquqida o‘rmonchilik qonunchiligi ham alohida o‘rinni egallaydi. O‘zbekiston Respublikasining «O‘rmon to‘g‘risida»gi Qonunida (23-modda) o‘rmondan foydalanuvchilar huquqlarining kafolatlari belgilab qo‘yilgan. Davlat, ho‘jalik va boshqa organlar hamda tashkilotlar tomonidan o‘rmondan foydalanuvchilarning faoliyatiga aralashishga yo‘l qo‘yilmaydi.

Oʻrmondan foydalanuvchilarning buzilgan huquqlari qonun hujjatlari-da nazarda tutilgan tartibda tiklanishi lozim.

Oʻrmondan foydalanuvchilarning huquqlarini buzish oqibatida yetkazilgan zararlar (shu jumladan, boy berilgan foyda) toʻla hajmda qoplanishi lozim.

Oʻrmondan foydalanish huquqining tugatilishi (24-modda). **Oʻrmondan foydalanish huquqi quyidagi hollarda tugatiladi:**

- oʻrmondan foydalanish huquqidan ixtiyoriy voz kechilganda;
- oʻrmondan foydalanish muddati tugaganda;
- foydalanishida davlat oʻrmon fondi uchastkasi boʻlgan yuridik shaxs tugatilganda;
- oʻrmonlardan va oʻrmon fondi yerlaridan belgilangan maqsadlarda foydalanilmaganda;
- oʻrmonlardan foydalanish oʻrmonlar va boshqa tabiiy obyektlarning holatiga hamda ularni takror koʻpaytirishga salbiy taʼsir koʻrsatadigan usullar bilan amalga oshirilganda;
- oʻrmonlarda yongʻin xavfsizligi qoidalarini buzilganda;
- oʻrmondan foydalanish uchun haq belgilangan muddatlarda toʻlanmaganda;
- oʻrmon fondi yerlari davlat yoki jamoat ehtiyojlari uchun olib qoʻyilganda.

Oʻzbekiston sharoitida oʻrmonchilik tarmogʻi muhim ahamiyatga ega boʻlib, keyingi paytda oʻrmonchilikni rivojlantirish borasida hukumat tomonidan qabul kilingan dasturlar hamda ular asosida amalga oshirilgan keng koʻlamli ishlar ekologik huquqning oʻrmonchilik sohasi uchun muhim rol oʻynamoqda.

5.3. Tabiatdan umumiy va maxsus foydalanish huquqi

Tabiatdan umumiy foydalanish barchaga berilgan imkoniyat boʻlib, bunda har bir holat uchun vakolatli davlat organlari tomonidan alohida ruxsat kerak boʻlmaydi, shuningdek, ushbu imkoniyat tabiiy obyektlarga egalik qilib turgan jismoniy va yuridik shaxslarga ham taalluqli hisoblanadi.

Tabiatdan umumiy foydalanish insonning qulay atrof-muhitga ega boʻlish huquqidan kelib chiqadi. Bunday huquq bevosita ekologik qonunlarda va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda koʻrsatib oʻtilgan. Ammo, ayrim holatlarda tabiatdan umumiy foydalanish chegaralab qoʻyiladi, ayrim shartlar asosida olib boriladi. Oʻzbekiston Respublikasining «Tabiatni mu-

hofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida (6-modda) tabiatdan umumiy tarzda va maxsus yo'sinda foydalanish masalalari ko'rsatib o'tilgan.

Tabiatdan umumiy tarzda foydalanish fuqarolar tomonidan hayotiy zarur ehtiyojlarni qondirish uchun tekinga, tabiiy resurslarni ayrim foydalanuvchilarga birliktirmay va hech qanday ruxsatnomalar bermay turib amalga oshiriladi, deb ta'kidlangan.

Tabiatdan maxsus foydalanishda tabiiy resurslar korxonalar, tashkilotlar va fuqarolarga ishlab chiqarish yoki boshqa biror faoliyatni amalga oshirishlari uchun muayyan haq evaziga maxsus ruxsatnomalar asosida foydalanishga hamda ijaraga beriladi.

5.4. Tabiatdan foydalanishning huquqiy prinsiplari

Tabiatdan foydalanish huquqining asosiy prinsiplari:

- 1) tabiatdan oqilona foydalanish;
- 2) tabiatdan foydalanishning ekotizimlarga qarashli bo'lishi;
- 3) tabiiy resurslardan foydalanishning maqsadli xususiyatga ega bo'lishi;
- 4) tabiiy resurslardan foydalanish huquqining barqarorligi;
- 5) tabiatdan maxsus foydalanish uchun haq to'lash.

Tabiatdan oqilona foydalanish prinsipi, aytish mumkinki, tabiiy resurslar huquqining an'anaviy prinsipidir. Tabiatdan oqilona foydalanish ayrim paytda «barqaror» foydalanish deb ham ataladi, bu degani unda bir vaqtning o'zida insonning ijtimoiy, ekologik va iqtisodiy manfaatlarini hisobga olinadi.

Tabiatdan oqilona foydalanish prinsiplari huquqiy normalar orqali va boshqa ekologik maqsadli vosita va texnologiyalar orqali ta'minlanadi. Tabiatdan oqilona foydalanish talablari, asosan, tabiatning u yoki bu resurslariga xos bo'lgan talablardir. Shuning uchun ham tabiatdan oqilona foydalanish vazifalarini hal qilishda tabiiy resurslar qonunchiligida umumiy va maxsus normalar qo'llaniladi.

Yer qonunchiligida shunga o'xshagan umumiy ekologik va iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan normalarga quyidagi kategoriyalashtirilgan yerlar ham kiritiladi:

- qishloq xo'jaligi uchun mo'ljallangan yerlar;
- tabiatni muhofaza qilish va tabiiy qo'riqxonalarining yerlari;
- sog'lomlashtirish uchun mo'ljallangan yerlar;
- dam olish maskanlari (rekreatsion) hamda tarixiy-madaniy yerlar va boshqalar.

Tabiatdan foydalanishni ta'minlashning maxsus normalariga tog'-kon huquqida, masalan, (Rossiya qonunchiligida) yer osti boyliklarini qazishda kompleks ishlarni olib borish, qazilma boyliklar bilan birgalikda yer ostidagi qo'shimcha komponentlarni aniqlash masalalari ham ko'rsatilgan.

Tegishli tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning huquqiy mezonlari, ular kamayib ketishining oldini olish, ushbu masalalarni ekologik asoslash va barqaror rivojlanishini ta'minlashni ko'zda tutadi.

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish prinsiplarining huquqda belgilab qo'yilishi va amalga oshirilishi atrof-muhitning holatini qulay sharoitda barqaror ushlab turishning eng muhim va asosiy omilidir.

Nazorat uchun savollar

1. Tabiiy boyliklar jamoatchilik mulki ekanligini sharhlab bering.
2. Tabiatdan foydalanish tushunchasini izohlang.
3. Tabiatdan umumiy va maxsus foydalanish huquqi nimalardan iborat?
4. Tabiatdan foydalanishning huquqiy prinsiplari nimalardan iborat?

VI bob. TABIIY RESURLARGA NISBATAN MULK HUQUQI

Asosiy iboralar

Resurslar – insonlar uchun moddiy va ma'naviy foyda keltiradigan har qanday manbalar va sharoitlar bo'lib, ulardan ijtimoiy-iqtisodiy hayotda keng foydalaniladi.

O'rmon resurslari – o'rmon boyliklari, yog'och mahsulotlaridan, o'rmonchilik mahsulotlaridan tashkil topgan, o'rmonchilik sanoatida ishlatiladigan, insonning xo'jalik faoliyatida keng foydalaniladigan biomateriallardan iboratdir.

Qayta tiklanmaydigan resurslar – insonning xo'jalik faoliyati natijasida kamayib boradigan va yo'qolib ketishi mumkin bo'lgan resurslardir.

Tabiiy resurslar – tabiiy obyektlar, hozirda va kelajakda to'g'ridan-to'g'ri va aylanma holatda moddiy va ma'naviy boyliklar yaratishda ishlatiladigan resurslar bo'lib, ular ekologik huquq obyektlari hisoblanadi.

6.1. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi tushunchasi va uning asosiy belgilari

Tabiat resurslari bo'lgan yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi, o'rmon, atmosfera havosi va boshqalarga nisbatan mulkchilik inson ijtimoiy hayotida muhim siyosiy va iqtisodiy ahamiyat kasb etadi.

Ushbu masala O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 55-moddasida o'z ifodasini topgan. Unga asosan, «Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir».

O'zbekiston Respublikasi o'zining milliy-davlat va ma'muriy-hududiy tuzilishini, hokimiyat va boshqaruv idoralarining tizimini belgilaydi hamda tabiat boyliklaridan mustaqil foydalanadi.

«O'zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligining moddiy asosi uning mulkidir. Respublika hududidagi yer, yer osti boyliklari, suv va o'rmonlar,

o'simlik va hayvonot dunyosi, tabiiy va boshqa resurslar, respublikaning ma'naviy boyliklari O'zbekiston Respublikasining milliy boyligi, mulki hisoblanadi»¹ (7-modda).

O'zbekiston Respublikasining mustaqilligi davrida qabul qilingan ekologik va agrar sohaga oid qonunlarda yuqoridagi konstitutsiyaviy talablar mustahkamlangan.

Oliy Majlisning sessiyalarida qabul qilingan «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida» (5-modda), «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida» (3-modda), «Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida» (4-modda), «Yer osti boyliklari to'g'risida» (3-modda), «O'simliklar dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida» (3-modda), «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida» (3-modda), «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida» (1-modda), «Yer kodeksi» (16-modda), «O'rmon to'g'risida»gi Qonunlarda (4-modda) ko'rsatilgan talablar tabiat resurslariga nisbatan belgilangan mulkchilikni qonun doirasida hal etishga qaratilgan.

Shu bilan birga, tabiiy resurslarga nisbatan mulkchilik huquqining quyidagi belgilari ham mavjud:

1. Tabiiy resurslarning ajralmasligi (o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'liqligi, birligi) – bunda ma'lum bir tabiiy obyektning mulk sifatida boshqa bir obyekt bilan ajratib bo'lmaydi. Masalan, yerdan yer osti boyligini, suvdan baliqni ajratib bo'lmaydi. Zero, suv obyektlariga mulk huquqi baliqqa bo'lgan mulk huquqidan ajralmasdir.

2. Tabiiy resurslarning bebaholigi, bahosizligi yoki qiymatining yo'qligi deganda ayrim tabiiy obyektlar (tuproq, yer qa'ri, bog', sun'iy o'rmon, hayvonot va o'simliklar dunyosi)ning evolyutsion rivojlanishi va inson zaruriy mehnat faoliyatining mujassamlashgan holdagi natijasi ekanligi, uning aniq bir qiymatini belgilab olish imkoniyati mavjud emasligi anglashiladi. Masalan, yer bir paytning o'zida ham ko'chmas mulk, ham tabiiy obyekt sanaladi.

3. Tabiiy resurslarning moddiylik – o'zining obyektiv ko'rsatkichlariga binoan tabiiy resurslarni mulk sifatida o'zlashtira yoki undira olmaslikni anglatadi. Masalan, atmosfera havosi, fazoviy elementlar, iqlim resurslari va hokazo.

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib, ularni taxminan quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

¹ O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi to'g'risida. Hujjatlar. «O'zbekiston», 1991-yil, 11-bet.

1. Umumsiyosiy tabiiy resurslar – davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining vakolati doirasiga kiruvchi mudofaa zaruriyatlari, xavfsizlikni ta'minlash, davlat chegaralarini qo'riqlash va shunga o'xshash siyosiy vazifalarni bajaruvchi tabiat obyektlari, yer uchastkalari yoki suv manbalaridir.

2. Umumiy iqtisodiy tabiiy resurslar – sanoat, transport, energetika, kosmik tizimlar, yadroviy va shunga o'xshash boshqa iqtisodiy zarur obyektlar bilan band bo'lgan tabiiy obyektlar va yer uchastkalaridan iboratdir.

3. Umumekologik tabiiy resurslar – bularga ekologik vazifalarni bajaruvchi alohida muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar, yer uchastkalari, suv manbalari, akvatoriyalar va boshqa tabiiy obyektlar kiradi.

Ushbu toifaga tarixiy va tabiiy yodgorliklar, o'simlik va hayvonot dunyosi, alohida tabiiy obyektlar (tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan yodgorliklar, noyob turdagi daraxtlar, mo'jizaviy sharsharalar), tabiiy va tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan cho'qqi-tosh, nodir yer osti boyliklari va boshqa ekologik ahamiyatga ega bo'lgan topilmalar ham kiritiladi.

6.2. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining obyekti va subyekti

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida: «Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir», deb ko'rsatilishi tabiiy resurslarga nisbatan davlat va xalqning egaligini belgilaydi. Masalan, yerga nisbatan davlat mulki deganda, shuni tushunish kerakki, yer va yer fondining barcha toifalari ustidan nazorat hamda tasarruf etish huquqi faqat davlat tomonidan amalga oshiriladi.

Davlat yerning egasi sifatida yer bilan bog'liq hamma masalalarni hal eta oladi, ya'ni foydalanish uchun beradi, qaytarib oladi, yerdan foydalanish maqsadlarini belgilaydi, yer tuzish ishlarini amalga oshiradi va hokazo.

Zero, yer – umummilliy boylik, shunday ekan, undan shu hududda yashaydigan xalqlarning manfaati yo'lida foydalaniladi, biroq xalq yerning bevosita egasi hisoblanmaydi, boshqacha qilib aytganda, yer xalqning mulki hisoblanmaydi. Xalq bu huquqni ma'lum davlat organlari orqali amalga oshiradi. Yerga nisbatan mulk huquqini xalq o'zicha, bevosita amalga oshira olmaydi.

Shuning uchun ham, tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining subyekti – asosan davlatdir. Demak, davlat qonun asosida tabiat resurslaridan

foydalanish va uni bekor qilish huquqiga ega bo'ladi hamda qonun asosida uni boshqa foydalanuvchilarga beradi.

O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi»ning 17-moddasiga asosan, yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan huquqlari belgilanib, «yuridik shaxslar ushbu kodeks va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq doimiy egalik qilish, doimiy foydalanish, muddatli (vaqtincha) foydalanish, ijaraga olish va mulk huquqi asosida yer uchastkalariga ega bo'lishlari mumkin».

Jismoniy shaxslar ushbu kodeks va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq «meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish, doimiy foydalanish, muddatli (vaqtincha) foydalanish, ijaraga olish va mulk huquqi asosida yer uchastkalariga ega bo'lishlari mumkin».

O'zbekiston Respublikasi «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunining 18-moddasida: Mulkchilikning barcha shaklidagi korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, dehqon xo'jaliklari va O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslar suvdan foydalanuvchilar bo'lishlari mumkin. Qonunlarda nazarda tutilgan hollarda boshqa tashkilotlar va shaxslar ham suvdan foydalanuvchi bo'lishlari mumkin, deb ko'rsatilgan.

Demak, O'zbekiston Respublikasida tabiiy resurslardan foydalanish tartibi **umumiy** va **maxsus** yo'sinda olib boriladi.

Tabiatdan **umumiy** tarzda foydalanish, fuqarolar tomonidan hayotiy zarur ehtiyojlarni qondirish uchun tabiiy resurslarni ayrim foydalanuvchilarga biriktirmay va hech qanday ruxsatnomalar bermay turib, tekinga amalga oshiriladi.

Tabiatdan **maxsus** yo'sinda foydalanish, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolarning ishlab chiqarish va o'zga xil faoliyatni amalga oshirish uchun haq olib, maxsus ruxsatnomalar asosida tabiiy resurslarga egalik qilishini, ulardan foydalanishini yoki ijaraga berishini anglatadi (O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonuni, 6-modda).

Tabiiy resurslar, ya'ni, yer, suv, o'rmon, o'simlik va hayvonot dunyosi, yer osti boyliklari – tabiiy resurslarga nisbatan mulkchilikning obyektini hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi»ning 8-moddasida ko'rsatilgan barcha yer fondi toifalari, «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning 4-moddasida ko'rsatilgan yagona davlat suv fondi, «O'rmon to'g'risida»gi Qonunining 5-moddasida ko'rsatilgan davlat o'rmon fondi, «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risi-

da»gi Qonunining 5-moddasida ko'rsatilgan o'simlik dunyosi obyektlari, «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunining 4-moddasida ko'rsatilgan hayvonot dunyosi obyektlari, «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunining 5-moddasida ko'rsatilgan yer osti boyliklari davlat fondi va boshqalar tabiiy resurslarga nisbatan mulkchilikning obyekti hisoblanadi.

Umuman olganda, O'zbekiston Respublikasi «Fuqarolik kodeksi»ning 168-moddasiga asosan, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat – mulk huquqining subyektlari hisoblanadi. Mulk huquqining obyekti masalasi ham O'zbekiston Respublikasi «Fuqarolik kodeksi» ga binoan aniqlanadi.

«Yer, yer osti boyliklari, suvlar, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar, korxonalar, ashyolar, jumladan, binolar, kvartiralar, inshootlar, asbob-uskunalar, xomashyo va mahsulot, pul, qimmatli qog'ozlar va boshqa mol-mulk, shuningdek, intellektual mulk obyektlari mulk bo'lishi mumkin» («Fuqarolik kodeksi», 169-modda).

6.3. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining mazmuni va mohiyati

Tabiat resurslariga nisbatan mulk huquqining mazmuni asosan uchta elementdan: tabiat resurslariga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularni tasarruf qilish huquqidan iboratdir.

Mazkur holat O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 164-moddasida yanada mustahkamlangan. Unga asosan, «Mulk huquqi shaxsning o'ziga qarashli mol-mulkka o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek, o'zining mulk huquqini, kim tomonidan bo'lmasin har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqidan iborat. Mulk huquqi muddatsizdir», – deb ko'rsatilgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasining «O'rmon to'g'risida»gi Qonuniga asosan, o'rmondan foydalanuvchilar o'rmonni tasarruf qilish huquqiga ega emas, zero, bu huquq faqat o'rmonning egasi bo'lgan davlatda saqlanib qoladi. Bundan ko'rinib turibdiki, o'rmondan foydalanuvchi subyektlar mulk huquqi asosida o'rmonning egasi hisoblanmaydilar va tasarruf qilish huquqiga ega emaslar. Ushbu holatdan xulosa qilib aytish mumkinki, «O'rmon to'g'risida»gi Qonunning 7-moddasiga asoslangan holda, o'rmondan foydalanuvchi subyektlar O'rmon fondi yerlariga faqat belgilangan tartibda egalik qilish va undan foydalanish huquqiga egadirlar.

Tabiat resurslaridan foydalanuvchi subyektlarning tabiat resurslaridan foydalanishga oid munosabatlarida tabiiy resurslarga egalik huquqi mu-

him ahamiyatga ega. Bu huquq orqali tabiiy resurslardan foydalanuvchi subyektlar o'zlarini muayyan tabiiy resursning «xo'jayini» sifatida his etadilar. Mazkur huquq tufayli tabiiy resurslardan foydalanuvchilar qonunda belgilangan tartibda undan mustaqil tarzda foydalanishlari mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi»ning 17-moddasida yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan huquqlari aniq belgilab berilgan. Ushbu qonunning 20-moddasida «Yer uchastkalariga doimiy va muddatli (vaqtincha) egalik qilish hamda ulardan doimiy va muddatli (vaqtincha) foydalanish huquqi» ham aniq o'z aksini topgan.

Tabiiy resurslardan foydalanish huquqining mazmuni haqida fikr yuritilganda, mazkur huquqning cheklanishi, tugatilishi masalalari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ana shunday holatlar «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunning 23-moddasida, «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunning 34-moddasida, «Yer kodeksi»ning 42-moddasida, «O'rmon to'g'risida»gi qonunning 40-moddalarida o'z qonuniy ifodasini topgan.

Demak, tabiiy resurslardan foydalanish huquqi mazmunining o'zgarishi foydalanishda bo'lgan tabiat obyektlarining bir toifadan ikkinchi toifaga o'tishi, ayrim maydonlardan foydalanish rejimining o'zgarishi bilan ham bog'liq.

Zotan, tabiiy resurslardan foydalanish huquqi to'g'risida gap borganda, bu huquqni bekor qilish yoki to'xtatib qo'yish masalasi ham o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Amaldagi qonunlarda, masalan, suvdan foydalanish huquqini bekor qilish tartibi «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning 37-moddasida, Yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarni bekor qilish tartibi «Yer kodeksi»ning 36-moddasida va boshqa qonunlarda o'z aksini topgan.

Tabiat resurslariga nisbatan mulk huquqining mazmuni tabiat obyektlaridan foydalanuvchi subyektlarning huquq va majburiyatlari bilan ham chambarchas bog'liqlidir.

Tabiat resurslaridan foydalanuvchi subyektlar o'z huquq va majburiyatlarining mazmunini yaxshi anglab yetishlari hamda unga rioya qilishlari tabiat resurslaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza etish, tabiatni muhofaza qilish va ekologik qonunchilik talablarini bajarishda belgilangan talablarni buzmaslikka xizmat qiladi.

Amaldagi bir qator qonunlarda: jumladan, «Yer kodeksi»ning 5-bobi, 39-42-moddalarida yer egasi, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va yer uchastkasi egasining huquq va majburiyatlari, «O'rmon to'g'risida»gi qonunning 21-moddasida o'rmondan doimiy foydalanuvchilarning huquq va majburi-

yatlari, 22-moddasida o'rmondan vaqtincha foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari aniq belgilab qo'yilgan.

Xullas, yuqoridagi barcha holatlar tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishda sodir etilishi mumkin bo'lgan ekologik huquqbuzarliklarga qarshi kurashish uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

6.4. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining shakllari

Hozirgi davrda iqtisodiyotimizning ko'p ukladli, ya'ni ko'p qatlamli bo'lishi mulkning har xil shakllarini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlarni ochib berdi. Bundan asosiy maqsad, mavjud imkoniyatlardan oqilona, ilmiy asoslangan tarzda, chuqur mulohaza va tahlillar asosida foydalanishdir.

Demak, iqtisodiyotimizda mulkning u yoki bu shaklini joriy qilishda, ishlab chiqarishni tashkil etishda, mulkchilikning har xil shakllarini amaliyotga joriy qilishda uning siyosiy, iqtisodiy, moddiy va ijtimoiy tomonlarini chuqur o'rganish va tahlil qilish lozim.

Bunday holat esa o'z-o'zidan tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi muammolarini to'g'ri hal etishga olib keladi. O'zbekiston Respublikasi «Fuqarolik kodeksi»ning 167-moddasiga asosan, O'zbekiston Respublikasida mulk xususiy va ommaviy shakllardan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasida tabiat resurslariga nisbatan mulkchilik shakli aniq ko'rsatilib, «Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir», deb ta'kidlanishi katta ahamiyat kasb etadi.

Ko'rinib turibdiki, qonunchilikda tabiat resurslariga nisbatan mulkchilik, asosan, davlat ixtiyorida ekanligi, davlat mulki ekanligi ta'kidlangan.

Shu o'rinda tabiiy bir savol tug'ilishi mumkin. Tabiat resurslariga nisbatan xususiy mulkchilikni qo'llash mumkinmi?

Mazkur muammo o'ta dolzarb bo'lib, uni hal etishda, albatta, kelajakni, kelajak avlodlarni o'ylamaslik, butun xalq, jamiyat, ijtimoiy tizim taqdiri, manfaatlari va istiqbolini tahlil qilmaslik, faqat ayni paytdagi mavjud iqtisodiy ahvoldan kelib chiqqan holda shoshma-shosharlik bilan qarorlar qabul qilish yaramaydi.

Umuman olganda, tabiat resurslarining har qanday obyektiga nisbatan ham xususiy mulkchilikni qaror toptirib bo'lmaydi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi»ning 18-moddasiga asosan, yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqi savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlari, ular joylashgan yer uchastkalari bilan birga xususiy lashtirilganda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda vujudga keladi.

Diplomatik vakolatxonalar va ularga tenglashtirilgan O'zbekiston Respublikasida akkreditatsiyadan o'tgan xalqaro tashkilotlarning yer uchastkalariga mulk huquqi, ularga o'zlari vakolatxona sifatida foydalanayotgan imorat yoki imoratning qismlari, shu jumladan, vakolatxona boshlig'ining qarorgohi, ular joylashgan yer uchastkalari bilan birga, shuningdek, mazkur vakolatxonalarning imoratlarini qurish uchun yer uchastkalari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda realizatsiya qilinganda vujudga keladi.

Chet ellik yuridik va jismoniy shaxslarning, diplomatik korpus xodimlarining, O'zbekiston Respublikasida akkreditatsiya qilingan matbuot va killarining, firmalar, kompaniyalar va xalqaro tashkilotlar doimiy vakolatxonalari xodimlarining, chet el investitsiyasi ishtirokidagi korxonalarda doimiy asosda ishlovchi, shuningdek, respublikada doimiy istiqomat qiluvchi va yashash uchun guvohnomasi bo'lgan shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqi ularga uy-joy binolari, shu binolar joylashgan yer uchastkalari bilan birga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda realizatsiya qilinganda vujudga keladi.

O'zbekiston Respublikasi «Fuqarolik kodeksi»ning XVII bobi, 213–215-moddalari ommaviy mulk, respublika mulki va munitsipal mulk masalasiga bag'ishlangan.

Mazkur kodeksning 214-moddasida: «Yer, yer osti boyliklari suv, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklar, davlat hokimiyati va boshqaruvi respublika organlarining mol-mulki, davlat ahamiyatiga ega bo'lgan madaniy va tarixiy boyliklar, respublika byudjetining mablag'lari, oltin zaxirasi, davlatning valyuta fondi va boshqa fondlari respublika mulkidir, shuningdek, korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, o'quv, ilmiy, ilmiy-tadqiqot muassasalari va tashkilotlari, intellektual faoliyat natijalari, basharti bular byudjet yoki davlatning o'zga mablag'lari hisobidan yaratilgan yoki sotib olingan bo'lsa, boshqa mol-mulk respublika mulki bo'lishi» mumkinligi ko'rsatilgan.

Zero, amaldagi qonunchilikka binoan, yer uchastkalari, yer osti boyliklari joylashgan uchastkalar va boshqa alohida tabiiy obyektlar, korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar, uskunalar, transport vositalari va foydalanish jarayonida o'zining tabiiy xususiyatlarini yo'qotmaydigan boshqa ashyolar (iste'mol qilinmaydigan ashyolar) mulk

ijarasiga berilishi mumkinligi ham ta'kidlangan. (O'zbekiston Respublikasi «Fuqarolik kodeksi»ning 537-moddasi).

Xullas, tabiat obyektlari, resurslari faqat davlat mulki – umummilliy boylik bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, ular O'zbekiston Respublikasi qonunlariga asosan ijara asosida berilishi va meros qilib qoldirilishi ham mumkin.

Ular oldi-sotdi qilinmaydi, ayriboshlanmaydi, hadya etilmaydi, garovga qo'yilmaydi, davlat tomonidan muhofaza etiladi. O'zbekiston Respublikasining qonunlarida belgilangan hollar bundan mustasnodir.

6.5. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqini muhofaza qilishning shakl va usullari

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqini muhofaza qilish har bir obyektidan oqilona foydalanishni ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50-moddasida: «Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar», deb ko'rsatilishi tabiiy resurslardan foydalanuvchi har bir yuridik yoki jismoniy shaxsni mazkur obyektlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilib, ko'z qorachig'idek asrashga undaydi.

Shuning uchun ham, tabiat resurslariga nisbatan davlat mulkchiligini muhofaza qilish tabiat resurslaridan foydalanuvchi subyektlarning mulk huquqini muhofaza qilish bilan uzviy bog'liq bo'lib, korxona, muassasa, tashkilotlarning ushbu holat yuzasidan huquq va majburiyatlarini amalga oshirish, bu borada davlat nazoratini olib borish hamda nojo'ya xatti-harakatlar, ya'ni ekologik huquqbuzarliklar sodir etganlik uchun yuridik javobgarlik belgilash masalalarini ham qamrab oladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 54-moddasida ko'rsatilganidek, mulkdor mulkiga o'z xohishiga ko'ra egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart.

Mazkur talab tabiiy resurslardan foydalanuvchilar zimmasiga qator mas'uliyatlarni yuklaydi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad, yer, yer osti boyliklari, suv, o'rmon, atmosfera havosi, o'simlik va hayvonot dunyosidan noto'g'ri foydalanganlik uchun faqat yuridik javobgarlikka tortish emas, balki foydalanuvchilarning tabiiy resurslardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan mulk huquqini muhofaza qilishdan ham iboratdir. Bu borada davlat tomonidan ham zarur chora-tadbirlarning amalga oshirilishi

zarur, masalan, ekologik va agrar qonunlarning mohiyatini aholiga tushuntirish, zamonaviy ilmiy-texnika yutuqlaridan foydalanib, tabiatni muhofaza qilish ishlarini yaxshilash, ushbu sohada malakali kadrlar tayyorlash, ekologik-huquqiy ta'lim va tarbiyani, ekologik-huquqiy ma'naviyat va madaniyatni oshirish, tabiat obyektlaridan foydalanishni doimiy nazorat qilib borish va boshqalar. Ushbu talablarni bajarishda, asosan, jamoatchilik va mahalla qo'mitalarining faol ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, tabiat resurslariga nisbatan mulk huquqini muhofaza qilish, asosan sud tartibida va ma'muriy tartibda olib boriladi.

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqini sud tartibida himoya qilish yer, suv, yer osti boyliklari, havo, o'rmon, o'simlik va hayvonot dunyosiga nisbatan egalik huquqi, mulk huquqi, bitim va shartnomalarning noqonuniyligi oqibatida yetkazilgan moddiy va ma'naviy zarar, tabiat obyektlaridan foydalanish va uni muhofaza qilish huquqlarini buzganlik uchun yetkazilgan zararlar yoki sodir etilgan ekologik jinoyatlarni ko'rib chiqishda namoyon bo'ladi.

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqini muhofaza qilish **ma'muriy tartibda** ham olib borilishi mumkin. Bunda sodir etilgan ekologik huquqbuzarliklar uchun ma'muriy organlar tomonidan ma'muriy jazolar qo'llanilishi, mansabdor shaxslar tomonidan rasmiylashtirilgan tegishli dalolatnoma va hujjatlar yuqori organlar tomonidan bekor qilinishi mumkin.

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqini muhofaza qilish metodi ma'lum huquq tarmog'i talabi asosida olib boriladi. Umuman olganda, tabiat resurslariga nisbatan mulk huquqini, davlat mulkchiligini qonun asosida qo'riqlash, asosan, intizomiy-huquqiy, ma'muriy-huquqiy, fuqarolik-huquqiy va jinoyat-huquqiy usullar orqali amalga oshiriladi.

Har qaysi usul o'zining alohida xususiyatiga ega bo'lib, yetkazilgan zarar, uning oqibati, qonunga xilofligi hamda da'vo arizasida ko'rsatilgan holatlarning qay darajada sodir etilganligi bilan bog'liq bo'ladi.

Xullas, tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqini muhofaza qilish mehnat, ma'muriy, fuqarolik va jinoyat-huquqiy tizimlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, sodir etilgan va yetkazilgan zarar uchun aniq jazo choralari yuqoridagi huquq tizimlarida va amaldagi qonunchilikda aniq ko'rsatib berilgan.

6.6. Tabiiy resurslardan foydalanish huquqi va prinsiplarining umumiy tavsifi

O'zbekiston Respublikasi ekologik huquqida tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi, ulardan oqilona foydalanish, atrof tabiiy muhitni zarar-

li kimyoviy, fizik va biologik ta'sirlardan muhofaza qilish, fuqarolarning ekologik huquqlarini tan olish va muhofaza qilishga oid ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi tabiiy resurslardan foydalanish huquqi uning institutlaridan biri sifatida tan olinadi.

Inson so'nggi yuz yil davomida yerning hayot qobig'i bo'lmish biosferani, atmosfera havosini shunchalar o'zgartirib yubordiki, natijada, uning million yillar davomida tarkib topgan go'zalligi va musaffoligiga rahna solinmoqda, nabotot va hayvonot olamining noyob namunalari kamayib ketmoqda, suv havzalari esa, chiqindilar bilan ifloslantirilmoqda¹. Bu esa tabiiy resurslardan foydalanish bilan bir qatorda tabiiy resurslarning ekologik-huquqiy muhofazasini ta'minlashni hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni taqozo etadi².

Tabiiy resurslardan foydalanish huquqi tabiatga oid uch asosiy guruhga mansub ijtimoiy munosabatlardan birini – tabiiy resurslardan foydalanishga oid munosabatlarni tashkil qiladi. Yuridik adabiyotlarda, tabiiy resurslardan foydalanish – huquq subyektlarining turli xildagi o'z ehtiyojlarini qondirish uchun tabiiy resurslardan foydalanishiga oid munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar majmuyi sifatida ta'riflanadi³. Shunga muvofiq, tabiiy resurslardan foydalanish huquqiy jihatdan fuqaro va yuridik shaxslarning atrof tabiiy muhit obyektlaridan foydalanishi bo'yicha yuridik tartibga solingan faoliyati sifatida baholanadi⁴.

Tabiiy resurslardan foydalanish huquqini O'zbekistonda qaror topayotgan demokratik huquqiy davlat va jamiyat prinsiplari, yangicha tavsifu tamoyillarni hisobga olgan holda ko'rib chiqish zarur. O'zbekiston Respublikasi ekologik huquqining rivojida fuqarolarning bir qator muhim

¹ Xolmo'minov J. T. Yoshlar tarbiyasida ekologik-huquqiy, valeologik va akmeologik yondashuv. Toshkent. «Turon-Iqbol», 2010. 35-bet.

² Xolmo'minov J. T. Tabiiy resurslardan foydalanish va muhofaza qilishning ekologik-huquqiy muammolari / Prof. Ro'ziev R. J. umumiy tahriri ostida. Toshkent. Falsafa va huquq instituti, 2008. 241-bet.

³ Бринчук М. М. Введение в экологическое право. Москва. ИГП, 1996. С. 12; Экологическое право России: Учебник // Под ред. В. Д. Ермакова и А. Я. Сухарева. Москва. ИМПИЭ. Изд-во «Трида, Лтд», 1997. С. 63.

⁴ Бобылев А. И., Балашенко С. А. Вопросы общей теории экологического права. Минск. БГУ, 1991. С. 51–56.; Петров В. В. Экологическое право России. Учебник для вузов. Москва. Издательство «БЕК», 1995. С. 47; Чубуков Г. В., Лагуткин А. В. Основы экологического права: история и теория. Учебное пособие. Москва. МТТУ, 1997. С. 27.

ekologik huquqlari kafolatlanishi muhim omil bo'ldi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi qonunlarida fuqarolarning qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish, ishonchli axborot olish va ekologik huquqbuzarliklar tufayli sog'lig'i yoki mulkiga zarar yetkazilgan holatda, ushbu zararni undirib berish singari huquqlari yuridik jihatdan mustahkamlab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi ekologik huquqini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlash mexanizmlarining shakllanishi va uning muhofaza qilinishi bo'ldi. Xususan, 1992-yil, 9 dekabrda qabul qilingan «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning muqaddimasida uning maqsadlaridan biri sifatida fuqarolarning qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqini kafolatlash, shuningdek, uning 4-moddasida tabiatni muhofaza qilish maqsadlariga erishish uchun fuqarolarning hayot uchun qulay tabiiy muhitga ega bo'lish huquqi ta'minlanishi ko'zda tutilgan. Qonunning 12-moddasi esa, bevosita insonning yashash uchun qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini mustahkamlashga bag'ishlangan. Umuman olganda, ushbu qonun moddalari mazmunida fuqarolarning yashash uchun qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlash usullarini me'yordash ham belgilangan.

Bir qator **normativ-huquqiy hujjatlarda alohida tabiiy obyektlar uchun sifat me'yorlari belgilangan. Jumladan, «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 7-moddasida** atmosfera havosining holatini baholashda O'zbekiston Respublikasi hududi uchun atmosfera havosi sifatining yagona normativlari belgilanishi ko'rsatilgan¹.

«Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning 74-moddasida ham suv obyektlariga chiqindi va oqava suvlarni oqizishga suv obyekti tarkibidagi ifloslovchi moddalarning belgilab qo'yilgan me'yorlardan oshib ketishiga yo'l qo'ymaslik sharti bilangina ruxsat berilishi qayd etilgan². Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi»da yer uchastkasidan tuproq unumdorligi pasayishiga, uning kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslanishiga, ekologik vaziyatning yomonlashuviga olib keladigan usullar bilan foydalanilgan taqdirda yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarning bekor qilinishi ko'zda tutilgan (36-modda).

Fuqarolarning ekologik huquqlarini tan olish fuqarolarni tabiatdan foydalanishni maqbullashtirish mexanizmiga jalb qilish nuqtayi nazaridan

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997-yil, 2-son, 52-modda.

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993-yil, 5-son, 221-modda.

ham muhimdir. «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunda mustahkamlangan fuqarolarning qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini (12-moddada) amalga oshirishlari uchun fuqarolar va jamoat birlashmalarining atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasida bir qator huquq va vakolatlari ko'zda tutilgan. U o'z ichiga fuqarolarning atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish masalalari bo'yicha referendum, miting, yig'ilish va piketlarda qatnashish, taklif, ariza va shikoyatlar bilan murojaat etish, ularni ko'rib chiqishni talab qilish; tegishli vakolatli organlardan atrof tabiiy muhit holati va uni muhofaza qilish uchun ko'rilayotgan chora-tadbirlar to'g'risida o'z vaqtida, to'liq va ishonchli ma'lumot berishni talab qilish; ekologik zararli obyektlarni joylashtirish, loyihalash, qurish, qayta ta'mirlash, ishga tushirishga oid qarorlarni bekor qilish, atrof tabiiy muhit va insonlar salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan tashkilot va boshqa obyektlar faoliyatini cheklash, to'xtatish, tugatish to'g'risida ma'muriy yoki sud tartibida shikoyat qilish; aybdor bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslarni javobgarlikka tortish, ekologik huquqbuzarliklar tufayli sog'lig'i yoki mulkiga yetkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi da'vo bilan chiqish va boshqalarni qamrab oladi.

Tabiiy resurslardan foydalanish huquq sohasidagi davlat boshqaruvining asosiy prinsiplaridan biri bo'lib, davlat tabiiy obyektlardan xo'jalik maqsadlarida foydalanilishini nazorat qiladi. Qonunchilikka ijro hokimiyati organlarining tabiiy resurslardan foydalanish huquq subyektlarining tabiiy obyektlardan foydalanish bilan bog'liq faoliyatiga aralashuvini taqiqlovchi normalar ham kiritildi. Jumladan, yangi tahrirdagi «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi Qonunning 22-moddasiga muvofiq, fermer xo'jaliklarining xo'jalik faoliyatiga davlat organlari hamda boshqa organlar va tashkilotlar, shuningdek, ularning mansabdor shaxslari aralashuviga yo'l qo'yilmaydi.

Yangi tahrirdagi «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunning 47-moddasi ham yer qa'ridan foydalanuvchilar huquqlarining kafolatiga bag'ishlangan bo'lib, unda yer qa'ridan foydalanuvchilarning faoliyatiga davlat organlari aralashuviga yo'l qo'yilmaydi¹, deb belgilangan.

Tabiiy resurslar qonunchiligida barcha shakldagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning tabiiy resurslardan foydalanish huquqini qo'lga kiritishda teng maqomga egaligi to'g'risidagi qoidaning huquqiy jihatdan mustahkamlanishi mazkur yo'nalishdagi muhim chora-tadbirlardan biri bo'ldi.

Amaldagi tabiiy resurslar qonunchiligida ushbu vazifa tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun ruxsatnoma olishda yuridik va jis-

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2003-yil. 1-son, 5-moddada.

moniy shaxslarning huquqiy jihatdan tengligini, u yoki bu tabiiy resursdan foydalanish uchun litsenziya olish tartibining ochiqligini belgilovchi normalar o'rnatish orqali hal qilingan. Jumladan, yangi tahrirdagi «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunning 26–27-moddalari mazmunidan anglashiladiki, tadbirkorlik tavakkalchiligi shartlari asosida geologik jihatdan o'rganish uchun, foydali qazilmalarni kavlab olish, texnogen mineral hosilalardan foydalanish va foydali qazilmalarni kavlab olish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa maqsadlar uchun yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqi yuzaga kelishining asosi hisoblangan litsenziyalarni berish ochiq kim oshdi savdolari yoki yuridik va jismoniy shaxslarning litsenziya berishga vakolatli organlar bilan to'g'ridan-to'g'ri muzokaralari natijalari asosida o'ttiz kun ichida amalga oshiriladi. Shuningdek, «Yer kodeksi»da ham fermer xo'jaligini yuritish uchun yer uchastkalarining ochiq tanlov asosida berilishi ko'zda tutilgan (53-modda).

Shu bilan bir qatorda, tabiiy resurslardan foydalanish huquqini kelgusida yanada takomillashtirishda, uni jamiyat manfaatlariga muvofiqlashtirganda, tabiiy resurslardan foydalanish sohasidagi bozor munosabatlari o'ziga xos tarzda rivojlanishini e'tiborga olish zarur. Zero, tabiiy resurslarning umummilliy boylik sifatidagi mavqeyini mustahkamlovchi konstitutsiyaviy qoida mazmunidan kelib chiqadigan bo'lsak, tabiiy resurslardan foydalanishni huquqiy tartibga solishning muhim yo'nalishi sifatida tabiiy resurslarni foydalanishga berish mexanizmlarini takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

Tabiiy resurslardan umumiy foydalanish huquqiga oid normalarni takomillashtirish yaqin istiqbolda yanada muhim ahamiyat kasb etadi, sababi ushbu talab fuqarolarning shaxsiy ehtiyojlarini tabiatdan foydalalanib qondirishlarida doimiy tarzda namoyon bo'luvchi qulay tabiiy muhitga ega bo'lish huquqi bilan chambarchas bog'liqdir. Tabiiy resurslardan foydalanishning ushbu turi bevosita qonun yoki boshqa normativ-huquqiy hujjatlar asosida vujudga keladi hamda barchaga birdek taalluqli hisoblanadi. Tabiiy obyektlardan umumiy foydalanilganda, yuridik yoki jismoniy shaxslardan ruxsat talab qilinmaydi.

Tabiiy resurslardan foydalanishning umumiylik tavsifi uning barcha turlariga taalluqlidir. Shu bilan bir qatorda, amaldagi tabiiy resurslar qonunchiligida asosiy e'tibor tabiiy resurslardan maxsus foydalanishni tartibga solishga qaratilgan. Tabiiy resurslardan umumiy foydalanishni tartibga soluvchi normalar tarqoq, qisman, ba'zan esa zamon talablariga, fuqarolarning rivojlanib borayotgan ehtiyojlariga mos kelmaydi.

Xususan, fikrimizcha, bugungi kunda fuqarolarning tabiiy resurslardan rekreatsiya maqsadlarida foydalanishini huquqiy tartibga solish ijtimoiy va ekologik ehtiyojlardan ancha ortda qolmoqda. Masalan, yer qonunchiligida, yer osti boyliklari va atmosfera qonunchiligida tabiiy resurslardan umumiy foydalanish to'g'ridan-to'g'ri ko'zda tutilmagan. Jumladan, «Yer kodeksi»ning 64-moddasida aholi punktlarining umumiy foydalanishdagi yerlari belgilab berilgan. Umumiy foydalanishdagi yerlarning aniq turlari hamda aloqa yo'llari sifatida foydalaniladigan (maydonlar, ko'chalar, tor ko'chalar, yo'llar va boshqalar), aholining madaniy-maishiy ehtiyojlarini qondirish va dam olishi uchun foydalaniladigan yerlar (daraxtzorlar, bog'lar, sayilgohlar, xiyobonlar, shuningdek, ariq tarmoqlari egallagan yerlar), kommunal-maishiy ahamiyatga molik yerlar (qabristonlar, chiqindilarni zararsizlantirish va ulardan foydalanish joylari va boshqa shu kabi joylar) ko'zda tutilgan. Har bir fuqaro ushbu yerlardan umumiy foydalanish huquqini amalga oshirishi mumkin bo'ladi.

«Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning 21-moddasida suvdan foydalanish turlari belgilangan bo'lib, ulardan biri suvdan umumiy foydalanishdir. Unga ko'ra, jismoniy shaxslar tomonidan suvlarning va suv obyektlarining holatiga ta'sir etuvchi maxsus inshootlar va qurilmalarni qo'llamagan holda, o'z ehtiyojlari hamda boshqa ehtiyojlarni qondirish maqsadida suvdan foydalanish suvdan umumiy foydalanishdir. Suvdan umumiy va maxsus foydalanish turlari qayd etilgan ro'yxat O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq belgilanadi.

Tabiiy resurslardan foydalanish huquqini yuqoridagi yo'sinda konstitutsiyaviy normalar talabi asosida takomillashtirish, o'z navbatida, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni huquqiy tartibga solishni takomillashtirishni ham taqozo etadi. Zero, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish prinsipi fuqarolarning qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlashning haqqoniy vositasi bo'lishi lozim.

Ayni damda yuridik adabiyotlarda uchraydigan «oqilona foydalanish» tushunchasi orqali faqatgina qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan hozirgi va kelajak avlod sog'lig'i uchun xavfli omillardan foydalanilma-

gan holda iste'mol uchun yaroqli mahsulot yetishtirish tushuniladi¹, degan fikrga qo'shilish mumkin. Jumladan, bizningcha, aholining iste'moli va xo'jalik-maishiy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan normativ asoslangan miqdor va sifat ko'rsatkichlariga muvofiq kelmaydigan suv obyektidan foydalanish oqilona bo'lmaydi.

Tabiiy resurslardan foydalanishni huquqiy tartibga solishning ushbu yo'nalishi, o'z navbatida, qonunchilikka tegishli o'zgartirishlar kiritishni yanada takomillashtirishni taqozo etadi. Binobarin, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash masalalari hali atrof tabiiy muhit sifati me'yorlaridan alohida ko'rilyotganligini ham ijobiy baholab bo'lmaydi.

Tabiiy resurslardan foydalanish – tabiiy resurslar zaxirasidan foydalanishning barcha shakllari va uni saqlab qolish bo'yicha chora-tadbirlar majmuyidir. Tabiiy resurslardan foydalanish o'z ichiga:

- a) tabiiy resurslarni qazib olish va qayta ishlash, ularni qayta tiklash;
- b) atrof tabiiy muhitdan foydalanish va muhofaza qilish;
- d) tabiiy tizimlar ekologik muvozanatini saqlash, qayta tiklash va oqilona o'zgartirish² kabilarni qamrab oladi.

Xullas, tabiiy resurslardan foydalanishning barcha turlari uchun umumiy bo'lgan vazifa – tabiiy resurslardan foydalanish asosida insonlarning turli-tuman ehtiyojlarini (iqtisodiy, fiziologik, rekreatsiyaviy, estetik va boshqa) qondirish va bir vaqtning o'zida tabiatning turli shakllarda degradatsiyaga (tabiiy resurslarning tugashi, atrof tabiiy muhitning ifloslanishi) uchrashining oldini olishdir. Shu bois tabiiy resurslardan foydalanishning barcha turlari uchun umumiy bo'lgan tabiiy resurslardan ekologik tamoyillarga asoslangan holda oqilona foydalanish prinsipi amal qiladi. Zero, tabiiy resurslardan foydalanish huquqida fuqarolarning xalq xo'jaligi, ekologik, iqtisodiy, madaniy-sog'lomlashtirish ehtiyojlarini qondirish, atrof tabiiy muhitni va tabiiy resurslardan foydalanuvchilarning huquq va qonuniy manfaatlarini muhofaza qilish maqsadida tabiiy resurslardan oqilona foydalanish tartibi va shartlarini belgilashga alohida urg'u berilishi ham bejiz emas.

Bularning barchasi tabiiy resurslardan foydalanish huquqini kelgusida yanada takomillashtirish va rivojlantirish zaruriyatidan dalolat beradiki,

¹ Правовые проблемы рационального использования и охраны сельскохозяйственных земель (материалы «круглого стола») // Государство и право. 1998. № 5. С. 29.

² Реймерс Н. Ф. Природопользование. Словарь-справочник. Москва. «Мысль», 1990. С. 404.

uning bosh yo'nalishlaridan biri tabiiy resurslardan foydalanish bo'yicha munosabatlarni tartibga solishda integratsiyaviy yondashuvni rivojlantirishdan iboratdir.

Bunda tabiiy resurslardan foydalanishning barcha turlari uchun taalluqli bo'lgan prinsiplarni o'rganish uning asosiy institutlari tavsifini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, quyida tabiiy resurslardan foydalanish prinsiplariga atroflicha to'xtalib o'tsak. Tabiiy resurslardan foydalanish huquq instituti sifatida o'ziga xos prinsiplarga ega. Ekologik huquq bo'yicha ilmiy adabiyotlarda ekologik huquq prinsiplari bo'yicha muayyan fikr-mulohazalar bildirilgan¹.

Avvalambor, «prinsip» va «ekologik huquq prinsiplari» degan tushunchalarga qisqacha izoh berib o'tamiz. Huquq nazariyasida prinsip huquqning mazmun-mohiyatini ifodalovchi, uning o'ziga xos jihatlarini aks ettiruvchi fundamental falsafiy kategoriya hisoblanadi. «Huquq aslida adolatning barcha uchun majburiy bo'lgan talablaridan iborat bo'lganligi sababli, huquqiy prinsiplar adolatning mezoni deb hisoblanadi. Qonun shu huquq prinsiplariga javob bersagina, huquqiy mazmunga ega bo'ladi. O'z navbatida, prinsiplarning ahamiyati shundaki, prinsiplar faqat yuridik g'oyalalar emas, ular huquqda adolat va zaruriyatning barcha uchun majburiy va obyektiv jihatdan zarur bo'lgan mezonlarini belgilaydi»². «Prinsip» so'zi asli lotincha «principium» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «ibtido», «asos» degan ma'nolarni anglatadi³. Xorijiy so'zlar lug'atida «tamoyil (lot. «principium») – muhim, rahbariy g'oya, faoliyat, xulq-atvorning asosiy qoidalari» sifatida mustahkamlangan⁴.

Yuridik adabiyotlarda haqli ravishda qayd etilganidek, «huquq tamoyili – bu turli manbalarda mustahkamlangan yoki barqaror yuridik amaliyotda o'z aksini topgan, bir vaqtning o'zida huquqning umumijtimoiy va maxsus qonuniyatlarini bilish darajasini ifodalovchi hamda huquq normalarining ichki muvofiqlashgan va samarali tizimini yaratishga, shuningdek,

¹ Ерофеев Б. В. Экологическое право России. Учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва. «Юристъ», 1996. С. 105–120.

² Rustambayev M. X., Tuxtasheva U. A. O'zbekiston Respublikasida sud hokimiyati va sud-huquq islohoti. Toshkent. TDYI, 2009. 21-bet.

³ Нисенбаум М. Е. «Via Latina ad ius». Москва. 2004. С. 781.

⁴ Словарь иностранных слов и выражений // Авт.-сост. Н. В. Трус, Т. Г. Шубина. Москва. Литература, 1997.

bo'shliq va ziddiyatlar bo'lganda bevosita ijtimoiy **munosabatlarni tartibga solish uchun** xizmat qiluvchi umuman olingan rahbariy g'oyalardir»¹.

Huquq tamoyillari – bu huquqning shakllanishi, amal qilishi va rivojlantirish jarayonlarining boshlang'ich asosi, eng muhim qoidalari va rahbariy g'oyalari. Huquq tamoyillari huquq tizimlari uchun o'ziga xos mustahkam poydevor vazifasini bajaradi².

Shu asosda, ekologik huquq prinsiplari deganda «ekologik huquq normalarida mustahkamlab qo'yilgan, uning umuman mazmunini va alohida institutlari mazmun va mohiyatini belgilovchi nazariyaning g'oyalari tushuniladi. Shunisi e'tiborliki, ekologik huquqning prinsiplari tabiat, jamiyat va inson o'rtasidagi bog'liqlikni mustahkamlaydi»³.

Amaldagi qonunchilikda esa tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning alohida turlari hamda tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning alohida yo'nalishlari prinsiplari o'z aksini topgan. Chunonchi, «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 4-moddasida tabiatni muhofaza qilish maqsadlariga erishishning o'nta qoidasi belgilangan bo'lib, ular mazmunan ekologik huquq prinsiplarini tashkil etadi. Shuningdek, «Yer kodeksi»ning 2-moddasida ham yer to'g'risidagi qonun hujjatlarining 8 ta asosiy prinsiplari belgilangan.

Shuningdek, ayrim tadqiqotlarda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish huquqi prinsiplarining alohida toifalari ham ajratib ko'rsatilgan. Chunonchi, ba'zi adabiyotlarda tabiiy resurslardan foydalanish huquqiga oid quyidagi to'rt guruh prinsiplar ajratiladi:

- 1) umumhuquqiy prinsiplar;
- 2) faqatgina tabiiy obyektlarga taalluqli huquqiy prinsiplar;
- 3) faqatgina tabiiy obyektlardan foydalanish huquqiga oid prinsiplar;
- 4) faqatgina foydalanish huquqiga taalluqli, biroq barcha tabiiy obyektlarga taalluqli bo'lmagan prinsiplar.

Ushbu mualliflar fikricha, birinchi, ikkinchi va uchinchi guruhdagi prinsiplar tabiiy resurslardan foydalanish huquqi uchun to'la-to'kis taal-

¹ Иванов Р. Л. О понятии принципов права // Вестник Омского университета. 1996, Вып. 2. С. 116–117.; Байниязова З. С. Понятие и классификация принципов российской правовой системы. Учебное пособие, 2-е изд., перераб. и доп. Саратов: «Научная книга». 2008. С. 8.

² Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. М. Н. Марченко. Москва. «Зерцало», «Теис», 1996. С. 295.

³ Xolmo'minov J. T. O'zbekiston Respublikasining ekologiya huquqi. Darslik. Toshkent. O'zR IIV Akademiyasi, 2003. 10-bet.

luqli bo'lsa, to'rtinchi guruhdagilari tabiiy resurslardan foydalanishning alohida turlariga xos. Bunda tabiiy resurslardan foydalanish huquqining alohida prinsiplari tizimida foydalanish huquqining davlat nazoratida ekanligi, foydalanish huquqining mustaqilligi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, tabiiy resurslardan maqsadli foydalanish, tabiiy resurslardan samarali foydalanish, uning barqarorligi, ekologiyalashtirish, muayyan barqarorlikni qo'llab-quvvatlab turish zarurligi kabilar ko'rsatiladi¹.

B. V. Yerofeev o'z ishlarida fuqarolarning qulay atrof tabiiy muhitga bo'lgan huquqini ta'minlash maqsadini ko'zlovchi ekologik foydalanish prinsipi; ekologik zararining oldini olish; almashtirish prinsipi; biologik xilma-xillikni saqlash prinsipi; tabiiy resurslar sifatini saqlash prinsipi; tabiiy resurslardan foydalanishga ruxsat berish prinsipi; tabiiy resurslardan foydalanishda rejaliilik prinsipi; atrof tabiiy muhit to'g'risidagi axborotning ochiqligi prinsipi; fuqarolarning qaror qabul qilishda ishtirok etishi singari prinsiplari haqida fikr yuritadi². Ushbu tahlilning ijobiy tomoni shundaki, tabiatdan foydalanish huquqi prinsiplari muayyan izchillikda bayon etilib, yagona maqsadga yo'naltirilgan. Shu bilan bir qatorda, biz muallifning fikrini to'la qo'llab-quvvatlay olmaymiz. Zero, u ma'lum darajada tabiatni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish institutlarining o'zaro chalkashuviga yo'l qo'yadi. Zotan, ushbu prinsiplar tizimidan tabiiy resurslardan oqilona foydalanish prinsipi tushib qolganligi ham bejiz emas. Huquqning zamonaviy rivojlanish bosqichida ekologik imtiyozning belgilanishi, bizning fikrimizcha, tabiatdan foydalanishning iqtisodiy funksiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatmasligi lozim. Tabiiy resurslardan foydalanish jarayonida yuzaga keluvchi ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish, bizning nazarimizda, bir vaqtning o'zida muttasil ravishda o'sib boruvchi va ayni damda ba'zan bir-biriga zid keluvchi yuridik va jismoniy shaxslarning ehtiyojlari hamda qonuniy manfaatlarini uyg'unlashtirish, iqtisodiy rivojlanish talablarini qanoatlantirish barobarida atrof tabiiy muhitni yaxshilash va saqlab qolishga erishish uchun xizmat qilishi lozim.

Bizning nazarimizda, tabiiy resurslardan foydalanish huquqi prinsiplarini sharhlashda M. M. Brinchukning taklifi nisbatan maqbuldir. Tabiiy resurslardan foydalanish huquqi huquqshunos olimning fikricha, quyidagi o'ziga xos prinsiplarga egadir: tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi va undan foydalanish huquqining ajratilganligi; tabiiy resurslardan

¹ Право природопользования. Москва. «Наука», 1990. С. 32–34.

² Ерофеев Б.В. Экологическое право России. Учебник для вузов. С. 185–186.

oqilona foydalanish; tabiiy resurslardan foydalanishga ekologik tizimli yondashuv; tabiiy resurslardan foydalanishning barqarorligi; tabiiy resurslardan maqsadli foydalanish; tabiiy resurslardan maxsus foydalanishning haq evaziga amalga oshirilishi.

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi va undan foydalanish huquqining ajratilganligi. Ushbu prinsip tabiiy resurslardan foydalanish huquqining o'zini yoritib beradi, unga muvofiq, mazkur prinsipni amalga oshirish orqali tabiiy resurslar mulkdori, avvalambor, davlatning mulkdor sifatidagi vakolatlari amalga oshiriladi. Davlatda mulk huquqining mavjudligi tabiiy resurslardan foydalanishni shunday tashkil etishni talab qiladiki, unga ko'ra foydalanish huquqi boshqa subyektlarga – yuridik va jismoniy shaxslarga muayyan shartlar asosida beriladi.

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi va undan foydalanish huquqining ajratilganligi prinsipini amalga oshirishning asosiy huquqiy shakllaridan biri tabiiy resurslardan maxsus foydalanish huquqi yuzaga kelishining ruxsat beruvchi mexanizmi o'rnatilganligi bo'lib, uning asosiy usuli tabiiy resurslardan foydalanish uchun litsenziya berilishidir. Uning mazmunida mulkdorning asosiy talablari shakllanadi, u yoki bu tabiiy obyektidan foydalanish yoxud tabiiy resurslardan foydalanishning aniq turlarini amalga oshirish tartibi va shartlari belgilanadi hamda uning qo'lga kiritilishi bilan tabiiy resurslardan foydalanuvchida tegishli maxsus huquq va majburiyatlarni yuzaga keladi¹.

Tabiiy resurslardan foydalanishning barqarorligi. Ushbu prinsipning mazmuni, modomiki tabiiy resurslar foydalanishga muayyan muddatga berilar ekan, ushbu vaqt ichida tadbirkorning huquq va manfaatlarini kafolatlash, uning o'z faoliyatini barqaror amalga oshirishini ta'minlashdan iboratdir. Huquqiy tartibga solish prinsipining umumiyligi shunda namoyon bo'ladi, mazkur jarayonda qonun chiqaruvchi u yoki bu tabiiy resurslardan foydalanish huquqi muddatini belgilaydi, shu jumladan, muddatsiz foydalanishni ham qayd etadi.

Tabiiy resurslardan foydalanishning barqarorligini ifodalashning huquqiy shakllaridan biri – bu tabiiy resurslardan foydalanishning uzoq muddatini belgilash bo'lib, uning qonunda mustahkamlanishi tabiatdan foydalanuvchilarning tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va muhofaza qilishdan bevosita manfaatdorligini oshirishdan iborat. Jumladan, yer uchastkasidan muddatsiz foydalanish huquqining berilishi undan foyda-

¹ Ерофеев Б. В. Об экологических правоотношениях // Правовые проблемы охраны окружающей среды. С. 87.

lanuvchilar uchun yerning holatini yaxshilash bo'yicha zarur choralarni amalga oshirish imkoniyatini yaratadi.

«Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunning 22-moddasiga muvofiq, yer qa'ri muddatli (vaqtincha) va muddatsiz foydalanishga berilishi mumkin. Uning 23-moddasiga ko'ra, yer qa'ri uchastkalari muddatli foydalanishga: geologik jihatdan o'rganish uchun – besh yilgacha muddatga; foydali qazilmalarni kavlab olish va texnogen mineral hosilalardan foydalanish uchun – foydali qazilma konini yoki texnogen mineral hosilalarni ishga solishning texnik-iqtisodiy asoslarida belgilangan muddatga; nodir tosh xomashyosi namunalarini, paleontologik qoldiqlarni va boshqa geologik kolleksiyabop materiallarni to'plash uchun – ikki yilgacha muddatga beriladi. Qonunning 24-moddasiga binoan esa, yer qa'ri uchastkalari muddatsiz foydalanishga foydali qazilmalarni kavlab olish bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlarini qurish va ulardan foydalanish uchun, shuningdek, alohida muhofaza etiladigan geologik obyektlarni barpo qilish uchun berilishi mumkin.

Tabiiy resurslardan maqsadli foydalanish. Tabiiy resurslardan foydalanishni huquqiy tartibga solishning mazkur prinsipi qonun chiqaruvchining tabiat obyektlarini qat'iy qaysi maqsadda berilgan bo'lsa, faqatgina shu maqsadda foydalanishga yo'l qo'yilishi to'g'risidagi talabini ifodalaydi. Yer uchastkasi, yer qa'ri uchastkasi, suv obyekti yoki o'rmon uchastkasi qaysi maqsadda berilishi, albatta, bunday huquqni qo'lga kiritish uchun asos bo'lgan hujjat (ruxsatnoma, shartnoma, o'rmon pasporti va boshqalar)da ko'rsatib o'tiladi. Shu sababli tabiiy obyektidan maqsadli foydalanilmagan holatlar qonunchilikda huquqbuzarlik sifatida baholalanadi hamda tabiiy resurslardan foydalanish huquqini to'xtatib turish yoki bekor qilish uchun asos bo'ladi. Yuridik adabiyotlarda tabiiy resurslardan maqsadli foydalanish prinsipini amalga oshirishning ikki asosiy usuli ajratiladi¹.

Birinchi usul tabiiy resurslar fondlarini toifalarga ajratish va ushbu toifalarning asosiy foydalanish maqsadlarini belgilab qo'yishdan iborat². Ushbu usul, ayniqsa, yer va o'rmon qonunchiligida o'zining muxtasar aksini

¹ Право природопользования. Москва. «Наука», 1990. С. 85–93.

² Иконичкая И. А., Краснов Н. И. Правовое регулирование рыночного оборота сельскохозяйственных земель // Право собственности на землю в сельском хозяйстве Российской Федерации. Москва. ИГП .1996. С. 89–90; Краснов О. И. Право лесопользования. Москва. «Наука», 1990. С. 32–50.

topgan. O'zbekiston Respublikasida yer fondi «Yer kodeksi»ning 8-moddasiga binoan, yerlardan foydalanishning belgilangan asosiy maqsadiga ko'ra, quyidagi sakkiz toifaga bo'linadi: qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar; aholi punktlarining (shaharlar, posyolkalar va qishloq aholi punktlarining) yerlari; sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan yerlar; tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar; tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar; o'rmon fondi yerlari; suv fondi yerlari va zaxira yerlar. Shu bilan bir qatorda qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar «Yer kodeksi»ning 46-moddasiga muvofiq, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirish; ilmiy-tadqiqot, tajriba faoliyatini amalga oshirish, bog'dorchilik, polizchilik va uzumchilik xo'jaliklarini yuritish uchun berilishi mumkin.

Shuningdek, «O'rmon to'g'risida»gi Qonunning 15-moddasiga ko'ra, o'rmonlar belgilangan maqsadi va bajaradigan vazifalariga ko'ra, 15 ta qo'riqlanish toifasiga ajratilgan. O'rmondan foydalanish turlarini, birinchi navbatda daraxtzor va butazorlarni kesishni huquqiy tartibga solishda o'rmonning qaysi qo'riqlanish toifasiga kirishi hisobga olinadi.

Ikkinchi usul tabiiy obyektlardan foydalanish huquqining tegishli turlarini to'g'ridan-to'g'ri tartibga solishda namoyon bo'ladi. Bunday yondashuv yer qa'ri, suv, hayvonot qonunchiligida o'z aksini topgan bo'lib, ularda maqsadli foydalanish mazkur tabiiy obyektlardan foydalanish turlari ajratilganligi bilan ta'minlanadi. Jumladan, «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunning 19-moddasida yer qa'ridan foydalanishning 6 xil turi ko'zda tutilgan. «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning 21-moddasiga muvofiq, «suv obyektlari suvdan foydalanuvchilarga suv iste'molchilarining qishloq xo'jaligi, ichimlik, davolash va maishiy ehtiyojlarini, aholining kurort, rekreatsiya va o'zga ehtiyojlarini, sanoat, energetika, transport, baliqchilik xo'jaligi hamda boshqa davlat yoki jamoat ehtiyojlarini qondirish uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilgan talablar va shartlarga rioya qilingan holda foydalanishga beriladi. Oqava suvlarni oqizish uchun suv obyektlaridan foydalanishga qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda hamda maxsus talablar va shartlarga rioya qilingan taqdirdagina yo'l qo'yilishi mumkin»ligi belgilangan.

U yoki bu tabiiy resurslardan maqsadli foydalanish ularning ekologik tavsifini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Jumladan, davolash, sog'lomlashtirish, rekreatsiya ahamiyatiga molik tabiat obyektlaridan ayнан shu maqsadlarda, ya'ni aholini davolash, dam olishini ta'minlash maqsadida foydalanish talab qilinadi. Shuningdek, «Muhofaza etiladigan ta-

biiy hududlar to'g'risida»gi Qonunning 4-moddasi mazmunidan muhofaza etiladigan tabiiy hududlar biologik, landshaft xilma-xilligini ta'minlash va ekologik muvozanatni saqlab turish uchun mo'ljallanganligi to'g'risida xulosaga kelish mumkin¹.

Tabiiy resurslardan maxsus foydalanganlik uchun haq to'lash prinsipi.

Ushbu prinsip qonunchilikda belgilangan miqdorda va tartibda tabiiy resurslardan foydalanganlik va atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik, chiqindilarni joylashtirganlik va boshqacha salbiy ta'sir ko'rsatganlik uchun, basharti ushbu harakatlar huquqbuzarlik hisoblanmasa, to'lovlar to'lanishini anglatadi². Shu bilan bir qatorda tabiiy resurslardan foydalanishning haq evaziga amalga oshirilishi tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni rag'batlantirish iqtisodiy mexanizmining bir elementi hisoblanadi³. Atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik uchun kompensatsion to'lovlar (tovon puli), shuningdek, belgilangan me'yordan ortiq va nooqilona maxsus foydalanganlik uchun to'lovlar yuridik va jismoniy shaxs daromadi(foyda)dan undiriladi⁴.

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish prinsipi ham ekologik huquq prinsiplari tizimida o'ziga xos o'ringa ega. Bir tomondan ekologik huquqda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish prinsipi tabiiy resurslardan foydalanish va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning asosiy prinsiplaridan biri sifatida baholanmoqda. «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunda tabiatdan oqilona foydalanish tabiatni muhofaza qilish maqsadiga erishish qoidalaridan biri sifatida e'tirof etilgan.

O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi»ning 1-moddasida ham yer to'g'risidagi qonun hujjatlarining asosiy vazifalaridan biri sifatida hozirgi va kelajak avlodlarning manfaatlarini ko'zlab yerdan ilmiy asoslangan tarzda, oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish ko'rsatilgan.

¹ O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari to'plami, 2005-yil, 1-son, 1-modda.

² Экологическое право России. Учебник. Под ред. В. Д. Ермакова и А. Я. Сухарева. С. 305.

³ Alixonov B. B. Tabiatni muhofaza qilishda iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish // Huquq. Prawo. Law. 2000. №4. 68-bet.; Nurmatov M.M. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmini huquqiy ta'minlash masalalari: Yurid. fan. nomz. diss. avtoref. Toshkent. TDYI, 2008. 25-bet.; Namozov F. O'rmonlardan foydalanish va muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmini huquqiy ta'minlash // Barkamol avlodni tarbiyalashda ekologik qonunchilikning o'rnini mavzusidagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent. TDYI, 2010. 97-bet.

⁴ Файзиев Ш. Х. Экологическая политика государства: проблемы правового обеспечения. Монография. Под ред. М. Х. Рустамбаева, Х. Р. Рахмонкулова. Ташкент. ТГЮИ, 2004. С. 157.

«Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunning 1-moddasida ushbu Qonunning asosiy vazifalaridan biri sifatida mineral xomashyoga bo'lgan talablarni hamda boshqa ehtiyojlarni qondirish uchun yer qa'ridan oqilona, kompleks foydalanish belgilangan. «O'rmon to'g'risida»gi Qonunning 2-moddasi ham o'rmon to'g'risidagi qonun hujjatlarining vazifalari sifatida o'rmonlarni muhofaza qilish, qo'riqlash, ulardan oqilona foydalanish, takroriy ko'paytirishni ta'minlashni ko'zda tutadi. Yuqoridagi singari qoidalar o'z navbatida «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida», «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida», «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunlarda ham o'z ifodasini topgan.

Ayni paytda amaldagi ekologik qonunchilikda u yoki bu tabiiy obyekt-dan oqilona foydalanishga ham, ulardan nooqilona foydalanishga ham muxtasar ta'rif beruvchi huquqiy normalar mavjud emas. Faqatgina «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunda «Yer qa'ridan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish» masalalariga alohida bob (IV bob) bag'ishlangan. Boshqa qonunchilik hujjatlarida esa tabiiy resurslardan oqilona foydalanish yuzaki, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish doirasidagi ikkilamchi masala sifatida mustahkamlangan. Shu bilan birga, ayrim normativ-huquqiy hujjatlarda jumladan, «Yer kodeksi»ning 36-moddasida yer uchastkalariga bo'lgan huquqni bekor qilish asoslaridan biri sifatida yer uchastkasidan oqilona foydalanmaslik ko'rsatilib, u qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar uchun hosildorlik darajasi uch yil mobaynida normativdan (kadastr bahosiga ko'ra) past bo'lishida ifodalanishi qayd etiladi.

Tabiiy resurslardan foydalanishga oid munosabatlarni tartibga soluvchi amaldagi qonunchilik hamda ushbu masalaga bag'ishlangan aksariyat tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, «tabiiy resurslardan oqilona foydalanish» – tabiiy resurslardan foydalanish prinsipi sifatida, tabiatdan foydalanish jarayonida ekologik talablarni hisobga olishni, ulardan atrof-muhitni muhofaza qilish yuzasidan belgilangan ilmiy asoslangan zarur chora-tadbirlarga amal qilgan holda foydalanishni nazarda tutadi. Biroq, tabiiy resurslardan foydalanishning butun tizimi, unga oid barcha normalar tabiiy resurslardan shu yo'sinda foydalanishni huquqiy jihatdan ta'minlashga qaratilgan bo'ladi. Bunday yondashuvning asosiy kamchiligi, uning umumiy va deklarativ ahamiyat kasb etishi va bu muqarrar tarzda tabiat bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishda qo'llash samaradorligini keskin pasaytirishi bilan izohlanadi.

Yuqoridagilar ekologik huquq nuqtayi nazaridan normativ-huquqiy hujjatlarda atrof tabiiy muhitga ta'sir etishning ilmiy asoslantirilgan che-

garalarini belgilashga xizmat qilib, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning huquqiy mezonlari maqomini va amaliyotda ekologik qonunchilik talablari bajarilishini ta'minlash imkonini beradi.

6. 7. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish prinsipi tushunchasi va uning huquqiy mezonlari

«Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish» tushunchasi ekologik huquqqa oid ilmiy adabiyotlarda tabiatdan foydalanish jarayonida ekologik talablarni hisobga olishni ta'minlashga yo'naltirilgan prinsip sifatida keng qo'llanilmoqda.

Ekologik huquqda esa oqilona foydalanish yanada kengroq mazmun kasb etadiki, buni quyidagi ekolog-huquqshunos olimlarning qarashlarini o'rganish jarayonida ham bilib olish mumkin.

Jumladan, yuridik adabiyotlarda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish tushunchasiga turlicha yondashiladi. Xususan, Sh. X. Fayziyevning fikricha, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish deganda jamiyat a'zolari-ning o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida tabiatning foydali qismlarini o'zlashtirishi tushuniladi. Yoki tabiiy resurslardan oqilona foydalanish – jamiyatning turli ehtiyojlarini qondirish maqsadida yer, yer osti boyliklari, suv resurslari, atmosfera havosi, o'simlik va hayvonot dunyosidan foydalanishga qaratilgan ilmiy jihatdan asoslangan davlat dasturi va rejalar, qonunchilik hujjatlari qoida-talablari yig'indisidan iboratdir¹.

Ko'rinib turganidek, tabiiy resurslardan foydalanish tushunchasiga berilgan ta'riflarning barchasi bir ma'noga qaratilgan, mazmunan bir-birini to'ldiruvchi tavsiflardir. Ulardan, asosan, uchinchi ta'rifda tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning mazmun-mohiyati yaqqolroq ochib berilgan.

Bizning fikrimizcha, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni inson, tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro mutanosiblikni saqlashning muhim qoidasidir².

N. F. Reyters tabiiy resurslardan oqilona foydalanish deganda, tabiiy resurslardan iqtisodiy jihatdan tejimli foydalanishni hamda rivojlanayot-

¹ Ekologiya huquqi. Darslik // Mas'ul muharrir: prof. M. B. Usmonov. Toshkent. «Adabiyot jamg'armasi», 2001. 39-bet.

² Xolmominov J. T. Ekologiya va hayot: qonunchilikni takomillashtirish masalalari. Monografiya. Toshkent. Falsafa va huquq instituti, 2010. 12-bet.

gan xo'jalik manfaatlari va insonlar salomatligini saqlab qolish istiqbol-larini hisobga olgan holda ularning qayta tiklanishining samarali tartibi va shart-sharoitlarini ta'minlashga qaratilgan faoliyat tizimini tushunadi¹.

Boshqa adabiyotlarda qayd etilishicha, «tabiiy resurslardan oqilona foydalanish tabiiy resurslardan foydalanish maqsadlarini amalga oshirish-da zarur iqtisodiy samarani hamda bir vaqtning o'zida foydalanilayotgan tabiiy resurs va atrof tabiiy muhitni yaxlit holda muhofaza qilishni ko'zda tutadi»².

Shuningdek, iqtisodiy ekologiyaga oid adabiyotlarda tabiiy resurslardan foydalanishning oqilona va nooqilona turlari nisbati ham o'rganilgan. Xusu-san, ushbu manbalarda qayd etilishicha, tabiiy resurslardan oqilona foydala-nish iqtisodiyotning ekologik tizimga ta'sirini kamaytirish va tabiiy resurs-lardan foydalanishda muvozanatni ta'minlashga qaratilgan. Tabiiy resurslardan nooqilona foydalanish esa, bu ekologik-iqtisodiy zaxirani ta'minlamaydigan faoliyat bo'lib, atrof tabiiy muhitga antropogen ta'sir bilan bog'liq salbiy ja-rayonlarni (atrof-muhitni ifloslantirish, tabiiy landshaftni buzish, hayvonot va o'simlik dunyosining alohida turlarini yo'q qilish, ekologik tizim elementlari o'rtasida aloqani buzish va boshqalar) qamrab oladi. Shuningdek, iqtisodiy ekologiyaga oid manbalarda atrof-muhit holatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi ja-rayonlar majmuyini «deterioratsiya» (yomonlashtirish, buzish) deb nomlash ham taklif etilgan. Shuningdek, «tabiiy resurslardan oqilona foydalanish» ikti-sodiy kategoriya sifatida muayyan ongda ifodalanadigan tabiiy resurslardan va atrof-muhitdan foydalanish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar tizimini ifodalaydi. Amalda esa u o'zaro uzviy va chambarchas bog'liq bo'lgan qator jarayon va hodisalardan tashkil topgan³.

Tabiiy resurslardan nooqilona foydalanish ekologik inqirozlarga sabab bo'ladi. Tabiiy resurslardan foydalanish oqilona amalga oshirilsa, nafaqat tabiiy resurslardan qo'shimcha daromad olish, balki atrof-muhit holatini muayyan darajada saqlab qolish ham mumkin bo'ladi, ya'ni, tabiiy resurs-

¹ Реймерс Н. Ф. Природопользование. Словарь-справочник. Москва. «Мысль», 1990. С. 405–406.

² Право природопользования в СССР. Москва. С. 14, 22.

³ Голуб А. А., Струкова Е. Б. Экономика природных ресурсов. Москва. 1998.; Бобылев С.Н., Перелет Р.А. Раздел «Экономика» // Приоритеты национальной экологической политики России // под ред. В. М. Захарова. Москва. «Наука». 1999.; Гирусов Э. В., Бобылев С. Н., Новоселов А. Л., Чепурных Н. В. Экология и экономика природопользования. Москва. ЮНИТИ, 1998.

lardan oqilona foydalanishda bir vaqtning o'zida tabiatni muhofaza qilish choralari ham ko'riladi.

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish – ularni o'rinli ishlatish, ehtiyotlash, alohida tabiat resurslari va atrof-muhit elementlarini qayta tiklash, shuningdek, tabiatni muhofaza qilish bo'yicha jarayonlar bo'lib, ularning majmuyi ekologik va iqtisodiy zaxirani barqaror holatda saqlab qolishga qaratilgan bo'lishi lozim.

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish prinsipi atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslarni qayta tiklash va resurslardan oqilona tarzda foydalanishni ta'minlaydi. Chunki, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish tabiiy tizimlarga antropogen ta'sirni kamaytirishni ham ko'zda tutadi va shu tariqa ma'lum darajada atrof-muhitni muhofaza qilish funksiyasini bajaradi.

Shunday qilib, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish prinsipini talqin qilishda tabiatdan foydalanishning ekologik jihati ustuvorligini huquqiy vositalar bilan ta'minlash o'ta muhimdir. Shuningdek, xo'jalik va boshqa ekologik faoliyatni rejalashtirish va amalga oshirishda ekologik talablarni hisobga olish va ushbu jarayonning tegishli huquqiy shakllarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqoridagi va ekologik huquq sohasidagi boshqa tadqiqotchilar izlanishlarining tabiiy resurslardan oqilona foydalanish prinsipini tushunishdagi muhim hissasi shundaki, ular tufayli tabiiy resurslardan foydalanish va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni o'zaro qarama-qarshi qo'yishga barham berildi; ikkinchidan, tabiiy resurslardan foydalanishni ta'minlashda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish talablari-ga ham rioya etilishi lozimligi tan olindi.

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash muammosi borgan sari tabiatning cheklanganligi omili bilan bog'lanmoqda. Odatda, ushbu muammoning hal etilishi tabiiy resurslardan iqtisodiy manfaatlarni qondirish maqsadida foydalanish (o'zlashtirish)ning hamda tabiatga zararli kimyoviy, fizik va biologik ta'sir ko'rsatishning ilmiy asoslangan chegaralarini belgilash, shuningdek, tegishli ko'rsatkichlar tizimini joriy etish yo'li bilan amalga oshiriladi. Jumladan, sanoat ekologiyasida cheklovchi omillar va toyerantlik qonuni konsepsiyasi keng qo'llaniladi, unga muvofiq, tabiiy resurslardan foydalanishning hamda atrof tabiiy muhitga ta'sir etishning ilmiy asoslangan normativ ko'rsatkichlari belgilanadi¹. Iqtisodiyot ekologiyasida iqtisodiyot-

¹ Кормилицын В. И., Цицкишвили М. С., Яламов Ю. И. Основы экологии. Учебное пособие. Москва. МПУ, 1997. С. 274.

ning tabiatni o'zlashtirish darajasini pasaytirish muammosi hal qilinadiki, unda oqilonalik darajasining asosiy ko'rsatkichi sifatida foydalanilayotgan tabiiy resurslar miqdorining yalpi ichki mahsulot (YIM) birligi hisobidagi nisbati belgilangan¹.

Umuman olganda, tabiiy obyektlarga zararli ta'sir ko'rsatishning yo'l qo'yiladigan darajasini belgilash mezonlaridan biri bu antropogen ta'sirning yo'l qo'yiladigan me'yori bo'lib, uning uzoq muddatli ta'siri tabiiy obyekt va ekologik tizim o'zgarishiga sabab bo'lmasligi talab qilinadi.

Tabiiy resurslardan foydalanish yoki atrof tabiiy muhitga ta'sir ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan xo'jalik va boshqa faoliyatni amalga oshirish huquqini vositalar bilan ta'minlash zaruriyatidan kelib chiqib, ekologik huquqqa oid adabiyotlarda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish qulay atrof tabiiy muhitni ta'minlashni ko'zda tutuvchi qoida sifatida nazarda tutiladi. Xususan, S. A. Bogolyubov fikricha, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish tabiat qonunlari va atrof tabiiy muhit zaxira va imkoniyatlarini (ular cheksiz bo'lmay, yuqori darajasi borki, antropogen ta'sirning ortishi xavfli tus olishi mumkin) hisobga olishni taqozo etadi. Tabiiy resurslardan foydalanishdagi oqilonalik olimning fikricha, tabiiy resurslarning barqaror qayta tiklanish imkoniyatini saqlab qolishni, atrof tabiiy muhit uchun qaytarib bo'lmaydigan salbiy oqibatlariga yo'l qo'ymaslikni ko'zda tutadi².

Yuqoridagilar asosida xulosa qilib aytganda, ekologik huquq nuqtayi nazaridan tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning mazmuni tabiiy resurslarni o'zlashtirish (ishlatish) hamda atrof tabiiy muhitga zararli kimyoviy, fizik va biologik ta'sir ko'rsatishni ekologik qonunchilikda belgilangan ilmiy asoslangan doirada bo'lishini hamda pirovardida ekologik tizimning barqarorligi hamda atrof tabiiy muhitning qulay holati ta'minlanishida ifodalanadi.

Tabiiy resurslardan foydalanishning boshqa maqsadlari bilan bir qatorda, tabiiy resurslardan **umumiy va maxsus foydalanish** bo'yicha ham huquqiy mezonlar o'zaro farqlanadi.

¹ Гирусов Э. В. и др. Экология и экономика природопользования: Учебник для вузов // Под ред. проф. Э. В. Гирусова. М., «Закон и право», ЮНИТИ, 1998. С. 165–170.

² Боголюбов С. А. Экологическое право. Учебник для вузов. Москва. Издательская группа «НОРМА ИНФРА» 1998. С. 60–61.

Ma'lumki, tabiiy resurslardan umumiy va maxsus foydalanish o'rtasidagi farq huquqning vujudga kelish asoslariga borib taqaladi. Basharti, tabiiy resurslardan umumiy foydalanish huquqning yuzaga kelishi uchun asos sifatida qonunning o'zi kifoya qilsa, tabiiy resurslardan maxsus foydalanish huquqining vujudga kelishi uchun maxsus ruxsatnoma yoki boshqacha davlat hujjati, tabiiy resurslardan foydalanish bo'yicha shartnoma talab qilinadi. Shu bois, umumiy va maxsus tabiiy resurslardan foydalanish bo'yicha huquqiy mezonlarning o'ziga xosligi, birinchi navbatda, ushbu mezonlarning yuridik jihatdan belgilab berilishidan iboratdir. Tabiiy resurslardan umumiy foydalanish huquq tartibida amalga oshirilayotgan tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning huquqiy mezonlari tabiiy resurslardan foydalanuvchilarning qonun bilan belgilangan majburiyatlarida mustahkamlanadi. Tabiiy resurslardan maxsus foydalanish huquq tartibida amalga oshirilayotgan tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning huquqiy mezonlari qonunda belgilangan majburiyatlar bilan bir qatorda tabiiy resurslardan foydalanishning u yoki bu turi bo'yicha beriladigan ruxsatnoma (litsenziya) yoki boshqa davlat hujjatida ham o'z aksini topadi. Tabiiy resurslardan umumiy tarzda oqilona foydalanish huquqiy mezonlaridagi o'ziga xoslik qulay atrof tabiiy muhitni ta'minlash bo'yicha asosiy majburiyat, avvalo, tabiiy resurslardan foydalanish qoidalarida belgilanadi. Jumladan, o'rmonlardan umumiy foydalanish huquqini amalga oshirishning asosiy qoidalari ularda yong'in xavfsizligi va sanitariya qoidalariga rioya etishdan iborat («O'rmon to'g'risida»gi Qonunning 30-moddasi).

Yuqoridagilar asosida xulosa qilib aytganda, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish prinsipining iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, axloqiy va huquqiy mezonlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning **iqtisodiy mezon** – samaradorlik va tejamkorlik bilan; **ijtimoiy mezon** – u yoki bu tabiiy resurslardan foydalanishda kelajak avlod manfaatlarini va aholi salomatligini ta'minlashni hisobga olish lozimligi bilan; **ekologik mezon** – tabiiy resurslardan kompleks foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash zaruriyati bilan; **axloqiy mezon** – jamiyat va davlatning tabiiy boyligi – umummilliy boylikni asrab-avaylash va unga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lish lozimligi bilan; **huquqiy mezon** esa, ushbu ta-lablarning huquqiy prinsip sifatida qonunchilikda mustahkamlanganligi bilan belgilanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi tushunchasi va uning asosiy belgilari nimalardan iborat?
2. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining obyekti va subyektini aytib bering.
3. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining mazmuni va mohiyati nimalardan iborat?
4. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining shakllari haqida so'zlab bering.
5. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqini muhofaza qilishning shakl va usullari haqida nimalarni bilasiz?
6. Tabiiy resurslardan foydalanish huquqi va prinsiplarining umumiy tavsifi nimalardan iborat?
7. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish prinsipi tushunchasi va huquqiy mezonlari qanday?

VII bob. TABIATDAN FOYDALANISH VA ATROF-MUHITNI MUHOFAZA QILISHNI BOSHQARISHNING HUQUQIY ASOSLARI

Asosiy iboralar

Ekologik monitoring – atrof-muhit holatini uzluksiz kuzatib borish.

Tabiatni boshqarish – o'z-o'zini regulatsiya qiluvchi ekstensiv va intensiv rivojlanadigan hududlarda xo'jalik-ishlab chiqarish komplekslarini yaratish uchun inson tomonidan miqdoriy va qiyosiy muhit hosil qiluvchi komponentlarni boshqarish.

Tabiiy resurslarni boshqarish – oqilona foydalanish uchun tabiiy resurslar manbalariga sun'iy ta'sir ko'rsatish.

7.1. Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni boshqarish tushunchasi, turlari va funksiyalari

Bozor iqtisodiyoti sharoiti va mustaqil davlat sifatidagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot O'zbekiston Respublikasi fuqarolaridan tabiatdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishni talab qiladi.

Zero, tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni boshqarish hamda nazoratini kuchaytirish mustaqil davlatimiz ekologik siyosatining asosini tashkil etadi.

«Ekologik huquq» fanida ekologiya sohasida davlat boshqaruvi alohida institut hisoblanadi va u o'z xususiyatiga ega bo'lgan bir qator prinsiplari, shakllari va funksiyalari bilan ajralib turadi.

Yuridik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ekologiya sohasida davlat boshqaruvi masalasi alohida tadqiqotlar obyekti¹ sifatida keng o'rganilgan va yangi qabul qilingan «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi

¹ Шемшученко Ю.С. Государственное управление охраной окружающей среды. Автореф. Диссер. На соискание ученой степени доктора юридических наук. Киев. 1978; Жураев Ю. А. Право и управление в области использования и охраны природной среды Республики Узбекистан. Автореф. диссер. На соискание ученой степени доктора юридических наук. Москва. 1996.

Qonunda ham o'z ifodasini topgan. Mustaqillik davrida chop etilgan bir qator ilmiy ishlar, maqolalar va darsliklar ekologiya sohasida davlat boshqaruvi muammosini o'zida mujassamlashtirdi.¹ Mazkur ishlarda ekologiya sohasiga oid mavjud xususiyatlar batafsil bayon etilgan.

Chunki sobiq Ittifoq davrida ma'muriy-buyruqbozlik ushbu sohaga ham o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatgan edi. Endilikda, bunday nomaqbul ish yuritish bartaraf etildi, hozirgi sharoitga xos ko'pmulkchilikning xususiyatlari inobatga olinib, ekologiya sohasida davlat boshqaruvi amalga oshirilmoqda.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi – davlatning ijroiya-taqsimlash va ijroiya-boshqaruv faoliyati bo'lib, u tabiat va inson o'rtasidagi mavjud muvozanatni saqlashga qaratilgan, shuningdek, tabiat resurslaridan foydalanuvchi subyektlarning huquq va majburiyatlarini o'z vaqtida amalga oshirishlari, tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish tartibi bilan bevosita bog'liqdir.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvining obyekti – insonning yashash uchun qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish borasidagi faoliyati va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda ularni muhofaza qilishdir.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvidan maqsad tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza etish bilan bog'liq tadbirlarni o'tkazish, bajarilishini ta'minlash, tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi va ekologik qonunlarga qat'iy rioya etish, inson hayoti uchun qulay ekologik muhit yaratish, mavjud tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish hamda barcha tabiat boyliklarini kelajak avlod uchun hamda mustaqil davlatimiz ravnaqi uchun ko'z qorachig'idek saqlashdan iborat bo'lishi kerak.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvining afzalligini ta'minlash bir qator **prinsiplarga** amal qilishni ham taqozo etadi. Bular:

- inson hayoti va uning sog'lig'ini ta'minlash, buning uchun tabiat obyektlarini saqlash va tiklab borish;
- tabiat resurslariga nisbatan davlat mulkchiligini joriy etish;
- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonida ekologik muammolarni hal qilishga davlatning alohida e'tibor berishi;

¹ Байдельдинов Д. Л. Правовой механизм государственного управления в области экологии. Алматы. Казах университети, 1998. С. 98; Боголюбов С. А. Экологическое право. Учебник для вузов. Издательская группа «НОРМА ИНФРА», 1999. С. 448; Холмуминов Ж. Т. Эколого-правовые проблемы использования и охраны орошаемых земель в Республике Узбекистан. Ташкент. «Фан», 1996. С. 37–67;

– ekologiya sohasida davlat boshqaruvini olib borish, tashkil etish va bajarish jarayonida turli samarali iqtisodiy metodlardan foydalanish lozimligi;

– ekologik muammolarni hal qilishda keng jamoatchilik, fuqarolar, jamoat tashkilotlari va mahalliy o'zini o'zi boshqaruv organlarini jalb qilish;

– kelajak avlod oldida ekologik muammolarni hal etishdagi javobgarlik va boshqa muhim xususiyatga ega bo'lgan prinsiplar.

Bulardan tashqari, ushbu soha **qonunchilik, rejalashtirish va bo'ysunish** kabi umumiy prinsiplarni ham o'z ichiga oladi.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi uch xil **shakl** asosida tashkilashtiriladi:

1) *huquq ijodkorligi* – bunda ekologiya sohasini boshqarish bilan bog'liq bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlarni tayyorlash va qabul qilish mumkin bo'ladi;

2) *huquqni tatbiq etish* – davlat tomonidan aniq tadbirlarni amalga oshirish uchun qabul qilingan normativ hujjatlarni boshqarish jarayonida qo'llashni ta'minlash;

3) *huquqni muhofaza qilish* – davlatning ekologiya sohasini boshqarish va bu bilan bog'liq bo'lgan boshqa talablarni o'z vaqtida bajarmaganlik uchun tegishli javobgarliklar belgilashi orqali amalga oshiriladi.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvini tashkil etishning alohida **metodlari** ham mavjud bo'lib, bunda, albatta, ko'pmulkchilik va subyektlarning ushbu sohadagi xususiyatlari inobatga olinadi. Masalan, ko'rsatmaning majburiyligi, chiqarilgan buyruqlarning davlat organlari tomonidan bajarilishi, davlat tomonidan ruxsat berilishi (ekologik ekspertiza uchun) va boshqalar.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvini amalga oshirish jarayoni davlat boshqaruvini mustahkamlovchi bir qator funksiyalarga tayanadi:

- 1) atrof tabiiy muhit sifatining normativlari va standartlari;
- 2) ekologik monitoringning mavjudligi;
- 3) tabiat resurslariga nisbatan ekologik kadastrning yuritilishi;
- 4) ekologik ekspertizaning o'tkazilishi;
- 5) ekologik nazoratni tashkillashtirish va olib borish;
- 6) ekologik to'lov va soliqlarni undirish;
- 7) ekologiya sohasidagi qonunlarni buzganlik uchun aniq javobgarliklar mavjudligi.

Biz yuqorida ko'rsatilgan funksiyalarni keyingi paragraf va boblarimizda aniq va kengroq tahlil qilishga harakat qilamiz.

Vakolatli subyektlar tomonidan ekologik qonunchilik talablari bajari-

lishini amalga oshirishning kompleks chora-tadbirlari tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni boshqarish hisoblanadi.

Ushbu sohadagi boshqaruv ekologik qonunchilikni amalga oshirishni ta'minlash uchun yo'naltirilgan. Bunday boshqaruv real ekologik-huquqiy munosabatlarni tashkil qiluvchi omil hisoblanadi.

Zero, boshqaruvning, shu jumladan, davlat boshqaruvining ham ijtimoiy ahamiyatini belgilashda uning tabiatdan foydalanishda qonunchilik talablariga rioya etilishini ta'minlab borishi, insonning ekologik huquq va qonuniy manfaatlarining himoya qilinishi, ekotizimlarning qayta tiklanishini va saqlanishini ta'minlashi eng muhim jihatlardan biridir.

Ekologik huquq tomonidan qo'yilgan maqsadlar va uning samarasi, avvalo boshqaruv doirasida (keyinroq huquqni muhofaza qiluvchi organlar orqali) amalga oshiriladi.

Tabiatdan foydalanishning va atrof-muhitni muhofaza qilishning davlat boshqaruvi o'rni aniq ekanmiz, shuni alohida ta'kidlash kerakki, bunday boshqaruv davlatning ijro hokimiyati doirasida olib boriladi.

Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish, shuningdek, jamoat birlashmalari, nodavlat notijorat tashkilotlari hamda o'z-o'zini boshqarish organlari, mahalla instituti, yuridik shaxslar hamda davlat organlari tomonidan ham olib boriladi.

Tabiatdan foydalanish boshqaruvi quyidagilarga bo'linadi:

- ishlab chiqarish boshqaruvi;
- jamoatchilik boshqaruvi;
- sohalar bo'yicha boshqaruv;
- mahalliy hokimiyat organlari boshqaruvi;
- davlat boshqaruvi.

Boshqaruv funksiyasi – bu tabiatdan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni ta'minlashning doimiy harakat yo'nalishidir.

Boshqaruvning tasnifi:

- 1) qonunosti normalarini yaratish;
- 2) ekologik rejalashtirish;
- 3) ekologik me'yorlashtirish;
- 4) ekologik reglamentlashtirish;
- 5) ekologik standartlashtirish;
- 6) atrof-muhitga ta'sirni baholash;
- 7) ekologik ekspertiza;
- 8) ekologik litsenziyalash;
- 9) ekologik sertifikatsiyalash;
- 10) ekologik audit;

- 11) ekologik monitoring olib borish;
- 12) ayrim tabiiy obyektlarni va umuman atrof-muhitni hamda zararli ta'sirlarni hisobga olish;
- 13) ekologik ta'lim va tarbiya;
- 14) atrof-muhit masalalari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borish;
- 15) ekologik nazorat.

Amaliyotda boshqaruvning barcha subyektlari ham yuqorida ko'rsatilgan funksiyalarni amalga oshirmaydi. Masalan, ekologik me'yorlashtirish, litsenziyalash, sertifikatsiyalash funksiyalari faqat davlat boshqaruvi doirasida olib boriladi.

Jamoatchilik boshqaruvi. Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishning *jamoatchilik boshqaruvi* ayrim xorijiy mamlakatlarda, masalan, Rossiya Federatsiyasida bevosita davlat konstitutsiyasidan kelib chiqib, jamoat birlashmalari va fuqarolar tomonidan amalga oshirildi.

O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»-gi Qonunida (13-modda) tabiatni muhofaza qilish bo'yicha jamoat birlashmalarining vakolatlari belgilab qo'yilgan. Tabiatni muhofaza qilish bo'yicha faoliyat ko'rsatuvchi jamoat birlashmalarining vakolatlari ularning O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq ravishda qabul qilingan ustavlarida belgilab qo'yiladi, deb ko'rsatib o'tilgan.

Ishlab chiqarish boshqaruvi. Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishga doir *ishlab chiqarish boshqaruvi* har bir yuridik shaxs (korxona) oldida turgan, uning ustavida belgilab qo'yilgan huquqiy ekologik talablarning ijrosidan iboratdir.

Ushbu vazifalar korxonaning o'ziga xosligi, ixtisoslashuviga qarab tabiatning yer va o'rmon resurslaridan oqilona foydalanish, suv obyektlarini, atmosfera havosini muhofaza qilish, chiqindilarga bo'lgan munosabat va boshqalardan tarkib topadi. Ishlab chiqarish boshqaruvining o'ziga xos funksiyalariga ko'proq rejalashtirish va zararli ta'sirlarni hisobga olish, har xil tashkilotlarning tabiatni muhofaza qilish bo'yicha faoliyatini muvofiqlashtirish va ekologik nazorat kiradi.

Ayni paytda ekologik boshqaruv funksional xizmatlar, ishlab chiqarish korxonalari rahbariyati tomonidan ham, korxona ekologiya bo'limlari tomonidan ham amalga oshiriladi. O'zbekistonda ko'pchilik korxonalarda atrof-muhit muhofazasi bo'yicha ekologiya bo'limlari yoki boshqarmalari faoliyat ko'rsatmoqda.

Ishlab chiqarish boshqaruvi lokal aktlar, ya'ni ichki hujjatlar bilan, boshqacha qilib aytganda, o'z ixtisoslashuviga qarab ko'proq korxonaning o'z hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Mahalliy boshqaruv organlari. Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishning *mahalliy boshqaruv organlari* joylardagi lokal ekologik muammolarni hal qiladi. Ularning tarkibiga O'zbekiston mahalliy hokimiyat organlarining barchasi kiradi. Ular eng ko'p tarqalgan o'z-o'zini boshqaruv organlari tizimi bo'lib, tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning o'zaro uyg'un rivojlanishida faol qatnashadilar.

Davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralarining tabiatni muhofaza qilish sohasidagi vakolatlari O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida belgilab qo'yilgan.

Mazkur vakolatlar quyidagilardan iboratdir:

1) o'z hududida tabiatni muhofaza qilishning asosiy yo'nalishlarini belgilash, mintaqaning (hududning) ekologik dasturini tasdiqlash;

2) tabiiy resurslarni hisobga olish va ularning ahvoliga baho berish, ekologik jihatdan zararli bo'lgan obyektlarni ro'yxatga olish;

3) tabiatni muhofaza qilishga doir tadbirlarni moddiy-texnik jihatdan ta'minlash;

4) tabiiy resurslardan foydalanish huquqini beruvchi, sanoat chiqindilarini yoki ro'zg'or chiqindilarini to'plash yoki ko'mib tashlashga ruxsatnomalarni belgilangan tartibda berish yoki ularni bekor qilish;

5) tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlar undirish;

6) tabiatning muhofaza qilinishi ustidan nazorat o'rnatish, atrof-muhitga zarar yetkazayotgan mahalliy ahamiyatga molik obyektlar faoliyatini vaqtincha yoki butunlay to'xtatish va qayta ixtisoslashtirish to'g'risida qarorlar qabul qilish;

7) boshqaruvning qonuniyligi;

8) tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni hal qilish borasidagi kompleks chora-tadbirlar;

9) tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishda ma'muriy-hududiy tashkil qilish prinsiplarini amalga oshirishdagi hamkorlik;

10) maxsus vakolatga ega davlat organlari faoliyatini tashkil qilishda xo'jalik-ekspluatatsion va nazorat funksiyalarini ajratish;

11) real iqtisodiy va boshqa imkoniyatlar doirasida atrof-muhit qonunchiligi talablarining samarali bajarilishini ta'minlash.

7.2. Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishning davlat boshqaruv organlari tizimi va vakolatlari

Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishning davlat boshqaruvi turli xil davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Ularni muayyan vakolat va mas'uliyatlariga ko'ra shartli ravishda uch guruhga bo'lish mumkin:

- 1) umumiy vakolatga ega organlar;
- 2) maxsus vakolatli organlar;
- 3) tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni boshqarish bo'yicha ayrim funksiyalarga ega bo'lgan boshqa organlar.

Umumiy vakolatga ega organlar. Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni boshqaruvning umumiy vakolatiga ega organlarning o'ziga xosligi shundaki, ular o'z faoliyatini iqtisod, ijtimoiy masalalar, mudofaa va boshqa sohalar qatorida olib boradi.

Umumiy vakolatga ega organlarga quyidagilar kiradi:

- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti;
 - O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi;
 - O'zbekiston Respublikasi mahalliy davlat hokimiyati organlari;
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining tabiatni muhofaza qilish sohasidagi vakolatlari:
- tabiatni muhofaza qilishga doir yagona siyosat yuritish;
 - tabiat resurslaridan foydalanishni tartibga solish;
 - tabiiy resurslarga nisbatan tabiat kadastr yuritilishi tartibini belgilash va mazkur kadastr yuritilishini ta'minlash, respublika ahamiyatiga molik tabiiy resurslarning zaxirasini tasdiqlash;
 - ekologik jihatdan tang vaziyatlar, tabiiy ofatlar va falokatlarning oldini olish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqish;
 - tabiiy ofatlar va yirik falokatlarning oqibatlarini tugatish chora-tadbirlarini amalga oshirish;
 - tabiiy resurslardan foydalanganlik, atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik, chiqindilar, zararli ta'sir etuvchi boshqa narsalar chiqarib tashlaganlik uchun tovon (haq) to'lash tartibini, shuningdek, tabiiy resurslardan foydalanish, chiqindilar joylashtirish limitlarini belgilash;
 - ekologik ta'lim va tarbiya tizimini yaratish va uning amal qilishini ta'minlash;
 - tabiatdan alohida tartibda foydalaniladigan hududlarning chegaralarini, tabiatni muhofaza qilish va xo'jalik faoliyati rejimlarini tasdiqlash;
 - tabiatni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasida davlatlararo munosabatlarni rivojlantirish.

Ushbu vakolatlar doirasida mamalakatimizda keng ko'lamli ekologik dasturlar, xalqaro loyihalar amalga oshirilmoqda. Keyingi yillarda O'zbekistonning atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan oqilona foydalanish sohalaridagi xalqaro hamkorligi rivojlanib bormoqda, hozirgi kunda mam-

lakatimiz yigirmadan ortiq xalqaro konvensiyalar va bitimlar doirasida dunyo hamjamiyati bilan hamkorlik qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining vakolatlari. O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senatiga bo'ysunadi hamda vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, korxonalar, muassasalar va tashkilotlar, shuningdek, ayrim shaxslar tomonidan yer, yer osti boyliklari, suv, o'rmon, hayvonot va o'simlik dunyosidan, atmosfera havosidan foydalanish hamda ularni muhofaza qilishga doir qonunlarga rioya etilishi ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi (11-modd).

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi qabul qilgan qarorlar davlat idoralari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolar uchun majburiydir.

Maxsus vakolatli davlat organlari. Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish boshqaruvida maxsus vakolatli davlat organlarining roli o'ta muhim bo'lib, ular turli darajalarda faoliyat ko'rsatadilar.

Ularga ekologik me'yorlashtirish, ekspertiza o'tkazish, litsenziyalash, sertifikatlash, ekologik nazorat qilish va boshqa mas'uliyatli vazifalar yuklatilgan. «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunda tabiatni muhofaza qilish sohasidagi davlat nazorati davlat hokimiyati va boshqaruv idoralari, maxsus vakolatli davlat tabiatni muhofaza qilish idoralari tomonidan amalga oshirilishi belgilab qo'yilgan. Ularga:

- 1) O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi;
- 2) O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi;
- 3) O'zbekiston Respublikasi Sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi («Sanoatgeokontexnazorat»);
- 4) O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi;
- 5) O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi;
- 6) O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi kiradi.

Maxsus vakolatli davlat tabiatni muhofaza qilish idoralari tabiatni muhofaza qilish sohasidagi davlat nazoratini amalga oshirish ishlariga belgilangan tartibda idoraviy ekologik xizmat bo'linmalarini jalb etishlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasida ekologik muammolarni hal etish bir qator davlat organlarining birgalikda va chambarchas ish olib borishini taqozo qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 11-moddasiga asosan «O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatining tizimi hokimiyatning

qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linishi prinsipiga asoslanadi».

Mazkur huquqiy norma shundan dalolat beradiki, yuqoridagi organlar o'z huquqiy vakolatlari jarayonida ekologik muammolarni hal etishda davlatning ekologik siyosatini amalga oshiradilar.

O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida ekologiya sohasida davlat boshqaruvi alohida e'tibor berilganligini Qonunning II bobi «Davlat hokimiyati va boshqaruv idoralarining tabiatni muhofaza etishga taalluqli huquqiy munosabatlarni tartibga solish sohasidagi vakolatlari» (7–11-moddalar) deb nomlanishi ham tasdiqlaydi.

Ekologiya sohasidagi vakolatlariga qarab Davlat boshqaruv organlarini quyidagi tizimlarga ajratish mumkin:

Umumiy va **maxsus** boshqaruv organlari.

Umumiy davlat boshqaruvi organlariga asosan:

- a) Prezident va uning Devoni;
- b) Oliy Majlis;
- d) Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi;
- c) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi;
- f) mahalliy hokimiyatlar kiradi.

Prezident ekologiya sohasidagi ishlarni amalga oshirish jarayonida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 93-moddasida ko'rsatilgan yoki o'z vakolatiga kiradigan boshqa masalalarni hal etadi.

Shuningdek, Prezident o'z vakolati doirasida:

- 1) ekologiya sohasidagi qonunlarni imzolaydi va shunga oid farmon, farmoyish va qarorlar qabul qiladi;
- 2) ekologik xavfsiz muhitni ta'minlash uchun zaruriy chora-tadbirlar ko'radi;

3) Oliy Majlis tasdig'iga tabiatni muhofaza qilish qo'mitasining raisi lavozimiga nomzod taqdim etadi;

4) ekologik inqirozga uchragan yoki talafot ko'rgan hududlar yoki butun hudud bo'yicha favqulodda holat joriy etadi;

5) respublika ichki va xalqaro ekologik siyosatiga doir va boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

«Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 7-moddasiga asosan, **Oliy Majlis** quyidagi vakolatlarga ega:

- 1) tabiatni muhofaza qilish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilash;
- 2) davlat ekologiya dasturlarini tasdiqlash;

3) tabiatni muhofaza qilish sohasidagi respublika qonun hujjatlarini ishlab chiqish va qabul qilish;

4) hududlarni favqulodda ekologik holat, ekologik ofat va ekologik falokat mintaqalari deb e'lon qilish, bunday mintaqalarning huquqiy rejimini va talafot ko'rganlarning maqomini belgilash;

5) tabiatni muhofaza qilishga taalluqli qonunlar ijrosini muvofiqlashtirib borish;

6) tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun haq olishning eng ko'p va eng kam miqdorini, shuningdek, to'lovlarni undirib olishdagi imtiyozlarni belgilash va boshqalar.

Amaldagi qonunchilikka asosan, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishning davlat boshqaruvini O'zbekiston Respublikasining qonunlari va boshqa normativ hujjatlariga muvofiq **Vazirlar Mahkamasi** amalga oshiradi.

Vazirlar Mahkamasi tabiatni muhofaza qilish sohasida:

1) tabiatni muhofaza qilishga doir yagona siyosat yuritish;

2) tabiat resurslaridan foydalanishni tartibga solish;

3) tabiiy resurslarga nisbatan tabiat kadastr yuritilishi tartibini belgilash va mazkur kadastr yuritilishini ta'minlash, respublika ahamiyatiga molik tabiiy resurslarning zaxiralarini tasdiqlash;

4) ekologik jihatdan tang vaziyatlar, tabiiy ofatlar va falokatlarning oldini olish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqish;

5) tabiiy ofatlar va yirik halokatlarning oqibatlarini tugatish chora-tadbirlarini amalga oshirish;

6) tabiiy resurslardan foydalanganlik, atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik, chiqindilar, zararli ta'sir etuvchi boshqa narsalar tashlaganlik uchun tovon (haq) to'lash tartibini, shuningdek, tabiiy resurslardan foydalanish, chiqindilar joylashtirish limitlarini belgilash;

7) ekologik ta'lim va tarbiya tizimini yaratish hamda uning amal qilishini ta'minlash;

8) tabiatdan alohida tartibda foydalaniladigan hududlarning chegaralarini, tabiatni muhofaza qilish va xo'jalik faoliyati rejimlarini tasdiqlash;

9) tabiatni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasida davlatlararo munosabatlarni rivojlantirish;

10) O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa tadbirlarni amalga oshirish ham O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining vakolati doirasiga kiradi.

Shuningdek, **tabiatni muhofaza qilish sohasida davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralarining** vakolatlari ham mavjud. Mazkur vakolatlarni quyidagilardan iborat:

1) o'z hududida tabiatni muhofaza qilishning asosiy yo'nalishlarini belgilash, mintaqaning (hududning) ekologik dasturini tasdiqlash;

2) tabiiy resurslarni hisobga olish va ularning ahvoriga baho berish, ekologik jihatdan zararli bo'lgan obyektlarni ro'yxatga olish;

3) tabiatni muhofaza qilishga doir tadbirlarni moddiy-texnik ta'minlash;

4) tabiiy resurslardan foydalanish huquqini beruvchi, sanoat chiqindilarini yoki ro'zg'or chiqindilarini to'plash yoki ko'mib tashlashga ruxsatnomalarni belgilangan tartibda berish yoki ularni bekor qilish;

5) tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlar undirish;

6) tabiatni muhofaza qilish ustidan nazorat o'rnatish, atrof-muhitga zarar yetkazayotgan mahalliy ahamiyatga molik obyektlar faoliyatini vaqtincha yoki butunlay to'xtatish va qayta ixtisoslashtirish to'g'risida qarorlar qabul qilish.

O'zbekiston Respublikasi qonunlarida ko'zda tutilgan boshqa masalalarni tartibga solish davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralari-ning vakolatiga kiradi («Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonun-ning 10-moddasi).

Maxsus tizimga kiruvchi davlat organlari ekologiya sohasidagi tegishli vakolatlariga qarab **kompleks, tarmoqlararo va funksional** guruhlar- ga bo'linadi.

1. Kompleks guruhlarga kiruvchi davlat organlari quyidagilardir:

a) Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi;

b) Sog'liqni saqlash vazirligi;

d) Davlat sanitariya nazorati;

e) «O'zgidromet» – O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Hidrometeorologiya xizmati markazi;

f) Favqulodda vaziyatlar vazirligi;

g) O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi.

2. Tarmoqlararo guruhga quyidagilar kiradi:

a) Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi;

b) O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasi;

d) Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi;

e) Ichki ishlar vazirligi;

f) Yer resurslari davlat qo'mitasi;

g) «O'zbaliq» aksiyadorlik korporatsiyasi.

3. Funksional guruhga quyidagilar kiradi:

a) Ichki ishlar vazirligi;

b) Bojxona qo'mitasi;

d) Soliq qo‘mitasi;

e) «Sanoatgeokontexnazorat» (Sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi);

f) Standartlashtirish, metrologiya xizmati;

g) Davlat veterinariya nazorati;

h) O‘zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish qo‘mitasi va boshqalar.

Yuqorida nomlari ko‘rsatib o‘tilgan barcha vazirlik va qo‘mitalar ekologiya sohasida boshqaruv va nazorat etish ishlarini amalga oshirish jarayonida O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasining barcha qarorlari hamda Oliy Majlisning qarorlarini bajaradilar, shuningdek, o‘z nizomlari va boshqa normativ hujjatlarga tayanib ish olib boradilar.

7.3. Ekologik ekspertiza va uni huquqiy tartibga solish

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvining yana bir funksiyasi ekologik ekspertiza hisoblanadi.

Ekologik ekspertizaning **maqsadi** – tabiatni muhofaza qilish, odamlar salomatligini saqlash va jamiyatning ekologik xavfsizligini ta’minlash uchun xo‘jalik yuritishdagi zararli faoliyatlarining oldini olishdan iboratdir.

Ekologik ekspertizaning asosiy **vazifasi** – muayyan xo‘jalik obyektlarining atrof tabiiy muhitga va kishilar salomatligiga ta’siri darajasini baholashdan iborat.

O‘zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida»-gi, «Ekologik ekspertiza to‘g‘risida»gi¹ Qonunlari O‘zbekiston Respublikasi davlat ekologik ekspertizasi faoliyatining huquqiy asosi hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasining 2000-yil, 25-mayda qabul qilingan «Ekologik ekspertiza to‘g‘risida»gi Qonuni 26 moddadan iborat.

Mazkur qonunning 1-moddasiga asosan: «Ekologik ekspertiza deganda rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo‘jalik va boshqa xil faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini belgilash hamda ekologik ekspertiza obyektini ro‘yobga chiqarish mumkinligini aniqlash tushuniladi».

¹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2000, 5-6-sonlar, 144-modda.

Albatta, ekologik ekspertiza o'tkazishda aniq maqsad bo'lishi kerak. Amaldagi qonunda ushbu masalaga alohida e'tibor berilgan.

«Ekologik ekspertiza to'g'risida»gi Qonunning 3-moddasiga muvofiq, ekologik ekspertiza quyidagi maqsadlarda o'tkaziladi:

– mo'ljallanayotgan xo'jalik va boshqa xil faoliyatni amalga oshirish to'g'risida qaror qabul qilinishidan oldingi bosqichlarda bunday faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini aniqlash;

– rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo'jalik va boshqa xil faoliyat atrof tabiiy muhit holatiga va fuqarolar sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lsa yoki shunday ta'sir ko'rsatayotgan bo'lsa, bunday faoliyatning ekologik xavflilik darajasini aniqlash;

– atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha nazarda tutilayotgan tadbirlarning yetarliligi va asoslilikini aniqlash.

Davlat ekologik ekspertizasini o'tkazish **muddati 30 kundan** oshmasligi lozim. Uni o'tkazish muddati davlat ekologik ekspertizasi obyektining murakkabligiga qarab O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining raisi tomonidan ko'pi bilan **ikki oyga** uzaytirilishi mumkin.

Ekologik ekspertiza turlari asosan quyidagilardan iborat: 1) davlat ekologik ekspertizasi; 2) jamoat ekologik ekspertizasi; 3) ekologik audit.

Qonunga asosan, ekologik ekspertiza buyurtmachisi yoki boshqa manfaatdor shaxslarning ekologik ekspertiza eksperti faoliyatiga aralashuviga yo'l qo'yilmaydi.

Ana shu talablarni amalga oshirish uchun ekologik ekspertiza bir qator **prinsiplarga** asoslanadi, ular quyidagilardir:

- 1) qonuniylik;
- 2) xolislik;
- 3) asoslilik;
- 4) ekologik xavfsizlik talablarini hisobga olishning majburiyligi;
- 5) har qanday rejalashtirilayotgan xo'jalik va boshqa xil faoliyatning ehtimol tutilgan ekologik xavflilik **prezumpsiyasi**;
- 6) xo'jalik va boshqa xil faoliyatning atrof tabiiy muhitga va fuqarolar sog'lig'iga ta'sirini baholashning kompleksliligi va boshqalar. («Ekologik ekspertiza to'g'risida»gi Qonunning 5-moddasi).

Davlat ekologik ekspertizasi – ekologiya sohasida vakolatli davlat organi tomonidan tayinlangan komissiya faoliyati bo‘lib, uning xulosasida qayd etilgan talablar ijrosini ta’minlash barcha sohalar uchun majburiydir.

Jamoat ekologik ekspertizasi – ekologik asoslanishi zarur bo‘lgan har qanday faoliyat sohasida nodavlat, notijorat tashkilotlari va fuqarolarning tashabbusi bilan amalga oshirilishi mumkin. Jamoat ekologik ekspertizasi-ni amalga oshirishga to‘sqinlik qilish qonun yo‘li bilan taqiqlanadi.

Jamoat ekologik ekspertizasi davlat ekologik ekspertizasi o‘tkazilishidan qat’iy nazar amalga oshirilishi mumkin. Jamoat ekologik ekspertizasining xulosasi tavsiya xususiyatiga ega bo‘ladi.

Ekologik audit – ekologik auditorlar (firmalar)ning qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va shartlarda atrof tabiiy muhit holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatayotgan, ishlab turgan korxonalar va boshqa obyektlarni mustaqil ekologik ekspertiza qilishidir.

Ekologik audit xo‘jalik va boshqa xil faoliyat obyekti mulkdorining qaroriga binoan o‘tkaziladi.

Bulardan tashqari, sohaviy, ilmiy, huquqiy, normativ va sanitariya-ekologik ekspertizalar ham o‘tkazilishi mumkin.

Umuman olganda, ekologiya sohasida (davlat) ekologik ekspertizasini o‘tkazish va uni olib borish tabiat boyliklari va inson hayotini saqlashga yo‘naltirilgan bo‘lib, davlat ekologiya ekspertizasining ijobiy xulosasiga ega bo‘lmagan loyihalarni amalga oshirishni man etadi.

7.4. Atrof-muhitni muhofaza qilishning davlat boshqaruvi iqtisodiy chora-tadbirlari

Mamlakatimizda ekologiya sohasida boshqaruvni takomillashtirish ko‘proq ekologik-iqtisodiy choralarni amalga oshirish bilan bog‘liq. Ular-ga ekologik to‘lovlar, ekologik soliq, ekologik sug‘urta, tabiatni muhofaza qilish tizimidagi rag‘batlantirish kabilar kiradi.

Tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to‘lovlar – tabiiy resurs-lardan **maxsus foydalanganlik uchun** va tabiat obyektlarini qayta tiklash hamda muhofaza qilish choralari qo‘llash maqsadida soliq, ija-ra va normativ baholar shaklida davlat tomonidan foydalanuvchilardan undirib olinadigan to‘lovlardir.

Tabiatdan maxsus foydalanganlik uchun **to‘lovlar**, ularning mohiya-ti va mazmuni, to‘lash, undirish tartibi hamda boshqa huquqiy asoslari O‘zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida»gi Qo-nunining 34-moddasida o‘z ifodasini topgan.

Atrof tabiiy muhitga ifloslantiruvchi moddalar chiqarganlik va oqizganlik hamda ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilarini joylashtirganlik uchun to'lovlar tabiatni muhofaza qilish jamg'armasiga kelib tushadi.

Tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini pul bilan ta'minlash uchun O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va uning joylardagi idoralari huzurida Tabiatni muhofaza qilish respublika jamg'armasi hamda mahalliy jamg'armalari tashkil etiladi.

Tabiatni muhofaza qilish jamg'armalarini tuzish va ulardan foydalanish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan «Tabiatni muhofaza qilish jamg'armalari to'g'risidagi nizom» bilan belgilab qo'yiladi.

Tabiatni muhofaza qilish jamoat jamg'armalari aholining, korxonal-ar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalarining ixtiyoriy badallari va boshqa manbalar hisobidan, shuningdek, ajnabiy yuridik shaxslar va fuqarolarning ajratmalari hisobidan hosil bo'ladi. Jamoat jamg'armalarini tashkil etish va sarflash tartibi tegishli jamoat birlashmalari tomonidan tasdiqlanadigan tabiatni muhofaza qilish jamoat jamg'armalari to'g'risidagi nizomlar bilan belgilab qo'yiladi («Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 35-moddasi).

O'zbekiston Respublikasida ekologiya sohasidagi majburiy to'lovlar va kompensatsiyalar «Soliq kodeksi»¹ hamda amaldagi boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhitning ifloslanishi va tabiiy resurslar sifatining yomonlashuvi oqibatida zarar yetishi hollarini nazarda tutib, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning mol-mulki hamda daromadlari, fuqarolarning hayoti, salomatligi va mol-mulki ixtiyoriy hamda majburiy sug'urta qilinadi.

Shuningdek, ekologiya sug'urtasining tartibi va shartlari O'zbekiston Respublikasining qonunlarida belgilab qo'yilgan.

Shunisi e'tiborliki, tabiatni muhofaza qilish tizimida rag'batlantirish katta ahamiyatga ega. Amaldagi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunning 37-moddasi aynan shu masalaga bag'ishlangan. Unga asosan, tabiatdan oqilona foydalanish, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni rag'batlantirish quyidagi chora-tadbirlar orqali amalga oshiriladi:

– korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolar tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va tabiatni muhofaza qilish chora-tadbirlarini amalga oshirgan taqdirda ularga soliq solishda imtiyozlar berish;

¹ O'zbekiston Respublikasining qonu hujjatlari to'plami. 2007. 1-son, 52-bet.

- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va tabiat muhofazasini ta'minlash borasidagi chora-tadbirlarni ro'yobga chiqarish uchun imtiyozli shartlarda qisqa muddatli va uzoq muddatli kreditlar (ssudalar) berish;
- asosiy ishlab chiqarish fondlari uchun yuqori amortizatsiya normalarini belgilash;
- atrof tabiiy muhitga ifloslantiruvchi moddalar chiqarish va oqizish hamda chiqindilarni joylashtirish barqaror sur'atda pasaytirib berilgan taqdirda bunday moddalarni chiqarganlik va oqizganlik hamda chiqindilarni joylashtirganlik uchun to'lovlarni kamaytirish;
- tabiatni muhofaza qilish jamg'armalari mablag'larining bir qismini ifloslantiruvchi moddalar chiqarish va oqizishni kamaytirish chora-tadbirlarini ro'yobga chiqarish maqsadida korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va ayrim shaxslarga foizli qarzlar sifatida shartnoma asosida berish.

Nazorat uchun savollar

1. Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishning davlat boshqaruv organlari tizimi nimalardan iborat?
2. Umumiy vakolatli organlar haqida gapirib bering.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ekologiya sohasi bo'yicha vakolatlari nimalardan iborat?
4. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining vakolatlari nimalardan iborat?
5. Maxsus vakolatli davlat organlariga qaysi tashkilotlar kiradi?
6. Ekologiya sohasida davlat boshqaruvining huquqiy ahamiyati va vazifalari nimadan iborat?
7. Davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralarning tabiatni muhofaza qilish sohasidagi vakolatlari huquqiy asoslari haqida gapirib bering.

VIII bob. TABIATDAN FOYDALANISH VA ATROF-MUHITNI MUHOFAZA QILISHNI AXBOROT JIHATDAN (INFORMATSION) TA'MINLASHNING HUQUQIY ASOSLARI

Asosiy iboralar

«OBOC»¹ – Atrof-muhitga ta'sir ko'rsatishni baholash.

«Ekostat» – ekologik statistika bilan ta'minlash tizimi.

«Yevrostat» – Yevropa ittifoqi qoshidagi Yevropa statistika markazi.

Monitoring – tabiiy obyektlarni uzluksiz kuzatib borish.

8.1. Ekologik ahamiyatga molik axborot (informatsiya) tushunchasi va uning roli

Ekologik axborotga ega bo'lish, ushbu jarayonda qatnashuvchi barcha subyektlar tomonidan atrof-muhitni muhofaza qilish va undan oqilona foydalanishni ta'minlashning samarali hal qilish yo'llaridan hisoblanadi.

Avvalambor, bunday ma'lumotga ega bo'lish xo'jalik va boshqa boshqaruv bilan bog'liq bo'lgan atrof-muhitga salbiy ta'sirlarning oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ekologik axborot davlatning, tadbirkorlik subyektlarining tabiatni muhofaza qilish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatiga ta'sir ko'rsatish orqali fuqarolarning ekologik huquqlarini himoya qilishda katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Atrof-muhit holati haqida ekologik ma'lumotga ega bo'lishning dolzarbligi, ayniqsa, inson salomatligi va hayotiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan favqulodda hodisalardan ogoh bo'lishda muhim o'rin tutadi. Bunday ma'lumotlarga ega bo'lish salbiy ta'sirini eng kam, ya'ni minimum darajaga olib kelishga yordam beradi.

O'zbekistonda va butun dunyoda ekologik jihatdan muhim ahamiyatga molik bo'lgan ma'lumotlar banki yaratilgan bo'lib, unda tabiiy obyektlarning miqdoriy va sifat jihatdan inson salomatligiga va umuman ekotizimlarga salbiy ta'sirini belgilovchi ma'lumotlar yig'ilgandir.

¹ OBOC – rus tilidagi «Оценка воздействия на окружающую среду» birikmasidan yasalgan xalqaro atama.

Inson tomonidan yaratilgan bunday ekologik axborot tizimi, albatta, hozirgi zamon ilmiy-texnika taraqqiyotining jadal rivojlanishi jarayonida, tabiatga bo'lgan texnogen ta'sir ortib borayotgan bir vaqtda ekologik ma'lumotga bo'lgan tabiiy ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan.

Ekologik ahamiyatli axborotlar to'plash borasida olib borilayotgan salmoqli ishlarga qaramasdan, atrof-muhit bilan bog'liq bo'lgan axborotning tanqisligi nafaqat O'zbekiston sharoitida, balki rivojlangan mamlakatlarda ham kuzatilmoqda.

Dunyoda 100000 turdagi kommersial, ya'ni sotiladigan kimyoviy moddalar mavjud bo'lib, ularning 1500 tasiga dunyo bo'yicha ishlab chiqarishning 95 foizi to'g'ri keladi. Ammo bunday kimyoviy moddalarning inson salomatligiga va atrof-muhitga salbiy ta'siri haqida ma'lumotlar nihoyatda kam ekanligi achinarlidir.

UNEP¹ ma'lumotlariga qaraganda, 1992-yilda dunyoda foydalanilayotgan pestitsidlarning 3350 turidan faqat 10 foizining toksik xususiyati haqida ma'lumotlar borligi aytilgan. 8627 xil oziq-ovqat qo'shimchasidan 80 foizining toksik tavsifi o'rganilmagan. 1815 ta dorivor moddalardan 42 foizida toksik xususiyatlar darajasi haqida ma'lumotlar bo'lmagan.

Keltirilgan ma'lumotlardan inson uchun o'ta kerakli bo'lgan maishiy sohada ekologik ma'lumotning kamligi va uning natijasida ekologik xavf-xatarining ortib borayotganligini bilish mumkin.

Ekologik axborotlarning kamligi mutaxassislar e'tiborini xavfli materiallar, moddalar bilan ishlab chiqaruvchi korxonalarga qaratilishini taqozo etadi.

Ekologik muhim axborot (ma'lumot) nima? Umuman, axborot haqidagi umumiy tushuncha ayrim mamlakatlarning qonunlarida ko'rsatib o'tilgan va berilishi turidan qat'iy nazar, **informatsiya, ma'lumot, xabar qilish, ma'lumotlar berish** kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi.

Tabiatdan foydalanishi bo'yicha axborot (informatsiya) tushunchasi ham mavjud bo'lib, u tabiiy resurslar va tizimlar haqidagi miqdoriy, sifat va dinamik jarayonlarni, ularning o'zaro bog'liqligini ifodalovchi ma'lumotlar majmuasi hisoblanadi (N. F. Reymers).

Bizning fikrimizcha, **ekologik muhim axborot – ekologik tizimlar (ijtimoiy ekotizimlar), ularning holati, tabiiy va antropogen ta'sir (omil)lar natijasida vujudga kelayotgan yoki kelishi mumkin bo'lgan, inson va boshqa tirik organizmlarga har tomonlama salbiy ta'sir ko'rsatuvchi ma'lumotlar va xabarlar majmuasi hisoblanadi.**

¹ UNEP (United Nations Environment Programme) – BMTning atrof-muhit dasturi.

Demak, ekologik ahamiyatga molik axborot – keng ko‘lamli xilma-xil ma‘lumotlar majmuyi bo‘lib, ham umumiy, ham ma‘lum darajada spetsifik ma‘lumotlarni o‘z ichiga oladi. Fuqarolarning, yuridik shaxslar va davlat organlarining ehtiyojlariga qarab, ularning ekologik muhim qarorlar qabul qilishi hamda turli subyektlarning qonuniy manfaatlarini himoya qilishlari uchun bunday axborotlar quyidagi ma‘lumotlarni o‘z ichiga olishi mumkin:

- Yer, tuproq, yer osti boyliklari, atmosfera havosi, hayvonot (fauna), nabotot (flora) olami, tabiiy komplekslarning holati haqidagi ma‘lumotlar;
- odamlarning salomatligi va hayotiga ekologik tahdid soladigan omillar haqidagi ma‘lumotlar;

- atrof-muhitga kimyoviy, fizik, biologik ta’sirlar va ularning manbalari haqidagi ma‘lumotlar;

- tabiiy obyektlarga ta’sir qiluvchi va ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan harakatlar, loyihalar va qarorlar haqidagi ma‘lumotlar;

- atrof-muhitni muhofaza qilish tadbirlari, shu jumladan, huquqiy, ma’muriy va boshqa tadbirlar haqidagi ma‘lumotlar;

- davlat va mahalliy organlarning, yuridik shaxslar hamda fuqarolar va tadbirkorlarning tabiiy resurslardan foydalanishni boshqarishi, tabiatdan foydalanishi, atrof-muhitni muhofaza qilishi, fuqarolarning ekologik huquqi va qonuniy manfaatlarining himoya qilinishi haqidagi ma‘lumotlar.

Ekologik ahamiyatga molik ma‘lumotlarning foydalanuvchilari ekologik huquq subyektlarining nihoyatda keng davrasini tashkil qiladi. Ular qatoriga fuqarolar, jamoat tashkilotlari, tadbirkorlik bilan shug‘ullanuvchi, yuridik shaxslar qatoriga kirmaydigan kishilar va tashkilotlar, davlat tuzilmalari ham kirishi mumkin. Ekologik ahamiyatga molik ma‘lumotlardan barcha darajadagi davlat, ijro, sud organlari foydalanishi ko‘zda tutiladi.

O‘zbekiston Respublikasida tabiatdan foydalanish va atrof-muhitga ta’sir haqidagi axborot Sog‘liqni saqlash vazirligi, Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi, Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri qo‘mitasi («Yergeodezkadastr»), Geologiya va mineral resurslar davlat qo‘mitasi va Vazirlar Mahkamasi qoshidagi Gidrometeorologiya xizmati Markazi («Uzgidromet») tomonidan **davlat monitoringi natijalari asosida tayyorlanadi.**

«O‘zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhitning davlat monitoringi Nizomi» (Vazirlar Mahkamasining 2002-yil, 3 apreldagi 111-son Qarori) asosida tegishli vazirlik va tashkilotlarning davlat monitoringi tizimini tashkil qilish bo‘yicha vazifalari hamda asosiy ishlash tamoyillari aniqlab berilgan.

Ammo, «Markaziy Osiyo mamlakatlarida (O'zbekistonda) ekologik axborotning qo'shma tizimini amaliyotga tatbiq etish bo'yicha talablar sharhi» (2013-y.) ma'lumotlariga qaraganda, olinayotgan axborotlarning barchasi ham aniq vazifalarni hal qilishga yo'naltirilmaydi. Kuzatishlar 300 dan ortiq ko'rsatkichlar orqali amalga oshiriladi. Ushbu tashkilotlardan tushayotgan axborotlardan atrof-muhit muhofazasi bo'yicha siyosatni, strategiyani, dastur va loyihalarni ishlab chiqishda foydalaniladi.

Biroq, ayrim yo'nalishlar bo'yicha olib borilayotgan monitoring kichik bir tashkilotlar doirasida bo'lib, asosan turli xil aniqlashtirishlar darajasida ishlab chiqilgan va ular yagona bir tizimga bog'lanmagan.

Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, boshqa vazirlik va tashkilotlar tomonidan monitoring tizimidan olinayotgan ma'lumotlar aksariyat hollarda bir-birini takrorlaganligi sababli muhim ijtimoiy qiymatga ega bo'lmaydi, ular bir-birini o'zaro to'ldiruvchi informatsiya hisoblanadi. Ko'rinib turibdiki, bunday muammolarni ekologik huquq normalari orqali tartibga solish hanz dolzarbligicha qolmoqda.

8.2. Fuqarolarning ekologik ahamiyatga molik axborot olish huquqi

Chernobil fojiasi, Orol muammolari, Yaponiyadagi Fukusimo yadro reaktoridagi halokatlar ekologik vaziyatga oid ma'lumotlarni olishning va ularni olishga imkon berilishining kishilik jamiyati uchun naqadar dolzarb ekanligini yana bir bor ko'rsatdi.

O'zbekistonning («Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonuni) va ko'plab xorijiy mamlakatlarning ekologik qonunchiligida fuqarolarning atrof-muhit holati, olib borilayotgan tadbirlar haqida to'liq va haqqoniy ma'lumotlar olish huquqi belgilab qo'yilgan.

Atrof-muhit holati haqidagi qanday ma'lumot to'liq, haqiqiy va o'z vaqtida berilgan, deb hisoblanishi mumkin?

Haqiqiy ma'lumot yoxud axborot (informatsiya) o'zgartirilmagan (oldindan yoki e'tiborsizlik bilan) ekologik muhim axborot bo'lib, tabiatdan foydalanish, uni muhofaza qilish bo'yicha mutasaddi organlar va boshqa huquq subyektlari o'z tomonidan vakolatlariga binoan berishlari mumkin bo'lgan ma'lumot hisoblanadi.

Axborotning haqiqiylik darajasi ekologik va boshqa fan va texnika-ni rivojlanganligiga bog'liq bo'lib, tobora yuksalib boradi. Axborotning haqiqiylik darajasini baholashda davlat organlarining atrof-muhit holati haqida ma'lumot olishdagi mavjud texnik va boshqa imkoniyatlari muhim ahamiyatga egadir.

To'liq axborot (informatsiya) deb axborot talab qilayotgan tomonlar uchun davlat organlari, mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari, yuridik shaxslar, jamoat birlashmalari va alohida olingan shaxslar tomonidan, ularning vakolatlari asosida, ularda bor bo'lgan ma'lumotni to'lig'i bilan yetkazib berishga aytiladi.

O'z vaqtida beriladigan axborot (informatsiya) deganda ekologik qonunchilikda belgilab qo'yilgan vaqt doirasida, ma'lumot so'rayotgan tashkilot yoki shaxsga imkoni boricha qisqa vaqt ichida axborot yetkazib berish jarayoni tushuniladi. Ko'pchilik mamlakatlar qonunchiligida, shu jumladan, O'zbekistonda ham fuqarolarning davlat organlariga, mahalliy o'z-o'zini boshqaruv organlariga va mutasaddi shaxslarga yozma ravishdagi murojaatlari 30 kun davomida ko'rib chiqilib, javob berilishi belgilab qo'yilgan.

Yuqorida keltirilgan «Markaziy Osiyo mamlakatlarida (O'zbekistonda) ekologik axborotning qo'shma tizimini amaliyotga tatbiq etish bo'yicha talablar sharhi»da yana bir masalaga alohida o'rin berilib, ekologik axborot imkoniyatlari chegaralanganligi va respublika ichida axborot almashinuvi talab darajasida emasligi ko'rsatib o'tilgan. Bunday holatlar fuqarolarning ekologik ahamiyatli axborotni olish imkoniyatlarini cheklaydi.

Shuni aytish kerakki, yuqorida aytilgan muammolar respublikamizda ekologik indikatorlar tizimini yaratishga asos bo'ldi. Zero, ko'plab ekologik nazorat ostidagi jihatlardan, shu jumladan ekologik ko'rsatkichlar (indikatorlar) ichidan zarurlarini tanlab olish, bunday axborotlarni soddalashtirish qaror qabul qiluvchi shaxslarga va ayniqsa, jamoatchilik vakillariga tabiat muhofazasiga oid muammolarni tushunishlarini osonlashtiradi.

Demak, bundan ekologik axborot nafaqat to'liq, haqiqiy va o'z vaqtida bo'lishi, balki sodda va aniq bo'lmog'i ham kerak, degan xulosa kelib chiqadi.

8.3.Salomatlikka ta'sir etuvchi ekologik ahamiyatga molik axborotni olish huquqi

Atrof-muhit holati inson salomatligiga ta'sir etuvchi muhim omillarga ega. Fuqarolarning salomatligini atrof-muhitning salbiy ta'sirlaridan saqlashni ta'minlovchi muhim yo'llardan biri, ularni ana shunday salbiy ta'sirlar haqidagi axborotdan xabardor qilishdan iboratdir.

Bunday huquq O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida ko'rsatib o'tilgan. Bir qator mamlakatlar (masalan, Rossiya Federatsiyasi) qonunchiligida fuqarolarning o'z sa-

lomatliklarini ta'minlovchi yoki unga putur yetkazuvchi, shu jumladan, o'zlari yashab turgan hududlarning sanitariya-epidemiologik holati, ovqatlanishning ratsional normalari, mahsulotlar, ishlar va xizmatlar, ularning sanitariya-gigiyenik normalarga javob berishi bo'yicha ma'lumotlarga (suv, atmosfera havosi va boshqalar) ega bo'lish huquqlari belgilab qo'yilgan.

Fuqarolarni bunday ma'lumotlar bilan ta'minlash masalalari davlat organlari va mahalliy boshqaruv organlari zimmasiga yuklatilgan. Ushbu ma'lumotlar ommaviy axborot vositalari orqali yoki to'g'ridan-to'g'ri fuqarolarning buyurtmasi bo'yicha berilib borishi ko'rsatib o'tilgan.

Fuqarolarning o'z salomatligiga ta'sir etuvchi ekologik ahamiyatga ega ma'lumotni olish bo'yicha huquqlari O'zbekiston Respublikasining boshqa qonunchilik hujjatlarida ham ko'rsatib o'tilgan, masalan, O'zbekiston Respublikasining «Sanitariya nazorati to'g'risida», «Radiatsiyaviy xavfsizlik to'g'risida»gi Qonunlarida ushbu normalar alohida belgilab qo'yilgan.

«Radiatsiyaviy xavfsizlik to'g'risida»gi Qonunda fuqarolarning va jamoat birlashmalarining mahalliy ionlashtiruvchi moddalar va materiallar manbalari haqida obyektiv axborot olishi, bunday ma'lumotlarni beruvchi tashkilotlarning vazifalari haqidagi talablar belgilab qo'yilgan.

Fuqarolarning salomatligiga ta'sir qiluvchi ekologik ahamiyatli axborotni olish masalalari bir qator mamlakatlarning Konstitutsiyalarida ham ko'rsatib o'tilgan bo'lib, davlat tashkilotlarining mutasaddi shaxslari fuqarolarni o'z vaqtida kerakli ekologik axborotlar bilan muntazam ta'minlab borishlari shart ekanligi belgilab qo'yilgan.

Bulardan tashqari, davlat organlariga, mahalliy o'z-o'zini boshqaruv organlariga shaxsan yoki jamoaviy ravishda murojaat qilish va shu orqali o'z hududlarini favqulodda hodisalardan saqlash, yuz berishi ehtimoli bo'lgan tahdidlar, xavf-xatarlar haqida ma'lumotlar olish mumkin ekanligi belgilangan. Demak, O'zbekiston Respublikasi va boshqa mamlakatlar qonunchiligida fuqarolarning ekologik ahamiyatli axborotlar olishi huquqlari qat'iy belgilab qo'yilgan.

8.4. Ekologik ahamiyatga molik axborotlar manbayi

Ekologik ahamiyatga molik axborotlarni baholaganda shuni e'tiborga olish kerakki, jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarning rivojlanib borishida, shu jumladan, ekologik huquq doirasida olib borilayotgan har qanday faoliyat axborotlarning yig'ilib borish jarayonida ham davom etadi.

Bunday jarayonlar bilan ekologik me'yor(norma)lashtirish va standartlashtirish, atrof-muhitga ta'sirni baholash, ekologik ekspertiza, ekologik

litsenziyalash, rivojlanib borayotgan bitimlar amaliyoti, ekologik sertifikatlashtirish, audit, nazorat, yuridik mas'uliyatni amalga oshirish kabi jihatlar tabiiy ravishda o'zaro bog'lanib ketgandir.

Shu bilan birga, ekologik huquqdagi bir qator spetsifik (o'ziga xos) manbalarni ham keltirish mumkin. Bular qatoriga:

- normativ-huquqiy aktlar;
- ekologik monitoring;
- tabiiy resurslarning davlat kadastr va reyestri;
- korxonalarining ekologik pasporti;
- hududlar va tashkilotlarning radiatsion-gigiyenik pasporti;
- sanoat obyektlarining xavfsizlik deklaratsiyasi;
- O'zbekiston Respublikasining atrof-muhiti va tabiatdan foydalanish to'g'risidagi milliy ma'ruzalarini kiritish mumkin.

Qonunlar va boshqa huquqiy-normativ hujjatlar o'ziga xos (spetsifik) manbalarni tashkil qiladi, ularning normalari ekologik-huquqiy munosabatlarda subyektlarining muayyan vaziyatlarda o'zlarini qanday tutishi lozimligi haqidagi axborotni tarqatadi. Bunday axborotga ega bo'lmagan tabiatdan foydalanuvchilar va boshqa subyektlar, ularga qaratilgan me'yoriy talablarni bilmaganliklari tufayli qiyin ahvolda qolishlari mumkin. Qonunni bilmaslik esa, hech kimni mas'uliyat va javobgarlikdan ozod qilmaydi.

Huquq samaradorligining omillaridan biri, barcha subyektlarning tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha o'z huquq va majburiyatlarini belgilab beruvchi normativ-huquqiy aktlardan xabardor bo'lishi hisoblanadi. Qonun ijrosini to'laqonli ta'minlash uchun birinchi galda uni qonun ijrochilariga yetkazib berish zarur bo'ladi.

Rossiya fanlar akademiyasi Davlat va huquq instituti ekologik huquq sektori, boshqa tadqiqotlar markazi hamda bir qator yurist-ekologlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ko'pchilik rahbar xodimlar va davlat organlari, korxonalarning boshqa mas'ul xodimlari ko'pincha o'zlari bajarishi kerak bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlarga ega bo'lmaydilar. Natijada, ular atrof-muhit muhofazasi bilan bog'liq zarur chora-tadbirlarni ham mukammal bilavermaydilar.

Tabiatni muhofaza qilish bo'yicha normativ hujjatlarning chop etilishi – ekologik zarur axborot sari birinchi qadamdir. Bunday axborot bilan jamoat tashkilotlari, fuqarolar, mas'ul xodimlar va hatto, davlat organlarining qay darajada erkin ta'minlanishi, ekologik ahamiyatli ma'lumotlarning keng tarqalishida o'ta muhim rol o'ynaydi. Sohaga oid quyidagi axborotlarning tarqalishi ko'proq rivojlangan bo'lib, ularga davlat huquqiy ma'lumot-

lar banki, davlat axborot byulletenlari, Prezident qarorlari to'plamlari va boshqalar kiradi.

Muhim ekologik axborot manbalaridan yana biri «**Ekologik indikatorlar ma'lumotlari bazasi**» hisoblanadi. Bunday ma'lumotlar bazasi «O'zbekistonda atrof tabiiy muhitning holati bo'yicha monitoringda ekologik indikatorlardan foydalanishning boshqaruv tamoyillari» asosida yaratildi. Ushbu ekologik axborot manbasida tanlab olingan ekologik indikatorlar ro'yxati, indikatorlarni tashkil qilish va foydalanish tartibi, shuningdek, respublikada atrof-muhitni monitoring qiluvchi mas'ul tashkilotlar ro'yxati ko'rsatilgan.

Ushbu hujjatning joriy etilishi O'zbekistonda ekologik holatga baho berish imkoniyatlarini yaratdi. Sababi, endilikda monitoring o'tkazish jarayonida nafaqat mintaqaviy, milliy, balki juda muhim bo'lgan lokal (mahalliy) darajadagi o'zgarishlar dinamikasini kuzatib borish va ekologik siyosatning ustuvor yo'nalishlarini ishlab chiqish yo'lga qo'yildi. Demak, atrof-muhit monitoringi ekologik ahamiyatli axborotga ega bo'lishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi. Navbatdagi sahifalarda atrof-muhit monitoringi tushunchasi haqida fikr yuritamiz.

8.5. Atrof-muhit monitoringi

Atrof-muhit monitoringi – atrof-muhit holatini uzoq vaqt davomida kuzatib borish, tabiiy va antropogen omillar ta'sirida atrof-muhit holatining o'zgarib borishini baholash va bashorat qilish hisoblanadi. Amaldagi qonunchilikka binoan, umuman, atrof-muhit va uning alohida olingan komponentlari – yer, suv, atmosfera havosi va boshqa tabiiy obyektlar ham monitoring qilinadi.

Monitoring o'tkazish va tashkil qilish O'zbekiston Respublikasi ekologik qonunchiligi hujjatlari orqali tartibga solinadi, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida (28-modda) O'zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhitning holati va uning resurslarini kuzatish, hisobga olish, ularga baho berish va ularning istiqbolini belgilashni ta'minlash maqsadida atrof tabiiy muhitning davlat monitoringi tizimi tashkil etilishi belgilab qo'yilgan.

Shuningdek, bunday monitoring atrof tabiiy muhitning holati, tabiiy resurslardan foydalanish ustidan maxsus vakolat berilgan idoralar, shuningdek, faoliyati atrof tabiiy muhitning holatini yomonlashtiradigan yoki yomonlashtirishi mumkin bo'lgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar tomonidan ham amalga oshiriladi.

Maxsus vakolat berilgan idoralar, shuningdek, aytib o'tilgan korxonalar, tashkilotlar, muassasalar o'z kuzatuvlariga doir materiallarni tegishli tashkilotlarga bepul berishlari shart, deb belgilab qo'yilgan. Shuni aytish kerakki, monitoring tuzilishi, uning mazmuni va uni amalga oshirish tartibi O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan ishlab chiqiladi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

Keyingi yillarda ekologik muammolar doirasining kengayib borishi, ularning ekotizimlarga ta'siri ortib borishi natijasida atrof tabiiy muhitni kuzatib borish xizmatining milliy, mintaqaviy va global darajada tashkil qilinishi tizimli ravishda yo'lga qo'yildi. O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida (30-modda) davlat tomonidan atrof-muhit holatini kuzatib borish xizmatini tashkil qilish masalasiga alohida o'rin berilgan.

Davlat atrof-muhit holatini kuzatib borish xizmati tabiiy muhitda sodir bo'layotgan fizik, kimyoviy, biologik jarayonlarni, atmosfera havosi, tuproq, yer osti va yer usti suvlarining ifloslanish darajasini, ifloslanishning o'simlik va hayvonot dunyosiga ta'siri oqibatlarini kuzatib borish, manfaatdor tashkilotlar va aholini atrof-muhitda bo'layotgan o'zgarishlar haqida **joriy va shoshilinch axborotlar** hamda bu muhit holatiga doir taxminlar bilan ta'minlash maqsadida tashkil etiladi, deb ko'rsatib o'tilgan. Demak, ko'rinib turibdiki, joriy va shoshilinch axborotlar bilan aholini muntazam ta'minlab turish qonun asosida belgilab qo'yilgan.

Yuqorida keltirilgan axborotning oshkoraligi masalasi O'zbekiston ekologik qonunchiligida quyidagicha ko'rsatilgan bo'lib, atrof-muhit holati to'g'risidagi **axborot ochiq-oshkora yo'sinda** bo'lib, uning asosiy ko'rsatkichlari davlat tabiatni muhofaza etish idoralari tomonidan e'lon qilish uchun muntazam berib boriladi.

Davlat tabiatni muhofaza qilish idoralari tabiiy falokatlar va boshqa hodisalar natijasida atrof tabiiy muhit belgilangan normativlardagidan ham ortiqroq darajada ifloslangan taqdirda, bunday falokat va hodisalar to'g'risida jamoatchilikni **darhol xabardor** etishlari shart ekanligi ko'rsatilib, yuz berishi mumkin bo'lgan ekologik ofatlardan aholini saqlab qolish imkoniyatlarini yaratishga katta ahamiyat berilgan.

Tabiiy resurslarning miqdori, sifat va boshqa xil ko'rsatkichlarini, ulardan foydalanishning hajmi, tartib-tamoyillarini hisobga olib borish uchun davlat tabiiy kadastrlari yuritiladi. Atrof tabiiy muhit holatiga zararli ta'sir qiladigan yoki nomaqbul tarzda ta'sir etishi mumkin bo'lgan obyektlar, atrof tabiiy muhitga tushadigan zararli moddalarning turlari va miq-

dori, chiqindilarning hajmlari va tarkibi ham nazorat etib boriladi va davlat hisobiga olinadi.

Qonun asosida bunday tadbirlarni amalga oshirish va ularning borishi haqida tegishli organlar tomonidan muntazam ravishda keng jamoatchilikka axborot berib borish katta ahamiyatga ega. Shunday qilib, olib boriladigan nazorat ishlari yakunlari bo'yicha axborot materiallari ekologik ahamiyatli ma'lumot manbayiga aylanadi va ular fuqarolar, jamoat tashkilotlari va davlat organlari faoliyatida foydalaniladi.

O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit muhofazasi ishlarida ekologik indikatorlardan maqsadli foydalanish borasida 2004-yildan Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va BMTning Taraqqiyot Dasturi (ППООН) atrof-muhit muhofazasini nazorat qiluvchi bir qator vazirliklarni jalb etgan holda, «O'zbekistonda atrof-muhit holatining monitoringi uchun ekologik indikatorlar» loyihasini amalga oshirishga kirishdi.

O'zbekiston Respublikasi BMTning Yevropa Iqtisodiyot Komissiyasi (YIK) «Yevropa uchun atrof-muhit» Dasturining qatnashchisi hisoblanadi, shuningdek, Monitoring va baholash ishchi guruhi hamda ekologik ko'rsatkichlar va statistik hisobot faoliyatida doimiy asosda qatnashadi.

Respublikada mavjud bo'lgan ekologik axborotlarni tahlil qilish asosida, shuningdek, ayrim mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar ekspertlarining tavsiyalaridan, ayniqsa, BMTning YIK Atrof-muhitning Yevropa agentligi tomonidan **O'zbekiston uchun 91 ta ekologik indikator tanlab olingan. Bunda 68 ta indikator Sharqiy Yevropa, Kavkaz va Markaziy Osiyo (BEKIIA) mamlakatlariga xos umumiy ro'yxatga ko'ra olingan bo'lsa, qolgan 23 ta indikator bevosita O'zbekistonning o'ziga xos vaziyatini namoyon qiladi.**

Tanlab olingan indikatorlar mamlakatimizdagi iqlim o'zgarishi bilan bog'liq, Orol dengizi atrofidagi holatga doir, atmosfera havosi, suv va yer resurslari, bioxilma-xillik, inson salomatligi, chiqindilarni boshqarish, shuningdek, iqtisodiyotning muhim sektori hisoblangan energetika sohasi bilan bog'liq bo'lgan ustuvor ekologik muammolarini ifodalaydi.

8.6. Axborotni boshqarish va hisobot

Axborot tizimi va ifloslanish to'g'risida ma'lumot. O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tasarrufidagi ANIDI (Analitik nazoratga ixtisoslashgan davlat inspeksiyasi) atrof-muhitni ifloslantiruvchi manbalar monitoringini yuritishga doir ishlarni tashkil eta-

di va o'tkazadi, atrof-muhit ifloslanishi yuzasidan davlat analitik (tahliliy) nazoratini olib boradi. Respublika hududida atmosferaga chiqariladigan zararli moddalarning tashlanmalari, chiqindi va oqava suvlarning sifat ko'rsatkichlari, tuproq va yer resurslarining ifloslanishi hamda ifloslantiruvchi moddalarning hayvonot va nabotot olamiga ta'sirini baholaydi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va qo'mita tasarrufidagi boshqa manfaatdor tashkilotlarni, shuningdek, aholini bu boradagi axborotlar bilan ta'minlaydi. To'plangan axborotlar asosida ma'lumotlar bazasini yaratadi va boshqaradi.

Har ikki yilda bir marta ANIDI (Analitik nazoratga ixtisoslashgan davlat inspeksiyasi) O'zbekiston Respublikasi hududidagi ifloslantirish manbalari holati va ularning atrof-muhitga ta'siri haqidagi axborotlar jamlangan ma'lumotnomani nashr qiladi. Unga kiritilgan axborotlarning o'ziga xos jihati shundaki, unda alohida korxonalar tomonidan ortiqcha ifloslanish darajalarining belgilangan chegaraviy me'yorlari (atmosfera ifloslanishi bo'yicha) va tegishli RECHM (suv va tuproq sifati bo'yicha)ga nisbatan qiyosiy ma'lumotlar ham chop etiladi. Ushbu «aniqlash va tanbeh berish» tizimi Birlashgan Millatlar Tashkilotining Yevropa Iqtisodiy Komissiyasi (BMT YIK) ikkinchi sharhini qabul qilgan mamlakatlar tomonidan qo'llaniladigan muhim choralardan biri hisoblanadi.

«O'zgidromet» tashkiloti ham 1996-yildan beri o'zining havo, yer usti suvlari va tuproq sifati bo'yicha ma'lumotlarning elektron bazasini boshqarib boradi. U quyidagi:

- har kuni – atrof-muhit haqidagi ma'lumotlarni;
- har oyda – Olmaliq, Angren, Bekobod, Chirchiq va Toshkent shaharlarida havo tarkibining ifloslanishi va mamlakatdagi atrof-muhitning yuqori va ekstremal darajadagi yuqori ifloslanishi haqidagi axborotlarni;
- har oyda – asosiy suv havzalarining gidrokimyoviy ko'rsatkichlari bo'yicha suv sifatini ifodalovchi ma'lumotlarni;
- har yili – Toshkent viloyatining asosiy suv havzalari, suv havzalari-dagi ekologik holat va ulardagi suvlarining gidrobiologik ko'rsatkichlari sifatini baholashga bag'ishlangan to'qqizta byulleten;
- har yili – yer usti suvlari sifati va tuproq ifloslanishi bo'yicha ma'lumotlarni;
- har yili – shaharlar va aholi yashash punktlarida havo sifati va ifloslantiruvchi tashlanmalar haqidagi ma'lumotlarni jamlagan yillik sharhni o'z ichiga olgan axborotlarni taqdim etadi.

Shuni aytish kerakki, BMTning YIK ma'lumotlariga qaraganda, bu kabi nashrlar har bir mamlakatning 50 ga yaqin davlat muassasalariga tarqatiladi. Bu esa bugungi kun talablarini to'liq qondira olmaydi.

«**O'zgidromet**» o'zining veb-saytida joylashtiradigan monitoring axborotida Toshkentdagi havo ifloslanishining kundalik holati va qisqa mud-datli bashorat bilan cheklanadi.

Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi yer osti suvlari bo'yicha ma'lumotlar bazasini yer osti suvlarining joylashish chuqurligi va sifati kesimida boshqaradi. Shuningdek, u yer osti suvlari va ulardan foydalanish holati haqidagi yillik ma'lumotlar byulletenini nashr etadi.

Sog'liqni saqlash vazirligi gigiyena, ekologiya va inson salomatligi to'g'risidagi oylik ma'lumotlar byulletenini nashr qiladi. Ushbu byulleten-larning unchalik katta bo'lgan adadi davlat hokimiyati organlari orasida cheklangan miqdorda tarqatiladi. Jamoatchilikning aksariyat qismi mazkur ma'lumotlardan xabardor bo'la olmaydi; shuningdek, ularni onlayn rejimi-da ham ko'rishning imkoniyati mavjud emas.

O'zbekistonda hozircha atrof-muhit bo'yicha integrallashgan yoki o'zaro bog'langan ma'lumotlarning elektron bazasi mavjud emasligi ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

7. Atrof-muhit statistikasi

Davlat statistika qo'mitasi atrof-muhitga oid bo'lgan statistika ma'lumotlarini 20-30 yil muqaddam joriy etilgan va deyarli biror bir o'zgartirish kiritilmagan statistika shakllari asosida to'plashda davom etmoqda.

Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- atmosfera havosiga chiqarilayotgan zararli tashlanmalar va ularni tozalash;
- o'rmon hududlari; o'rmon ekinlari; yog'och sanoatida ishlatilmay-digan boshqa o'rmon mahsulotlarini yig'ib-terish;
- baliq ovlash va ularni baliqchilik xo'jaliklarida ko'paytirish;
- yerlar melioratsiyasi;
- muhofaza etiladigan tabiiy hududlar;
- atrof-muhit muhofazasiga joriy xarajatlar va atrof-muhitni ifloslantir-ganlik uchun to'lovlar.

Afsuski, atrof-muhitning transport tashlanmalari, issiqxona gazlari tashlanmalari, ozon yemiruvchi moddalar iste'moli, oqava suvlarning hosil bo'lishi va oqizilishi, sanoat xavfsiz chiqindilarining tozalanishi va uzil-kesil joylashtirilishi kabi jihatlari ushbu statistika tarkibiga kiritilma-gan.

8.8. Atrof-muhit holati bo'yicha hisobot berish

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi muntazam ravishda «Atrof-muhit va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning holati to'g'risida Milliy ma'ruza»ni tayyorlab, nashr etib keladi. Milliy ma'ruza davriy nashr sifatida muayyan davrlar (yillar) mobaynida atrof-muhit va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish holati to'g'risidagi axborotlarni jamlagan bo'lib, o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etib kelinmoqda.

ANIDI (Analitik nazoratga ixtisoslashgan davlat inspeksiyasi) har ikki yilda bir marta «Atrof tabiiy muhit holati monitoringi va uni baholash: O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhit va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish holati haqidagi Ma'ruza»ni nashr etadi. Unga mamlakat bo'yicha havo, suv va tuproq holati yuzasidan monitoring natijalari kiritiladi.

Umuman olganda, O'zbekistonda olib borilayotgan demokratik o'zgarishlar, ekologik ahamiyatga molik axborotlar olishni yanada soddalashtirish va bunday axborotlarga ega bo'lishda aholiga qulaylik yaratish masalalariga keyingi yillarda ustuvor masala sifatida qaralmoqda.

Nazorat uchun savollar

1. Ekologik ahamiyatga molik axborot tushunchasiga izoh bering.
2. Fuqarolarning ekologik ahamiyatga molik axborot olish huquqi nimalardan iborat?
3. Salomatlikka ta'sir etuvchi ekologik ahamiyatga molik axborot olish huquqi nimalardan iborat?
4. Ekologik ahamiyatga molik axborotlar manbayi qanday turlarga bo'linadi?
5. Ekologik axborotlar manbayi deganda nimani tushunamiz?
6. Atrof-muhit monitoringi haqida gapirib bering.
7. Ekologik statistika nima?
8. Ekologik ahamiyatga molik axborot olish borasidagi qonunchilik haqida gapirib bering.
9. Atrof-muhit holati bo'yicha hisobot berish deganda nimani tushunasiz?

IX bob. EKOLOGIK NAZORATNING HUQUQIY ASOSLARI. EKOLOGIK HUQUQBULARLIK UCHUN JAVOBGARLIK

Asosiy iboralar

Ekologik nazorat – tabiatdan oqilona foydalanish, uni muhofaza qilishning muhim huquqiy chorasidir.

Ma'muriy nazorat – davlat nazoratining maxsus turi hisoblanadi.

Monitoring – atrof tabiiy muhitni uzluksiz kuzatib borish.

9.1. Ekologik nazorat tushunchasi, uning turlari va vazifalari

Nazorat davlatda qonuniylik va huquqiy tartibotni ta'minlashning asosiy usuli, boshqaruvning muhim funksiyasi, davlat boshqaruvida qonuniylikni ta'minlash vositasi hisoblanadi.

Umumiy ma'noda, ekologik nazorat tabiat zaxiralaridan oqilona foydalanishni boshqarish va tabiatni muhofaza qilish sohasida qonuniylikka aniq va og'ishmay rioya qilish ustidan muntazam kuzatuv olib borish faoliyatidir.

Ekologik nazorat davlat ekologik siyosatining muhim tarkibiy qismi sifatida tabiat-jamiyat tizimidagi ekologik munosabatlarning barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga egadir.

Bu borada ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2010-yil noyabr oyida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisida so'zlagan «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» mavzusidagi ma'ruzasida «atrof-muhitni himoya qilishni ta'minlash tizimida nodavlat notijorat tashkilotlarining roli va o'rini belgilashga qaratilgan «Ekologik nazorat to'g'risida»gi Qonun loyihasini ishlab chiqish va boshqa qator qonun

hujjatlarini qabul qilish fursati etdi»¹, – degan fikri muhim konseptual ahamiyat kasb etib, ekologik qonunchilikni yanada takomillashtirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ma'lumki, ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida ekologik nazorat muhim vazifalarni amalga oshiradi.

Ekologik nazorat – atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash qoida-talablarini barcha vazirlik, davlat qo'mitalari va idoralari, korxonalar, tashkilotlar, muassasa, mansabdor va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini tekshirish, tabiiy muhit holatini o'rganish va kuzatish ishlari-ni amalga oshirish bilan bog'lik siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-ma'rifiy chora-tadbirlar yig'indisini o'z ichiga oladi.

Ekologik nazoratning asosiy maqsadi atrof tabiiy muhit barqarorligini saqlashdan iborat bo‘lib, u mazkur tadbirlarni davlat organlari va jamoat tashkilotlari faoliyatini muvofiqlashtirgan holda olib borilishini taqozo etadi.

Hozirgi va kelajak avlodga barqaror atrof tabiiy muhitni ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunda ekologik nazoratning asosiy vazifalari sifatida quyidagilar belgilangan:

- atrof tabiiy muhit holatini hamda xo'jalik yuritish va boshqa faoliyat ta'siri ostida unda bo'ladigan o'zgarishlarni kuzatib borish;

- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof tabiiy muhitni sog'lomlashtirish, tabiatni muhofaza qilishga doir qonunlar talablari va atrof tabiiy muhit sifatining normativlariga rioya etish borasidagi dasturlar hamda ayrim tadbirlar bajarilishini tekshirish².

Ekologik nazorat murakkab jarayonni o'z ichiga oladi va turli xil chora-tadbirlar tizimini amalga oshirishni taqozo etadi.

Ekologik nazorat jarayonida quyidagi chora-tadbirlar amalga oshiriladi:

- atrof tabiiy muhitda bo'ladigan o'zgarishlarni kuzatish, axborot jamlanmasini shakllantirish;

- atrof tabiiy muhit holatiga antropogen ta'sirlarni o'rganish;

¹ «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi». O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi mu'rizasi. 2010-yil, 12-noyabr. Toshkent. «O'zbekiston», 2010-yil, 47-bet.

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1993. 1-son.

- ishlab chiqarish va xo‘jalik yuritish jarayonining barcha jabhalarida ekologik qonunchilik qoida-talablariga rioya etilishini tekshirish;
- ishlab chiqarish va xo‘jalik faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslarning tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan profilaktik chora-tadbirlarni belgilangan tartibda amalga oshirishini tekshirish;
- tabiiy resurslardan foydalanish bo‘yicha ruxsatnomalar berish;
- ekologik qoida-talablarni buzgan yuridik va jismoniy shaxslarni aniqlash, ogohlantirish, javobgarlikka tortish;
- aholi orasida ekologik qonunchilik qoida-talablarini targ‘ib va tashviqot qilish va boshqalar.

Demak, ekologik nazorat bilan bog‘lik murakkab faoliyatni olib borishda ekologik nazorat subyektlari tomonidan quyidagi asosiy tashkiliy-huquqiy usullar qo‘llaniladi:

Demak, ekologik nazorat bilan bog‘lik murakkab faoliyatni olib borishda ekologik nazorat subyektlari tomonidan quyidagi asosiy tashkiliy-huquqiy usullar qo‘llaniladi:

1) kuzatish – atrof tabiiy muhitda bo‘ladigan o‘zgarishlarni o‘rganish va ma‘lumotlarni to‘plash;

2) umumlashtirish – atrof tabiiy muhit holatiga zararli va xavfli ta‘sir-larni aniqlash, tahlil qilish asosida ma‘lumotlarni tasniflash;

3) baholash – antropogen faoliyat ishlarining zararli, xavfli va noqo-nuniyligini aniqlash;

4) ruxsatnoma berish – yuridik va jismoniy shaxslarga yer, suv, o‘sim-lik va hayvonot dunyosi, yer osti boyliklari va atmosfera havosidan foyda-lanish uchun litsenziya berish;

5) ogohlantirish, cheklash va to‘xtatish – ekologik xavfli va zararli xo‘jalik va boshqa faoliyatni cheklash, vaqtincha to‘xtatib qo‘yish hamda bekor qilish;

6) javobgarlikka tortish – ekologik qoida-talablarni buzgan yuridik va jismoniy shaxslarga nisbatan ma‘muriy-huququqiy javobgarlik choralari-ni qo‘llash.

Ekologik nazorat ekologik-huquqiy mexanizmning muhim tarkibiy qismi sifatida atrof tabiiy muhit barqarorligini ta‘minlashga xizmat qiladi.

9.2. Ekologik nazorat tizimi

Ekologik nazorat murakkab jarayonlardan iborat bo‘lib, atrof tabiiy muhitga ta‘sir-larning holatini kuzatish, tabiiy resurslarning holatiga baho berish va ularning istiqbolini belgilash, ekologik qoida-talablarning bar-

cha yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini tekshirish, salbiy ekologik oqibat va zararli ta'sirlarning oldini olish va cheklash, tabiatni muhofaza qilishning keng qamrovli ijtimoiy-iqtisodiy chora-tadbirlarini amalga oshirish, ekologik bilimlarni targ'ibot qilish va aholining ekologik madaniyatini oshirishga qaratilgan tashkiliy chora-tadbirlarni amalga oshirilishini muvofiqlashtirishga qaratilgan davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, mustaqil xo'jalik yurituvchi subyektlar va jamoat tashkilotlarining faoliyatlarini qamrab oladi.

Ekologik nazoratni amalga oshirishda nafaqat davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, balki, xo'jalik faoliyatini amalga oshiruvchi korxona, tashkilot, muassasa hamda jamoat tashkilotlarining faoliyati ham alohida o'rinni egallaydi.

O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»-gi Qonunida ekologik nazorat tizimi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

- atrof tabiiy muhit holatini kuzatib borish davlat xizmati;
- davlat ekologik nazorati;
- idoraviy ekologik nazorat;
- ishlab chiqarish ekologik nazorati;
- jamoatchilik ekologik nazorati¹.

Ekologik nazorat tizimida atrof tabiiy muhit holatini kuzatib borishda davlat xizmati muhim ahamiyatga ega bo'lib, tabiatda bo'ladigan fizika-viy, kimyoviy, biologik, gidrologik, seysmologik va boshqa o'zgarishlarni kuzatish, ma'lumot to'plash, yer, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi, yer osti boyliklari va atmosfera havosi hamda aholi hayoti va sog'lig'iga xavfli va zararli ta'sir etuvchi omillarni o'rganish, atrof tabiiy muhitda bo'ladigan o'zgarishlarni davlat organlari va keng aholi qatlamlariga yetkazish kabi faoliyatini o'z ichiga oladi.

Atrof tabiiy muhit holatini kuzatib borish davlat xizmatining asosiy yo'nalishlarini

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Gidrometeorologiya xizmati markazi («O'zgidromet») amalga oshiradi.

Atrof-muhitda ro'y berayotgan tabiiy-ekologik jarayonlarni kuzatib borish bilan bir qatorda har bir tabiiy resurslarning holatiga ta'sir etuvchi tabiiy va antropogen omillarning hisobini yuritish, xalq xo'jaligining turli sohalarida yer, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi, yer osti boyliklaridan oqilona foydalanishni ta'minlashda tabiiy resurslar kadastrini yuritish ham ushbu xizmatning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1993. 1-son.

Bundan tashqari, tegishli maxsus vakolatli davlat boshqaruv organlari tomonidan har bir tabiiy resurs bo'yicha alohida kadastr xizmati amalga oshiriladi. Ushbu tadbirlar ham tabiiy resurslarning holati va ularda bo'ladigan o'zgarishlar haqidagi ma'lumotlarni to'plashda, iqtisodiyotning barcha jabhalarida tabiatni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ekologik nazorat tizimida davlat ekologik nazorati markaziy o'rinni egallaydi.

Davlat ekologik nazorati – atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash qoida-talablarini barcha vazirlik, davlat qo'mitalari, idoralar, yuridik shaxslar, mansabdor shaxslar va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishi yuzasidan maxsus vakolatli organlarning tekshirish va tegishli choralarni ko'rish bilan bog'liq faoliyatini o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunining 31-moddasida belgilanishicha, tabiatni muhofaza qilish sohasidagi davlat nazorati, davlat hokimiyati va boshqaruv idoralari, maxsus vakolatli davlat tabiatni muhofaza qilish idoralari tomonidan amalga oshiriladi.

Quyidagilar:

- O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi;
- O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi;
- O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr («Yergeodezskadastr») davlat qo'mitasi;
- O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi;
- Yer qa'rini geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi («Sanoatgeokontexnazorat») maxsus vakolatli davlat organlari hisoblanadi¹.

Ushbu sohada davlat nazoratini amalga oshiruvchi davlat organlari tizimida O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining faoliyati muhim ahamiyatga egadir.

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni qayta tiklash sohasida davlat nazoratini hamda tarmoqlararo boshqaruvni amalga oshiruvchi, idoralardan ustun turuvchi va muvofiqlashtiruvchi maxsus

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1993. 1-son. 37-modda.

vakolatli organ bo'lib, u o'z faoliyatini amalga oshirish jarayonida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatiga bo'ysunadi va hisobot beradi.

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi o'z vakolatlari doirasida qabul qiladigan qarorlari me'yoriy ahamiyatga ega bo'lib, ularni barcha vazirlik, davlat qo'mitalari va idoralari, yuridik shaxslar, mansabdor shaxs va fuqarolar ijro etishlari shart.

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi quyidagilar ustidan davlat nazoratini olib boradi:

- ekologik tizimlar, tabiiy genofond va biologik muvozanatning, atmosfera havosi, yer usti va yer osti suvlarining, tuproqni ifloslantiruvchi manbalarning, o'simlik dunyosi va biologik suv obyektlarining, yovvoyi hayvonlar yashash muhitining holati;

- yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan qonun hujjatlarining bajarilishi holati;

- yangi va qayta qurilgan korxonalar hamda boshqa obyektlarni joylashtirish, loyihalash, qurish va ishga tushirishda ularning ekologik normativlar, standartlar va talablarga mosligi;

- atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish, ularni saqlash va qayta tiklash dasturlari va topshiriqlarining bajarilishi va boshqalar¹.

Davlat ekologik nazoratini amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi ushbu sohadagi boshqa davlat organlari va tashkilotlarining faoliyatini muvofiqlashtiradi.

O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi ham davlat ekologik nazoratini amalga oshiruvchi muhim davlat organi hisoblanib, u aholining ekologik xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi huzurida Respublika sanitariya-epidemiologiya bosh boshqarmasi mavjud bo'lib, mazkur boshqarma qonun hujjatlarida belgilangan sanitariya, gigiyena va epidemiologik qoida-talablar, normativ va standartlarning bajarilishi yuzasidan davlat nazoratini olib boradi.

Respublika sanitariya-epidemiologiya bosh boshqarmasi O'zbekiston Respublikasining «Davlat sanitariya nazorati to'g'risida» gi Qonuni va boshqa me'yoriy hujjatlarga asosan, sanitariya, gigiyena va epidemiologik qoida-talablarga barcha vazirlik, davlat qo'mitalari, idoralar, korxona,

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1996. 5–6-sonlar. 70-modda.

tashkilot, muassasa, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan og'ishmay amal qilinishini nazorat qiladi.

Ushbu sohada davlat nazoratini amalga oshirishda bevosita O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va boshqa idoralar bilan hamkorlik qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi yer munosabatlarini tartibga solish, yer tuzishni, yer monitoringini tashkil etish, davlat yer kadastrini yuritish, yerdan foydalanish va uni muhofaza qilishni nazorat qilish sohasidagi davlat boshqaruv organi hisoblanadi. Mazkur qo'mitaning o'z vakolatlari doirasida qabul qilinadigan qarorlari barcha yuridik va jismoniy shaxslar uchun majburiy ahamiyatga egadir.

O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi¹:

- yer resurslaridan oqilona foydalanish, yer munosabatlarini tartibga solish, yer tuzishni va yerlar monitoringini tashkil qilish, tuproq unumdorligini saqlash, oshirish va qayta tiklash bo'yicha yagona davlat siyosati amalga oshirilishini ta'minlash;

- yerlardan oqilona foydalanilishi va ular muhofaza qilinishi ustidan davlat nazoratini amalga oshirish;

- davlat geodeziya nazoratini tashkil etish;

- davlat yer kadastrini, davlat kartografiya-geodeziya kadastrini, binolar va inshootlar davlat kadastrini, shuningdek, Davlat kadastrlari yagona tizimini yuritish;

- yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish masalalari bo'yicha tekshirishlar o'tkazish, yer qonunchiligi qoida-talablarining yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan buzilishi sabablarini aniqlash, ularni bartaraf etish yuzasidan yozma ko'rsatmalar berish;

- aybdor mansabdor shaxslarni va fuqarolarni ma'muriy javobgarlikka tortish, yer to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish oqibatida yetkazilgan zararni qoplash to'g'risida da'vo qilish, tegishli korxonalarga va tashkilotlarga hamda huquqni muhofaza qilish organlariga shaxslarni javobgarlikka tortish uchun taqdimnomalar yuborish;

- yer to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish hollari aniqlangan taqdirda mahalliy davlat hokimiyati organlari yer uchastkalarini olib qo'yish, yerdan foydalanishni cheklash va boshqa yo'nalishlarda faoliyat olib boradi.

¹ Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 19-oktyabrda 483-son qarori bilan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi to'g'risida»gi Nizom // O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari to'plami, 2004-yil, 42-son, 446-modda.

Shuningdek, davlat ekologik nazoratini amalga oshirishda **O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi** alohida o'rinni egallaydi.

Ichki ishlar vazirligi tizimida Davlat avtomobil nazorati bosh boshqarmasi mavjud bo'lib, ushbu boshqarma avtomobil transporti tomonidan atmosfera havosi ifloslanishining oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasida IIV Yo'l harakati xavfsizligi davlat xizmati faoliyat ko'rsatadi.

Ushbu organ davlat ekologik nazoratini amalga oshirishda quyidagi vakolatlarga ega:

- avtomobil transporti vositalari tomonidan atmosfera havosi ifloslanishining oldini olishga qaratilgan tushuntirish va ogohlantirish bilan bog'liq choralarni belgilash;

- atmosfera havosiga belgilangan normativ va standart darajasidan yuqori bo'lgan ifloslantiruvchi moddalarni chiqarganligi uchun transport vositasini boshqarishni cheklash, to'xtatib qo'yish, haydovchilarni transport boshqarish huquqidan mahrum etish;

- atmosfera havosini muhofaza qilish qonunchiligi qoidalarini buzganlik uchun ma'muriy javobgarlikka tortish;

- avtomobil transporti tomonidan atmosfera havosiga yetkazilayotgan ta'sir va zararni kamaytirish, aholining ekologik madaniyatini oshirishga qaratilgan profilaktik tadbirlar tizimini amalga oshirish va boshqalar.

Yer osti boyliklaridan oqilona foydalanish, yer osti boyliklarini muhofaza qilish qoida-talablarining barcha yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini nazorat qilish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi **Yer qa'rini geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi («Sanoatgeokontexnazorat»)** ning asosiy yo'nalishlaridan biridir. Ushbu inspeksiya faoliyati yer osti boyliklaridan foydalanish bilan bog'liq korxonalarda yer osti boyliklaridan foydalanish va muhofaza qilish qoida-talablari buzilishining oldini olish, mazkur qoida va talablarga rioya etilmagan holatlarda javobgarlikka tortish bilan bog'liq faoliyatni amalga oshiradi.

Demak, yuqorida sanab o'tilgan davlat organlari davlat ekologik nazoratini amalga oshirishda umumiy mazmun va shakldagi vakolatlarga ega bo'lib, ular quyidagilardan iboratdir:

- barcha turdagi ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatining ekologik qoida-talablarga mosligini tekshirish huquqi;

– korxona, tashkilot hududida va ishlab chiqarish jarayonida tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirishni talab qilish, ko'rsatma berish;

– yer, suv, yer osti boyliklari, o'simlik va hayvonot dunyosi, atmosfera havosidan foydalanish uchun ruxsatnoma berish, foydalanish limitlarini belgilash;

– ekologik qonunchilik qoida-talablarini buzgan yuridik va jismoniy shaxslarga nisbatan ma'muriy huquq tartibida jarima jazosini qo'llash, yetkazilgan zararni qoplash, undirib olish bo'yicha da'vo qo'zg'atish, jinoiy javobgarlikka tortish yuzasidan prokuratura organiga hujjatlarni taqdim etish;

– ekologik xavfli va zararli ishlab chiqarishga yo'l qo'ygan xo'jalik, korxona, tashkilotlarning faoliyatini cheklash, to'xtatish va bekor etish yuzasidan qarorlar qabul qilish;

– ekologik bilimlarni, qoida va talablarni aholi orasida targ'ib qilish, aholining ekologik ongini oshirishga qaratilgan tadbirlarni belgilash va boshqalar.

Yuqorida bayon etilganlardan ko'rinib turibdiki, ekologiya sohasida maxsus vakolatli davlat organlarining ekologik nazorat tizimida tutgan o'rni beqiyosdir. Zero, ularning barchasi tabiatni muhofaza qilish, tabiiy boyliklardan foydalanish, aholining ekologik xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ekologik nazoratning navbatdagi turi – ekologiya sohasida idoraviy nazorat hisoblanadi.

Ekologiya sohasida idoraviy nazoratning respublikamizdagi faoliyati tabiiy resurslardan foydalanish va tabiatni muhofaza qilish bilan bog'liq barcha vazirlik, davlat qo'mitalari, idoralari tizimi doirasida olib boriladi.

Barcha vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarida ushbu faoliyat bilan maxsus shug'ullanuvchi ekologiya xizmati tuzilmalari mavjud bo'lib, ularning vazifasi tegishli vazirlik ichki tizimi doirasida tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish jarayonining ekologik qoida-talablarga mosligini kuzatish, tekshirish, chora-tadbirlarni belgilashdan iboratdir.

Ekologiya sohasida ishlab chiqarish nazorati ham idoraviy nazorat bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini olib borayotgan korxona, muassasa, tashkilotlarda yuritiladi.

Ekologiya sohasidagi nazorat jamoat birlashmalari, mehnat jamoalari, siyosiy partiyalar, turli uyushma va jamiyatlar, fuqarolar tomonidan ham amalga oshiriladi.

So'nggi yillarda jahon miqyosida yuz berayotgan ekologik falokatlar natijasida atrof tabiiy muhitning yomonlashuvi, o'z navbatida, insonlar salomatligi va irsiyatiga o'ta salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa, tabiiyki, dunyo ahlini befarq qoldirmadi hamda jamoatchilikning atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasida birlashishiga va ushbu munosabatlarda faol ishtirok etishiga turtki bo'ldi. Xususan, O'zbekiston misolida mustaqillik yillarida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va ekologik tizimni saqlash yuzasidan faoliyat olib boruvchi 180 dan ortiq nodavlat notijorat tashkilotlari tashkil etilganligi ham fikrimizni tasdiqlaydi¹.

Jamoatchilik ekologik nazoratining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- jamoatchilik ekologik nazorati fuqarolik jamiyatining asosiy belgilaridan biri hisoblanadi;
- u fuqarolar va fuqarolik jamiyati institutlari tomonidan amalga oshiriladi;
- davlat organlari ta'siridan xoli bo'ladi;
- jamoatchilik ekologik nazoratining xulosalari tavsiyaviy ahamiyat kasb etadi va boshqalar.

Jamoatchilik ekologik nazorati quyidagi usullarda amalga oshiriladi:

- jamoatchilik ekologik nazoratini amalga oshirish jarayonida aniqlangan huquqbuzarliklar to'g'risida keng jamoatchilikni ommaviy axborot vositalari yordamida xabardor qilish;
- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishga qaratilgan qonun hujjatlari buzilishining oldini olish va bunday huquqbuzarliklarga nisbatan qat'iy chora ko'rilishini talab qilib tegishli huquqni muhofaza qiluvchi organlarga va sudga murojaat qilish;
- jamoatchilik ekologik ekspertizasi o'tkazish va hokazolar.

Jamoat tashkilotlari tomonidan olib borilgan tekshirish natijalari tavsiya ahamiyatiga ega bo'lib, davlat hokimiyati organlari, huquqni muhofaza qiluvchi organlarga taqdim etilishi mumkin.

Jamoatchilik ekologik nazorati quyidagi tamoyillarga rioya etgan holda amalga oshiriladi:

- qonuniylik;
- oshkoralik;
- mustaqillik;

¹ Qishloq taraqqiyoti va farovonligi (Amaliy qo'llanma) // Mas'ul muharrir: prof. Sh. X. Fayziev. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Amaldagi qonun hujjatlari monitoringi instituti, «Ilm-ziyo», 2009. 60-bet.

- ilmiy asoslanganlik;
- komplekslilik;
- jamoatchilik ekologik nazorati xulosalarining xolis (obyektiv)ligi;
- xo‘jalik faoliyatida ekologik manfaatlarning ustuvorligi va boshqalar.

Demak, ekologik nazorat anchagina murakkab tizimdan iborat bo‘lib, u mohiyatan ekologik qonunchilik hujjatlarining bajarilishi hamda jamiyatda ekologik xavfsizlikni ta‘minlashga xizmat qiladi.

Ekologik nazorat – tabiatdan oqilona (ratsional) foydalanish, tabiiy, atrof-muhitni zararli moddalardan muhofaza qilishning huquqiy choralarini amalga oshiradi, u ayni paytda davlat boshqaruvining funksiyasi, ekologik huquqning huquq instituti hamdir.

Ekologik nazorat orqali, asosan, ekologik talablarning ekologik huquq subyektlari tomonidan bajarilishi majburiy yo‘l bilan amalga oshiriladi. Ko‘pincha yuridik javobgarlik choralari ekologik nazorat jarayonida yoki uning natijasidan so‘ng ko‘riladi.

Avval aytib o‘tilganidek, ekologik nazorat funksiyalari tabiatdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishning boshqa turlari – ekologik ekspertiza, ekologik litsenziyalash, ekologik sertifikatsiyalash kabi huquqiy choralarni amalga oshirish jarayonida ham qo‘llaniladi.

Ammo ushbu yo‘nalishlar doirasida ekologik nazorat yoki ekologik huquq talablari qayd etilgan har bir faoliyat turlari bo‘yicha amalga oshiriladi. Bunday choralarning har birini, shu jumladan, ekologik nazoratni ham amalga oshirish maxsus vakolatli organlarning mustaqil va maqsadli faoliyati hisoblanadi. Bu ishlar maxsus huquqiy normalar orqali belgilab qo‘yilgan tartib va tamoyillar asosida amalga oshiriladi.

Ekologik nazorat deb, vakolatli subyektlarning ekologik qonunchilik talablari bajarilishini ta‘minlash uchun o‘tkazadigan tekshiruv ishlariga aytiladi.

Ma‘muriy nazorat – davlat ekologik nazoratining o‘ziga xos shakli bo‘lib, uning mazmuni maxsus davlat organlari tomonidan ularga bo‘ysunmaydigan organlar va shaxslarning ekologik huquqbuzarligini kuzatib borishdan iboratdir.

Bunday nazorat ijro hokimiyati, korxonalar, jamoat birlashmalari ichida ham olib boriladi.

Ekologik nazorat huquq chorasi sifatida quyidagi bir qator vazifalarni bajaradi, xususan:

- ogohlantirish;
- axborot yig‘ish va tarqatish;
- jazolash.

Ekologik nazoratning asosiy vazifalari O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida (29-modda) ko'rsatib o'tilgan.

Ekologik nazorat oldiga quyidagi vazifalar qo'yilgan:

– atrof tabiiy muhit holatini hamda xo'jalik yuritish va boshqa faoliyat ta'siri ostida unda bo'ladigan o'zgarishlarni kuzatib borish;

atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof tabiiy muhitni sog'lomlashtirish, tabiatni muhofaza qilishga doir qonunlar talablari va atrof tabiiy muhit sifatining normativlariga rioya etish borasidagi dasturlar hamda ayrim tadbirlar bajarilishini tekshirish.

Ekologik nazorat tizimi davlat atrof tabiiy muhit holatini kuzatib borish xizmati, tabiat muhofazasi sohasidagi davlat, idoraviy, ishlab chiqarish va jamoat nazoratidan iboratdir.

Davlat ekologik nazorati

Davlat ekologik nazorati vazifasi tabiatdan oqilona foydalanish va tabiatning barcha davlat organlari, korxonalar, tashkilotlar va fuqarolar tomonidan ifloslanishini tekshirish hamda mazkur sohadagi qonun talablarini amalga oshirish. Demak, davlat nazorati o'z huquqiy maqomiga ko'ra idoralardan ustundir.

Davlat nazoratining o'ziga xosligi shundan iboratki, bunday nazorat davlat nomidan olib boriladi. Davlatning ekologik vazifasi doirasida olib borilayotgan bunday sohadagi ekologik nazorat ushbu vazifaning samaradorligini belgilab beradi.

Davlat ekologik nazorati boshqa nazorat turlari ichida ekologik talablarni bajarish jarayonida ustuvor yo'nalish hisoblanadi.

Ma'muriy nazoratning asosiy choralari, ma'muriy yo'l bilan ekologik muammolarning oldini olish, ekologik zararli obyektlarni to'xtatib qo'yishdan iborat. Shuningdek, uning tarkibiga ma'muriy mas'uliyat orqali ogohlantirish, jarima solish va boshqalar ham kiradi.

Ma'muriy-protsessual choralar – jinoiy va ma'muriy javobgarlikka tortish masalasini qo'yish, ekologik zararni to'lash kabilar hisoblanadi.

Davlat ekologik nazorati mohiyatan **ogohlantirish** va **joriy** turlarga bo'linadi.

Ogohlantirish nazoratining vazifasiga – xo'jalik, boshqaruv va boshqa faoliyatlar tomonidan kelajakda bo'lishi mumkin bo'lgan zararli ta'sirlarga yo'l qo'ymaslik kiradi. Bunday nazorat rejalashtirish va loyihalash jarayonlarida, obyektni ishga tushirish paytida amalga oshiriladi.

Joriy davlat ekologik nazorati maxsus vakolatli organlar tomonidan korxonaning yoki boshqa ekologik ahamiyatga ega bo'lgan

obyektlarning ekspluatatsiya jarayonida, tabiatdan foydalanish davrida amalga oshiriladi.

Tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilish davlat boshqaruv organlarining umumiy va maxsus organlarga bo'linishiga qarab davlat ekologik nazorati ham **umumiy va maxsus** davlat ekologik nazoratiga bo'linadi.

Umumiy ekologik nazorat, umumiy vakolat (kompetensiya)ga ega bo'lgan organlar, **maxsus ekologik nazorat** esa maxsus vakolat (kompetensiya)ga ega bo'lgan davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Davlat ekologik nazorati prinsiplari

Davlat ekologik nazorati quyidagi prinsiplarni o'z ichiga oladi:

- ochiqlik va imkoniyatning borligi;
- xo'jalik va nazorat funksiyalarining alohidaligi;
- qonuniylik;
- tadbirlar o'tkazishda davriylik va tezkorlik;
- xolislik (obyektivlik);
- harakat va harakatsizlik uchun shikoyat qilish imkoniyati;

Davlat umumiy ekologik nazorati

Ayrim mamlakatlarda davlat umumiy ekologik nazorati amalga oshiriladi, bunday nazorat davlat rahbari, hukumat, subyektlar hukumatlari, viloyat hokimiyatlari (subyektlar ma'muriyatlari) tomonidan amalga oshiriladi.

Masalan, Rossiya Federatsiyasida ekologik nazorat qilish bo'yicha davlat boshlig'i sifatida Prezident vakolati mamlakat Konstitutsiyasida belgilab qo'yilgan. Bunday nazorat Prezident tomonidan bevosita to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita, Prezident ma'muriyati tomonidan amalga oshiriladi.

Bevosita nazoratni Prezident Federal darajada kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish orqali amalga oshiradi. Hukumat taklifiga binoan, vazirlar va davlat qo'mitalarining raislari tayinlanadi.

O'zbekistonda bunday tajriba amalda Senat orqali boshqariladi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining raisi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tomonidan tasdiqlanadi.

Davlat maxsus ekologik nazorati

Davlat maxsus ekologik nazorati ko'proq mutasaddi idoralar vakolatli organlari tomonidan olib boriladi. Bunday turdagi nazorat quyidagicha tavsiflanadi:

– **birinchidan**, bunday organlar o'z vakolati doirasida ijro hukumati organlari, korxonalar, fuqarolarning tabiatdan oqilona foydalanishi va uni muhofaza qilishi bo'yicha nazorat olib boradi.

– **ikkinchidan**, bunday nazoratning subyektlari va obyektlari o'rtasida tashkiliy yaqinlik mavjud bo'lmaydi.

Maxsus vakolatli organlar davlat ekologik nazoratini ogohlantirish va joriy yo'sinlarda olib boradi.

Ogohlantirish ekologik nazorati ekologik ahamiyatga ega bo'lgan barcha faoliyat turlari bo'yicha hamda barcha usullardan foydalanilgan holda olib boriladi.

Bularning asosiysi loyiha qarorlariga xulosa berish hisoblanadi.

Joriy davlat ekologik nazorati maxsus vakolatli organlar tomonidan, korxonaning ekspluatatsiya jarayonida va boshqa ekologik ahamiyatga ega bo'lgan faoliyati davrida amalga oshiriladi.

Joriy nazorat reja asosida yoki rejasiz bo'lishi mumkin.

Davlat ekologik nazorati organlarining hal qilishi mumkin bo'lgan vazifalarini bajarish uchun muhim omillardan biri tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha davlat inspektorlariga berilgan vakolatlar hisoblanadi.

Davlat ekologik nazoratini amalga oshirishda davlat ekologik nazorati inspektorlari o'z vakolatlari doirasida quyidagi huquqlarga egadir:

– mulkchilik turlaridan qat'iy nazar, tekshirish uchun barcha xo'jalik va boshqa faoliyat obyektlariga, shu jumladan, davlat himoyasidagi obyektlar, mudofaa obyektlari, fuqarolar himoyasi obyektlariga borishi va ekologik ekspertiza bilan bog'liq bo'lgan kerakli hujjatlar bilan tanishishi;

– tabiatni muhofaza qilish bilan bog'liq bo'lgan barcha normativlar, davlat standartlari va boshqa normativ hujjatlarning bajarilishini tekshirish, tozalash moslamalarini, boshqa zararsizlantiruvchi moslamalarning ishlashini, shu jumladan, atrof-muhit himoyasi bo'yicha qabul qilingan rejalar va tadbirlarning bajarilishini nazorat qilish;

– ishlab chiqarish obyektlarini joylashtirish, ularning ekspluatatsiyasi hamda ishlab chiqarish va boshqa obyektlarni ekspluatatsiyadan chiqarishda atrof-muhit himoyasi bilan bog'liq bo'lgan norma va qoidalarning bajarilishini tekshirish;

– davlat ekologik nazorati tomonidan aniqlangan kamchiliklarni, tabiatni muhofaza qilish bilan bog'liq bo'lgan qonunchilik talablarining bajarilishini tekshirish;

– atrof-muhit himoyasi qonunchiligining buzilishi bilan bog'liq bo'lgan faoliyat ishtirokchilarini ma'muriy javobgarlikka tortish va boshqalar.

Rejadan tashqari ekologik nazorat quyidagi sharoitlarda amalga oshiriladi:

– avariya holatining vujudga kelishi, texnologik jarayonlarning buzilishi, shu jumladan, inshootlar, texnologik liniyalar, asbob-uskunalarining ishdan chiqishi natijasida atrof-muhitga va aholiga ekologik xavf paydo bo'lishi haqidagi yuridik va jismoniy shaxslardan, davlat organlaridan ma'lumotlar kelib tushgandan so'ng;

– mulkka zarar yetkazilishi, shu jumladan bir xil tovarlarga (ish jarayoni, xizmat ko'rsatish) shikast yetkazilishi xavfi tug'ilganda, yuridik va jismoniy shaxslardan kelgan xabarlar asosida;

– fuqarolarning, yuridik va jismoniy shaxslarning, ularning ekologik huquq va qonuniy manfaatlari buzilayotganligi va vakolatli organlar tomonidan harakatning yo'qligi haqidagi hujjatlar bilan tasdiqlangan ma'lumotlar asosida.

Idoraviy ekologik nazorat

O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunining 32-moddasida tabiatni muhofaza qilish sohasidagi idoraviy, ishlab chiqarish va jamoat nazoratining mazmuni ko'rsatib o'tilgan.

Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning ekologiya xizmati shu vazirlik, davlat qo'mitasi yoki idora tasarrufidagi korxonalar va tashkilotlar faoliyati ustidan tabiatni muhofaza qilish sohasidagi idoraviy nazoratni amalga oshiradi.

Tabiatni muhofaza qilish sohasidagi ishlab chiqarish nazoratini korxonalar, birlashmalar, tashkilotlarning ekologiya xizmati amalga oshiradi va mazkur nazoratga quyidagilar kiradi:

– tabiatni muhofaza qilish;

– tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ularni tiklash, atrof tabiiy muhitni sog'lomlashtirish;

– tabiatni muhofaza qilishga doir qonunlar talablarining bajarilishi yuzasidan tadbirlar tashkil etish hamda ayrim tadbirlar yuzasidan tekshirishlar o'tkazish.

Tabiatni muhofaza qilish sohasidagi jamoat nazoratini jamoat birlashmalari, mehnat jamoalari, fuqarolar amalga oshiradilar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan «Jamoatchilik nazorati to'g'risida»gi Qonun loyihasi qabul qilinishi tabiatni muhofaza qilish sohasida yangi bosqichga asos soladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 8-oktyabrdagi «Ekologik nazorat sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida»gi 286-sonli hamda «Jamoatchilik ekologik nazoratini amalga oshirishga doir namunaviy nizomlarni tasdiqlash to'g'risida»gi 287-sonli Qarorlari katta ahamiyatga egadir.

9.3. Ekologik huquqbuzarlik tushunchasi va uning xususiyatlari

Ekologik huquqbuzarliklar sodir etganlik uchun javobgarlik huquqiy javobgarlik institutining bir qismi bo'lib, uning tushunchasi, mohiyati, mazmuni va xususiyatlarini bilib olish muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun ham, O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligida va boshqa huquqiy adabiyotlarda¹ ushbu masalaga alohida e'tibor berilgan.

Ekologiya sohasida sodir etilgan jinoyatlar ekologik huquqbuzarliklar sodir etganlik uchun yuridik javobgarlikka tortishga asos hisoblanadi.

Ekologiya sohasidagi huquqbuzarlikka nisbatan qo'llaniladigan yuridik javobgarlik tushunchasi bir qator xususiyatlarga egadir.

Birinchidan, unda sodir etilgan ekologik huquqbuzarlikka nisbatan yuridik javobgarlik huquqiy kategoriya sifatida namoyon bo'ladi; **ikkinchi**dan, uning asosiy maqsadi va mohiyati ekologiya sohasidagi huquqbuzarliklar, ekologik va agrar qonunlarning buzilishiga qarshi kurash hamda ekologik qonunchilik va huquqiy tartibotni ta'minlashdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunining 47-moddasiga asosan:

– tabiatni muhofaza qilish standartlari, normalari, qoidalari va boshqa normativ-texnik talablarni buzish, shu jumladan, korxonalar, inshootlar, transport vositalari va boshqa obyektlarni rejalashtirish, qurish, rekonstruksiylash, ulardan foydalanish yoki ularni tugatish chog'ida, ekologik nuqtayi nazardan xavfli mahsulotlarni chet ellarga chiqarish va chet el-lardan olib kelishda hududning belgilab qo'yilgan ekologik sig'imini, ekologik normalari, qoidalarini buzishda;

– tabiiy boyliklardan o'zboshimchalik bilan foydalanishda, davlat ekologik ekspertizasi talablarini bajarmaganlikda;

– tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun belgilangan to'lovni, shuningdek, atrof-muhitni ifloslantirganlik va unga zararli ta'sir ko'rsatish-ning boshqa turlari uchun kompensatsiyani to'lashdan bosh tortganlikda;

– tabiatni muhofaza qilish obyektlarini qurish rejalarini, tabiatni muho-faza qilishga doir boshqa tadbirlarni bajarmaslikda;

– atrof tabiiy muhitni tiklash, unga bo'ladigan zararli ta'sir oqibatlar-ini bartaraf etish va tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarish choralari-ni ko'rmaganlikda;

¹ Боголюбов С. А. Экологическое право. Москва. «Норма-инфра», 1999. С. 208–235; Xolmo'minov J. T. Ekologiya huquqi. Chizmalar albomi. Toshkent. O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi. 2002. 200-bet.

- tabiatni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshirayotgan idoralarning ko'rsatmalarini bajarmaganlikda;
- alohida muhofaza qilinadigan hududlar va obyektlarning huquqiy tartibotini buzganlikda;
- atrof tabiiy muhitga zararli ta'sirni hisobga olish qoidalarini buzganlikda;
- ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilarini, kimyoviy vositalarni, shuningdek, radioaktiv va zararli kimyoviy moddalarni saqlash, tashish, ulardan foydalanish, ularni zararsizlantirish va ko'mib yuborish vaqtida tabiatni muhofaza qilish talablarini buzganlikda;
- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasidagi davlat nazoratini amalga oshiruvchi mansabdor shaxslarning obyektlarga borishiga, ayrim shaxslar va tabiatni muhofaza qilish jamoat tashkilotlariga esa o'z huquq va vazifalarini ro'yobga chiqarishlariga to'sqinlik qilganlikda;
- atrof tabiiy muhitning holati va uning resurslaridan foydalanish to'g'risida o'z vaqtida va to'g'ri axborot berishdan bosh tortganlikda aybdor deb topilgan shaxslar O'zbekiston Respublikasining qonunlariga binoan intizomiy, ma'muriy, jinoiy va boshqa yo'sindagi javobgarlikka tortiladilar».

Xullas, ekologik sohadagi huquqbuzarlik – aybdorning qonunga xilof xatti-harakati yoki harakatsizligi oqibatida O'zbekiston Respublikasining ekologik tizimiga yoki ekologik sohasiga yetkazilgan zarar, ekologik sohani mustahkamlash yoki uni rivojlantirishga tajovuz qilish, ekologik talablarni o'z vaqtida amalga oshirishga putur yetkazish hamda ekologik sohadagi qonun va talablarni buzishda namoyon bo'ladi.

Ta'kidlash o'rinliki, ekologik sohada sodir etilgan huquqbuzarlik – subyektning huquqiy normalarga qarshi qilgan xatti-harakati bilan qasddan yoki ehtiyotsizlikdan, tabiat obyektlariga – yer, suv, yer osti boyliklari, atmosfera, o'rmon, hayvonot va o'simliklar dunyosiga hamda inson salomatligi va yashash muhiti uchun xavfli bo'lgan harakat yoki harakatsizlik oqibatidir.

9.4. Ekologik huquqbuzarliklarning turlari, tarkibi va ularning belgilari

Ekologik sohada sodir etilgan huquqbuzarliklarning turlari va belgilari ana shu huquqbuzarliklarni tavsiflaydigan xususiyatdir.

Ekologik sohadagi huquqbuzarliklarning o'ziga xos belgilari quyidagilardan iboratdir:

- 1) aybning mavjudligi;
- 2) ijtimoiy xavfliligi;
- 3) huquq normalariga zidligi;
- 4) jazoga loyiqqligi.

1. Ekologik sohadagi huquqbuzarliklarni tavsiflovchi belgilardan biri **ayblilik** hisoblanadi. Bunda ekologik huquq normasini yuridik javobgarlikni zimmasiga olishga qodir bo'lgan shaxs buzadi va shaxs bu harakatni qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida sodir etadi.

Ekologik sohadagi huquqbuzarlik uchun aniqlangan **ayb** – shu sohada shaxsning o'zi sodir etgan huquqqa xilof harakatiga va uning zararli oqibatlariga ruhiy munosabatidir.

Tasodif yoki baxtsiz hodisa natijasida, biror kimsaga yoki korxona, muassasa, tashkilotga aybsiz zarar yetkazish hodisasi ekologik huquqbuzarlik jumlasiga kirmaydi.

2. Ekologik huquqbuzarliklarni sodir etishda **ijtimoiy xavflilik** darajasi shundan iboratki, bunda ekologik huquqbuzarlik jamiyatning, davlatning ekologik tizimiga, ekologik sohadagi boshqaruvga va ekologik siyosatga tajovuz qiladi yoki uning natijasida ayrim ekologik huquq va manfaatlar poymol etiladi. Ekologik huquqbuzarlikning zararliligi yoki xavfliligi shundaki, u jamiyat, davlatning ekologik manfaatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

3. Ekologik sohada **huquq normalariga zidlikda** – muayyan qilmish oqibatida ekologik qonunlarning yoki muayyan ekologik-huquqiy normalarning buzilishi sodir bo'ladi.

Ekologik huquqbuzarlik tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi yoxud boshqa ekologik huquq normalarida belgilab qo'yilgan taqiqni buzadi. Agarda belgilangan ekologik taqiqlar buzilmasa, unda ekologik huquqbuzarlik sodir etilgan deb hisoblanmaydi.

4. Ekologik sohada sodir etilgan huquqbuzarlik yuzaga kelishi uchun **jazoga loyiqlik** bo'lishi shart. U ma'lum ekologik huquqbuzarlik uchun uni sodir etgan shaxs (subyekt)ning vakolatli davlat organi tomonidan ma'lum javobgarlikka tortilishini o'zida ifodalaydi.

Ayrim hollarda shaxs qonunga binoan javobgarlikdan ozod etilishi mumkin, lekin buni ham tegishli vakolatli davlat organlari amalga oshiradilar.

Ekologik sohada sodir etilgan huquqbuzarlik **tarkibiga** subyekt, obyekt, subyektiv tomon va obyektiv tomon, ekologik huquqbuzarlik oqibatida ekologik tizim, manfaat va sohaga yetkazilgan zarar hamda u bilan bog'liq holatlar kiradi.

Ekologik sohada sodir etilgan huquqbuzarliklarning quyidagi **turlari** mavjud:

1) intizomiy-huquqiy (mehnat intizomi va unga amal qilish, kech qolish va ishga kelmaslik oqibatida);

2) ma'muriy-huquqiy (tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi huquq normalarini buzish);

3) fuqaroviy-huquqiy (majburiyat, shartnoma va bitimlarni o'z vaqtida bajarmaslik oqibatida mulkiy, moddiy va ma'naviy zarar yetkazish);

4) jinoiy-huquqiy (ekologik sohadagi jinoyatlarni sodir etish).

Shuni ta'kidlash joizki, sodir etilgan ekologik huquqbuzarliklarning turiga, uning ijtimoiy xavflilik darajasiga qarab davlat majburlov choralari ham o'zgarishi mumkin.

Ekologik sohada sodir etilgan huquqbuzarliklarga nisbatan qo'llaniladigan choralarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularning eng og'irlari jinoyatlar to'g'risidagi qonun hujjatlariga asosan qo'llaniladi.

Yuqorida ko'rsatilgan javobgarlik turlari yer, suv, yer osti boyliklari, o'rmon, atmosfera havosi, o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish bilan bog'liq qonun hamda talablarni buzganlik uchun qo'llaniladi.

9.5. Tabiatni muhofaza qilishga doir qonunlarni buzganlik uchun javobgarlik

Ushbu talab «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 47-moddasida ko'rsatib o'tilgan.

Ekologik huquqbuzarlik uchun javobgarlik deb davlat, uning nomidan ish yurituvchi atrof-muhitni muhofaza qiluvchi, maxsus vakolatli organlar, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va boshqa vakolatli subyektlar bilan ekologik huquqbuzarlikni amalga oshirgan shaxslar (jismoniy, yuridik shaxslar) o'rtasidagi huquqni buzganlarga tegishli jazolarni amalga oshirishga aytiladi.

Yuridik javobgarlikning ma'nosi shundaki, ekologik talablarni bajarmagan qonunbuzarlarga nisbatan tegishli choralar qo'llaniladi hamda yuridik javobgarlikka tortish yo'li bilan ekologik talablarning bajarilishi davlat tomonidan majburiy amalga oshirilishi mumkin.

Shuni aytish kerakki, yuridik javobgarlik ekologik huquq mexanizmi-da yagona majburlash vositasi hisoblanmaydi, bunday vositalar qatoriga ekologik ekspertiza, ekologik litsenziyalash, ekologik sertifikatsiyalash, ekologik nazorat va boshqa iqtisodiy mexanizmlar ham kiradi (masalan ekologik to'lovlar).

Yuridik javobgarlikning alohida o'rnini tabiatdan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishda **sanksiyaning** roli katta ekanligida ko'rish mumkin.

Sanksiya – huquq normasi elementi bo'lib, davlat tomonidan hayfsan yoki boshqa dispoziv choralar qo'llash metodi hisoblanadi, ya'ni sanksiya ekologik huquqbuzarlik uchun yuridik javobgarlikning chorasidir.

Ekologik huquqbuzarlik uchun javobgarlik bir qator vazifalarni bajaradi:

- ekologik huquq normalarini bajarishni rag'batlantirish;
- birlamchi ogohlantirish, yangi huquqbuzarlikning oldini olishni ta'minlash;
- tovon puli to'lash (kompensatsion), tabiiy muhitda bo'lishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarning oldini olish va yo'qotilgan salomatlik uchun to'lovlar;
- jazolash, ekologik huquqbuzarlikni amalga oshirgan shaxsga nisbatan chora ko'rish.

9.6. Tabiatni muhofaza qilish qonunlarini buzganlik uchun iqtisodiy javobgarlik

O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunining 50-moddasida tabiatdan maxsus ravishda foydalanishni oqilona amalga oshirmaganlik, atrof tabiiy muhitga ifloslantiruvchi moddalar chiqarish va oqizishni, chiqindilarni joylashtirishni normativ va limitlarda belgilanganidan ko'paytirib yuborganlik uchun korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va ayrim shaxslarga O'zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiq oshirilgan soliq stavkalari joriy etilishi kerakligi alohida ko'rsatib o'tilgan.

Tegishli hollarda mahalliy davlat hokimiyati va boshqaruv idoralari-ning, tabiatni muhofaza qilish idoralari-ning qaroriga muvofiq yuqorida aytilgan qoidabuzarliklarning sabablariga barham berilgunga qadar yuridik va jismoniy shaxslarning xo'jalik faoliyatini pul bilan ta'minlash to'xtatib qo'yilishi mumkinligi ushbu sohadagi qonunbuzarlikning oldini olishda juda katta ahamiyat kasb etadi.

Qonunning muhim tomonlaridan yana biri, unda ko'rsatilgan choralar tadbirkorlik subyektlariga nisbatan sud tartibida qo'llanilishi, bunda favqulodda vaziyatlar, epidemiyalar hamda aholining hayoti va salomatligi uchun boshqa real xavf yuzaga kelishining oldini olish ko'zda tutilganligidir.

9.7. Ekologik huquqbuzarliklar sodir etganlik uchun intizomiy javobgarlik

Ekologik huquqda sodir etilgan huquqbuzarliklar uchun intizomiy javobgarlik masalasi muhim ahamiyatga ega.

Ekologik sohada sodir etilgan huquqbuzarlik intizomiy-huquqiy javobgarlikka tortish uchun asos hisoblanadi.

Intizomiy javobgarlikka tortishdan maqsad – shaxsning sodir etilgan ekologik huquqbuzarlik uchun moddiy va ma'naviy javobgarlikni his etishi, huquqbuzarlarni tarbiyalash va boshqa xodimlar o'rtasida shunday ekologik huquqbuzarliklar sodir etilishining oldini olish, fuqarolarda ekologik-agrar qonunlarga hamda mehnat qonunlariga hurmat bilan qarash hissini tarbiyalash, ekologik tizimda olib borilayotgan tadbirlarni amalga oshirishda, ekologik siyosatni mustahkamlashda mehnat intizomiga qattiq rioya qilinishini ta'minlashdir¹.

Ekologik sohada sodir etilgan huquqbuzarliklar uchun intizomiy javobgarlikka tortishga subyektning davlat tomonidan belgilangan ekologik tadbirlarni bajarmasligi hamda amalga oshirmasligi, o'z mehnat burchiga mas'uliyat bilan yondashmasligi oqibatida ekologik tizimga zarar yetkazishining o'zi kifoya.

Fuqarolar va mansabdor shaxslar, ijarachilar, fermer, dehqon xo'jaliklari, qishloq xo'jalik shirkatlari, xususiy korxonalar, korxona, muassasa, tashkilotlar intizomiy javobgarlikning subyeksi bo'lishlari mumkin.

Ekologik sohada huquqbuzarliklar sodir etganlik uchun intizomiy javobgarlikka tortish asosan mehnat qonunlari bilan tartibga solinadi.

Ekologik sohada intizomiy huquqbuzarlikning **obyekti** – nafaqat ish tartibi, balki ekologik sohada belgilangan ichki tartib va uni to'ldirib turadigan tegishli ekologik-huquqiy normalar (hujjatlar, nizom, ustav va boshqalar) hisoblanadi.

Ushbu soha bo'yicha intizomiy javobgarlikka tortish boshqa yuridik javobgarliklar turiga qaraganda ancha ta'sirli va ijobiy natija berishi bilan ajralib turadi.

Xodimni intizomiy javobgarlikka tortish shartlaridan biri huquqbuzarning ma'lum aybga ega bo'lishi hamda intizomiy huquqbuzarlik sodir etgan subyektning u yoki bu miqdorda yetkazgan zarari hamda bu zararining oqibati hisoblanadi.

¹ Холмунинов Ж. Т. Дисциплинарная ответственность за нарушения сельскохозяйственного законодательства. // Хозяйство и право. 2001. № 6, С. 75–78.

Ekologik sohada qo'llaniladigan intizomiy javobgarlik mehnat intizomini buzish oqibatida, o'z xizmat vazifasini yetarli darajada hamda burchini mas'uliyat bilan bajarmaslik natijasida vujudga keladi.

Jumladan, ekologik huquqbuzarliklar sodir etganlik uchun jazo chorasi O'zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksida ham batafsil yoritilgan¹.

Mazkur qonunning 181-moddasiga binoan, xodimga mehnat intizomini buzganlik uchun ish beruvchi quyidagi intizomiy choralarni qo'llashga haqli:

1) hayfsan;

2) o'rtacha oylik ish haqining yigirma foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima. Ichki mehnat tartibi qoidalarida xodimga o'rtacha oylik ish haqining qirq foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima solish hollari ham nazarda tutilishi mumkin. Xodimning ish haqidan jarima ushlab qo'llash Mehnat Kodeksining 164-moddasi talablariga rioya qilingan holda ish beruvchi tomonidan amalga oshiriladi;

3) mehnat shartnomasini bekor qilish (100-modda ikkinchi qismining 3 va 4-bandlari).

Ushbu moddada nazarda tutilmagan intizomiy jazo choralarini qo'llash taqiqlanadi.

Ekologik huquqbuzarliklarni sodir etganda intizomiy jazo chorasi, O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksining 82-moddasiga asosan ish beruvchining buyrug'iga ko'ra rasmiylashtiriladi.

Intizomiy jazo qo'llashdan oldin xodimdan yozma ravishda tushuntirish xati talab qilinishi lozim. Xodimning tushuntirish xati berishdan bosh tortishi unga nisbatan jazo qo'llashga to'siq bo'la olmaydi.

Ekologik huquqbuzarliklar uchun intizomiy jazo qo'llashda sodir etilgan nojo'ya xatti-harakatning qay darajada og'ir ekanligi, shu xatti-harakat sodir etilgan vaziyat, xodimning oldingi ishi, xulq-atvori hisobga olinadi va jazo bir oy ichida qo'llaniladi.

Masalan, ekologik sohadagi huquqbuzarliklar uchun intizomiy javobgarlik yerdan oqilona foydalanmay, unda ekilgan ekin mahsuloti sifatining yomonlashishi, agrotexnika qoidalarini buzganlik, yerning meliorativ holatini buzish, suvdan foydalanish talablari va tartibini buzish, havoni ifloslantirish va boshqa hollarda qo'llanilishi mumkin.

Intizomiy javobgarlikka tortishning bir qator o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, **birinchidan**, u boshqa javobgarlik turidan yengilroq tusda ekanligi,

¹ O'zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksi. Toshkent. «O'zbekiston», 2014.

ikkinchidan, faqat korxona, muassasa, tashkilot rahbari tomonidan qo‘l ostida ishlovchi xodimga nisbatan qo‘llanishi bilan farq qiladi.

Demak, ekologiya sohasida sodir etilgan huquqbuzarliklar uchun intizomiy javobgarlikni yakka tartibda emas, balki umumiy yig‘ilishlarda, ko‘pchilik huzurida muhokama qilib qo‘llash yaxshi natija beradi.

Ekologik huquqda, intizomiy javobgarlikka tortish ko‘proq tarbiyaviy ahamiyatga ega, ammo bunday javobgarlikka olib keladigan huquqbuzarlik sodir etilishi oqibatida huquq sohasining belgilangan huquqiy-ekologik tartibi va normalari buziladi.

Xullas, ekologiya sohasida qonunchilik va huquqiy tartibotni mustahkamlash barcha korxona, muassasa, tashkilotlar, ularning mulki va tegishli huquqlarini himoya qilish, atrof tabiiy muhitni barqarorlashtirish, inson salomatligi va kelajak avlodni sog‘lom o‘stirishga xizmat qiladi.

9.8. Ekologik huquqbuzarliklar sodir etganlik uchun ma‘muriy javobgarlik

Ma‘muriy-huquqiy javobgarlik yuridik javobgarlikning bir turi sifatida ekologik sohada sodir etilgan huquqbuzarliklar uchun ham qo‘llaniladi.

Ekologik sohada ma‘muriy-huquqiy javobgarlikka tortish uchun faqat ma‘muriy huquqbuzarlik sodir etilishining o‘zi kifoya.

Ma‘muriy-huquqiy javobgarlikka tortishning asosi va uning tushunchasi O‘zbekiston Respublikasining «Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risida»gi Kodeksida aniq ko‘rsatilgan¹.

Ushbu qonunning 10-moddasiga ko‘ra: ma‘muriy huquqbuzarlik deganda qonun hujjatlariga binoan ma‘muriy javobgarlikka tortish nazarda tutilgan shaxsga, fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga, mulkchilikka, davlat va jamoat tartibiga, tabiiy muhitga tajovuz qiluvchi g‘ayrihuquqiy, aybli (qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida) sodir etilgan harakat yoki harakatsizlik tushuniladi.

Ekologiya sohasida sodir etilgan huquqbuzarliklarga asosan ma‘muriy javobgarlikni belgilashdan maqsad – barcha fuqaro va yuridik shaxslar ekologik qonun talablarini bajarishlari, jamiyat, davlat oldidagi ekologik mas‘uliyatlarni bilishlari va amalga oshirishlari, yoinki tegishli ekologik huquqbuzarliklarni sodir etganlarni qayta tarbiyalash va tegishli jazo choralari ko‘rishdan iborat bo‘ladi.

¹ O‘zbekiston Respublikasining «Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risida»gi Kodeksi. Toshkent. «O‘zbekiston», 2014.

Ekologik sohadagi ma'muriy huquqbuzarlik uchun javobgarlik tushunchasi huquqqa va belgilangan qonunga zid xatti-harakat oqibatida O'zbekiston Respublikasi ekologik tizimiga va O'zbekiston Respublikasi ekologik qonunlariga hamda uni amalga oshirish talablariga rioya etmaslik yoki unga amal qilmaslik, yoki uni buzish holatlarini ifodalaydi.

Ma'muriy huquqbuzarlik (jinoyat) o'z ichiga quyidagi 4 element (qism)ni: subyekt, obyekt, subyektiv va obyektiv tomonlarni qamrab oladi. Ekologik sohadagi huquqbuzarlikning subyektlari fuqaro va mansabdor shaxslar hisoblanadi.

«Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi Kodeksning 13-moddasiga asosan, ma'muriy huquqbuzarlik sodir etgan paytda 16 yoshga to'lgan shaxslar ma'muriy javobgarlikka tortiladilar.

Ekologik huquqbuzarligi uchun Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi organlari mansabdor shaxslariga ma'muriy javobgarlik choralari alohida yo'riqnoma¹ asosida ham qo'llanilishi mumkin.

«Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi kodeksda tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi huquqbuzarliklarning bir necha turi ko'rsatilgan va tegishli jazo choralari qo'llanilishi ham batafsil yoritilgan.

Ushbu kodeksning VIII bobi, 65–96 moddalari aynan shu masalalarga bag'ishlangan bo'lib, u bir necha yo'nalishni o'z ichiga oladi. Xususan:

1) yerlardan foydalanish va uni ekologik muhofaza qilish yo'nalishi (65–69 moddalar);

2) yer osti boyliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish talablarini buzish (70–71 moddalar);

3) suv zaxiralarini muhofaza qilish va suvdan foydalanish bilan bog'liq qoidalarini buzish (72–76 moddalar);

4) o'rmon fondidan foydalanish va uni muhofaza qilish bilan bog'liq yo'nalish (77–80 moddalar);

5) o'simlik va o'rmonlarni muhofaza qilish (79, 82, 84, 89-moddalar);

6) alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tartibini buzish bilan bog'liq yo'nalish (82-moddalar);

7) atmosfera havosini muhofaza qilish bilan bog'liq bo'lgan yo'nalish (85–88 moddalar);

¹ «Tabiatni muhofaza davlat qo'mitasi organlari mansabdor shaxslari tomonidan tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi huquqbuzarlik uchun ma'muriy javobgarlikni tatbiq etish to'g'risida» Yo'riqnoma. Toshkent. «Adolat», 1998. 51-bet.

8) ov qilish, hayvonot va o'simliklar turlarini saqlash bilan bog'liq bo'lgan yo'nalish (90–95 moddalar);

9) loyihalarni davlat ekologik (sanitariya-ekologik) ekspertizasining ijobiy xulosasisiz ro'yobga chiqarish bilan bog'liq yo'nalish (96-modda) va boshqalar.

Yuqoridagi moddalarda ko'rsatilgan ekologik huquqbuzarliklar uchun tegishli jazo choralari mazkur moddalarning sanksiya qismida ko'rsatilgan.

O'zbekiston Respublikasi «Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi Ko-deksining 23-moddasiga asosan, ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etganlik uchun quyidagi ma'muriy jazo choralari qo'llaniladi:

1) jarima;

2) ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etish quroli hisoblangan yoki bevosita shunday narsa bo'lgan ashyoni haqini to'lash sharti bilan olib qo'yish;

3) ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etish quroli hisoblangan yoki bevosita shunday narsa bo'lgan ashyoni musodara qilish;

4) muayyan shaxsni unga berilgan maxsus huquqdan (ov qilish huquqidan, mashina haydash huquqidan mahrum etish);

5) ma'muriy qamoqqa olish.

O'zbekiston Respublikasi Davlat sanitariya-epidemiologiya xizmati barcha sohalarida, jumladan, ekologik tizimda sanitariya va gigiyena qoidalariga rioya qilishni nazorat qiladi. Mulk shaklidan qat'iy nazar, barcha korxona, muassasa, tashkilotlar, fuqarolar respublika hududida sanitariya qoida va talablariga rioya qilishlari lozim.

Xullas, ekologik huquqbuzarliklarga nisbatan ma'muriy javobgarlikni qo'llash, ekologik qonun va talablarning to'la amalga oshishiga, tabiiy obyektlarni qonun bilan qo'riqlashga, ushbu sohada sodir etiladigan huquqbuzarliklarning oldini olishga va unga qarshi kurashish ishiga katta yordam beradi.

9.9. Ekologik huquqbuzarliklar sodir etganlik uchun fuqaroviy-huquqiy javobgarlik

Fuqaroviy-huquqiy javobgarlik ekologiya sohasida sodir etilgan huquqbuzarlik natijasida yetkazilgan mulkiy zarar oqibatida namoyon bo'ladi.

Fuqaroviy-huquqiy (mulkiy) javobgarlikka tortishdan maqsad, ekologiya sohasida sodir etilayotgan huquqbuzarlik natijasida yetkazilgan moddiy va ma'naviy (mulkiy) zararlarni o'z vaqtida qoplashdan iboratdir.

Yetkazilgan zarar uchun javobgarlikning umumiy asoslari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksida¹ o'z ifodasini topgan.

Ekologik sohada fuqaroviy-huquqiy javobgarlikni qo'llash uchun quyidagi shartlar bo'lishi kerak:

- a) yetkazilgan zararining mavjudligi;
- b) aybning bo'lishi;
- d) harakat yoki harakatsizlikning qonunga (huquqqa) xilofligi;
- e) zarar oxirgi zarurat va zaruriy mudofaa tufayli yetkazilgan bo'lsa, sud tomonidan jazo chorasi ushbu holatni hisobga olib belgilanadi.

Fuqaroviy-huquqiy javobgarlikning o'ziga xos tomoni shundaki, bunda subyektning ekologik sohada huquqbuzarliklarni sodir etganligi uchun ma'muriy yoki jinoiy javobgarlikka tortilishi uni yetkazilgan zararni o'z vaqtida to'lash yoki qoplash majburiyatidan ozod etmaydi².

Shuning uchun ham ekologik huquqda fuqaroviy-huquqiy javobgarlik davlatning ekologik manfaatini, ekologik talablarni, ekologik qonunlarni, subyektlar yoki mulk egalari yetkazgan ekologik zararni qoplash hamda mazkur sohadagi barcha huquqiy normalarni bajarishiga qaratilgandir.

Ushbu talab, «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 48–49, 51–52-moddalarida batafsil yoritilgan.

Ekologik sohada fuqaroviy-huquqiy javobgarlik quyidagi hollarda namoyon bo'lishi mumkin:

1) tabiat boyliklaridan foydalanish va tabiatni muhofaza qilish talablari va qonunlarini buzganlik oqibatida yetkazilgan zararni qoplash, to'lash, qaytarish; ushbu holatlar O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi» (86–88-moddalar), «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonun (25-modda), «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonun (47–50-moddalar), «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonun (117–118-moddalar)larida batafsil ko'rsatilgan;

2) yer, suv, yer osti boyliklari, o'rmon, hayvonot va o'simliklar dunyosi davlat (umumxalq) mulki bo'lib, ushbu obyektlarning oldi-sotdi, hadya qilish, garovga qo'yish, ayirboshlanishiga ruxsat etilmaydi. Qilinayotgan barcha harakatlar O'zbekiston Respublikasi qonunlariga zid kelishi kerak emas va har qanday tuzilgan bitimlar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik

¹ Yetkazilgan zarar uchun fuqarolik huquqiy (mulkiy) javobgarlik fuqarolik kodeksida aniq ko'rsatilgan: O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. Toshkent. «O'zbekiston», 2014.

² Xolmo'minov J. T. Ekologik qonun talablarini buzganlik uchun fuqaroviy-huquqiy javobgarlik muammolari // Xo'jalik va huquq. 2001, 2-son, 17–20-betlar.

Kodeksi va boshqa qonun talablariga mos kelishi lozim («Fuqarolik kodeksi» 113–128-moddalar);

3) tabiat boyliklaridan foydalanishda ekologik tizimdagi subyektlar qonuniy huquqlarini himoya qilish bilan birgalikda, ular (oʻzlari) tomonidan yetkazilgan zararni ham qoplashlari, toʻlashlari shart.

Bunda fuqarolik Kodeksining 324–339 moddalari talabidan kelib chiqiladi.

Masalan, korxona, muassasa, tashkilot chiqargan zararli chiqitlari bilan atmosfera havosini ifloslantirishi, ishlab chiqarilgan mahsulot sifatini buzishi mumkin.

Bundan tashqari, Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida majburiyatlarni bajarmaslik va buzish uchun ham javobgarlik koʻrsatilgan.

Kodeksning 333-moddasiga asosan, qarzidor aybi boʻlgan taqdirda majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan boʻlsa, javob beradi. Qarzidor majburiyatni lozim darajada bajarish uchun oʻziga bogʻliq boʻlgan hamma choralarni koʻrganligini isbotlasa, u aybsiz deb topiladi.

Aybning yoʻqligi majburiyatni buzgan shaxs tomonidan isbotlanadi.

Gʻayriqonuniy harakat yoki harakatsizlik tufayli ekologik tizimga yetkazilgan zarar, shuningdek, yuridik shaxsga yetkazilgan zarar ekologik zarar yetkazuvchi tomonidan toʻliq hajmda qoplanishi lozim.

Qonun hujjatlarida yoki shartnomada jabrlanuvchilarga zararni toʻlashdan tashqari tovon toʻlash majburiyatlari ham belgilab qoʻyilishi mumkin.

Qonuniy harakatlar tufayli yetkazilgan zarar qonunda nazarda tutilgan hollarda toʻlanishi lozim va hokazo.

Ekologik sohada sodir etilgan huquqbuzarlik (jinoyat)lar natijasida yetkazilgan zarar asosan ikki **shaklda** namoyon boʻladi:

1) iqtisodiy-ekologik – ushbu shaklda yetkazilgan zarar sodir etilish jarayonida tabiat zaxiralaridan foydalanuvchi subyektlarning mulki hamda daromadlariga putur yetkaziladi.

2) ekologik-huquqiy – bunday tarzda yetkazilgan zararining xususiyati shundaki, u yer-suvni ifloslantirish, yerlarni va boshqa tabiat obyektlarini foydalanishdan chiqarish, oʻrmonlarni kesish, atmosfera havosini ifloslantirish va boshqa holatlarda namoyon boʻladi.

Shunisi eʼtiborliki, ekologik sohada tomonlarning shartnoma va shartnoma majburiyatlarini buzganlik oqibatida ham fuqaroviy-huquqiy javobgarlik qoʻllanilishi mumkin.

Ekologik sohada shartnoma tuzish fuqaroviy-huquqiy bitimlarning tur-laridan biri hisoblanadi. Uning farqlanuvchi xususiyati shundaki, u ikki yoki ko'p tomonlama bitimdan iborat bo'ladi. Shuning uchun ham shart-noma ekologik sohada majburiyatlar paydo bo'lishining eng muhim asos-laridan biridir.

Ekologik sohadagi shartnomalar tuzilishining shakli bo'yicha **yozma** yoki **og'zaki** bo'lishi mumkin.

Ekologik sohada xalqaro shartnoma majburiyati bilan bog'liq bo'lgan masalalar «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 53-mod-dasida va O'zbekiston Respublikasining boshqa ekologik qonunlarida aniq ko'rsatilgan.

9.10. Ekologik huquqbuzarliklar sodir etganlik uchun jinoiy javobgarlik

Ekologik huquqbuzarliklar sodir etganlik uchun jinoiy javobgarlikni qo'llash o'z xususiyatiga, tavsifiga ega bo'lib, boshqa yuridik javobgar-liklarga nisbatan ancha og'irroqdir.

Ekologik huquqbuzarliklar sodir etganlik uchun jinoiy javobgarlikni qo'llashdan maqsad – ekologik sohada sodir etilgan huquqbuzarlikka baho berish, uning oldini olish, unga qarshi kurashish va boshqalardan iboratdir.

Ekologik sohada jinoiy-huquqiy javobgarlikka tortishga asos bo'lishi uchun jinoiy huquqbuzarlik (jinoiyat) sodir etilishi darkor.

Ushbu sohada jinoiy huquqiy javobgarlikka tortishning huquqiy asosi, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida ko'rsatilgan va boshqa bir qator yuridik adabiyotlarda ham uning o'zga xususiyatlari ochib be-rilgan.

Ekologik sohadagi huquqbuzarlik (jinoiyat) deyilganda – tabiat boy-liklariga, davlatning ekologik siyosati va ekologik boshqaruv tizimiga, ekologik sohada qabul qilingan huquqiy-normativ hujjat va qonunlarga, talablarga, inson uning yashash muhiti, kelajagi va hayotiga nisbatan qasd-dan yoki ehtiyotsizlikdan qilingan ijtimoiy xatti-harakat yoki harakatsizlik tushuniladi.

Ekologik sohada sodir etilgan huquqbuzarlikning tarkibi quyidagilardan iborat: obyekt, subyekt, huquqbuzarlikning obyektiv tomoni va subyektiv tomoni.

Ekologik sohada sodir etilgan jinoyatlarning o'ziga xos xususiyati, o'ziga xos belgilari quyidagilardan iboratdir: **aybning mavjudligi, ijti-moiy xavfilik darajasi**, huquqqa zidligi va jazoga loyiqligi boshqa tur-

dagi huquqbuzarliklarga nisbatan og'irroq ko'rinishda bo'ladi va jinoyat kodeksi bilan tartibga solinadi.

Ekologik sohadagi jinoyatlarning **obyekti** – tabiat boyliklari yer, suv, yer osti boyliklari, atmosfera havosi, o'rmon, hayvonot va o'simliklar dunyosi hamda inson hayoti va atrof-muhit hisoblanadi.

Ekologik sohadagi jinoyatlarning **subyekti** – jismoniy va yuridik shaxslardir.

Obyektiv tomoni – subyekt tomonidan amaldagi tabiatni muhofaza qilish va ekologik qonunlarni qo'pol buzish hisoblanadi. Bu quyidagi talablarni o'z ichiga oladi: a) mavjud ekologik qonunlarni buzish; b) tabiat va uning boyliklariga zarar yetkazish yoki unga xavf tug'dirish; d) subyekt tomonidan tegishli huquqbuzarlik sodir etilishi va o'zaro bog'liqlik.

Subyektiv tomoni – subyektning qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida ekologik jinoyat sodir etishi. Zero, bunda ayb, qilmishning ijtimoiy xavfliligi, huquqqa xilofligi va jazoga loyqlik darajalari yuqoridagi xatti-harakatlarni o'zida ifoda etadi.

Ekologik sohada sodir etilgan jinoyatlar uchun jazoning belgilanishi quyidagi prinsiplarga tayanadi:

a) yuridik javobgarlikka tortishning haqiqat mezoniga mosligi;

b) qilingan ijtimoiy xatti-harakat uchun qonuniy jazoni belgilash, uning muqarrarligi.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida birinchi marta «Ekologik sohadagi jinoyatlar» ko'rsatilib, unda alohida, XIV bob «Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi jinoyatlar» deb nomlandi. Mazkur jinoyat turlari 12 tani o'z ichiga olib, JK(-Jinoyat kodeksi) ning 193-204 moddalarida o'z aksini topgan.

O'zbekiston Respublikasi JKda «Ekologik xavfsizlikka oid normalar va talablarni buzish (193-modda); «Atrof tabiiy muhitning ifloslanganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni qasddan yashirish yoki buzib ko'rsatish (194-modda); «Atrof tabiiy muhitning ifloslanishi oqibatlarini bartaraf qilish choralarini ko'rmaslik» (196-modda); «Yer, yer osti boyliklaridan foydalanish shartlarini yoki ularni muhofaza qilish talablarini buzish» (197-modda); «Ekinzor, o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast yetkazish yoki ularni nobud qilish» (198-modda); «O'simliklar kasalliklari yoki zararkunandalari bilan kurash talablarini buzish» (199-modda); «Veterinariya yoki zootexnika qoidalarini buzish» (200-modda); «Zararli kimyoviy moddalar bilan muomalada bo'lish qoidalarini buzish» (201-modda); «Hayvonot yoki o'simlik dunyosidan foydalanish tartibini buzish» (202-modda); «Suv yoki suv havzalaridan foydalanish shartlarini buzish»

(203-modda): «Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning tartibini buzish» (204-modda) holatlariga bag'ishlangan normalar belgilangan.

Yuqorida ko'rsatilgan JKning barcha moddalarida ushbu jinoyatlarni sodir etganlik uchun jazo choralari ham ko'rsatilgan.

Ekologik sohada sodir etilgan jinoyatlar uchun jinoiy javobgar shaxslar eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorida jarima yoki uch yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoxud uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki olti oygacha qamoq yoxud uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Umuman olganda, O'zbekiston Respublikasi JKda ekologik sohada sodir etilgan jinoyatlar uchun jazo choralari ancha kuchaytirilgan.

Zero, ekologik sohadagi huquqbuzarlik (jinoyatlar)lar uchun jinoiy javobgarlikning qo'llanishi katta ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib, mazkur sohadagi huquqbuzarliklarning oldini olish, unga qarshi kurashish va sodir etilganlari uchun odil jazo berishga qaratilgandir.

Nazorat uchun savollar

1. Ekologik nazorat deganda nimani tushunasiz?
2. Ekologik nazoratning maqsadi nimalardan iborat?
3. Ekologik nazorat qanday vazifalarni bajaradi?
4. Ekologik nazorat qaysi usullarda amalga oshiriladi?
5. Ekologik nazorat tizimi haqida so'zlab bering.
6. Davlat ekologik nazoratiga ta'rif bering.
7. Idraviy ekologik nazorat kim tomonidan amalga oshiriladi?
8. Ishlab chiqarish ekologik nazorati qay tartibda amalga oshiriladi?
9. Idraviy va ishlab chiqarish ekologik nazorati bir-biridan qanday farqlanadi?
10. Jamoatchilik ekologik nazoratiga ta'rif bering.
11. Ekologik nazorat va ekologik ekspertiza bir-biridan qaysi jihatlari bilan farq qiladi?
12. Ekologik huquqbuzarlik tushunchasi va uning turlari nimalardan iborat?
13. Ekologik huquqbuzarlik uchun javobgarlik turlari va ularning xususiyatlari qaysi jihatlari bilan farq qiladi?
14. Ekologik huquqbuzarliklar uchun qo'llaniladigan jazo turlari qanday?
15. Ekologik huquqbuzarliklarning oldini olish va ularga qarshi kurashish yo'llari haqida so'zlab bering.

Ikkinchi qism

TABIIY OBYEKTLAR HUQUQIY REJIMINING O'ZIGA XOSLIGI

X bob. YERLAR HUQUQIY REJIMINING O'ZIGA XOSLIGI

Asosiy iboralar

Yer yuridik kategoriya sifatida, qonunchilikda davlat chegaralari doirasida yer sharining ustki qismini anglatadi.

***Tuproq** – ekologik ma'noda yerning unumdor qismidir.*

***Edafogen omillar** deyilganda tuproqning ifloslanishi natijasida kelib chiqadigan omillar tushuniladi.*

10.1. Yerning ekologik va yuridik ahamiyati

Insonning hayot faoliyatida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ekologik nuqtayi nazardan yer katta rol o'ynaydi. Yer – davlatlar hududi, mustaqil (suveren) hokimiyatning chegarasini ham anglatadi. Inson xo'jalik faoliyatining obyekti – yer, qishloq xo'jaligi va o'rmonchilikning asosiy vositasi va uning umummehnati predmeti sifatida insonning hech qanday yordamisiz rivojlanib kelmoqda.

Yer – shaharlar, turar joylar, xalq xo'jaligi sohalari uchun hududiy amaliy bazis hisoblanadi. Yer yuridik kategoriya sifatida qonunchilikda davlat chegaralari doirasida, yer sharining usti deb qabul qilingan. Shu ma'noda yer kvadrat metrlar, kilometrlar, gektarlar bilan o'lchanadi.

O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»-gi Qonunida (17-modda) yerdan tuproq sifatida foydalanish haqida ko'rsatib o'tilgan, bu qonunchilikda asosan, insonning hayot faoliyatini qamrab olgan, yerning unumdor qobig'i bo'lgan o'simlik dunyosi bilan birga yashash holati nazarda tutiladi.

Qurilish rejalashtirilgan hududlarning gumusli qobiqlari boshqa yerlarning unumdorligini oshirish maqsadida ko'chirib olinadi. Zararli ta'sir-

lardan huquqiy muhofaza obyekti – Yerga yuridik kategoriya sifatida qaralganda, uning mazmuniga boshqa elementlar – avvalambor yerning sifat ko'rsatkichlari ham kiritiladi. «Yer kodeksi»da Yerlarni ifloslanishdan saqlash deganda asosan yerning unumdorligi nazarda tutiladi.

Yuqorida aytilganidek «Tuproq» organik va noorganik omillarning uzoq muddat ichida o'zaro ta'siri natijasida hosil bo'lgan yerning unumdor tashqi qobig'i hisoblanadi. Uning qalinligi bir necha millimetrdan to ikki metrgacha bo'lgan qatlamni tashkil qiladi.

Shuning uchun ham, yerning huquqiy muhofazasi uning nafaqat umumiy qalinligini saqlashdan iborat, balki (ular asosan o'zgarmas holatda qoladi) saqlash va qayta tiklash, sifat holatini yaxshilash hamdir. Lekin yerni maqsadsiz ishlatish, bosib olish holatlaridan saqlash ham dolzarb hisoblanadi.

Yerning yuridik jihatdan ahamiyatli tomoni shundan iboratki, uni «tuproq» dan farqli o'laroq yer sharining tashqi qobig'idan ajratib olish mumkin bo'lmaydi. Shuning uchun ham Rim huquqi davridan beri yer o'zgarmas mulk hisoblanadi.

Yerga mulkning huquqiy obyekti sifatida tushuncha berilganda, asosiy e'tibor uning makoniy chegaralariga yoki yer uchastkasiga qaratiladi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida ko'rsatilgan tuproqning fizik, kimyoviy, fizik-geografik sifati xususiyatidagi, shu jumladan tarixiy va hatto estetik holatini, shuningdek, tuproqning ko'chmas mulk sifatidagi o'ziga xosligi yerlarning turlarga va toifa (kategoriya)larga bo'linishiga asos bo'ladi.

Barcha yerlar o'zining maqsadli foydalanishiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

- qishloq xo'jaligi yerlari;
- aholi yashaydigan yerlar;
- sanoat, energetika, transport, aloqa, teleradiotarqatish, mudofaa yerlari, xavfsizlik va boshqa maqsadlarda ishlatiladigan yerlar;
- alohida muhofaza qilinadigan hududlar va obyektlar yerlari;
- o'rmon fondi;
- suv fondi yerlari;
- zaxira yerlari.

Yerlarni bir toifadan boshqa toifaga o'tkazish, ularning foydalanish maqsadiga qarab amalga oshiriladi va bu ishlar belgilangan qonun asosida vakolatli organlar tomonidan amalga oshiriladi.

Yerlarning toifa (kategoriya)larga bo'linishi muhim ekologik ahamiyatga ega. Ekologik ahamiyatli va o'ta qimmatbaho yerlar alohida toifalarga bo'linadi. Yer qonunchiligida ularning huquqiy rejimi belgilab qo'yilgan.

Yerlarni ijaraga berish masalasi qo'yilganda, ular qaysi toifalarga taalluqli ekanligi va qanday sifat ko'rsatkichlariga hamda boshqa xususiyatlariga ega ekanligiga qarab aniqlanadi.

Yer qonunchiligida yer mulki egalariga, yer egalariga, yerdan foydalanuvchilarga va yerni muhofaza qilish bo'yicha ijaraga olganlarga qo'yiladigan vazifalar belgilab berilgan.

Yerning muhofazasi deyilganda shunday huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy tizimga va boshqa tadbirlarga aytiladiki, ular yerdan oqilona foydalanish, uni qishloq xo'jalik tasarrufidan asossiz chiqarish, degradatsiyaga yo'l qo'ymaslik hamda yerning mahsuldorligini qayta tiklash, tuproqning unumdorligini ko'tarish kabi kompleks chora-tadbirlarni o'zida ifodalaydi.

O'zbekistonda yer xalq hayoti va faoliyatining asosi sifatida muhofazalanadi. Yerdan foydalanish deyilganda esa ekotizimlarni saqlash, yerning ishlab chiqarish, qishloq va o'rmon xo'jaligida hamda xo'jalik va boshqa faoliyatda foydalanishning asosi sifatida qo'llanilishi tushuniladi.

Yerni muhofaza qilish uchun yer uchastkasi mulkdorlari, yerdan foydalanuvchilar, yer egalari va yer uchastkasi ijarachilari **quyidagi tadbirlarni amalga oshirishlari kerak bo'ladi:**

- tuproq va uning unumdorligini saqlash;
- yerni suv va shamol eroziyasidan, seldan, suv bosishidan, botqoqlanishdan, ikkilamchi sho'rlanishdan, qurib qolishdan, zichlanishdan, radioaktiv va kimyoviy zararlanishdan, ishlab chiqarish hamda iste'mol chiqindilari bilan ifloslanishdan va boshqa degradatsiyaga olib kelishi mumkin bo'lgan salbiy ta'sirlardan muhofaza qilish;
- qishloq xo'jalik maydonlarini va boshqa yerlarni bakterial-parazitik va karantinli zararkunandalardan va o'simlik kasalliklaridan, begona o'tlarning ko'payib ketishidan, butazorlar va o'rmonlarning siyraklashib ketishi va boshqa salbiy omillardan saqlash;
- melioratsiyaning yuqori darajasini saqlab qolish;
- ifloslanishning oqibatlarini, shu jumladan, biogen ifloslanishni bartaraf etish va yerni barcha zararli omillardan xalos qilish;
- buzilgan yerlarni qayta madaniylashtirish (rekultivatsiya qilish), tuproq unumdorligini qayta tiklash, yerlarni muomalaga o'z vaqtida kiritish;
- tuproq unumdorligini saqlash, undan foydalanish paytida olib boriladigan ishlar natijasida vujudga keladigan salbiy ta'sirni kamaytirish.

Yerlarni muhofaza qilishda huquqiy ogohlantirish choralari muhim rol o'ynaydi. Ularning asosiy vazifalari yerga ta'sir qilishi mumkin

bo'lgan salbiy omillarning oldini olish, yerdan oqilona foydalanish va muhofaza qilish hisoblanadi.

Bunday choralar davlat kadastr qoidalarini kiritish va yer monitoringini o'tkazish, yerni berish, olib qo'yish, yerni loyihalash ishlarini olib borish va amalga oshirish, korxonalar, tashkilotlar va fuqarolarga foydalanish uchun yer berish asosida amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jalik yerlarining alohida ekologik va iqtisodiy ahamiyatini hisobga olgan holda, qishloq xo'jalik ishlari olib borilishining ekologik maqsadli uslublar asosida tashkil qilinishi o'ta muhim ahamiyatga ega.

Tyerrasalashtirish, konturli yer o'yish, kompostlash va tashqi qobiqni madaniy ekinlar bilan to'ldirish kabi uslublar bilan yerni saqlash va uning unumdorligini oshirish dunyo bo'yicha ko'p asrlardan beri davom etib kelmoqda.

Barcha mamlakatlarda millionlab fermerlar allaqachon tuproqni saqlovchi, ekologik asoslangan qishloq xo'jalik texnologiyalaridan foydalanib kelmoqda.

Meliorativ tadbirlarning xususiyatiga qarab qonunchilikda quyidagi turdagi melioratsiyalar ko'zda tutilgan:

- gidromelioratsiya;
- agroo'rmon melioratsiyasi;
- madaniy texnik melioratsiya;
- kimyoviy melioratsiya.

Yer melioratsiyasi deyilganda yuqorida aytilgan kompleks tadbirlar orqali yerning sifatini tubdan o'zgartirish tushuniladi.

Yer gidromelioratsiyasi – botqoqlashgan, ortiqcha namlangan, qurg'oqlashgan, eroziyalashgan, suv yuvib ketgan va boshqa yerlarda kompleks meliorativ tadbirlarni olib borish hisoblanadi. Ushbu tadbirlarning holati va sifat ko'rsatkichlari suvning ta'siriga bog'liq bo'ladi. Yerlarning gidromelioratsiyasi melioratsiya qilinadigan yerlarda tuproqdagi suv, havo, issiqlik va ozuqa rejimini meliorativ tizimlar bilan ko'tarish, u yerlarga suv chiqarish va taqsimlash orqali muvofiqlashtirishdan iboratdir.

Yerlarning agromelioratsiyasi – tuproqni saqlash, o'rmon o'simliklarining suv muvozanatini saqlash xususiyatlaridan foydalangan holda tuproqni yaxshilash borasida kompleks meliorativ ishlarni olib borish hisoblanadi.

Bunday turdagi melioratsiyalashga quyidagilar kiradi:

1) Eroziyaga qarshi melioratsiya – jarlik va o'ngirlarda, qumliklarda, daryo qirg'oqlarida va boshqa hududlarda o'rmon o'simliklarini ekish orqali yerlarni eroziyadan saqlash ;

2) Dala himoyasi bo'yicha melioratsiya – qishloq xo'jalik uchun ajratilgan joylar atrofida yerlarni tabiiy, antropogen va texnogen omillar ta'siridan saqlashga qaratilgan melioratsiya tadbirlari;

3) Yaylovlar himoyasi bo'yicha melioratsiya – o'rmonlashtirish uchun ko'chat ekish yo'li bilan yerlar degradatsiyalanishi, ya'ni buzilishining oldini olish.

Yerlarning kimyoviy melioratsiyasi – tuproqning fizik, kimyoviy xususiyatlarini yaxshilash uchun olib boriladigan kompleks tadbirlar hisoblanadi. Kimyoviy melioratsiya o'z ichiga tuproqni ohaklashtirish, fosforitlash va gipslashtirish kabi tadbirlarni qamrab oladi.

10.2. O'zbekiston Respublikasining yer maydoni, uni ekologik-huquqiy muhofaza qilishning manbayi, vazifalari va prinsiplari

Tabiat boyliklari orasida yer, yer resurslari alohida xususiyatga ega bo'lib, har qanday davlatning iqtisodiy qudrati yer resurslariga bog'liqdir. Jumladan, mustaqil O'zbekiston xalqi hayoti, turmush tarzi, faoliyati va farovonligining tub asosi yer resurslaridan oqilona foydalanishga tayana-di. Shu sababli, uni muhofaza etish o'ta muhim iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasining umumiy yer maydoni 44,9 million gektar bo'lib, qishloq xo'jalik tarmog'iga ajratilgan yerlar 28 million gektar (ya'ni butun hududning 62 foizini tashkil etadi). Shundan, 23 million gektari sahro yerlarida joylashgan yaylovlardir, 0,7 million gektari lalmi haydaladigan, 4,3 million gektari esa sug'oriladigan yerlarni tashkil etib, bu 15 foiz hududni o'z ichiga oladi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining 95 foizi ana shu toifaga kiradigan yerlardan olinadi.

O'zbekiston Respublikasida yer bilan bog'liq munosabatlar O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, «Yer kodeksi»¹ va ana shu qonunlarga asoslanib chiqarilgan boshqa qonun va qonunosti hujjatlari bilan tartibga solinadi. Bunday hujjatlar jumlasiga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining tegishli qaror hamda buyruqlari kiradi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998, 5–6-sonlar, 82-modda.

Shuningdek, yer bilan bogʻliq munosabatlarni tartibga solishda Oʻzbekiston Respublikasining «Qishloq xoʻjaligi kooperativi (shirkat xoʻjaligi)»¹, «Dehqon xoʻjaligi»², «Fermer xoʻjaligi»³ toʻgʻrisidagi Qonunlari hamda Oʻzbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi, Maʼmuriy huquqbuzarlik toʻgʻrisidagi Kodeks, Soliq kodeksi va boshqa qonunlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Taʼkidlash joizki, Oʻzbekiston Respublikasining yerdan foydalanish va muhofaza qilish bilan bogʻliq suv, oʻrmon, togʻ-konga taalluqli munosabatlari, shuningdek, oʻsimlik va hayvonot dunyosi, atmosfera havosidan foydalanish va ularni muhofaza qilish bilan bogʻliq boshqa maxsus qonunlari bilan ham tartibga solinadi.

Demak, Oʻzbekiston Respublikasi qonunlariga asosan, yer umummilliy boylik, Oʻzbekiston Respublikasi xalqi hayoti, faoliyati va farovonligining asosi sifatida undan oqilona foydalanish zarur va u davlat tomonidan muhofaza qilinadi.

«Yer toʻgʻrisida»gi Qonun hujjatlarining asosiy vazifalari hozirgi va kelajak avlodlarning manfaatlarini koʻzlab, yerdan ilmiy asoslangan tarzda, oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishni, tuproq unumdorligini tiklash va oshirishni, tabiiy muhitni asrash va yaxshilashni, xoʻjalik yuritishning barcha shakllarini teng huquqlilik asosida rivojlantirish uchun sharoit yaratishni, yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga boʻlgan huquqlarini himoya qilishni taʼminlash maqsadida yer munosabatlarini tartibga solishdan, shuningdek, bu sohada qonuniylikni mustahkamlashdan iboratdir.

Oʻzbekiston Respublikasida yer resurslaridan oqilona foydalanish va uni huquqiy-ekologik muhofaza qilishning konstitutsiyaviy talabi va asosiy prinsiplari «Yer kodeksi»da oʻz ifodasini topgan. Jumladan, 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan «Yer kodeksi»ning 2-moddasiga koʻra, «Yer toʻgʻrisida»gi qonun hujjatlari quyidagi asosiy prinsiplarga asoslanadi:

- eng muhim tabiiy resurs, fuqarolar hayotiy faoliyatining asosi tariqasida yer fondini asrash, tuproq sifatini yaxshilash hamda uning unumdorligini oshirish;
- yerlardan oqilona, samarali va belgilangan maqsadda foydalanishni taʼminlash;

¹ Oʻsha manba, 84-modda.

² Oʻsha manba, 88-modda.

³ Oʻsha manba, 86-modda.

– qishloq xo‘jaligi uchun mo‘ljallangan yerlarning, eng avvalo, sug‘oriladigan yerlarning alohida muhofaza etilishini, kengaytirib borilishini hamda ulardan qat’iy belgilangan maqsadda foydalanishni ta’minlash;

– qishloq xo‘jaligi yerlarining unumdorligini oshirish, yerlarning meiorativ holatini yaxshilash hamda yerlarni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirishni davlat yo‘li bilan va boshqa tarzda qo‘llab-quvvatlash;

– yerga va butun atrof tabiiy muhitga zarar yetkazilishining oldini olish, ekologik xavfsizlikni ta’minlash;

– yerga egalik qilish va undan foydalanish shakllarining xilma-xilligi, yer munosabatlari ishtirokchilarining teng huquqliligini ta’minlash hamda ularning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya etish;

– yerdan foydalanganlik uchun haq to‘lash;

– yerlarning holati haqidagi axborotning to‘liq bo‘lishini hamda undan erkin foydalanishga yo‘l qo‘yilishini ta’minlash.

10.3. Yagona davlat yer fondi, uning tarkibi va ekologik-huquqiy ahamiyati

O‘zbekiston Respublikasining yer resurslari boy va o‘ziga xos xususiyatga egadir. Ekologik huquqda mamlakatimizning yer fondi toifalarini o‘rganish ham katta ahamiyat kasb etadi.

Yagona davlat yer fondi toifalarga bo‘linishining huquqiy holati O‘zbekiston Respublikasining «Yer kodeksi»da ko‘rsatilgan¹. Zero, yer fondining huquqiy asosi mazkur qonunning 2-bob, 8-10-moddalarida aniq o‘z aksini topgan.

Jumladan, O‘zbekiston Respublikasida yer fondi yerlardan foydalanishning asosiy maqsadiga ko‘ra quyidagi toifalarga bo‘linadi:

1) qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar – qishloq xo‘jaligi ehtiyojlari uchun berilgan yoki ana shu maqsadga mo‘ljallangan yerlardan iborat. Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar sug‘oriladigan va sug‘orilmaydigan (lalmi) yerlar, haydaladigan yerlar, pichanzorlar, yaylovlar, ko‘p yillik mevali dov-daraxtlar va tokzorlar egallagan yerlarga bo‘linadi;

2) aholi punktlarining (shahar, posyolkalar va qishloq aholi punktlarining) yerlari – shaharlar va posyolkalar, shuningdek, qishloq aholi punktlari chegarasi doirasidagi yerlar;

3) sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo‘ljall-

¹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998. 5-6-sonlar, 82-modda.

langan yerlar – ko'rsatilgan maqsadlarda foydalanish uchun yuridik shaxslarga berilgan yerlar;

4) tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar – alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar egallagan, tabiiy davolash omillariga ega bo'lgan yerlar, shuningdek, ommaviy dam olish va turizm uchun foydalaniladigan yerlar;

5) tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar – moddiy-madaniy obyektlari joylashgan yerlar;

6) o'rmon fondi yerlari – o'rmon bilan qoplangan, shuningdek, o'rmon bilan qoplanmagan bo'lsa ham, o'rmon xo'jaligi ehtiyojlari uchun berilgan yerlar;

7) suv fondi yerlari – suv obyektlari, suv xo'jaligi inshootlari egallagan yerlar va suv obyektlarining qirg'oqlari bo'ylab ajratilgan mintaqadagi yerlar;

8) zaxira yerlar (8-modda).

Hayot rivojlanishi va amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ba'zi hollarda qonunda belgilangan yer toifalari boshqasiga o'tkazilishi ham mumkin.

Mazkur holat amaldagi «Yer kodeksi»ning 9-moddasi talablari asosida hamda talab darajasida belgilab qo'yilgan huquqiy normalarga to'la mos kelishi va javob berishi lozim. Yerlardan asosiy foydalanish **maqsadi** – yerlardan yer kadastr hujjatlarida aks ettiriladigan aniq maqsadlarni ko'zlab foydalanishning qonun hujjatlarida belgilangan tartibi va shartlaridir.

Yerlarni yer fondining bir toifasidan boshqasiga o'tkazish yerlardan asosiy foydalanish maqsadi o'zgargan taqdirda amalga oshiriladi.

Yerlarni yer fondi toifalariga bo'lish, bir toifadan boshqasiga o'tkazish yerga egalik qilishga va uni foydalanishga berish huquqiga ega bo'lgan organlar tomonidan amalga oshiriladi.

Yer fondining toifasi yerni egalik qilishga va foydalanishga berish huquqiga ega bo'lgan organlar tomonidan qabul qilinadigan yer uchastkalarini berish to'g'risidagi qarorlarda, yerga egalik qilish va yerdan foydalanish huquqini tasdiqlovchi guvohnomalarda, shartnomalarda, boshqa hujjatlarda, davlat yer kadastr hujjatlarida, yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarni davlat ro'yxatiga olish hujjatlarida ko'rsatiladi.

Yerlarni bir toifadan boshqasiga o'tkazishning belgilangan tartibini buzish bunday o'tkazish ishlarini g'ayriqonuniy deb va ular asosida tuzilgan yer uchastkalariga doir bitimlarni haqiqiy emas deb topishga, shuningdek, yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarni davlat ro'yxatiga olishni rad etishga asos bo'la oladi.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi, «Yer kodeksi»ga asosan, yer uchastkasi – yer fondining qayd etilgan chegaraga, maydonga, joylashish manziliga, huquqiy rejimga hamda yer uchastkasiga bo'lgan huquqlarning davlat yer kadastrida va davlat ro'yxatiga olish hujjatlarida aks ettiriladigan boshqa xususiyatlariga ega bo'lgan qismidir.

Yer uchastkasining chegarasi rejalarda (chizmalarda) qayd etiladi va naturada (joyning o'zida) belgilanadi. Yer uchastkasining maydoni naturada (joyning o'zida) chegara belgilanganidan keyin aniqlanadi.

Yer uchastkasi bo'linadigan va bo'linmaydigan bo'lishi mumkin.

O'zining asosiy foydalanish maqsadini o'zgartirmagan va yong'inga qarshi, sanitariya, ekologiyaga oid, shaharsozlik hamda boshqa majburiy normalar va qoidalarni buzmaganda qismlarga bo'lish mumkin bo'lgan va bu ish amalga oshirilganidan keyin hosil bo'lgan qismlarning har biri **mustaqil yer uchastkasi** hisoblanadi.

Foydalanish maqsadiga ko'ra mustaqil yer uchastkalariga bo'linishi mumkin bo'lmagan yer uchastkasi bo'linmaydigan yer uchastkasi hisoblanadi.

Yuqoridagi yer fondi toifalarining o'z nomi va foydalanish xususiyatidan ko'rinib turibdiki, har bir yer fondi toifasining hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy ahamiyati kattadir.

Xullas, har bir yer fondi toifalaridan qonunda belgilangan tartibda, o'z maqsadi yo'lida oqilona foydalanilishi va huquqiy-ekologik muhofaza qilinishi maqsadga muvofiqdir.

10.4. Yerga nisbatan mulk huquqi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida yerga nisbatan mulkchilik o'ta muhim siyosiy, iqtisodiy hamda huquqiy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, iqtisodiy taraqqiyotning amalga oshishi ko'p jihatdan yerga nisbatan mulkchilik shakliga bog'liq bo'ladi.

Umuman olganda, yerga nisbatan davlat mulkchiligi yoxud xususiy mulkchilik belgilanishi mumkin. Hozirgi sharoitda ko'pchilik davlatlarning yerga oid qonunchiligida yerga nisbatan davlat mulkchiligi bilan birlga xususiy mulkchilik ham belgilangan.

O'zbekiston Respublikasida mazkur masalaga juda katta e'tibor berilgan. Jumladan, Respublika Konstitutsiyasining 55-moddasida «Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir», deb ko'rsatilgan.

Yer resurslariga nisbatan davlat mulki deylganda shuni tushunish lozimki, yer ustidan hukmronlikni, ya'ni uni tasarruf qilish huquqini faqat davlat amalga oshiradi.

Demak, davlat yerning egasi sifatida yer boyliklari ustida bo'ladigan hamma muammolarni hal etadi, ya'ni faqat davlatgina yerni foydalanish uchun berishi, qaytarib olishi, yerdan foydalanish maqsadlarini belgilashi, yer tuzish ishlarini amalga oshirishi mumkin.

Yer xalq boyligi deganda undan shu hududda yashaydigan xalqlarning manfaatini ko'zlab foydalanilishi, agar yer maydonlarini boshqa davlatlarga berib yuborish, chegaralarni o'zgartirish zarurati tug'ilsa, buni xalqning fikrini inobatga olib yoki referendum o'tkazish orqali amalga oshirish shartligi tushuniladi.

Ta'kidlash joizki, xalq yerning bevosita egasi emas, ya'ni yer xalqning mulki hisoblanmaydi. U bu huquqni ma'lum davlat organlari orqali amalga oshiradi.

Mamlakatimizda, 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 5-moddasida ham tabiiy resurslarga, jumladan, yerga nisbatan mulkchilik belgilangan.

Ta'kidlanganidek, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidir.

Tabiiy resurslarni berish, ulardan foydalanish hamda ularni muhofaza qilishning shartlari va tartibi O'zbekiston Respublikasining qonunlari bilan belgilanadi.

Mazkur masala amaldagi «Yer kodeksi»ning 16-moddasida esa quyidagicha o'z ifodasini topgan.

Yer davlat mulki – umummilliy boylikdir, undan oqilona foydalanish zarur, u davlat tomonidan muhofaza etiladi hamda oldi-sotdi qilinmaydi, ayirboshlanmaydi, hadya etilmaydi, garovga qo'yilmaydi, O'zbekiston Respublikasining qonunlarida belgilangan hollar bundan mustasno.

Yuridik shaxslar «Yer kodeksi» va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq, yerga doimiy egalik qilish, undan doimiy muddatli (vaqtincha) foydalanish, ijaraga olish va mulk huquqi asosida yer uchastkalariga ega bo'lishlari mumkin.

Jismoniy shaxslar «Yer kodeksi» va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq, meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish, doimiy foydalanish, muddatli (vaqtincha) foydalanish, ijaraga olish va mulk huquqi asosida yer uchastkalariga ega bo'lishlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasining «Yer kodeksi»da yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqlari quyidagicha belgilangan:

Yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqi savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlari ular joylashgan yer uchastkalari bilan birga xususiylashtirilganda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda vujudga keladi.

Diplomatiya vakolatxonalari va ularga tenglashtirilgan, O'zbekiston Respublikasida akkreditatsiya qilingan xalqaro tashkilotlarning yer uchastkalariga mulk huquqi ularga o'zlari vakolatxona binosi sifatida foydalanayotgan imorat yoki imoratning qismlari, shu jumladan, vakolatxona boshlig'ining qarorgohi ular joylashgan yer uchastkalari bilan birga, shuningdek, mazkur vakolatxonalarning imoratlarini qurish uchun yer uchastkalari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda realizatsiya qilinganda vujudga keladi.

Chet ellik yuridik va jismoniy shaxslarning – diplomatik korpus xodimlarining, O'zbekiston Respublikasida akkreditatsiya qilingan matbuot vakillarining, firmalar, kompaniyalar va xalqaro tashkilotlar doimiy vakolatxonalari xodimlarining, chet el investitsiyasi ishtirokidagi korxonalarda doimiy asosda ishlovchi shaxslarning, shuningdek, respublikada doimiy istiqomat qiluvchi va yashash uchun guvohnomasi bo'lgan shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqi ularga uy-joy binolari shu binolar joylashgan yer uchastkalari bilan birga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda realizatsiya qilinganda vujudga keladi (18-modda).

Shuningdek, amaldagi yer qonunchiligida yer uchastkalariga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqi ham ko'rsatilgan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining fuqarolari:

- dehqon xo'jaligi yuritish uchun;
- yakka tartibda uy-joy qurish va uy-joyini obodonlashtirish uchun;
- jamoa bog'dorchiligi va uzumchiligini yuritish maqsadida meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish uchun yer uchastkasi olish huquqiga egadirlar.

Yer uchastkasiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa hollarda ham berilishi mumkin.

Fuqarolarning yer uchastkalariga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqi yer uchastkasiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini beruvchi davlat hujjati bilan tasdiqlanadi.

Yer uchastkasiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini beruvchi davlat hujjatining shakli, uni ro'yxatga olish va bunday hujjatni berish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

10.5. Yerdan foydalanish va muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi

Hozirgi sharoitda respublikamizda urbanizatsiya, ya'ni shaharlarning o'sishi va rivojlanishi tobora jadallashib bormoqda. Ba'zi joylarda shahar va sanoat qurilishi tabiiy sharoitning xususiyatlari to'la hisobga olinmay, keng ko'lamda olib borilayotganligi sababli ayrim shahar va tumanlarda tabiiy sharoit inson hayoti uchun zarur bo'lgan talablarga to'la javob berolmay qolmoqda. Shuning uchun ham respublikamizda sanoatning har qanday tarmog'ini joylashtirish va rivojlantirishda insonning hayot sharoiti (ekologik sharoit) muvozanatini buzmaslik uchun sanoat tarmoqlarining atrof-muhitga bo'lgan ta'sirini har tomonlama va chuqur o'rganish hamda tegishli tadbirlarni amalga oshirish lozim.

Shu sababli ham, yerdan foydalanish va muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvini olib borish o'ta muhim ahamiyatga egadir.

Amaldagi «Yer kodeksi»ning 4-moddasiga asosan, yer munosabatlarini tartibga solish sohasida Vazirlar Mahkamasining vakolatlari ko'rsatilgan.

Yer munosabatlarini tartibga solish sohasida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining vakolatlari quyidagilar kiradi:

- yerlardan oqilona foydalanish hamda ularni muhofaza qilish sohasidagi yagona davlat siyosatini amalga oshirish;

- ushbu Kodekga, boshqa qonun hujjatlariga muvofiq yer munosabatlarini tartibga solish to'g'risidagi normativ hujjatlarni qabul qilish;

- tuproq unumdorligini oshirish, yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish yuzasidan davlat dasturlarini tasdiqlash;

- qishloq xo'jaligining tabiiy moslashuvi jihatidan yerlarni rayonlashtirish, yer tuzishni, yer monitoringi o'tkazilishini va davlat yer kadastri yuritilishini tashkil etish;

- davlat mulkidagi yerlarni tasarruf etish;

- yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilishda vazirliklar hamda idoralarning faoliyatini muvofiqlashtirish;

- yerga egalik qilish va undan foydalanish, shuningdek, yer uchastkasini ijaraga olish huquqlari hamda yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqini belgilangan tartibda ushbu Kodeksning 36-moddasiga muvofiq bekor qilish;

– yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini tashkil etish;

– yer munosabatlarini tartibga solish sohasida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining vakolatlariga kiradigan boshqa masalalarni hal qilish.

Shuningdek, amaldagi yer qonunchiligida («Yer kodeksi», 5-modda) yer munosabatlarini tartibga solish sohasida viloyatlar, Toshkent shahar davlat hokimiyati organlarining vakolatlari ham aniq o'z ifodasini topgan.

«Yer kodeksi»ga asosan ularning vakolatlari quyidagilardan iborat:

– tuproq unumdorligini oshirish, yerlardan oqilona foydalanish hamda ularni muhofaza qilish bo'yicha hududiy dasturlar ishlab chiqish va amalga oshirish;

– yer resurslaridan belgilangan maqsadda, oqilona va samarali foydalanish, yerlarni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshirish;

– yer tuzishni, yer monitoringi o'tkazilishini va davlat yer kadastri yuritilishini tashkil etish;

– yuridik shaxslarga qishloq xo'jalik ehtiyojlari hamda boshqa davlat va jamoat ehtiyojlari uchun egalik qilishga, foydalanishga va ijaraga yer berish;

– o'lehamidan qat'iy nazar, barcha yerlarni olib qo'yish, alohida qimmatga ega bo'lgan unumdor sug'oriladigan yerlar, tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar va tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar, shahar atrofi yerlari va shaharlarning yashil zonalarini yerlari, ilmiy-tadqiqot tashkilotlari va o'quv yurtlarining tajriba maydonlari, o'rmon o'simliklari bilan qoplangan yerlar bundan mustasno;

– diplomatiya vakolatxonalari hamda ularga tenglashtirilgan, O'zbekiston Respublikasida akkreditatsiya qilingan xalqaro tashkilotlarga mazkur vakolatxonalarning binolarini, shu jumladan, vakolatxona boshlig'i qarorgohini qurish uchun yer uchastkalarini mulk etib realizatsiya qilish;

– yerga egalik qilish va undan foydalanish, shuningdek, yer uchastkasini ijaraga olish huquqlarini hamda yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqini belgilangan tartibda ushbu Kodeksning 36-moddasiga muvofiq bekor qilish;

– yer munosabatlarini tartibga solish sohasida viloyatlar, Toshkent shahar davlat hokimiyati organlarining vakolatlariga kiradigan boshqa masalalarni hal qilish.

Qonunchilikda («Yer kodeksi», 6-modda) yer munosabatlarini tartibga solish sohasida tumanlar davlat hokimiyati organlarining vakolatlari ko'rsa-

tilishi ham katta ahamiyat kasb etadi. Jumladan, yer munosabatlarini tartibga solish sohasida quyidagilar davlat hokimiyati tuman organlarining vakolatlariga kiradi:

- tuproq unumdorligini oshirish, yerlardan oqilona va samarali foydalanish va ularni muhofaza qilish tadbirlarini ishlab chiqish hamda amalga oshirish;

- yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshirish;

- fuqarolarga, yuridik shaxslarga egalik qilishga, foydalanishga va ijaraga yer berish, shuningdek, tubdan yaxshilash ishlari amalga oshirilgan sug'oriladigan yerlar, pichanzorlar va yaylovlardan, tabiatni muhofaza qilish maqsadlariga mo'ljallangan yerlardan tashqari yerlarni, o'rmon o'simliklari bilan qoplangan yerlardan tashqari o'rmon fondi yerlarini, san'at, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlar uchun mo'ljallangan yerlarni, suv fondi yerlarini olib qo'yish – har bir yer egasiga va yerdan foydalanuvchiga o'n gektargacha o'lchamda;

- fuqarolarga fermer xo'jaligi yuritish uchun yerlarni ijaraga berish;

- fuqarolarga, yuridik shaxslarga zaxira yerlaridan yer uchastkasining o'lchamidan qat'iy nazar, egalik qilishga, foydalanishga va ijaraga yer berish;

- yer uchastkalarini savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlari bilan birgalikda yuridik va jismoniy shaxslarga mulk etib realizatsiya qilish;

- yer uchastkalariga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini kim oshdi savdosi asosida fuqarolarga realizatsiya qilish;

- yer tuzishni, yer monitoringi o'tkazilishini va davlat yer kadastri yuritilishini tashkil etish;

- yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarni, yer ijaraga berish shartnomalarini, shuningdek, servitutlar to'g'risidagi kelishuvlarni davlat ro'yxatiga olish;

- yerga egalik qilish va undan foydalanish, shuningdek, yer uchastkasini ijaraga olish huquqlarini hamda yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqini belgilangan tartibda «Yer kodeksi»ning 36-moddasiga muvofiq bekor qilish;

- qishloq xo'jaligi va o'rmon xo'jaligi korxonalari, muassasalari va tashkilotlari tashkil etilgan, qayta tashkil etilgan va tugatilgan hollarda, ularning yerga egalik qilish va yerdan foydalanishi masalalarini hal etish;

- yer munosabatlarini tartibga solish sohasida shaharlar davlat hokimiyati organlarining vakolatlariga kiradigan boshqa masalalarni hal qilish.

Shuningdek, «Yer kodeksi»da shaharlar davlat hokimiyati organlarining yer munosabatlarini tartibga solish sohasidagi vakolatlari ham yetarli asosda ko'rsatilgan. Zero, «Yer kodeksi»ning 7-moddasiga asosan yer munosabatlarini tartibga solish sohasida quyidagilar davlat hokimiyati shahar organlarining vakolatlariga kiradi:

- yerlardan oqilona va samarali foydalanish va ularni muhofaza qilish tadbirlarini ishlab chiqish hamda amalga oshirish;

- yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshirish;

- yer uchastkasining o'lchamidan qat'iy nazar, shahar chegarasi doirasida egalik qilishga, foydalanishga va ijaraga yer berish, shuningdek, yerni olib qo'yish, qishloq xo'jaligi va o'rmon xo'jaligi korxonalari muassasalari va tashkilotlarning yerlari bundan mustasno;

- yer uchastkalarini savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlari bilan birgalikda yuridik va jismoniy shaxslarga mulk etib realizatsiya qilish;

- yer uchastkalariga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini kim oshdi savdosi asosida fuqarolarga realizatsiya qilish;

- yer tuzishni, yer monitoringi o'tkazilishini va davlat yer kadastri yuritilishini tashkil etish;

- yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarni, yerni ijaraga berish shartnomalarini, shuningdek, servitutlar to'g'risidagi kelishuvlarni davlat ro'yxatiga olish;

- yerga egalik qilish va undan foydalanish, shuningdek, yer uchastkasini ijaraga olish huquqlarini hamda yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqini belgilangan tartibda ushbu Kodeksning 36-moddasiga muvofiq bekor qilish;

- yer munosabatlarini tartibga solish sohasida shaharlar davlat hokimiyati organlarining vakolatlariga kiradigan boshqa masalalarni hal qilish.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, ma'muriy-hududiy birliklarning chegaralarini joyning o'zida belgilashga doir materiallar, shuningdek, istiqbolga mo'ljallangan hamda loyihalash oldidan yer tuzish ishlariga doir boshqa materiallar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ko'rib chiqiladi va tasdiqlanadi.

Xo'jaliklararo va xo'jalik ichidagi yer tuzish loyihalari qishloq xo'jaligi hamda o'rmon xo'jaligi korxonalari, muassasalari va tashkilotlari mol-mulkining mulkdorlari yoki ular vakolat bergan organlar tomonidan ko'rib chiqiladi va qabul qilinadi, shuningdek, manfaatdor tashkilotlar bilan kelishiladi.

Xo'jaliklararo yer tuzish loyihalari viloyat hokimi tomonidan tasdiqlanadi. Yuridik va jismoniy shaxslarga yer ajratib berish loyihalari O'zbekis-

ton Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, viloyat, tuman va shahar hokimlari tomonidan tasdiqlanadi.

Qishloq xo'jaligi va o'rmon xo'jaligi korxonalari, muassasalari va tashkilotlarining ichki xo'jalik yer tuzish loyihalari tuman hokimi tomonidan tasdiqlanadi. Yer tuzish loyihalariga o'zgartishlar ushbu loyihalarni tasdiqlagan organlarning ruxsati bilan kiritiladi.

Yer tuzishni yer tuzish xizmati organlari davlat byudjeti mablag'lari hisobidan amalga oshiradi. Qishloq xo'jalik ekinzorlarini joylashtirish, yerlarni yaxshilash va muhofaza qilish, eroziyaga qarshi va melioratsiya tadbirlarini amalga oshirish borasidagi yer tuzish loyihalarini ishlab chiqish yuridik va jismoniy shaxslarning talablariga muvofiq ular hisobidan amalga oshirilishi mumkin.

Yerdan foydalanish va muhofaza qilish ustidan davlat boshqaruvini hamda nazoratini olib borishda yer monitoringining ham ahamiyati katta. O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 14-moddasiga asosan, yer monitoringini olib borish ham foydalidir. Ushbu moddaga ko'ra, yer monitoringi yer tarkibidagi o'zgarishlarni o'z vaqtida aniqlash, yerlarga baho berish, salbiy jarayonlarning oldini olish va oqibatlarini tugatish uchun yer fondining holatini kuzatib turish tizimidan iboratdir.

Davlat yer kadastrini yuritish, yerdan foydalanish, yer tuzishni, yer fondidan belgilangan maqsadda va oqilona foydalanish ustidan davlat nazoratini amalga oshirish, yerlarni muhofaza qilishni axborot bilan ta'minlash kabi ishlar yer monitoringi asosida amalga oshiriladi.

Yer monitoringini o'tkazish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Yerdan foydalanish va muhofaza etishni boshqarishda O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining alohida o'rni bor. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi yerdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish, sohada davlat nazoratini olib borish, tabiatni muhofaza etish to'g'risidagi amaldagi qonunlarga rioya qilish, bu borada chiqarilgan Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari bajarilishini nazorat etish va shu kabi boshqa vazifalarni amalga oshiradi.

Shunisi e'tiborliki, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan chiqarilgan qarorlar va boshqa majburiy tusga ega bo'lgan ko'rsatmalar joylardagi barcha tashkilotlar uchun bajarilishi majburiydir.

Yer resurslaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishda O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr davlat qo'mitasi («Yergeodezkadastr») alohida o'rin tutadi.

Ma'lumki, yer fondi tarkibiga o'rmon fondi yerlari ham kiritilgan bo'lib, bu yerlarni boshqarish O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi («Yergeodezkadastr») zimmasiga yuklatilgan.

Shuni aytish kerakki, yer boyliklaridan oqilona va samarali, davlat va xalq manfaatlariga to'la javob beradigan tarzda foydalanish juda murakkab vazifadir. Bu vazifa aniq va izchil bajarishni talab etadi. Shu paytgacha yer resurslarini tasarruf etish xalq deputatlari Kengashlari, hokimliklar tomonidan, ulardan foydalanishni boshqarishning tashkiliy masalalari esa Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining tegishli bo'linmalari tomonidan amalga oshirib kelindi. Ushbu davlat organlari zimmasiga yerdan foydalanishni amalga oshirishdan boshqa vazifalar ham yuklatilgan bo'lib, ushbu organlar yerdan foydalanishda tashkiliy-boshqaruv ishlari bilan bevosita shug'ullanmaydilar. Bu esa yerdan foydalanishda ko'zlangan maqsadlarning har doim ham amalga oshmasligiga sabab bo'ladi. Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, bozor iqtisodiyoti talablari har bir gektar yerdan o'z tabiiy-iqlimiy, hosildorlik darajasidan, davlat va jamoat manfaatlaridan kelib chiqib, ilmiy asosda aniq maqsad bilan oqilona foydalanishni taqozo etadi.

Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 24-iyuldagi «O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida»gi farmoni e'lon qilindi. Farmonga ko'ra, Yer resurslari davlat qo'mitasi zimmasiga O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksi qoidalarini ro'yobga chiqarish, yerga oid munosabatlar sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshirish, yer resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish va yer fondlaridan oqilona foydalanishni ta'minlash vazifalari yuklatilgan.

Shu bilan birga, Yer qonunchiligiga rioya etishni nazorat qilish, yerdan foydalanishni yaxshilash Yer resurslari davlat qo'mitasining asosiy vazifalari etib belgilandi. Tuproq unumdorligini saqlash, oshirish, yer tuzishni tashkil etish, yer resurslariga beriladigan bahoni hisobga olishni takomillashtirish, yer fondining holatini kuzatib borish, tuproqdagi o'zgarishlarni o'z vaqtida aniqlash, yerlarni baholash, yerga salbiy ta'sir o'tkazish jaryonlari oqibatlarining oldini olish va bartaraf qilish maqsadida yerlar monitoringini amalga oshirish, davlat yer kadastrini tashkil etish va yuritish, yerga bo'lgan huquqni ro'yxatga olish, davlat hokimiyati organlari, yuridik va jismoniy shaxslarni yerlarning tabiiy, xo'jalik va huquqiy holati, ularning toifalari, sifat xususiyatlari, yer uchastkalarining qayerda joylashganligi va hajmi, ularning yer egalari, yerdan foydalanuvchilar bo'yicha taqsimlanishi to'g'risidagi ma'lumotlar va hujjatlar bilan ta'minlash, yer-

dan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini tashkil qilish va amalga oshirish, yer qonunlari buzilishini bartaraf etish va aybdor shaxslarni javobgarlikka tortish yuzasidan o'z vaqtida choralar ko'rish kabilar ham shunday vazifalar qilib belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi («Yergeodezkadast») yerga oid munosabatlarni tartibga solish, yer tuzish, yer monitoringini amalga oshirish, davlat yer kadastrini yuritish hamda yerlardan foydalanishni nazorat qilish va ularni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvini amalga oshiruvchi organ hisoblanib, Vazirlar Mahkamasi oldida hisobot beradi. Yer resurslari davlat qo'mitasi bo'linmalari viloyatlar va Qoraqalpog'iston Respublikasidagi yer resurslari davlat qo'mitasiga bo'ysunadilar hamda Qoraqalpog'iston Respublika Vazirlar Kengashiga va viloyat hokimlariga hisobot beradi.

10.7. Yerdan foydalanish hamda uni ekologik muhofaza qilish ustidan nazorat olib borish tartibi

Yerdan foydalanish hamda uni ekologik muhofaza qilish ustidan nazorat olib borish yer resurslaridan oqilona foydalanish, yer to'g'risidagi qonunlarga rioya qilish va yer sohasidagi ayrim huquqbuzarliklarning oldini olishga yordam beradi.

Yerdan foydalanish hamda uni ekologik muhofaza qilish masalasi «Yer kodeksi»ning 84-moddasida batafsil ko'rsatilgan bo'lib, bu boradagi talablar quyidagicha ifodalangan.

Yerlardan foydalanish hamda ularni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini mahalliy davlat hokimiyati organi, shuningdek, maxsus vakolatga ega bo'lgan davlat organlari amalga oshiradilar.

Yerlardan oqilona foydalanish hamda ularni muhofaza qilish ustidan nazoratni posyolka, qishloq va ovul fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari o'z vakolatlari doirasida amalga oshiradilar.

Tabiatni muhofaza qilish jamiyatlari, ilmiy jamiyatlar va boshqa jamoat birlashmalari, shuningdek, fuqarolar yerlardan foydalanish hamda ularni muhofaza qilish ustidan nazoratni amalga oshirishda davlat organlariga va posyolka, qishloq, ovul fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlariga ko'maklashadilar.

Yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish ustidan nazoratni amalga oshirishning asosiy vazifalari yuridik va jismoniy shaxslar, davlat boshqaruv organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qonun hujjatlari talablariga rioya etishlarini ta'minlashdan iboratdir.

Shuningdek, yerdan foydalanish hamda ularni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshiruvchi davlat organlari o'z vakolatlari doirasida quyidagi huquqlarga ega bo'ladilar:

- yerlardan oqilona foydalanish hamda ularni muhofaza qilish masalalari yuzasidan tekshiruvlar o'tkazish, mazkur masalalar bo'yicha barcha zarur hujjatlarni va materiallarni olish, tuproqning kadastr ma'lumotlariga mosligini aniqlash maqsadida tuproqni tekshirish;

- yer to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilishining sabablari va bunga olib kelgan shart-sharoitlarni bartaraf etishga qaratilgan, barcha yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishi shart bo'lgan ko'rsatmalar (yozma buyruqlar) berish;

- aybdor mansabdor shaxslar va fuqarolarni ma'muriy javobgarlikka tortish, yer to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilishi tufayli yetkazilgan zararining o'rnini qoplash bo'yicha da'volar taqdim etish, aybdor shaxslarni javobgarlikka tortish uchun tegishli korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga hamda huquqni muhofaza qilish organlariga taqdimnomalar yuborish;

- yer to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun yer uchastkalarini olib qo'yish, shu jumladan, yerlarni ijaraga berish shartnomalarini muddatidan oldin bekor qilish haqidagi, shuningdek, yerlardan foydalanishni cheklash va to'xtatib qo'yishga doir materiallarni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga, mahalliy davlat hokimiyati organlariga hamda posyolka, qishloq va ovul fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlariga taqdim etish;

- yerlardan foydalanish hamda ularni muhofaza qilish masalalari bo'yicha yuridik va jismoniy shaxslardan zarur axborotlar olish, mazkur masalalar yuzasidan davlat organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar rahbarlarining hisobotlari va axborotlarini eshitish;

- yerlardan foydalanish hamda ularni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini olib borish ishlarida qatnashish uchun mutaxassislarni belgilangan tartibda jalb qilish.

Yerlardan foydalanish hamda ularni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshiruvchi davlat organlari va mansabdor shaxslar:

- yer uchastkalaridan belgilangan maqsadda foydalanilishini, yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va ijarachilar tomonidan yerlarni muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini belgilangan tartibda tekshirishlari;

- yo'l qo'yilayotgan kamchiliklarni bartaraf etish hamda aybdor shaxslarni javobgarlikka tortish yuzasidan o'z vaqtida choralar ko'rishlari;

– yerlardan oqilona foydalanish hamda ularni muhofaza qilish bilan bog‘liq tadbirlar yuzasidan o‘z vakolatlari doirasida ko‘rsatmalar berishlari shart.

Yuridik va jismoniy shaxslarning yerlardan foydalanish hamda ularni muhofaza qilish borasidagi faoliyati bir yilda ko‘pi bilan bir marta tekshirilishi mumkin. Agar tegishli organ yerlardan oqilona foydalanmaslik va ularni muhofaza qilmaslik sabablarini bartaraf etish yuzasidan ko‘rsatmalar bergan bo‘lsa, u belgilangan muddatda mazkur tadbirlarni tekshirishga haqlidir.

Yerlardan foydalanish hamda ularni muhofaza qilish ustidan nazoratni amalga oshiruvchi organlar va mansabdor shaxslar o‘z faoliyatlarining to‘g‘ri tashkil etilishi va amalga oshirilishi uchun qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo‘ladilar («Yer kodeksi»ning 85-moddasi).

10.7. Yerlardan foydalanish huquqining paydo bo‘lishi va bekor qilinishi asoslari

Yer uchastkalari yuridik va jismoniy shaxslarga doimiy va muddatli (vaqtincha) egalik qilishga hamda ulardan doimiy va muddatli (vaqtincha) foydalanishga berilishi mumkin.

Yer uchastkalari korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga qishloq va o‘rmon xo‘jaligi yuritish uchun, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda esa boshqa maqsadlar uchun ham doimiy egalik qilishga beriladi.

Doimiy yoki muddatli (vaqtincha) foydalanish uchun yer uchastkalari:

- O‘zbekiston Respublikasining fuqarolariga;
- sanoat, transport hamda qishloq xo‘jaligiga oid bo‘lmagan boshqa korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga;
- chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarga, xalqaro birlashmalar va tashkilotlarga;
- chet ellik yuridik va jismoniy shaxslarga beriladi.

Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda yer uchastkalari foydalanish uchun boshqa tashkilotlar va shaxslarga ham beriladi.

Yer uchastkasiga doimiy egalik qilish huquqi yer uchastkasidan doimiy foydalanish huquqini beruvchi davlat hujjati bilan tasdiqlanadi.

Davlat hujjatlarining shakllari, ularni ro‘yxatga olish va bunday hujjatlarni berish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Yer uchastkalaridan muddatli foydalanish qisqa muddatli – uch yilgacha va uzoq muddatli – uch yildan o‘n yilgacha bo‘lishi mumkin. Ishlab chiqarish zaruriyati taqozo etganda bu muddatlar tegishlicha qisqa muddat-

li yoki uzoq muddatli vaqtincha foydalanish muddatlaridan ortiq bo'lmagan davrga uzaytirilishi mumkin. Yer uchastkalaridan vaqtincha foydalanish muddatlarini uzaytirish shu uchastkalarni bergan organlar tomonidan amalga oshiriladi.

Yaylov chorvachiligi uchun yer uchastkalari qishloq xo'jaligi korxonalari, muassasalari va tashkilotlariga yigirma besh yilgacha muddatga berilishi mumkin.

Mazkur holatlar O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi»ning 20-moddasida o'z ifodasini topgan.

Ta'kidlash joizki, yer uchastkalarini egalik qilish va foydalanish uchun berish (realizatsiya qilish) ham katta ahamiyatga egadir va uning huquqiy holati amaldagi yer qonunchiligiga asosan quyidagicha ko'rsatilgan.

Yer uchastkalarini egalik qilish va foydalanish uchun berish (realizatsiya qilish) yer ajratish tariqasida amalga oshiriladi.

Yer uchastkalarini ajratib berish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, viloyatlar, Toshkent shahri, tumanlar, shaharlar hokimlari tomonidan qonun hujjatlarida belgilanadigan tartibda amalga oshiriladi.

Egalikdagi yoki foydalanishdagi yer uchastkasini boshqa shaxslarga berish (realizatsiya qilish) faqat shu uchastka belgilangan tartibda olib qo'yilganidan keyin amalga oshiriladi.

Sanoat korxonalari, temir yo'llar va avtomobil yo'llari, aloqa va elektr uzatish tarmoqlari, magistral quvuro'tkazgichlar qurish uchun, shuningdek, qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lmagan boshqa ehtiyojlar uchun qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan yerlar yoki qishloq xo'jaligining sifati yomon yerlari beriladi (realizatsiya qilinadi). O'rmon fondiga qarashli yerlardan mazkur maqsadlar uchun yer uchastkalari berish (realizatsiya qilish) asosan o'rmon bilan qoplanmagan maydonlar yoki buta va arzon dov-daraxtlar bilan qoplangan maydonlar hisobidan amalga oshiriladi.

Yer tuzish xizmati organlari berilgan (realizatsiya qilingan) yer uchastkasining chegaralarini naturada (joyning o'zida) belgilagunlariga va yerga egalik qilish yoki undan foydalanish huquqini tasdiqlaydigan hujjatlar berilguniga qadar ana shu uchastkaga egalik qilish va undan foydalanishga kirishish taqiqlanadi.

Yer uchastkalarini egalik qilish va foydalanish uchun berish (realizatsiya qilish) tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi («Yer kodeksi», 23-modda).

Shuni alohida qayd etish lozimki, yer uchastkasiga bo'lgan huquq vujudga kelishi bilan ular tegishli tasdiqlovchi yuridik hujjat bilan asoslantirilishi kerak.

Yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkasiga bo'lgan huquqi joyning o'zida chegaralar belgilanganidan, yer uchastkalarining rejalari (chizmalari) va tavsiflari tuzilib, yer uchastkalariga bo'lgan huquqini tasdiqlovchi hujjatlar davlat ro'yxatiga olinganidan keyin vujudga keladi.

Yer uchastkasiga bo'lgan huquqni tasdiqlovchi hujjatlar quyidagilardan iboratdir:

- yer uchastkasiga doimiy egalik qilish huquqini beruvchi davlat hujjati;

- yer uchastkasidan doimiy foydalanish huquqini beruvchi davlat hujjati;

- yer uchastkasiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini beruvchi davlat hujjati;

- yer uchastkasiga bo'lgan mulk huquqini beruvchi davlat orderi, yer uchastkasi ijarasi shartnomasi yoki yer uchastkasidan muddatli foydalanish shartnomasi yer uchastkasiga bo'lgan huquqni tasdiqlovchi hujjatlardir.

Bu hujjatlarda yer uchastkasi qaysi huquqqa asosan berilayotganligi, yer uchastkasidan foydalanishning belgilangan maqsadi, uni o'zlashtirish muddatlari, yer uchastkasini saqlash vazifalari va servitutlar ko'rsatiladi.

Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, qonunchilikka asosan, yer uchastkalarini egalik qilishga, foydalanishga va ijaraga berish (realizatsiya qilish) masalalarini ko'rib chiqish uchun mahalliy davlat hokimiyati organlari huzurida hokimlar boshchiligidagi doimiy ishlaydigan komissiyalar tuzilib, ular tarkibiga davlat kadastri va yer tuzish xizmati, tabiatni muhofaza qilish, arxitektura, sanitariya-epidemiologiya xizmati organlari, fuqarolar yig'inlarining vakillari va boshqa shaxslar kiritiladi.

O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi»ning 36-moddasiga binoan yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarning bekor qilinish hollari ham aniq o'z ifodasini topgan.

Unga asosan, butun yer uchastkasiga yoki uning bir qismiga egalik qilish huquqi yoxud undan doimiy yoki muddatli foydalanish huquqi, shuningdek, yer uchastkasini ijaraga olish huquqi quyidagi hollarda bekor qilinadi:

- 1) yer uchastkasidan ixtiyoriy voz kechilganda;
- 2) yer uchastkasiga berilgan muddat tugaganda;
- 3) yuridik shaxs tugatilganda;
- 4) yerlarni ijaraga olish shartnomasi bekor qilinganda yoki bekor bo'lganda;

- 5) xizmatda foydalanish uchun chek yer berib qo'yishga asos bo'lgan mehnatga oid munosabatlar bekor bo'lganda, agar qonun hujjatlarida boshqacha hol nazarda tutilmagan bo'lsa;

6) yer uchastkasidan belgilanganidan boshqa maqsadlarda foydalanilganida;

7) yer uchastkasidan oqilona foydalanilmaganda, bu qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar uchun hosildorlik darajasi uch yil mobaynida normativdan (kadastr bahosiga ko'ra) past bo'lishida ifodalanganda;

8) yer uchastkasidan tuproq unumdorligi pasayishiga, uning kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslanishiga, ekologik vaziyatning yomonlashuviga olib keladigan usullar bilan foydalanilgan taqdirda;

9) qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarda yer solig'i shuningdek, ijaraga olish shartnomasida belgilangan muddatlarda ijara haqi muntazam to'lanmay kelinganda;

10) qishloq xo'jaligi ehtiyojlari uchun berib qo'yilgan yer uchastkasidan bir yil mobaynida va qishloq xo'jaligi sohasiga taalluqli bo'lmagan ehtiyojlar uchun berib qo'yilgan yer uchastkasidan ikki yil mobaynida foydalanilmaganida;

11) meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini beruvchi order kim oshdi savdosi asosida sotib olinganidan keyin yer uchastkasidan ikki yil mobaynida foydalanilmaganida, yer uchastkasiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqi garovda bo'lgan taqdirda esa, garov shartnomasi muddati mobaynida foydalanilmaganida foydalanilmayotgan yer uchastkalari avvalgi egalardan ular to'lagan qiymati qoplangan holda;

12) yer uchastkasi «Yer kodeksi»da nazarda tutilgan tartibda olib qo'yiladi.

Qonun hujjatlarida yer uchastkalariga egalik qilish huquqi, yer uchastkalaridan doimiy foydalanish huquqi va yer uchastkalarini ijaraga olish huquqini bekor qilishning boshqa hollari ham nazarda tutilishi mumkin.

Yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqi quyidagi hollarda bekor qilinadi:

1) savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlari, shuningdek, uy-joy binolari va boshqa binolar yoki binolarning bir qismi shu binolar joylashgan yer uchastkalari bilan birga sotilganda;

2) davlat va jamoat ehtiyojlari uchun savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlari, shuningdek, uy-joy binolari va boshqa binolar yoki binolarning bir qismi ular joylashgan yer uchastkalari bilan birgalikda qayta sotib olinganda;

3) qonunda belgilangan hollarda savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlari, shuningdek, uy-joy binolari va boshqa imoratlar yoki imoratlarning bir qismi ular joylashgan yer uchastkalari bilan birga musodara etilganda.

«Yer kodeksi» 36-moddasining birinchi qismi 1–11-bandlarida va uchinchi qismi 2-bandida ko'rsatilgan hollarda yer uchastkasiga egalik qilish huquqini yoki yer uchastkasidan doimiy yoxud muddatli foydalanish huquqini, shuningdek, yer uchastkasini ijaraga olish huquqini va yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqini bekor qilish yer tuzish xizmati organlarining yoki yerdan foydalanish hamda uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshiruvchi organlarning taqdimnomasiga muvofiq huquqlar bekor qilinishining asoslari to'g'risidagi tasdiqlovchi hujjatlar bo'yicha tegishli-chi tumanlar, shaharlar, viloyatlar hokimlarining qarorlari yoki O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan amalga oshiriladi.

Yer uchastkalariga egalik qilish huquqini, yer uchastkalaridan doimiy yoki muddatli foydalanish huquqini, shuningdek, yer uchastkalarini ijaraga olish huquqini hamda yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqini bekor qilish haqidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining va mazkur mansabdor shaxslarning qarorlariga rozi bo'lmagan yuridik va jismoniy shaxslar bu qarorlar ustidan sud tartibida shikoyat qilishlari mumkin.

Yer uchastkalariga egalik qilish huquqi va yer uchastkalaridan doimiy yoki muddatli foydalanish huquqini, shuningdek, yer uchastkasini ijaraga olish huquqini hamda yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqini bekor qilish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Yer uchastkasining egalik qiluvchisi, foydalanuvchisi, ijarachisi hamda mulkdori yer uchastkasiga bo'lgan huquqlardan voz kechishidan yaqqol dalolat beruvchi xatti-harakatlar (chet elga jo'nab ketganlik, yer uchastkasidan belgilanganidan ko'proq muddat davomida foydalanmaslik) sodir etgan taqdirda, bu yer uchastkasi qonun hujjatlari bilan belgilangan tartibda egasiz mol-mulk tariqasida hisobga olinadi.

Yer uchastkasiga bo'lgan huquqlardan voz kechish mazkur yer uchastkasining egalik qiluvchisi, foydalanuvchisi, ijarachisi hamda mulkdori majburiyatlarining, yer uchastkasi boshqa shaxsga berilgunga qadar, biroq voz kechilgan paytdan yoki egasiz mol-mulk tariqasida davlat ro'yxatiga olingan kundan e'tiboran uzog'i bilan bir yil mobaynida bekor qilinishiga sabab bo'lmaydi.

10.8. Yerga egalik qiluvchilar va foydalanuvchilar, ijarachi va yer uchastkasi mulqdorining huquq va majburiyatlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir yer egasi, ijarachi va yerdan foydalanuvchilar yerdan oqilona foydalanishlari, uni muhofaza qilishlari

hamda yerdan foydalanish bilan bog'liq barcha ekologik talablarga rioya qilishlari lozim.

Ushbu masala O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi»ning 5-bobi, 39–42-moddalarida o'z aksini topgan. Mazkur qonunning 39-moddasiga asosan: yer egasi, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va yer uchastkasi mulkdori quyidagi huquqlarga egadir:

1) yer uchastkasida undan foydalanish maqsadiga muvofiq xo'jalik yuritish;

2) qishloq xo'jalik ekinzorlari va ko'chatzorlari hamda dov-daraxtlarga, yetishtirilgan qishloq xo'jalik mahsuloti va uni realizatsiya qilishdan olingan daromadga bo'lgan mulk huquqi;

3) yer uchastkasidagi mavjud keng tarqalgan foydali qazilmalar, o'rmonzorlar, suv obyektlaridan xo'jalik ehtiyojlari uchun belgilangan tartibda foydalanish, shuningdek, yerning boshqa foydali xossalarini ishga solish;

4) yerlarni sug'orish va ularning zaxini qochirish, agrotexnika va boshqa melioratsiya ishlari o'tkazish;

5) qishloq xo'jalik ekinlarini, dov-daraxtlarni sug'orish hamda boshqa maqsadlar uchun sug'orish manbalaridan limitlarga muvofiq suv olish;

6) belgilangan tartibda uy-joy binolari, ishlab chiqarish, madaniy-maishiy hamda boshqa imoratlar va inshootlarni barpo etish, yer uchastkalaridan foydalanish maqsadi va loyiha hujjatlariga muvofiq ularni qayta qurish va buzib tashlash. Yerdan foydalanuvchilar va ijarachilar bu ishlarni yer egalari bilan kelishib amalga oshirishga haqli;

7) yer uchastkasi olib qo'yilgan taqdirda unga yetkazilgan zararining (shu jumladan boy berilgan foydaning) qoplanishini yoki yer uchastkasidan ixtiyoriy ravishda voz kechilganida sarflangan xarajatlarning to'lanishini talab qilish;

8) yer uchastkasini yoki uning bir qismini qonun hujjatlarida belgilangan tartibda vaqtincha foydalanishga va ichki xo'jalik ijarasiga berish.

Yer egasi bo'lgan fuqaro yer uchastkasiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini, shu jumladan kim oshdi savdosi asosida olingan shunday huquqni dehqon xo'jaligi yuritish, yakka tartibda uy-joy qurish maqsadida kreditlar olish uchun garovga qo'yishi mumkin.

Yer egasi, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va yer uchastkasi mulkdori qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Bu esa har bir yerdan foydalanuvchi huquq va majburiyatlarga og'ishmay amal qilishini talab etadi.

Atoqli faylasuf E. Delakrua aytganidek: «Kichkina bo'lsa ham har kuni nimadir burchni ado etish – ajoyib ish demakdir». Bu burch o'z vaqtida

yerdan foydalanuvchilar barcha boyliklar qatori, yer resurslariga oqilona munosabatda bo'lishida ham namoyon bo'ladi.

Yer egasi, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va yer uchastkasi mulkdori quyidagilarni bajarishi shart:

1) yerdan belgilangan maqsadga muvofiq oqilona foydalanish, tuproq unumdorligini oshirish, ishlab chiqarishning tabiatni muhofaza qiluvchi texnologiyalarini qo'llash, o'z xo'jalik faoliyati natijasida hududda ekologik vaziyatning yomonlashuviga yo'l qo'ymaslik;

2) ishlab turgan irrigatsiya va melioratsiya tarmoqlari, muhandislik kommunikatsiyalarini soz holatda saqlab turish;

3) yerlarni muhofaza qilishga oid, «Yer kodeksi»ning 79-moddasida nazarda tutilgan turkum tadbirlarni amalga oshirish;

4) yer solig'ini yoki yer uchun ijara haqini o'z vaqtida to'lash;

5) boshqa yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, yer uchastkalari ijara-chilari va mulkdorlarining huquqlarini buzmaslik;

6) foydali qazilma konlarini ishlatish, qurilish va boshqa ishlarni amalga oshirish uchun berilgan qishloq xo'jalik yerlari va o'rmonzorlarni ularga ehtiyoj qolmaganidan keyin o'z hisobidan qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi yoki baliq xo'jaligida foydalanish uchun yaroqli holatga, mazkur ishlar boshqa yerlarda amalga oshirilgan hollarda esa, belgilangan maqsadda foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish;

7) foydali qazilma konlarini ishlatish chog'ida, shuningdek, boshqa ishlarni amalga oshirish paytida o'zlariga egalik qilishga va foydalanishga hamda mulk etib berilgan (realizatsiya qilingan) yer uchastkalari hududidan tashqaridagi qishloq xo'jalik ekinzorlari, o'rmondan tashqaridagi qishloq xo'jalik ekinzorlari, o'rmonzorlar va boshqa yerlarga salbiy ta'sir ko'rsatishning oldini olish yoki uni mumkin qadar cheklash chora-tadbirlarini amalga oshirish;

8) mahalliy davlat hokimiyati organlariga yerdan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilangan ma'lumotlarni o'z vaqtida taqdim etish;

9) boshqa yer egalari, yerdan foydalanuvchilarga, yer uchastkalari-ning ijarachilariga va mulkdorlariga yetkazilgan zararni belgilangan tartibda qoplash («Yer kodeksi», 40-modda).

O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikasi qonunlariga muvofiq yer egalari va yerdan foydalanuvchilar boshqa huquq va burchlarga ham ega bo'lishlari mumkin.

Davlat, xo'jalik va boshqa idoralar hamda tashkilotlarning yerga egalik qiluvchilar va yerdan foydalanuvchilar faoliyatiga aralashishi taqiqlanadi.

Yer egalari va yerdan foydalanuvchilar O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikasi qonunlarini buzgan hollar bundan mustasnodir.

Yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning buzilgan huquqlari O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikasi qonunlarida ko'zda tutilgan tartibda tiklanishi kerak.

Yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning huquqlari faqat O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikasi qonunlarida ko'zda tutilgan hollardagina tabiatni hamda muhandislik kommunikatsiyalarini muhofaza qilish va boshqa yer egalari hamda yerdan foydalanuvchilarning, shu jumladan ijarachilarning manfaatlarini, shuningdek, fuqarolarning xavfsizligini ko'zlabgina cheklanishi mumkin.

Yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning huquqlarini buzish orqali yetkazilgan zarar to'la hajmda qoplanishi kerak.

Zararni qoplash to'g'risidagi nizolarni agar tomonlarning biri fuqaro, shirkat yoki boshqa kooperativ korxona va jamoat korxonasi, muassasa va tashkilot bo'lsa – sud ko'rib chiqadi, davlat korxonalari, muassasalar va tashkilotlari o'rtasidagi nizolarni esa – davlat xo'jalik sudi idoralari ko'rib chiqadi.

Shuningdek, yerdan foydalanuvchilar mineral va boshqa xil o'g'itlarni to'g'ri ishlatishlari, yerlarning ifloslanishiga, ekologik zararli sharoitlar yuzaga kelishining oldini olib, boshqa nojo'ya harakatlar sodir etilishini nazorat qilishlari hamda boshqa burchlarni ham bajarishlari shart. Ayniqsa, keyingi yillarda kimyoviy o'g'itlardan to'g'ri foydalanilmaslik oqibatida yer hosildorligi kamayib ketdi.

Ta'kidlash joizki, har qanday sharoitda yer egasi, yerdan foydalanuvchilar, ijarachi va yer uchastkasi mulkdorining yer uchastkalariga bo'lgan huquqlari kafolatlanadi. Mazkur tartib «Yer kodeksi»da ham o'z aksini topgan.

Yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, yer uchastkalarining ijarachilari va mulkdorlari faoliyatiga davlat, xo'jalik organlari va boshqa organlar hamda tashkilotlarning, shuningdek, ular mansabdor shaxslarining aralashuvi taqiqlanadi, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, yer uchastkalari ijarachilar va mulkdorlarining buzilgan huquqlari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tiklanishi kerak.

Yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, yer uchastkalari ijarachilari va mulkdorlari huquqlarining buzilishi natijasida yetkazilgan zarar (shu jumladan boy berilgan foyda) to'la hajmda qoplanishi kerak.

Jismoniy shaxslarga berilgan yer uchastkalari davlat yoki jamoat ehtiyojlari uchun mazkur shaxslarning xohishiga ko'ra tuman, shahar, viloyat hokimining qarori bilan avvalgi yer uchastkasi bilan aynan bir xil yer uchastkasi ajratilgach, shu yer uchastkasi olib berilayotgan korxonalar, muassasalar va tashkilotlar olib qo'yilayotgan yer uchastkasining o'rniga yangi joyda uy-joy, ishlab chiqarish binolari va boshqa imoratlar qurib berganidan keyin hamda «Yer kodeksi»ning 86-moddasiga muvofiq boshqa barcha zararlari (shu jumladan boy berilgan foyda) to'la hajmda qoplanganidan keyin olib qo'yilishi mumkin.

Davlat yoki jamoat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi va o'rmon xo'jaligi korxonalarining, qishloq xo'jaligi ilmiy-tadqiqot muassasalarining, tajriba va o'quv xo'jaliklarining yerlari ularning xohishiga ko'ra olib qo'yilayotgan imoratlar o'rniga uy-joylar, ishlab chiqarish binolari va boshqa imoratlar qurib berilganidan keyin hamda «Yer kodeksi»ning 86-moddasiga muvofiq boshqa barcha zarar (shu jumladan boy berilgan foyda) to'la hajmda qoplanganidan keyin olib qo'yilishi mumkin.

Yuridik va jismoniy shaxslar mulkida bo'lgan savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektni, shuningdek, uy-joy binolari hamda boshqa binolarni yoki binolarning bir qismini ular joylashgan yer uchastkasi bilan birga davlat va jamoat ehtiyojlari uchun qayta sotib olish, shuningdek, ularni musodara qilish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi (41-modda).

Melioratsiya deganda tuproq hosildorligini oshirishga va yerdan oqilona foydalanishga qaratilgan barcha tadbirlar yig'indisi tushuniladi. Tuproqlarni suv va shamol eroziyasidan, sho'r bosishdan, botqoqlanish, loyqa bosib qatqaloq bo'lishdan saqlash hollari shular jumlasidandir. Shuningdek, yerlardan foydalanishda agrotexnika qoidalariga, ekologik vaziyatni yaxshilashga e'tibor berish, yer boyliklaridan foydalanilayotganda ekologik muammolarni hal etish uchun har qanday texnikaviy va texnologik tadbirlarning salbiy oqibatlarini ham hisobga olish zarur.

Xullas, ekologik huquq fani atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiat boyliklarini saqlash, yer va suv, havo resurslarini, ona tabiatimizni asrash, eng avvalo insonni asrash, kelajak avlodning sog'-tetik, baquvvat bo'lib o'sishi uchun xizmat qilishi kerak.

Bu borada ajoyib milliy an'alarimizni ishga solish, yerlardan oqilona foydalanish, «davolash» va muhofaza qilish yo'lida umumxalq hasharlari-ni yanada rivojlantirish har jihatdan maqsadga muvofiqdir.

10.9. Yer to'g'risidagi qonunchilikni buzganlik uchun ekologik-huquqiy javobgarlik

Amaldagi qonunlar yerga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishni, undan oqilona foydalanishni, uni har qanday nojo'ya xatti-harakat va ekologik buzilishlardan himoya qilishni talab etadi. Agar ana shu tadbirlarni amalga oshirmasak, kelajak avlod yerni yaroqsiz holga keltirganimiz uchun kechirmaydi, chunki yerdan nafaqat biz, balki ular ham foydalanadilar.

Shuning uchun, O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi»ning 90-moddasida yer to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun quyidagi javobgarliklar belgilab qo'yilgan:

Yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va ijarachilar tomonidan amalga oshirilgan yer uchastkalari oldi-sotdisi, ularni hadya qilish, garovga qo'yish (yer uchastkasiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini, shu jumladan, kim oshdi savdosi asosida olingan shunday huquqini, shuningdek, yer uchastkasini ijaraga olish huquqini garovga qo'yish bundan mustasno), yer uchastkalarini o'zboshimchalik bilan ayirboshlash haqiqiy emas, deb hisoblanadi.

Bunday bitimlarni amalga oshirishda aybdor shaxslar qonunga binoan javobgar bo'ladilar.

Quyidagi holatlarda ham aybdor shaxslar qonunda belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar:

- yerlardan belgilangan maqsadda foydalanmaganlikda;
- yer uchastkalarini o'zboshimchalik bilan egallab olganlikda;
- qishloq xo'jaligi yerlarini va boshqa yerlarni yaroqsiz holga keltirganlikda, ularni kimyoviy va radioaktiv moddalar, ishlab chiqarish chiqindilari va oqava suvlar bilan ifloslantirganlikda;
- yerlarning holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan obyektlarni joylashtirganlikda, qurganlikda, loyihalashtirganlikda, foydalanishga topshirganlikda;
- yerlardan foydalanishning tabiatni muhofaza qilishga oid talablarini bajarmaganlikda;
- vaqtincha egallab turilgan yerlarni qaytarish muddatini buzganlikda yoki yerlarni belgilangan maqsadda foydalanishga yaroqli holatga keltirishga oid majburiyatlarni bajarmaganlikda;
- yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, ijarachilarga va mulkdorlarga qarashli yer uchastkalarining marza belgilarini yo'q qilganlikda;
- davlat yer kadastri ma'lumotlarini buzib ko'rsatganlikda;
- o'zboshimchalik bilan pichan o'rganlikda va chorva mollari boqqanlikda;

– yovvoyi o‘tlar va zararkunandalarga qarshi kurash choralarini ko‘rmaganlikda;

– yerlardan xo‘jasizlarcha foydalanganlikda, yerlarning holatini yaxshilash hamda tuproqni suv va shamol eroziyasidan hamda tuproq holatining yomonlashuviga olib keladigan boshqa jarayonlardan saqlash majburiyatlarini bajarmaganlikda;

– yer uchastkalari berish to‘g‘risidagi arizalarni ko‘rib chiqishning belgilangan muddatlari va tartibini buzganlikda.

O‘zboshimchalik bilan egallab olingan yer uchastkalari egasiga qaytarib beriladi, qonunga xilof ravishda egalik qilingan va foydalanilgan vaqtda qilingan chiqimlarning o‘rni qoplanmaydi.

O‘zboshimchalik bilan egallab olingan yer uchastkalari ularga g‘ayri-qonuniy ravishda egalik qilingan va foydalanilgan vaqtda qilingan sarf-xarajatlar qoplanmagan tarzda tegishlilikiga ko‘ra qaytariladi.

Yer uchastkalarini foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish, shu jumladan, undagi imoratlarni buzish yer uchastkalarini o‘zboshimchalik bilan egallab olgan shaxslar hisobidan amalga oshiriladi.

O‘zboshimchalik bilan egallab olingan yer uchastkasini yer egasiga, yerdan foydalanuvchiga, yer uchastkasi ijarachisiga yoki mulkdoriga qaytarish tegishli tuman, shahar, viloyat hokimining qaroriga binoan yoki sudning hal qiluv qaroriga ko‘ra amalga oshiriladi (90-modda).

Yer to‘g‘risidagi qonunning ushbu talablarini buzganlik, ya‘ni yerga xo‘jasizlarcha munosabatda bo‘lganlik va ekologik talablarni buzganlik uchun qonun qat‘iy jazo choralarini belgilaydi.

Amaldagi qonunlarga muvofiq, yer to‘g‘risidagi qonun va ekologik talablarni buzganlik uchun intizomiy, ma‘muriy fuqarolik va jinoiy javobgarliklar qo‘llaniladi.

Intizomiy-huquqiy javobgarlik – bu yer to‘g‘risidagi qonunlarni va ekologik talablarni buzganlik uchun qo‘llanilib, asosan yerdan foydalanuvchilarning bajarishi va amalga oshirish lozim bo‘lgan majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarmasligidan kelib chiqadi. Intizomiy-huquqiy javobgarlik korxona rahbari tomonidan qo‘llaniladi. Bu javobgarlik asosan mehnat qonunlari asosida amalga oshirilib, ko‘proq yer boyliklaridan oqilona foydalanish va uning ekologik holatlarini saqlash paytidagi mehnat intizomining buzilishi oqibatida vujudga keladi.

Ma'muriy-huquqiy javobgarlik – bu intizomiy javobgarlikka nisbatan og'irroq bo'lib, yer bilan bog'liq bo'lgan huquqiy qonunbuzarliklar O'zbekiston Respublikasi «Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi Kodeksi'da ko'rsatilgan.

Jumladan, ushbu qonunga asosan, quyidagi huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik belgilangan:

- yerlardan xo'jasizlarcha foydalanish, obyektlar qurish paytida unumdor qatlamni olmaslik, yer maydonlaridan boshqa maqsadlarda foydalanish, yerlarni foydalanishdan chiqarishga, hosildorlik pasayishiga, tuproqning buzilishi yoki yo'q bo'lib ketishiga olib keladigan boshqa harakatlarni sodir etish, shuningdek, tanazzulga yuz tutgan qishloq xo'jaligi yerlarini konservatsiyalashning belgilangan tartibini buzish fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa – uch baravaridan besh baravarigacha;

- qishloq xo'jaligi va boshqa yerlarni yaroqsiz holga tushirish, ularni ishlab chiqarish chiqitlari va boshqa chiqindilar, kimyoviy va radioaktiv moddalar hamda oqava suvlar bilan ifloslantirish fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa uch baravaridan besh baravarigacha (MJTK 65-modda);

- yer berish tartibini buzish, xuddi shuningdek, fermer va dehqon xo'jaligi yuritish uchun yakka tartibda uy-joy qurish va turar-joy binosiga xizmat ko'rsatish, jamoa bog'dorchiligi va polizchiligi uchun fuqarolarga yer berishga to'sqinlik qilish mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining uch baravaridan yetti baravarigacha (MJTK 66-modda);

- vaqtincha egallab turilgan yerlarni o'z vaqtida qaytarib bermaslik yoki ularni o'z o'rnida foydalanish uchun yaroqli holga keltirish yuzasidan majburiyatlarni bajarmaslik eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha (MJTK 67-modda);

- tasdiqlangan yer tuzilishi loyiha hujjatlaridan tegishli ruxsat bo'lmay turib chetga chiqish, xuddi shuningdek, tegishli organlar bilan kelishmay turib obyektlarni joylashtirish, loyihalashtirish, qurish va ularni foydalanishga topshirish, davlat yer kadastrini yuritish qoidalarini buzish, yerlardan foydalanish to'g'risidagi hisobotlarni buzib ko'rsatish, axborotlarni berishdan bo'yin tovlash yoki noto'g'ri axborot berish fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa – bir baravaridan uch baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

¹ O'zbekiston Respublikasi «Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi Kodeksi, Toshkent, 2014.

– xuddi shunday huquqbuzarliklar ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa, fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa – uch baravaridan etti baravarigacha (MJTK 68-modda);

– egalikdagi va foydalanishdagi yerlarning chegara belgilarini, o'rmonlardagi cheklov belgilarini yo'q qilish yoki shikastlantirish fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan ikki baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa – uch baravaridan besh baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi (MJTK 69-modda).

Shuningdek, o'rmon fondi yerlaridan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun ham ma'muriy javobgarlik belgilangan. MJTK ning 77-moddasiga ko'ra:

– tegishli ruxsat olmay turib imorat solish, yog'ochni qayta ishlash, omborlar va boshqa inshootlar qurish maqsadida o'rmon fondi yerlaridagi daraxtni kundakov qilish, o'rmon fondi yerlarida pichanzorlar va yaylovlarni shikastlantirish, o'zboshimchalik bilan pichan o'rish va mol boqish, drenaj tizimlarini va yo'llarni yo'q qilish yoki shikastlantirish fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa bir baravaridan uch baravarigacha;

– xuddi shunday huquqbuzarliklar ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa, fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa uch baravaridan yetti baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Shuningdek, yerdan, yer osti boyliklaridan, suvdan, o'simlik yoki hayvonot dunyosidan o'zboshimchalik bilan foydalanish yoxud yerga va boshqa tabiiy resurslarga egalik huquqini bevosita yoki yashirin shaklda buzuvchi bitimlar tuzish yoki boshqa harakatlar sodir etish, tabiatdan maxsus foydalanish huquqini boshqalarga berish, xuddi shuningdek, yer uchastkalarini o'zboshimchalik bilan egallab olish fuqarolarga eng kam ish haqining besh baravaridan o'n baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa o'n baravaridan o'n besh baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solishga yoki o'n besh sutkagacha muddatga ma'muriy qamoqqa olishga sabab bo'ladi.

Fuqarolik huquqiy javobgarlik – mazkur javobgarlik asosan yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning ko'rgan va yetkazgan zararlarini qoplash bilan bog'liqdir.

Bu masala O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi»ning 86-moddasida quyidagicha ko'rsatilgan. Yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, yer uchast-

kalari ijarachilariga va mulkdorlariga yetkazilgan zararining o'ri (shu jumladan boy berilgan foyda) quyidagi hollarda to'la hajmda qoplanishi kerak:

- yerlar olib qo'yilgan, qayta sotib olingan yoki vaqtincha egallab turilganda;

- davlat qo'riqxonalari, zakazniklar, milliy tabiat bog'lari, tabiat yodgorliklari, madaniy-tarixiy yodgorliklar, suv havzalari, suv ta'minoti manbalari, kurortlar tevaragida, daryolar, kanallar, suv tashlamalari, yo'llar, quvuro'tkazgichlar, aloqa tarmoqlari va elektr uzatish tarmoqlari bo'ylab muhofaza, san'atariya va ihotada zonalar belgilanishi munosabati bilan ularning huquqlari cheklanganda;

- suv havzalari, kanallar, kollektorlar, shuningdek, qishloq xo'jaligi ekinlari va dov-daraxtlar uchun zararli moddalar chiqaradigan boshqa obyektlar qurish va ulardan foydalanishning ta'siri hamda yuridik va jismoniy shaxslarning hosil kamayishiga va qishloq xo'jaligi mahsulotining sifati yomonlashuviga olib boradigan boshqa xatti-harakatlari oqibatida yerlarning sifati yomonlashgan taqdirda.

Zararning o'ri olib qo'yilayotgan yer uchastkalari ajratib beriladigan korxonalar, muassasalar va tashkilotlar tomonidan, shuningdek, faoliyati yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, yer uchastkalari ijarachilari va mulkdorlarining huquqlari cheklanishiga yoki yaqin atrofdagi yerlarning sifati yomonlashuviga olib borgan korxonalar, muassasalar va tashkilotlar tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qoplanadi.

Jinoiy huquqiy javobgarlik – boshqa huquqiy javobgarliklarga nisbatan ancha qat'iy va og'irliqi bilan ajralib turadi.

Ushbu jinoiy huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun jinoiy javobgarlik O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi¹ ga asosan qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 197-moddasiga asosan, yer, yer osti boyliklaridan foydalanish shartlarini yoki ularni muhofaza qilish talablarini buzish og'ir oqibatlarga sabab bo'lsa, eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima yoki uch yilgacha azoq tuzatish ishlari yoxud uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Mazkur qonunlarda ko'rsatilgan jazo va ko'rsatib o'tilgan qonun talablarining asosiy maqsadi yer bilan bog'liq huquqbuzarliklarning oldini olish, unga qarshi kurashish va fuqarolarni tarbiyalashdan iboratdir.

¹ O'zbekiston Respublikasining Jinoyat Kodeksi, Toshkent. «O'zbekiston», 2014.

Nazorat uchun savollar

1. Yerning ekologik va yuridik ahamiyatini aytib bering.
2. O'zbekiston Respublikasining yer maydoni, uni ekologik huquqiy-muhofaza qilishning manbai, vazifalari va prinsiplari nimalardan iborat?
3. Yagona davlat yer fondi, uning tarkibi va ekologik-huquqiy ahamiyatini gapirib bering.
4. Yerga nisbatan mulk huquqining asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?
5. Yerga nisbatan mulk huquqi deyilganda nimalar tushuniladi?
6. Yerdan foydalanish va muhofaza qilish sohasidagi davlat boshqaruvi organlarini aytib bering.
7. Yerdan foydalanish hamda uni ekologik muhofaza qilish ustidan nazorat olib borish tartibi nimalardan iborat?
8. Yerdan foydalanish huquqining paydo bo'lishi va bekor qilinishi asoslari nimalardan iborat?
9. Yerga egalik qiluvchilar va foydalanuvchilar, ijarachi va yer uchastkasi mulkdorining huquq va majburiyatlarini aytib bering.
10. Yer to'g'risidagi qonunchilikni buzganlik uchun qanday ekologik-huquqiy javobgarliklar belgilanadi?

XI bob. YER OSTI BOYLIKLARI HUQUQIY REJIMINING O'ZIGA XOSLIGI

Asosiy iboralar

Yer qa'ri – yer qobig'ining tuproq qatlamidan quyida joylashgan, geologik jihatdan o'rganish va o'zlashtirish mumkin bo'lgan chuqurlikkacha yastangan qismi.

Litosfera – biosferaning qattiq (tosh) qobig'idir.

Konservatsiya – saqlab qo'yish degan ma'noni anglatadi.

11.1. Yer osti boyliklari to'g'risida umumiy tushuncha

Yuridik tomondan olganda yer qa'ri yer qobig'ining tuproq qatlami-dan quyida joylashgan, tuproq qatlami bo'lmaganda esa yer yuzasidan yoki suv obyektlari tubidan quyida joylashgan, geologik jihatdan o'rganish va o'zlashtirish mumkin bo'lgan chuqurlikkacha yastangan qismi hisoblanadi.

Yer aniq belgilangan chegaralarga ega emas. Yuridik tomondan olgan-da, ular yerning yadrosiga qadar davom etadi.

Yer qa'rini ekologik jihatdan o'rganish – O'zbekiston Respublikasi hududini mintaqaviy geologik jihatdan o'rganishning, foydali qazilmalarni aniqlash, chamalash, qidirishni, ulardagi xazira miqdori va sifatini, ularning texnologik xossalari belgilashni o'z ichiga oladigan, yer qobig'i geologik tuzilishining o'ziga xos tuzilishlarini aniqlashga doir maxsus tadqiqot ishlari majmuyini qamrab oladi.

Yer ustida, umuman olganda, yer bilan ko'mirni ochiq holda ishlab chiqarish jarayoni qo'shilib ketadi. Yerning inson uchun foydali tomoni shundan iboratki, u moddiy xomashyo, qazib olinadigan yoqilg'i va boshqa materiallar manbayi hisoblanadi. Yer shuningdek, ilmiy-tadqiqot ishlari talablarini ham qondiradi.

Ular yer osti inshootlari va kommunikatsiyalarini tashkil qilish, masalan omborxonalar, metro yo'nalishlari, quvuro'tkazgichlar qurish va boshqalar.

Shunday qilib, «Yer qa'ri» tushunchasini yuridik tomondan olganda, yer osti foydali qazilmalari bor bo'lgan yer qa'ri bilan tenglashtirib bo'lmaydi.

O'zbekiston Respublikasi «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunining 35-moddasida Yer qa'ridan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishning asosiy talablari ko'rsatib o'tilgan.

Yer qa'ridan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishning asosiy tashkiliy-huquqiy jihatlarini quyidagilardan iborat:

- yer qa'rini geologik jihatdan o'rganish to'la-to'kis bo'lishini va undan kompleks foydalanishni ta'minlash;
- foydali qazilmalarning o'zboshimchalik bilan kavlab olinishiga va ular joylashgan maydonlarda imorat qurulishiga yo'l qo'ymaslik;
- foydali qazilmalar zaxiralarining davlat hisobi yuritilishini amalga oshirish;
- yer qa'rida asosiy foydali qazilma va ular bilan qo'shib chiqadigan foydali komponentlarning iqtisodiy jihatdan rentabelli zaxiralari mumkin qadar to'liq chiqarib olinishini ta'minlash;
- yer qa'ridan foydalanishning iqtisodiy mexanizmlarini ishlab chiqish;
- yer qa'rida konservatsiya qilib qo'yiladigan foydali qazilmalar zaxiralarining, yer qa'ridan foydalanish bilan bog'liq ishlarni olib borishda kon qazishmalari, quduqlar va yer osti inshootlarining saqlanishini ta'minlash va boshqalar.

Ushbu talablar bajarilishining huquqiy kafolatlaridan biri «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonun hisoblanadi va ushbu qonunga asosan, agar yuqorida ko'rsatilgan talablarga rioya qilinmasa, yer osti boyliklaridan foydalanish ishlari davlat vakolatli organlari tomonidan cheklab qo'yiladi, to'xtatiladi yoki bekor qilinadi, deb ko'rsatilgan.

Yer qobig'i deyilganda yer tuproq qatlamidan quyida joylashgan, tuproq qatlami bo'lmaganda esa yer yuzasidan yoki suv obyektlari tubidan quyida joylashgan, geologik jihatdan o'rganish va o'zlashtirish mumkin bo'lgan chuqurlikkacha yastangan qismi tushuniladi.

Yer aniq belgilangan chegaralarga ega emas. Yuridik tomondan olganda ular yerning yadrosiga qadar davom etadi.

Yer qa'rini ekologik jihatdan o'rganish – O'zbekiston Respublikasi hududini mintaqaviy geologik jihatdan o'rganishning, foydali qazilmalarni aniqlash, chamalash, qidirishni, ulardagi zaxira miqdori va sifatini, ularning texnologik xossalarini belgilashni o'z ichiga oladigan, yer qobig'i geologik tuzilishining o'ziga xos tuzilishlarini aniqlashga doir maxsus tadqiqot ishlari majmuyidir.

11.2. Yer osti boyliklaridan foydalanish va uni muhofaza qilishning hozirgi holati

Ona zaminimizda tabiat in'om etgan boyliklar ko'p, ammo biz ularning aksariyatidan ehtiyojimizga yarasha foydalanamiz. Mana shu boyliklar ichida yer osti boyliklari benihoya katta ahamiyatga ega. Yer osti boyliklarining asosiy xususiyati shundan iboratki, ular tiklanmaydigan tabiiy resurslarga kiradi. Negaki, ularni o'simlik, hayvonot dunyosi singari tiklash mumkin bo'lmaydi.

Shunday ekan, ularni huquqiy – ekologik muhofaza qilish, ayniqsa ulardan tejab-tergab foydalanish lozim.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, barcha ma'naviy va tabiiy boyliklar O'zbekiston Respublikasining milliy boyligi, mulkiga aylandi. Yer osti xazinalari – oltin, kumush, rangli va nodir metallar, eng qimmatbaho strategik xomashyo bo'lgan uran hamda yuzlab boshqa resurslar respublika xalqi manfaatlariga xizmat qiladigan bo'ldi.

O'zbekiston yerlari turli foydali qazilma boyliklariga ega. Vatanimiz hududida 2500 dan ziyod yer osti boyliklari nuqtalari mavjud. Respublikamiz MDH davlatlari ichida oltin qazib olish bo'yicha 2-o'rinda, kumush va gaz qazib olish bo'yicha 3-o'rinda turishi hammamizni quvontiradi.

Shunisi e'tiborliki, hozirgi paytda turli boyliklar qazib olinayotgan 900 dan ziyod nuqtalarda 100 xil turdagi mineral xomashyo borligi aniqlangan va ularning 60 xili sanoat ishlab chiqarishda foydalaniladi.

Mustaqil Respublikamizda 142 ta neft-gaz, 6 ta ko'mir, 34 ta asl metall, 7 ta qora metall, 54 ta rangli metall, 49 ta tog'-kon, 19 ta sement ishlab chiqarish, 37 ta tog'-kimyoviy, 372 ta qurilish materiallari korxonalari, 172 ta yer osti suvlari zaxiralari mavjud.

O'zbekistonning takrorlanmas boyliklari hamisha muhofazaga va oqilona foydalanish tartibiga muhtoj.

Sir emas, mustaqillikka erishgunimizga qadar respublikamiz hududida joylashgan barcha oltin konlari sobiq ittifoqning oltin xazinasini to'ldiruvchi xomashyo bazasi sifatida xizmat qildi. O'zbekiston mamlakatning asosiy valyuta sexlaridan biriga aylandi. Biroq, bu yurtida yashayotgan xalq bundan sariq chaqalik naf ko'rmadi. Aksincha, juda katta tabiiy boyliklarga ega bo'lgan mehnatsevar, sabr-toqatli xalq qarzdor degan ta'nalarni eshitib qoldi. Qazib olingan qimmatbaho mahsulot O'zbekiston quyoshini ko'rmasdan, peshma-pesh markazdagi maxsus zavodga jo'natib turildi. Rossiya Federatsiyasi hududida joy-

lashgan va sobiq ittifoqda yagona bo'lgan bu korxonada yurtimizdan yuborilgan oltin xomashyosi qayta ishlanib, sof oltin holida (99,9 foiz) ajratib olinardi.

O'zbekistonning mustaqil davlat deb e'lon qilinishi va Respublikamiz rahbariyatining, xususan Prezidentimizning fidoyilarcha sa'y-harakatlari evaziga o'lkamiz hududidagi butun yer osti boyliklari chetga olib chiqib ketilishiga batamom chek qo'yildi. Natijada, O'zbekistonning oltin xazinasini yaratish uchun chinakam asos yaratildi. Endilikda respublikamizda sof oltin ajratib olish uchun yangidan-yangi imkoniyat eshiklari ochildi.

Hozirgi paytda respublikamizda taxminan 460 milliard so'mdan oshiq yer osti boyliklari zaxirasi mavjud. Olimlarning hisob-kitoblariga qaraganda, hududimizdan qazib olingan boylik to hozirgacha 100 milliard so'mdan ko'proqni tashkil etadi. Yiliga 70 tonnadan oltin qazib olingan. Bu sobiq ittifoqdagi qazib olinayotgan oltinning uchdan bir qismi demakdir.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasida 1994-yil 23-sentyabrda «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunning qabul qilinishi barcha turdagi yer osti boyliklariga bo'lgan munosabatni tubdan o'zgartirish uchun asos bo'ldi.

Jumladan, ushbu qonunning 3-moddasida ko'rsatilganidek, yer osti boyliklari umummilliy boylik va O'zbekiston Respublikasining mutlaq mulkidir.

Shuni qayd etish lozimki, mazkur talablar O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi hamda boshqa ekologik qonunlarda ham o'z ifodasini topdi.

E'tiborli tomoni shundaki, yer osti boyliklari to'g'risidagi qonunga asosan, konchilik munosabatlari ushbu Qonun va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi. Qoraqalpog'iston Respublikasida konchilik munosabatlari Qoraqalpog'iston Respublikasi qonun hujjatlari bilan ham tartibga solinadi.

Yer osti boyliklaridan foydalanish chog'ida yuzaga keladigan, yerdan, yer usti suvlaridan, o'simlik va hayvonot dunyosidan, atmosfera havosidan foydalanish va ularni muhofaza qilish bilan bog'liq munosabatlar tegishli qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Yer osti boyliklarining foydalanilayotgan va foydalanilmayotgan uchastkalari ham, shuningdek, texnogen hosilalar (mineral xomashyoni qazib olish hamda qayta ishlash chiqindilari) yer osti boyliklari Davlat fondini tashkil etadi. (4-modda).

11.3. Yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir asosiy talablar

Yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir talablarni bajarish e'tiborga molik masaladir va u har qanday sharoitda yer osti boyliklaridan oqilona foydalanishni va ekologik-huquqiy muhofaza qilishni ta'minlashga qaratilgandir.

Yer qa'ridan foydalanish va uni muhofaza qilishga doir asosiy talablar «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunning VII bo'lim, 36-moddasida aniq ko'rsatilgan. Yer qa'ridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir asosiy talablar quyidagilardan iborat:

- yer qa'rini foydalanishga berib qo'yishning qonun hujjatlarida belgilangan tartibga rioya qilish va yer osti boyliklaridan o'zboshimchalik bilan foydalanishga yo'l qo'ymaslik;

- yer qa'rini geologik jihatdan to'la-to'kis o'rganish, undan oqilona, kompleks foydalanishni va uning muhofaza qilinishini ta'minlash;

- kon ajratmalaridan tashqarida foydali qazilmalarni qazib olish bilan bog'liq bo'lmagan maqsadlarda foydali qazilma konlarini ishga solish va yer osti boyliklaridan foydalanishni taqiqlab qo'yish;

- yer qa'ridan asosiy qazilma va u bilan birga joylashgan foydali birikmalar hamda ularning tarkibidagi komponentlarning mumkin qadar to'liq chiqarib olinishini ta'minlash;

- foydali qazilma konlarini ishga solishda yer qa'ridan qazib olinadigan va unda qoldiriladigan asosiy qazilma hamda u bilan birga joylashgan foydali qazilmalar va ular tarkibidagi komponentlarning zaxiralarini, shuningdek, mineral xomashyoni qayta ishlash chog'ida foydali komponentlarni aniq hisobga olib borish;

- qazib olingan mineral xomashyodan uning tarkibidagi sanoat ahamiyatiga molik komponentlarni oqilona va kompleks ravishda ajratib olishni ta'minlash;

- foydali qazilma konlarini tugab qolishdan, ifloslanishdan, suv bosishdan, suv chiqib ketishidan, yong'indan hamda foydali qazilmalar sifatini va konlarning sanoat ko'lamidagi ahamiyatini pasaytiruvchi yoki ularni ishga solishni murakkablashtiruvchi boshqa omillardan muhofaza qilish;

- yer qa'ridan foydalanish bilan bog'liq ishlarni olib borishda, ayniqsa neft, gaz yoki boshqa moddalar va materiallarni yer ostida saqlashda, zararli moddalarni, radioaktiv chiqindilar va ishlab chiqarish chiqitlarini ko'mishda yer qa'ri ifloslanishining oldini olish;

- foydali qazilma qazib oluvchi korxonalarni va foydali qazilma qazib chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlarini tuga-

tish va konservatsiya qilib qo'yishning belgilangan tartibiga rioya qilish;

- foydali qazilmalar joylashgan maydonlarda asossiz ravishda o'zboshimchalik bilan imorat qurishning oldini olish;

- ichimlik va sanoat suv ta'minoti uchun foydalaniladigan suv to'plash maydonlarida va yer osti suvlari joylashgan maydonlarda sanoat va maishiy chiqindilar yig'ilib qolishining oldini olish;

- yer osti boyliklaridan foydalanish bilan bog'liq ishlarning foydali qazilma zaxiralarining, ishlatilayotgan, konservatsiya qilib qo'yilayotgan konlar, burg'ilangan quduqlar va yer osti inshootlarining saqlanishiga zararli ta'sir ko'rsatishiga yo'l qo'ymaslik;

- xodimlar va aholining xavfsizligini, atrof-muhitni yer osti boyliklaridan foydalanish bilan bog'liq ishlarning zararli ta'siridan muhofaza qilishini ta'minlashdan iborat.

Shunisi e'tiborliki, yer osti boyliklaridan foydalanish va mineral xomashyoni qayta ishlash bilan bog'liq ishlarni bajarish loyihalari davlat ekologiya ekspertizasidan o'tkazilishi lozim.

Davlat ekologiya ekspertisasi talab qilinmaydigan ishlar ro'yxati Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan tasdiqlanadi.

Hayotiy talab va ehtiyojlar shuni taqozo qilmoqdaki, foydali qazilmalar joylashgan maydonlarda va unga yaqin joylarda imorat qurish holatlari sodir bo'lmoqda. Shu munosabat bilan qonunchilikda mazkur maydonlarda imorat qurish bilan bog'liq shartlar amaldagi yer osti boyliklari to'g'risidagi qonunda o'z aksini topgan.

Jumladan, aholi punktlari, sanoat majmualari va boshqa xo'jalik obyektlarini loyihalashtirish va qurishga imorat quriladigan uchastkaning yer qa'rida foydali qazilmalar yo'qligi to'g'risida ma'lumotlar olinganidan keyingina ruxsat beriladi.

Foydali qazilmalar joylashgan (keng tarqalganlaridan tashqari) maydonlarda imorat qurishga va bunday joylarda qazilma qazib olish bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlarini joylashtirishga alohida hollarda, konchilik munosabatlari sohasida maxsus vakolat berilgan davlat boshqaruv organlari bilan kelishilgan holda va yer qa'ridan foydali qazilmalarni qazib olish imkoniyatlari ta'minlangan taqdirda yo'l qo'yiladi.

Keng tarqalgan foydali qazilmalar joylashgan maydonlarda imorat qurishga, shuningdek, bunday joylarda foydali qazilma qazib olish bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlarini joylashtirishga konchilik munosabatlari sohasida maxsus vakolat berilgan davlat boshqaruv organlarining xulosasi bo'lgan taqdirda hokimiyat mahalliy organlarining ruxsati bilangina yo'l qo'yiladi.

Qurilish obyektlari imorat qurish va rejasi tasdiqlangan loyihalarda nazarda tutilgan chegaralardagi maydonlarda olib borilganda bunday xulosa talab qilinmaydi.

Keng tarqalgan foydali qazilmalar joylashgan katta maydonlarda imorat qurish, shuningdek, bunday joylarda foydali qazilmalarni qazib olish bilan bog'liq bo'lmagan yirik yer osti inshootlarini joylashtirish alohida hollardagina, Vazirlar Mahkamasining qaroriga binoan amalga oshirilishi mumkin («Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunning 37-moddasi).

Amaldagi qonunchilik talabiga asosan, konchilik munosabatlari sohasida maxsus vakolat berilgan davlat boshqaruv organlari bilan kelishmasdan turib:

- foydali qazilma konlariga tutash joylashgan, konlarni ishga solishda foydalanilishi mumkin bo'lgan maydonlarda;

- foydali qazilma konlariga tutash, ushbu konlarni ishga solishdagi portlatish ishlari va sodir bo'ladigan siljishlarning xavfli va zararli ta'siri tarqalishi mumkin bo'lgan maydonlarga imorat qurish mumkin emas.

Shuningdek, alohida yoki madaniy qimmatga molik yer osti boyliklari uchastkalarini muhofaza qilish ham katta ahamiyatga ega. «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi qonunning 39-moddasiga binoan, noyob ochiq geologik jinslar, mineralogik hosilalar, paleontologik obyektlar va yer osti boyliklarining alohida ilmiy yoki madaniy qimmatga molik boshqa uchastkalari belgilangan tartibda davlat qo'riqxonalari yoxud tabiat va madaniyat yodgorliklari deb e'lon qilinishi mumkin. Ushbu qo'riqxonalar va yodgorliklarning saqlanishiga putur yetkazadigan har qanday faoliyat taqiqlanadi.

Yer osti boyliklaridan foydalanishda noyob ochiq geologik jinslar va mineralogik hosilalar, meteoritlar, palenontologik, arxeologik hamda fan va madaniyat uchun ahamiyatga molik boshqa obyektlar topilib qolgan hollarda yer osti boyliklaridan foydalanuvchilar tegishli uchastkadagi ishlarni to'xtatib, bu haqda manfaatdor davlat organlariga xabar qilishlari shart.

Alohida ilmiy yoki madaniy qimmatga molik yer osti boyliklari uchastkalarini davlat qo'riqxonalari yoxud tabiat yoki madaniyat yodgorliklariga mo'ljallab ajratib olish qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Mamlakatimizda yer osti boyliklaridan tejab-tergab foydalanishda davlat nazoratini talab darajasiga ko'tarish uchun ushbu vazifani bevosita shu soha bilan shug'ullanayotgan, mineral xomashyo bazasini tashkil etayotgan va uning tabiiy geologik hamda iqtisodiy jihatlarini o'rganayotgan geologiya tarmog'i tashkilotlari zimmasiga yuklash maqsadga muvofiqdir.

O'z navbatida, O'zbekiston geologiya-qidiruv xodimlari respublika-

miz ravnaqi yo'lida yoqilg'i-energetika, qurilish industriyasi bazalarini mustahkamlash, qimmatbaho metallar va boshqa foydali xomashyo qazib oluvchi yirik sanoat kompleksi rayonlarida qazilma boyliklar zaxiralarini aniqlashni ko'paytirish, suv ta'minotidagi bir qator yirik muammolarni hal qilish yo'lida izlanishlar olib bormoqdalar. Chunki, bu masalaga respublikamiz Prezidenti alohida e'tibor berib, 1991-yilda «O'zbekiston Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risi»da Farmon qabul qildi. Mazkur tarmoqqa yangicha huquqiy maqom berilishi geologiya-qidiruv ishlarini olib borishda barqarorlikka erishishni, eng muhimi esa respublika ehtiyojlarini hisobga olgan holda ekologik talablar asosida geologiya tarmog'ining yuksalishini ta'minlaydi.

Respublikamizda yer osti boyliklari va foydali qazilmalardan quyidagi shartlar bilan foydalaniladi:

- qazib olishda ana shu boyliklar va qazilma resurslardan kompleks va oqilona foydalanishni ta'minlash, shuningdek, atrof-muhit, yer osti boyliklari ifloslanishining oldini olish;
- foydali qazilmalarni kavlab olish chog'ida holati o'zgargan yerlarni rekultivatsiya qilish;
- qayta tiklanadigan foydali qazilmalardan tabiiy qayta tiklashga erishiladigan darajadagina foydalanish.

11.4. Yer osti boyliklaridan foydalanish va muhofaza qilish yuzasidan davlat boshqaruvi

Yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni ekologik-huquqiy muhofaza qilishda davlat boshqaruvi katta ahamiyatga ega.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasida 2002-yil 13-dekabrda «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi¹ Qonunning qabul qilinishi barcha turdagi yer osti boyliklariga bo'lgan munosabatni tubdan o'zgartirish uchun asos bo'ldi.

Jumladan, mazkur qonunning 7-moddasiga asosan, «Konchilik munosabatlari sohasidagi davlat boshqaruvi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari, shuningdek, maxsus vakolatli davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mita-

¹ O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari to'plami, 2003-yil, 1-2-sonlar, I-modda.

si, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi yer qa'rini geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi konchilik munosabatlari sohasidagi maxsus vakolatli davlat organlari hisoblanadi».

Yer osti boyliklaridan oqilona foydalanish va uni ekologik-huquqiy muhofaza qilish ustidan davlat boshqaruvi Vazirlar Mahkamasining asosiy diqqat e'tiborida turadi hamda Vazirlar Mahkamasi qonunga asosan bir qator vakolatlarga ega bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonuniga binoan, Vazirlar Mahkamasining quyidagi vakolatlari mavjud:

- yer osti boyliklari davlat fondini tasarruf etish;
- mineral xomashyo bazasini rivojlantirish va takror hosil qilish, yer qa'rini muhofaza etish davlat dasturlarini tasdiqlash hamda ularning amalga oshirilishini nazorat qilish;
- yer qa'ri uchastkalarini foydalanishga berish va yer qa'ri monitoringini amalga oshirish tartibini belgilash;
- foydalanishga berilgan yer qa'ri uchastkalarining davlat hisobi yuritilishini va yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqlari davlat ro'yxatidan o'tkazilishini tashkil qilish;
- foydali qazilmalar zaxiralarini tasdiqlash hamda foydali qazilmalar zaxiralari davlat balansi, foydali qazilma konlari, foydali qazilma belgilari va texnogen mineral hosilalar davlat kadastri yuritilishi tartibini belgilash;
- keng tarqalgan foydali qazilmalar ro'yxatini tasdiqlash;
- yer qa'rini geologik jihatdan o'rganish, undan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini tashkil qilish;
- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Yer osti boyliklaridan foydalanish va uni ekologik-huquqiy muhofaza qilishda barcha organlar qatori mahalliy hokimiyat organlarining ham alohida o'rni mavjud.

Shu munosabat bilan amaldagi «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi qonunchilikda hokimiyat mahalliy organlarining konchilik munosabatlari sohasidagi bir qator vakolatlarining ko'rsatilishi katta ahamiyatga egadir. Mazkur qonunning 9-moddasiga asosan, konchilik munosabatlari sohasida mahalliy davlat hokimiyati organlarining vakolatlariga quyidagilar kiradi:

- tegishli hududda mineral xomashyo bazasini rivojlantirish va takror hosil qilish, yer qa'rini muhofaza qilish davlat dasturlari ishlab chiqilishi va amalga oshirilishida ishtirok etish hamda ularning bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

– keng tarqalgan foydali qazilmalar kavlab olinayotganda yer qa’ridan foydalanish shartlarini kelishib olish;

– yer qa’ridan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshirish;

– qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Shuningdek, mamlakatimizning yer osti boyliklaridan oqilona foydalanish uchun quyidagi talablarga ham jiddiy e’tibor beriladi:

1) O‘zbekiston Respublikasining mustaqilligini hisobga olib, yer osti boyliklarini huquqiy tartibga soladigan huquqiy me’yorlarni hozirgi davr talabi darajasiga keltirish, ya’ni «Yer osti boyliklari to’g’risida»gi Qonunning moddalariga o’zgartirish va qo’shimchalar kiritish;

2) O‘zbekiston Respublikasidagi mavjud bo’lgan har bir yer osti manbasini yangidan hisobga olib, «O‘zbekistondagi yer osti boyliklari geografik kartasi»ni tuzish;

3) har bir hisobga olingan yer osti boyliklaridan oqilona va samarali tarzda foydalanib, kelajak avlodning ham manfaatlari uchun AQSH, Angliya, Yaponiya, Xitoy, Fransiya, Shveysariya va boshqa xorijiy mamlakatlarning ilg’or texnologiyasidan keng foydalanish lozim.

Albatta, yer osti boyliklaridan oqilona foydalanish maqsadida oliy o’quv yurtlaridagi geologiya va konchilik fakultetlarida geolog-ekolog mutaxassislar tayyorlashni yo’lga qo’yish ham o’ta dolzarbdir.

11.5 Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqi tushunchasi, obyekti va subyektlari

Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqi tushunchasini to’liq tasavvur etish uchun yer osti boyliklaridan foydalanish turlari haqida tegishli tushunchaga ega bo’lish lozim.

Demak, yer osti boyliklaridan foydalanish turlarini to’g’ri turkumlash yer osti boyliklaridan oqilona foydalanish hamda ularni huquqiy ekologik muhofaza qilishni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yer osti boyliklaridan foydalanishni turkumlashda mazkur boyliklarning tabiat obyekti sifatidagi roli asos hisoblanadi.

«Yer osti boyliklari to’g’risida»gi Qonunning III bo’lim, 19-moddasida yer qa’ridan foydalanishning quyidagi turlari aniq ko’rsatilgan:

– geologik jihatdan o’rganish;

– foydali qazilmalarni kavlab olish;

– texnogen mineral hosilalardan foydalanish;

– foydali qazilmalarni kavlab olish bilan bog’liq bo’lmagan yer osti in-

shootlarini, shu jumladan, neft, gaz, gaz kondensati (bundan buyon matnda uglevodorodlar deb yuritiladi), boshqa moddalar va materiallarni yer ostida saqlash inshootlarini qurish hamda ulardan foydalanish, chiqindilarni saqlash va ko'mib tashlash;

- alohida muhofaza etiladigan geologik ob'ektlarni barpo qilish;
- nodir tosh xomashyosi namunalari, paleontologik qoldiqlarni va boshqa geologik kolleksiyabop materiallarni to'plash.

O'zbekiston Respublikasining «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonuniga asosan, yer osti boyliklaridan foydalanuvchilar, ya'ni subyektlar yuridik va jismoniy shaxslar hisoblanadilar.

Mazkur yer osti boyliklaridan foydalanuvchi subyektlarga, yer osti boyliklaridan foydalanish cheklanmagan yoki cheklangan muddatga berilishi mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, yer osti boyliklari umummilliy boylik bo'lib, O'zbekiston Respublikasining mutlaq mulki hisoblanadi.

Yer osti boyliklaridan foydalanishda yer qa'rini geologik o'rganish uchun berish katta ahamiyatga ega. Geologik o'rganish uchun yer qa'rini berish belgilangan tartibda tasdiqlangan yer qa'rini geologik o'rganish loyihasiga asosan amalga oshiriladi.

Yer qa'rini geologik o'rganish ishlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va yer uchastkalarini egallashga ruxsat berish yer qa'rini geologik o'rganish ishlarini boshlash uchun asos hisoblanadi.

Xorijiy yuridik shaxslarga, chet el investitsiyasi ishtirokidagi korxonalariga geologik o'rganish uchun yer osti boyliklari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda beriladi.

Litsenziya egasining yer osti boyliklaridan foydalanishi, kon joylashgan maydon – kon ajratmasini olish va uning zaminidan foydali qazilmalarni qazib olish, texnogen hosilalardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan korxonalarni loyihalashtirishga, foydali qazilma qazib olish bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlarini qurish va ulardan foydalanishga litsenziyada nazarda tutilgan shartlar va talablarga rioya etgan holda, zararli moddalarni, radioaktiv chiqindilarni va ishlab chiqarish chiqitlarini yer qa'rining ma'lum qismiga ko'mish huquqi borligini tasdiqlaydi.

Yuridik va jismoniy shaxslarga yer osti boyliklaridan foydalanishning bir yo'la bir necha turi uchun litsenziyalar berilishiga yo'l qo'yiladi. Litsenziya yer osti boyliklaridan foydalanish uchun asosdir.

Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqini beruvchi litsenziyaning taqdim etilishi yer ajratmasi berilishi uchun asos bo'ladi hamda bu jarayon Yer to'g'risidagi qonunga muvofiq amalga oshiriladi.

Kon ajratmalari Sanoatda va konchilikda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tomonidan beriladi.

Foydali qazilma konlarini tajriba-sanoat yo'sinida ishlatish (neft va gaz konlari bundan mustasno), yer osti chuchuk suvlarini chiqarib olish, nodir tosh xomashyosi namunalarini, paleontologik qoldiqlarni va boshqa kollektsiyabop geologik materiallarni to'plash uchun litsenziyaga muvofiq berib qo'yiladigan yer osti boyliklari uchastkalariga litsenziya talab qilinmaydi.

Geologiya-qidiruv ishlarini moliyaviy ta'minlagan yuridik va jismoniy shaxslar qidirib topilgan konni ishlatish uchun litsenziyalar olishda mutlaq huquqqa egadirlar.

Yer osti boyliklaridan xo'jalik va ro'zg'or ehtiyojlari uchun foydalanish ham o'z xususiyatiga ega. Shuning uchun ham yer egalari va yerdan foydalanuvchilar o'zlariga ajratib berilgan yer uchastkalari doirasida o'z xo'jalik va ro'zg'or ehtiyojlari uchun keng tarqalgan foydali qazilmalarni qazib olish, yer osti suvlarini qazib chiqarish va yer osti inshootlarini qurish maqsadida yer osti boyliklaridan litsenziyasiz qonun hujjatlarida belgilangan tartibda foydalanish huquqiga egadirlar.

O'zbekiston Respublikasi «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunning 10-moddasi talablariga asosan, «Agar aholi punktlari, shahar atrofi mintaqalari, sanoat, transport va aloqa ob'ektlari hududlarida yer qa'ridan foydalanish aholi hayoti va sog'lig'iga xavf tug'dirish, atrof muhitga zarar yetkazishi ehtimoli bo'lsa, bunday foydalanish cheklanishi mumkin.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda yer qa'ridan foydalanish qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi».

Xullas, yer osti boyliklaridan foydalanish huquqi subyektlarining o'ziga xos xususiyati shuki, ular tegishli huquq va majburiyatlarni davlat mulk huquqining obyekti bo'lgan yer osti boyliklariga nisbatan amalga oshiradilar va bu yerdagi ayrim subyektlar bir vaqtning o'zida ham boshqaruv organi, ham foydalanuvchi yoki egalik qiluvchi organ hisoblanadilar. Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqining obyekti esa hamma hollarda davlat mulk huquqining obyekti hisoblanadi va amaldagi qonunlar bilan tartibga solinadi.

11.6. Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqining paydo bo'lishi va bekor bo'lish holatlari

Ekologik huquqda yer osti boyliklaridan foydalanish huquqining paydo bo'lishi va bekor bo'lish holatlarini o'rganish nafaqat amaliy, balki, ilmiy-nazariy ahamiyatga ham egadir.

Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqi amaldagi qonunchilikka asosan ma'lum muddatga beriladi. Yer osti boyliklaridan foydalanish va uning qonuniy muddati O'zbekiston Respublikasi «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunida aniq ko'rsatilgan. Albatta, yer osti boyliklari ma'lum foydalanuvchi subyektlarga, ya'ni yuridik va jismoniy shaxslarga qonun asosida beriladi. Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqi amaldagi qonunchilikka asosan ma'lum muddatga beriladi. Yer osti boyliklaridan foydalanish va uning qonuniy muddati O'zbekiston Respublikasi «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunida aniq ko'rsatilgan. Albatta, yer osti boyliklari ma'lum foydalanuvchi sub'ektlarga, ya'ni yuridik va jismoniy shaxslarga qonun asosida beriladi. Jumladan, mazkur qonunning 22-moddasiga binoan, «yer qa'ri muddatli (muvaqqat) va muddatsiz foydalanishga berilishi mumkin. yer qa'ridan foydalanish muddatlari yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqi davlat ro'yxatidan o'tkazilgan kundan e'tiboran hisoblanadi».

Mazkur turlarning huquqiy holati va ekologik ahamiyatini biz yuqoridagi paragraflarda ko'rib chiqqan edik.

Amaldagi qonunchilikda yer osti boyliklaridan foydalanish huquqining paydo bo'lishi bilan birgalikda, ayrim hollarda bekor bo'lish holatlari, ya'ni yer osti boyliklaridan foydalanish huquqini to'xtatish ham ko'zda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasi «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunning 34-moddasi talablariga asosan «yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqi quyidagi hollarda cheklanishi, to'xtatib turilishi yoki muddatidan ilgari tugatilishi mumkin:

- yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish bilan bog'liq ishlar ta'siri doirasidagi aholi hayotiga yoki sog'lig'iga, atrof muhitga tahdid yuzaga kelganda;

- agar yer qa'ridan foydalanuvchi bir yil mobaynida yer qa'ri uchastkasidan foydalanishga kirishmagan bo'lsa;

- yer qa'ridan foydalanganlik uchun to'lovlar muntazam ravishda to'lanmagan taqdirda;

- yer qa'ridan foydalanuvchi litsenziyaning asosiy shartlarini buzgan taqdirda;

- ushbu Qonunning 36, 37, 39 va 40-moddalarida nazarda tutilgan qoidalar bajarilmagan taqdirda;

- yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqi quyidagi hollarda tugatiladi:

- yer qa'ri uchastkasidan foydalanishning belgilangan muddati tugaganda;

– yer qa’ridan foydalanuvchi yer qa’ri uchastkasidan foydalanish huquqidan voz kechganda;

– foydalanishiga yer qa’ri uchastkasi berilgan yuridik shaxs tugatilgan yoki yakka tadbirkorning faoliyati tugatilgan taqdirda.

Yer qa’ri uchastkalaridan foydalanish huquqini cheklash, to’xtatib turish va tugatish tartibi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi».

Qayd etish lozimki, yer osti boyliklaridan foydalanish uchun haq to‘lanadi. Mazkur masala «Yer osti boyliklari to‘g‘risida»gi Qonunning 22-moddasiga asosan amalga oshiriladi. Ushbu moddaga binoan, yer osti boyliklaridan foydalanish pullikdir, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan holatlar bundan mustasnodir.

E’tiborli tomoni shundaki, yer osti boyliklaridan foydalanuvchilarning huquqlarini himoya qilish ham katta ahamiyatga ega. Amaldagi qonunchilikka asosan:

– davlat boshqaruv organlarining, hokimiyat mahalliy organlarining yer osti boyliklaridan foydalanuvchilar faoliyatiga aralashishlariga yo‘l qo‘yilmaydi, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqining to’xtatib turilishi, cheklab qo‘yilishi yoki to’xtatilishi to‘g‘risidagi qarorlarning qay darajada asosiligi, shuningdek, zararni qoplash to‘g‘risidagi nizolar sud tomonidan ko‘rib chiqiladi.

Buzilgan huquqlar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tiklanishi lozim. Yer osti boyliklaridan foydalanuvchiga yer qa’ridan foydalanish huquqi asossiz ravishda to’xtatib turilishi, cheklab qo‘yilishi yoki to’xtatilishi tufayli yetkazilgan zarar, shu jumladan, boy berilgan foyda to‘liq hajmda qoplanishi lozim.

11.7. Yer osti boyliklaridan foydalanuvchilarning asosiy huquq va majburiyatlari

Yer osti boyliklaridan qonunga asosan foydalanuvchi subyektlar, ya’ni yuridik va jismoniy shaxslar ish jarayonlarida bir qator huquq va majburiyatlarga ega bo‘ladilar. Yana bir muhim jihati shundaki, yer osti boyliklaridan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari bir-birlari bilan o‘zaro chambarchas bog‘liqdir.

Yer osti boyliklaridan foydalanuvchilarning asosiy huquq va majburiyatlari O‘zbekiston Respublikasi «Yer osti boyliklari to‘g‘risida»gi Qonunida o‘z ifodasini topgan. Ushbu qonunga asosan, yer osti boyliklaridan foydalanuvchilar quyidagi huquqlarga egadirlar:

– o‘z faoliyati natijalaridan, shu jumladan, yer qa‘ri to‘g‘risida olingan geologik va boshqa axborotdan, shuningdek, kavlab olingan foydali qazilmalar yoki ularning litsenziya shartlariga ko‘ra tasarruflarida bo‘ladigan ulushidan foydalanish;

– agar litsenziyada boshqacha qoida belgilangan bo‘lmasa, foydali qazilmalarni kavlab olish hamda mineral xomashyoni qayta ishlash jarayonida olingan texnogen mineral hosilalardan foydalanish;

– yer qa‘ri uchastkalaridan foydalanish bilan bog‘liq ishlarni olib borish texnologiyasi yuzasidan qaror qabul qilish;

– texnik loyihalar va konchilik ishlarini rivojlantirish rejalariga, shuningdek, uglevodorod konlarini ishlatish va obodonlashtirish loyihalariga belgilangan tartibda o‘zgartish kiritish;

– foydali qazilma konlarini ishlatish jarayonida foydalanuv konditsiyalarini qo‘llash;

– litsenziyaga muvofiq berilgan kon ajratmasi doirasida qo‘shimcha ruxsatnomasiz yer qa‘ri geologik jihatdan o‘rganilishini amalga oshirish;

– kon ajratmasi va belgilangan tartibda ajratilgan yer uchastkalari doirasida ishlarni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan ishlab chiqarish va ijtimoiy soha ob‘ektlarini barpo etish, shuningdek, umum foydalanishdagi ob‘ektlar va kommunikatsiyalardan shartnoma asosida foydalanish;

– yer qa‘ri uchastkasidan foydalanish bilan bog‘liq ishlarning ayrim turlarini yoki majmuini bajaruvchilarni shartnoma asosida jalb etish;

– mineral xomashyoga va uni qayta ishlash mahsulotlariga bo‘lgan konyunktura o‘zgarganligi munosabati bilan foydali qazilmalarni kavlab olish iqtisodiy jihatdan maqsadga nomuvofiq bo‘lganda, shuningdek, litsenziya berilgandan ancha farq qiluvchi holatlar yuzaga kelganda yer qa‘ri uchastkasidan foydalanish shartlarini qayta ko‘rib chiqish to‘g‘risida iltimosnoma bilan murojaat etish.

Yer qa‘ridan foydalanuvchilar qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo‘lishlari mumkin.

Yer qa‘ridan foydalanuvchilar:

– yer qa‘ri uchastkasi qaysi maqsadda berilgan bo‘lsa, undan shu maqsadda foydalanishi;

– yer qa‘ridan foydalanish va mineral xomashyoni qayta ishlash bilan bog‘liq ishlarni olib borish texnologiyasi normalari va qoidalariga rioya etishi;

– konchilik ishlarini rivojlantirishning texnik loyihalari va rejalaridagi, shuningdek, uglevodorod konlarini ishlatish va obodonlashtirish loyihalaridagi talablarga rioya etishi;

– foydali qazilma konlarini ishlatish, yer qa’ridan foydali qazilmalarni kavlab olish bilan bog’liq bo’lmagan boshqa maqsadlarda foydalanish jarayonida geologik, marksheyderlik va boshqa hujjatlarni yuritishi hamda ularning saqlanishini ta’minlashi;

– chiqarib olinadigan va yer qa’rida qoldiriladigan asosiy foydali qazilma va u bilan birga joylashgan foydali qazilmalar hamda qo’shib chiqadigan komponentlar zaxiralari, shuningdek, mineral xomashyoni va texnogen mineral hosilalarni qayta ishlash mahsulotlari miqdori va sifati hisobini yuritishi;

– kavlab olinayotganda qo’shib chiqadigan, lekin vaqtincha foydalanilmayotgan foydali qazilmalar va foydali komponentlarni saqlashi;

– foydali qazilmalarni kavlab olish va mineral xomashyoni qayta ishlash chog’ida nobudgarchilik normativlariga rioya etilishini ta’minlashi;

– konlarning foydali qazilmalarga boy uchastkalari tanlab ishlatilishiga yo’l qo’ymasligi;

– asosiy foydali qazilma va u bilan birga joylashgan foydali qazilmalar hamda qo’shib chiqadigan foydali komponentlar zaxiralari ning holati va o’zgarishi to’g’risidagi ma’lumotlarni, shuningdek, foydali qazilma konlari, foydali qazilmalar belgilari va texnogen mineral hosilalar davlat kadastrini yuritish uchun ma’lumotlarni O’zbekiston Respublikasi Geologiya va mineral resurslar davlat qo’mitasiga taqdim etishi;

– kavlab olingan foydali qazilmalar hajmlari to’g’risidagi ma’lumotlarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda taqdim etishi;

– yer qa’ri uchastkalaridan foydalanish bilan bog’liq ishlar ta’siri doirasidagi ishlovchilar (xodimlar) va aholining xavfsizligini ta’minlashi;

– yer qa’ridan foydalanish bilan bog’liq ishlar bexatar olib borilishini, favqulodda vaziyatlarning oldini olish choralari ko’rilishini, falokatlarini bartaraf etish rejalari ishlab chiqilishini ta’minlashi;

– foydali qazilmalarni kavlab oluvchi korxonalarni va foydali qazilmalarni kavlab olish bilan bog’liq bo’lmagan yer osti inshootlarini tugatish va konservatsiya qilishning belgilangan tartibiga rioya etishi;

– to’kindi uyumlarining yonbag’irlarini va ochiq konlarning yon chekkalarini rejalash yoki pog’onalash ishlari, shuningdek, eroziyaga qarshi tadbirlar o’tkazilishini ta’minlashi;

– atrof muhitni muhofaza qilishga, shuningdek, yer qa’ridan foydalanishda ishdan chiqqan yer uchastkalarini va boshqa tabiiy ob’ektlarni keyinchalik foydalanish uchun yaroqli holatga keltirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishi shart.

Qonun hujjatlariga muvofiq yer qa'ridan foydalanuvchilar zimmasida boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin.

Xullas, yer osti boyliklaridan foydalanuvchilar yuqorida ko'rsatilgan barcha huquq va majburiyatlarga rioya qilinishini, ularning bajarilishini, mazkur obyektidan oqilona foydalanishni hamda uning ekologik-huquqiy muhofaza qilinishini ta'minlaydilar.

11.8. Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik

Har qanday holatda yer osti boyliklari to'g'risidagi qonun hujjatlarini hamda foydalanish va muhofaza qilish qoidalarini buzganlik uchun ma'lum javobgarliklar belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonun-ning V bo'limi «Yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish masalalariga doir nizolarni ko'rib chiqish hamda yer osti boyliklari to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik masalasiga bag'ishlangan. Unga ko'ra yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish masalalariga doir nizolar qonun hujjatlari bilan belgilangan tartibda sud tomonidan ko'rib chiqiladi.

Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzishda aybdor bo'lgan shaxslar qonunga muvofiq javobgar bo'ladilar.

Zero, yer osti boyliklari to'g'risidagi qonun hujjatlarini hamda talablarini buzganlik uchun **intizomiy, ma'muriy, fuqarolik** (mulkiy) va **jinoiy javobgarliklar** qo'llaniladi.

Intizomiy javobgarlik – bu fuqarolarni tarbiyalash va dastlabki qilingan nojo'ya, qonunga xilof harakatlarning oldini olish, uni sodir etganlik uchun dastlabki chora hisoblanadi. Yer osti boyliklari haqidagi qonun va ekologik talablarni buzish holatlari mehnat talablariga xilof bo'lganda, bu chora, bevosita korxona, muassasa, tashkilot rahbari tomonidan qo'llaniladi. Bunda xodim bevosita shu korxona, muassasa, tashkilotning ichki tartib-qoidalariga to'la amal qilib, mehnat intizomini buzmasdan unga aniq rioya qilinishi talab etiladi. Agar ishchi yoki xizmatchi yer osti boyliklarini muhofaza qilish to'g'risidagi qonunni aniq bajarmasa yoki uning ekologik me'yorlarini buzsa yoxud uni bajarilish yoki saqlash bilan bog'liq burchiga sovuqqonlik bilan yondashsa yoki o'z burchini bajarmasa, intizomiy javobgarlikka tortiladi.

Shuningdek, bu chora yer osti boyliklarini qazish, davlatga oltin va boshqa qimmatbaho metall hamda toshlarni topshirish bilan bog'liq qoi-

dalar buzilganda, bu nojo'ya harakatlar bevosita ish jarayonida amalga oshirish va bajarish bilan bog'liq bo'lganda hamda boshqa ekologik talblar buzilganda rahbar yoki jamoa tomonidan qo'llaniladi.

«Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonun hujjatlari va ekologik talblarni buzganlik uchun **ma'muriy-huquqiy javobgarlik** O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodeksida aniq ifodasini topgan.

Jumladan, ushbu kodeksning 70-moddasiga ko'ra, foydali qazilmalar joylashgan maydonlarda o'zboshimchalik bilan imoratlar qurish, foydali qazilma konlarini tabiatni muhofaza qilish va kon nazorati organlari bilan kelishmay turib ishga solish, yer osti boyliklaridan foydalanish talblarini buzish, yer osti boyliklarini muhofaza qilish qoidalarini va tabiiy muhitni, binolar va inshootlarni yer osti boyliklaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan ishlarining zararli ta'siridan muhofaza qilish talblarini bajarmaslik, yer osti suvlari rejimini kuzatish uchun qazilgan quduqlarni, marksheyderlik va geologik belgilarni yo'q qilish yoki shikastlantirish, xuddi shuningdek, yerga egalik qiluvchilar va yerdan foydalanuvchilar tomonidan umumtarqalgan foydali qazilmalardan foydalanish qoidalarining buzilishi fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan ikki baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa uch baravaridan besh baravarigacha miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi.

Konlarning boy uchastkalarini tanlab ishlatish, mineral xomashyoni qazib olayotganda va qayta ishlashda foydali qazilmalarni normativdan ortiq nobud qilish, foydali qazilma konlarini yaroqsiz holga keltirish va foydali qazilma zaxiralaridan oqilona foydalanish talblarini boshqacha tarzda buzish mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi.

Marksheyderlik hujjatlarini yo'qotish, tugatilayotgan yoki konservatsiya qilinayotgan konlarni va burg'ilangan quduqlarni aholining xavfsizligini ta'minlovchi holatga keltirib qo'yish talblarini, shuningdek, konservatsiya vaqtida konlarni, qazilayotgan joylarni va burg'ilangan quduqlarni muhofaza etish talblarini bajarmaslik mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha bo'lgan jarima solinishiga sabab bo'ladi.

Ushbu moddaning birinchi, ikkinchi yoki uchinchi qismlarida nazarda tutilgan huquqbuzarlik ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa, fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa uch baravaridan yetti baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi.

Shuningdek, «Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi Kodeksning 71-moddasiga muvofiq, «Yer osti boyliklarini geologik jihatdan o'rganish ishlarini olib borish qoidalarini va talablarini topilgan foydali qazilmalar zaxiralari yoki foydali qazilmalar qazib olish korxonalari, shuningdek, foydali qazilmalar qazib olish bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlari qurish va ulardan foydalanish sharoitlariga noto'g'ri baho berilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan yoki olib kelgan tarzda buzish, yer osti boyliklarini keyingi geologik jihatdan o'rganishda va konlarni ishga tushirishda zarur bo'lgan geologik hujjatlarni, foydali qazilma namunalari dublikatlarini va kernlarini yo'qotib qo'yish mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi.

Xuddi shunday huquqbuzarliklar ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa, eng kam ish haqining uch baravaridan yetti baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi.

Tabiiy muhitni tiklash, tabiiy zaxiralarni qayta hosil qilish va tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatish oqibatlarini bartaraf yetish choralari ko'rmaganlik fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa uch baravaridan yetti baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi (O'zbekiston Respublikasi MJTK, 95-modda).

Shuningdek, mazkur Kodeksning 97-moddasiga asosan, «Sanoat-geokonteksnazorat» davlat inspeksiyasi nazorati ostidagi va boshqa sanoat obyektlarida ishlarni bexatar olib borishga oid qoidalar, me'yorlar va yo'riqnomalarni buzish fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa bir baravaridan uch baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi.

Xuddi shunday huquqbuzarlik ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa, fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa uch baravaridan yetti baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi.

Ushbu qonunda boshqa holatlar uchun, jumladan, «Sanoatgeokonteksnazorat» davlat inspeksiyasi nazorati ostidagi va boshqa sanoat obyektlarida portlovchi hamda radioaktiv materiallarni (manbalarni) hisobga olish, saqlash va ulardan foydalanish qoidalarini, me'yorlari hamda yo'riqnomalarini buzish – fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa bir baravaridan uch baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi.

Xuddi shunday huquqbuzarlik ma'muriy jazo chorasini qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa, fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa uch baravaridan yetti baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi.

Fuqarolik huquqiy javobgarlik – yer osti boyliklarini huquqiy ekologik muhofaza qilishda ushbu javobgarlikning ta'siri katta.

Agar korxona, muassasa, tashkilot xodimlari yer osti boyliklarini qazib olayotgan yoki boshqa ta'mirlash ishlarini olib borayotganda, ya'ni mehnat burchlarini bajarib turgan vaqtlarida, ularning aybi bilan zarar yetkazilsa, mazkur zararni to'lashga majbur bo'ladilar. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida ushbu talablar aniq va ravshan ifoda etilgan.

Umuman olganda, fuqarolik javobgarligining mohiyati shundan iboratki, u yer osti boyliklariga, ularning sifat va samaradorligiga, ekologik holatiga zararni har qanday holatda Fuqarolik qonunlariga asosan belgilaydi.

Jinoiy huquqiy javobgarlik – O'zbekiston Respublikasining 1994-yil 22-sentyabrda qabul qilingan Jinoyat kodeksiga asosan amalga oshiriladi. Jinoyat kodeksining 197-moddasiga asosan, yer, yer osti boyliklaridan foydalanish shartlarini yoki ularni muhofaza qilish talablarini buzish og'ir oqibatlariga sabab bo'lsa, eng kam ish haqining ellik baravaridan yuz baravari miqdorida jarima yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi, deb ko'rsatilgan.

Umuman olganda, yer osti boyliklari bilan ishlash qoidalarini buzish quyidagi harakatlarda ifodalanadi va yuqorida ko'rsatilgan ma'lum javobgarliklarga sabab bo'ladi:

a) yer osti boyliklarini o'zaro shartnoma ruxsati yoki maxsus ruxsat etuvchi guvohnomasi bo'lmagan shaxs tomonidan o'zboshimchalik bilan izlash. Bunday shaxslarga qalbaki guvohnomasi bo'lgan shaxslar, guvohnomasining muddati o'tib ketgan shaxslar yoki g'ayriqonuniy tarzda guvohnoma olgan shaxslar ham kiradilar;

b) maxsus ruxsatnomasi bor oltin izlovchi shaxslarning o'zlariga birlashtirilgan hududlarda yer osti boyliklarini izlashlari;

d) oltin izlovchi artellarning a'zolari tomonidan o'zlariga tegishli bo'lmagan hududlarda yer osti boyliklarini izlash;

e) xususiy shaxslar hamda maxsus ruxsatnomasi bor oltin izlovchi shaxslar tomonidan o'lja qilish maqsadida yer osti boyliklariga ishlov berish qat'iy taqiqlanadi;

f) yer osti boyliklari bilan ishlash qoidalarini buzishning o'zi ham tugallangan jinoyatni bildiradi.

Nazorat uchun savollar

1. Yer osti boyliklari haqida umumiy tushuncha bering.
2. Yer osti boyliklaridan foydalanish va uni muhofaza qilishning hozirgi holati qanday?
3. Yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir asosiy talablar nimalardan iborat?
4. Yer osti boyliklaridan foydalanish va muhofaza qilish yuzasidan davlat boshqaruvi tizimini aytib bering.
5. Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqi tushunchasi, obyekti va subyektlari haqida nimalar bilasiz?
6. Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqining paydo bo'lishi va bekor qilinish holatlari qanday?
7. Yer osti boyliklaridan foydalanuvchilarning asosiy huquq va majburiyatlari nimalardan iborat?
8. Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik haqida nimalar bilasiz?

XII bob. SUVDAN FOYDALANISH HUQUQIY REJIMINING O'ZIGA XOSLIGI

Asosiy iboralar

Suv resurslari – suvlarning yer yuzidagi har qanday manbasi ekologik huquq obyektlaridan biri hisoblanadi.

Hududiy suvlar – qirg'oqbo'yi davlatlar yurisdiksiyasiga kiruvchi dengiz (okean) akvatoriyasining bir qismi. Dengizbo'yi mamlakatlari iqtisodiy manfaatlarini ifodalovchi zona.

Yer yuzasi suvlari – yer yuzasida doimiy yoki vaqtincha mavjud bo'ladigan suv obyektlari (qattiq va suyuq holatda) daryolar, ko'llar, balchiqlar, muzliklar.

Yer osti suvlari – tuproqda va yer qa'rining geologik jinslarida joylashgan har qanday fizik holatga ega bo'lgan, shu jumladan, kimyoviy ifloslangan suvlar.

Oqava suvlar – avval ishlab chiqarishda va maishiy sohada ishlatilgan yoki qishloq xo'jaligida foydalanilgan, ma'lum bir ifloslangan hududdan oqib o'tgan suvlar.

12.1. O'zbekistonda suv resurslarining holati

Insoniyat o'z ko'p ming yillik tarixiy hayoti davomida hamisha suvni, suv manbalarini, avvalo, chuchuk suvni ehtiyot qilib yashashga harakat qilib kelgan.

Naql qilishlaricha, Sahroi Kabirdagi qabilalardan biri huzurida mehmon bo'lgan sayohatchilarning yuvinayotganini ko'rib, mezbonlar ancha ranjishgan ekan. Chunki, ular butun bir qabilaga tegishli bir necha kunga yetadigan suvni bir necha daqiqalardayoq isrof etishgandi. Ma'lum bo'lishicha, suv bu yerda eng aziz ne'mat hisoblanib, uni qat'iy nazorat ostida tarqatishar ekan.

Ichimlik suvining odam organizmi uchun ahamiyatini sharqning ko'pgina olimlari yaxshi bilishgan. Masalan, Abu Ali ibn Sino «Tib qonunlari» kitobining birinchi jildida «Suvning sifati» haqida ko'pgina ma'lumotlar keltirgan, suvning inson hayoti uchun eng zarur unsurlardan biri ekani, suvning xususiyatlarini yaxshilaydigan bir necha usullarni bayon qilgan.

Koʻrinib turibdiki, har doim odamlarni suv bilan taʼminlash masalasi alohida eʼtiborda boʻlib kelgan. Hattoki, hozirgi paytda ham Gretsiya, Gollandiya, Germaniya, Shveysariya, AQSH va boshqa koʻplab mamlakatlarda aholini ichimlik suvi bilan taʼminlash dolzarb masalalardan biridir.

Suv resurslari Markaziy Osiyoning quruq iqlim sharoitida tabiiy ekotizimlarning barqaror muvozanatini saqlash va mintaqa davlatlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy omillaridan biridir. Chuchuk suv tanqisligi dolzarb ekologik muammolardan sanaladi. Mintaqada toza suvdan ekstensiv foydalanilishi natijasida, u asta-sekinlik bilan kamayib bormoqda.

Jamiyat va tabiiy ekotizimlarning barqaror oʻzaro bogʻliqligini saqlab turishga yoʻnaltirilgan ekologik boshqarish ichki va tashqi daryolar, koʻllar va boshqa suv ekotizimlarini ham «suv isteʼmolchilari» deb tan olishni taqozo etadi. Tabiatdagi suv resurslaridan foydalanishda teng huquqlilik boʻlishi lozim.

Tabiatga, xususan, suvdan foydalanishga oid qarorlar qabul qiladigan shaxslar va umuman, jamiyat uchun quyidagi talablar ustuvor ahamiyat kasb etishi lozim:

- suv irmoqlarida ularning barqaror hayotiyiligini yoki oʻz-oʻzini tozalash qobiliyatini taʼminlaydigan ekologik suv sarflariga rioya qilish;
- toshqin suv sarflari va daryo suvining maqbul sifatini ushlab turish;
- zararli ingrediyentlardan foydalanishda sanitariya talablariga rioya qilish;
- daryolarning oʻzanlari ehtiyojlarini qondirish va boshqalar.

Suvga nisbatan ekologik talablarga rioya qilinishi, noyob endemik tur-lar, noyob bioxilma-xillik, noyob landshaft, oʻziga xos ijtimoiy ahamiyati va estetik xususiyatlariga ega boʻlgan suv ekotizimlarini himoya qilishni ham nazarda tutadi. Kichik va katta daryolar nafaqat tabiiy florasi – oʻsimliklari va faunasi – hayvonot olami, balki boshlangʻich jozibadorligini ham saqlab qolishi muhimdir.

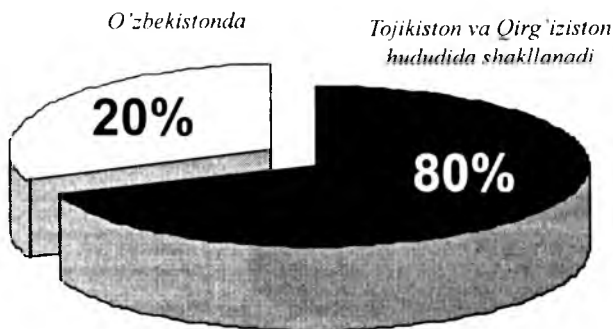
Mahalliy ekotizimlarni himoya qilish uchun asosiy eʼtibor quyidagi tadbirlarga qaratilishi lozim:

- faqat kollektor-drenaj suv manbalaridan toʻyinadigan suv havzalari oqimini taʼminlab turish;
- baliqchilik xoʻjaligi ahamiyatiga ega boʻlgan koʻllarda suvning mine-rallashuv darajasini 7 g/l dan yuqori boʻlmagan va suv sathini 1,5 m dan past boʻlmagan darajada saqlab turish;
- uvuldiriq sochish davrida suv sathining keskin pasayishi va qishki davrda keskin koʻtarilishining oldini olish;

– o‘simliklar o‘sishi uchun sayoz suv zonalarini va suv havzalarining gidrobiologik rejimini shakllantiruvchi baliq, qushlar va boshqalarni ozuqa bilan ta‘minlovchi ko‘llar havzalarini saqlab qolish.

12.2. Orol dengizi havzasi bo‘yicha suv resurslarining taqsimlanishi

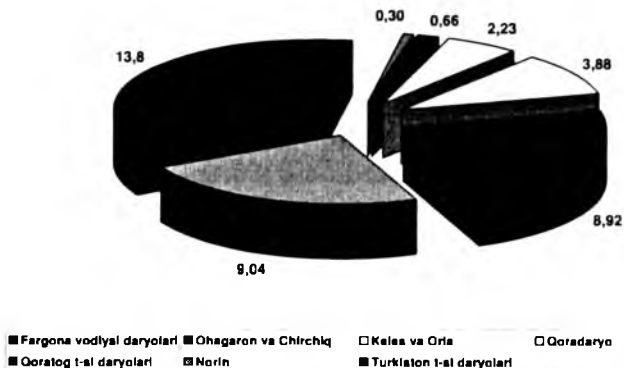
Orol dengizi havzasining asosiy gidrologik xususiyati, havza hududining 2 turdagi noyob gidrologik funksiyaga ega bo‘lgan qismga – tog‘ va tekislik hududiga ajralganligidadir. Tog‘li qismi tarmoqlangan daryolar oqimidan shakllanadi, uning maydoni havza umumiy maydonining taxminan 25 foizini tashkil qiladi, bunda hududning 80 foizi Amudaryo va Sirdaryo havzalariga to‘g‘ri keladi. Tekislik hududlarida yog‘ingarchilik kamligi va yog‘ingarchilik miqdoridan bir necha baravar ko‘p bug‘lanish xususiyatiga ega bo‘lganligi sababli, oqim shakllanishida deyarli qatnashmaydi. Bundan tashqari, tekislik hududlaridagi oqimlar tog‘li qismlardan keladigan oqimlarning bug‘lanishi va filtrlanishiga sarf bo‘ladi. Bu jarayon insonning xo‘jalik faoliyati bilan yanada kuchayadi. Daryo va suv omborlaridan olingan suv kanallar vositasida dalalarga beriladi, bu yerda bug‘lanish va transpiratsiyaga sarflanadi hamda kam miqdorda yana qayta oqim ko‘rinishida daryolarga qaytariladi. Tog‘lardan tekisliklarga suv harakatining tabiiy gidrologik sikli bo‘yicha so‘nggi bosqichi Orol dengizi hisoblandi.

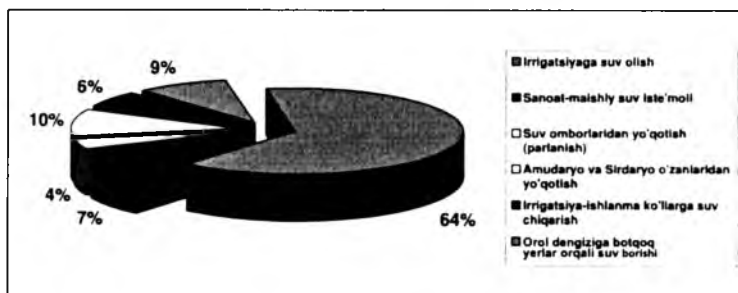
1-rasm. O‘zbekiston hududida ishlatiladigan suv resurslarining shakllanishi

Suv resurslari o'lchami sifatida odatda, daryolarning oqim shakllanish mintaqasidan chiqish joyidagi sug'orishga yo'naltiriladigan asosiy suv olish nuqtalaridan yuqorida shakllanadigan daryo oqimining kattaligi qabul qilinadi, chunki Markaziy Osiyoning tekislik qismida daryo oqimi istisno tariqasida, faqatgina sersuv yillarda shakllanishi mumkin.

Orol dengizi havzasi daryolari suv resurslarining ko'p yillik tavsiflari 1 va 2-rasmlarda keltirilgan.

2-rasm. Sirdaryo havzasi suv resurslarining ko'p yillik tavsifi

3-rasm. Orol dengizi havzasida suv iste'moli asosiy hajmlarining ulushi

O'zbekiston; 5,59

Tojikiston; 1,1

4-rasm. Sirdaryo havzasi bo'yicha daryo oqimining ko'p yillik resurslari

Boshqa mamlakatlar; 10,4

5-rasm. Amudaryo havzasi bo'yicha daryo oqimining ko'p yillik resurslari

Orol dengizi havzasining suv resurslaridan uning havzasida joylashgan davlatlar hamkorlikda foydalanadi, bu suv xo'jaligi muammolarining transchegaraviy tusda ekanligini bildiradi.

O'zbekistonning suv resurslari Orol dengizi havzasi umumiy suv resurslarining faqat bir qisminigina tashkil etadi, xolos. O'zbekiston Respublikasida yer usti suv resurslari qo'shni davlatlar tog'li hududlaridan daryolar orqali keladigan hamda uning hududida shakllanadigan suv resurslaridan vujudga keladi. Bundan tashqari, daryo oqimining bir qismi kanallar vositasida tushadi. Ichki suv resurslariga, shuningdek, O'zbekiston hududidagi ko'llarning suvlari va muzliklardagi suv zaxiralari ham kiradi. Orol dengizi havzasida suv iste'molining asosiy hajmlarining nisbati 3-rasmda aks ettirilgan.

Sirdaryo havzasi bo'yicha daryo oqimi o'rtacha ko'p yillik resurslari yiliga taxminan 38,8 km³ni tashkil qiladi. Bunda ko'p yillik ko'rsatkich uchun yiliga o'rtacha Qirg'izistonda 28 km³ (72,2 foiz), O'zbekistonda – 5,59 km³ (14,4 foiz), Qozog'istonda – 4,08 km³ (10,5 foiz) va Tojikistonda 1,1 km³ (0,3 foiz) suv shakllanadi (4-rasm).

Amudaryo havzasi bo'yicha daryo oqimi o'rtacha ko'p yillik resurslari yiliga 78 km³dan ortiqni tashkil qiladi, shundan 62,9 foiz (80 foizdan ortig'i) Tojikistonda shakllanadi, O'zbekiston ulushiga 4,7 km³ (6 foiz) to'g'ri keladi (5-rasm).

12.3. Daryolar, suv omborlari, ko'llar, havzalar, yer osti suvlari

Jami respublika bo'yicha 17 mingdan ortiq tabiiy suv oqimi mavjud. Amudaryo havzasida ular 9,9, Sirdaryo havzasida 4,9 va ushbu daryolar oralig'ida 2,9 mingta. Biroq ularning asosiy qismi uncha katta bo'lmagan kichik soylar – 10 km dan ortmagan uzunlikdagi suv oqimlaridir, bular ayniqsa, Amudaryo va Sirdaryo oralig'iga taalluqli, ular asosan, yil davomida quriydigan daryochalardir, hatto 10 km dan uzunlikda bo'lgan suv oqimlarida ham har yili suv oqimi bo'lavermaydi.

Hozirgi paytda respublikamizda, asosan irrigatsiya maqsadida 51 ta suv omborlaridan foydalaniladi. Ularning to'liq loyihaviy hajmi 18,8 km³, foydali hajmi – 14,8 km³ni tashkil qiladi. Eng yiriklari Tuyamo'yin, Chorvoq, To'da-ko'l, Kattaqo'rg'on suv omborlaridir. O'zbekistonning eng yirik suv omborlari kompleks tarzda ishlatiladi, ular asosan irrigatsiya, energetika va sanoat maqsadlariga mo'ljallangan. Suv omborlaridan uzoq muddatli foydalanishi hamda ularning ishida ro'y bergan o'zgarishlar keskin loyqalanishga olib keldi. Hozirgi paytda 11 ta milliy suv ombori loyqadan tozalanishga muhtoj, 5 ta suv omborida loyqalanish suvning chegaraviy yuzasiga yetib qolgan. Ro'y berayotgan tezkor loyqalanish jarayonini qisqartirish bo'yicha tegishli choralar ko'rish kompensatsion suv havzalari qurishni taqozo etadi.

O'zbekiston hududidagi tabiiy ko'llar kam sonli, juda notekis tarqalgan va katta hajmlarga ega emas. Tog'li hududlarda eng ko'p ko'llar soni 2000-3000 m balandlikda joylashgan.

Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi va Davlat geologiya qo'mitasi mutaxassisleri bilan birgalikda yer osti chuchuk suvlari shakllanish zonalarida ekologik xavfsizlikni ta'minlash ustidan nazorat o'rnatildi.

O'zbekiston hukumati tomonidan Zarafshon daryosi havzasida ekologik va sanitar-epidemiologik vaziyatni yaxshilash maqsadida maxsus qaror qa-

bul qilindi, unda quyidagilar nazarda tutilgan: Zarafshon daryosi suvini muhofaza qilish zonasini belgilash va undan ekologik xavfli obyektlarni chiqarish; yer osti chuchuk suvlari manbalarining shakllanish zonalariga muhofaza etiladigan tabiiy hududlar maqomini berish; Tojikiston Respublikasi bilan chegara hududida suv sifatini gidrokimyoviy laboratoriyali avtomatik nazorat qilish postini tashkil etish, maxsus ingrediyentlarni (selen, stronsiy, kobalt, surma, simob va boshqalarni) qo'shimcha ravishda aniqlash uchun gidrokimyoviy laboratoriyalarni yangi uskuna, jihozlar bilan ta'minlash.

Vazirlar Mahkamasi tomonidan Qashqadaryo, Chirchiq, Surxondaryo, Norin va Qoradaryo daryolari uchun ham tegishli qarorlar qabul qilingan. Mazkur 6 ta daryo suvlarini muhofaza qilish zonalarida joylashgan 152 ta ekologik jihatdan o'ta xavfli obyektlardan 129 tasi boshqa joyga ko'chirilgan. 2007-yilda O'zbekiston Respublikasi hududida Amudaryo va Sirdaryo suvni muhofaza qilish zonalarini va qirg'oqbo'yi yo'laklari belgilandi.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida va ekologik muammolar avj olgan bir paytda, ayniqsa iqlim o'zgarishining kuchayib borishi natijasida respublikamiz fuqarolarining suv resurslariga bo'lgan ehtiyojlari ham tobora oshib bormoqda. Kelajak avlodning taqdiri, sog'lig'i obi hayotimiz bilan bog'liq ekan, ayni shu kunlarda qabul qilinayotgan suv to'g'risidagi qonun, qaror va farmonlar suv boyliklaridan oqilona foydalanish, uni bulg'anish va ifloslanish hamda kamayib ketishdan saqlashga ko'maklashishi lozim. Suv resurslarini huquqiy ekologik muhofaza qilishda huquqiy ilmiy yo'nalishni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

Yuqoridagi suv resurslari bilan bog'liq barcha muammolar, O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 6-mayda qabul qilingan «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunida¹ o'z aksini topdi.

«Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning 3-moddasiga asosan, «Suv O'zbekiston Respublikasining davlat mulki – umummilliy boylik hisoblanadi, suvdan oqilona foydalanish lozim bo'lib, u davlat tomonidan qo'riqlanadi».

Ushbu qonunga asosan, O'zbekiston Respublikasining yagona davlat suv fondi daryolar, ko'llar, suv omborlari, boshqa yer usti suv havzalari va suv manbalari, kanal va hovuzlarning suvlaridan hamda yer osti suvlari va muzliklardan iboratdir. Davlatlararo daryolar – Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon daryosi, Orol dengizi va boshqa suvlardan foydalanish huquqi davlatlararo bitimlarda belgilab beriladi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1993-yil, 5-son, 221-modda.

Mazkur qonunning 18-moddasida ko'rsatilganidek, suv xo'jaligining foydalanuvchi tashkilotlari, suv iste'molchilari uyushmalari, kommunal-maishiy soha, gidroenergetika korxonalari, boshqa korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslar suvdan foydalanuvchilar bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi»¹ning 39-moddasiga binoan, barcha yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, yer uchastkalari ijarachilari va mulkdorlari ham suv resurslaridan oqilona foydalanishlari va ularni muhofaza qilishlari shart.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunining 19-moddasida «Suvlar va suv havzalaridan foydalanish shartlari» ham aniq ko'rsatilgan.

Jumladan, unda O'zbekiston Respublikasi hududidagi yer usti, yer osti va dengiz suvlaridan zarur miqdordagi suvning tabiiy aylanishini saqlash, uning normativda ko'rsatilgan darajada tozaligini ta'minlash, suv o'simliklari va hayvonot olamini asrash, suv havzalarining ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik, ularda ekologik muvozanatni saqlash va suv havzasiga landshaft elementi sifatida ziyon yetkazmaslik sharti bilan yo'l qo'yiladi.

Mahalliy hokimiyat idoralari, o'rmon va suv xo'jaligi idoralari darvo imoqlari hosil bo'ladigan joylarda, suv havzalari sohili mintaqalarida daraxtzorlarni tiklashlari va dov-daraxtni ko'paytirishlari hamda ularning saqlanishini ta'minlashlari shart.

Suv resurslarini huquqiy ekologik jihatdan muhofaza qilish O'zbekiston Respublikasi «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunining XXIV bobi, 97-102-moddalarida batafsil ko'rsatilgan.

Mustaqil respublikamizda suv manbalarini muhofaza qilish vazifalari shundan iboratki, «Hamma suvlar (suv obyektlari) aholi sog'lig'iga zarar yetkazishi, shuningdek, baliq zaxiralarining kamayishi, suv ta'minoti sharoitining yomonlashishi hamda suvning fizikaviy, kimyoviy va biologik xossalari pasayishi, suvning tabiiy tozalanish xususiyati kamayishi, suvning gidrologik va gidrogeologik rejimining buzilishi natijasida kelib chiqadigan boshqa ko'ngilsiz hodisalarga olib kelishi hollaridan muhofaza qilinishi kerak».

Shunisi e'tiborliki, suv to'g'risidagi ushbu qonunda, suvni muhofaza qilishni, shuningdek, uning holati va rejimini yaxshilashni ta'minlovchi tadbirlarni amalga oshirish faoliyati suvlarning holatiga ta'sir etuvchi korxonalar,

¹ O'zbekiston Respublikasining «Yer kodeksi», 1998-yil, 30-aprel.

tashkilot va muassasalar, mahalliy hokimiyat organlari tomonidan tabiatni muhofaza qilish, suv xo'jaligi, sanitariya nazorati organlari hamda boshqa manfaatdor idoralar bilan kelishgan holda amalga oshirilishi belgilangan va mazkur ishlar texnologiya, o'rmon melioratsiyasi va agrotexnika, gidrotexnika, sanitariya texnikasi tadbirlarini ham qamrab olishi shartligi ko'rsatilgan.

Hozirgi sharoitda suvlar asosan chiqit va sanoat chiqindilari bilan ifloslantirilmoqda. Ushbu muammo qonunning 99-moddasida ifodalangan. Korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va fuqarolarga quyidagilar taqiqlanadi:

- suv ishlab chiqarish chiqitlari, maishiy va boshqa xil chiqitlar hamda chiqindilarni obyektlarga tashlash;

- moylar, yog'ochlar, kimyoviy va neft mahsulotlari hamda boshqa mahsulotlar bilan ifloslantirish;

- suv havzalarining yuzi, suv havzalarini qoplab turgan muz va muzliklarning yuzasini, sanoat chiqitlari, maishiy chiqindi va boshqa tashlandiq chiqitlar, shuningdek, yer usti va yer osti suvlarining sifatini yomonlashtirib yuboradigan neft va kimyoviy mahsulotlar bilan ifloslantirish;

- suvni o'g'itlar va zaharli ximikatlar bilan bulg'atish.

Oqindi suvlarni suv obyektlariga oqizishga ushbu qonunning 73, 74 va 75-moddalarida ko'rsatib o'tilgan talablariga rioya qilingan taqdirdagina yo'l qo'yiladi. Shuningdek, amaldagi qonunda, aynan yer osti va kichik daryolarining suvlarini huquqiy ekologik muhofaza qilishga e'tibor berilgan.

Mazkur qonunning 101-moddasida yer osti suvlarini muhofaza qilish tartibi ifodalangan.

Yer osti suvlari chiqarish va undan foydalanish bilan shug'ullanuvchi idoralar suv chiqarilayotgan uchastka va unga tutash hududlarda yer osti suvlariga doir rejimlarga rioya etilishini kuzatib borishlari, shuningdek, foydalanilayotgan suvning miqdori va sifatining hisobini yuritishlari shart.

Basharti, foydali qazilmalar konlarini qidirish, ularni o'rganish va ulardan foydalanish bilan bog'liq, burg'ilash hamda boshqa kon qidiruv ishlarini bajarish chog'ida yer osti suvlari bor qatlamlar aniqlangan taqdirda, bu haqda tabiatni muhofaza qilish, suv xo'jaligi organlari xabardor etilishi va ularni muhofaza qilishga qaratilgan chora-tadbirlar ko'rilishi lozim. Sanoat oqindi suvlarini oqizish uchun qaziladigan quduqlar suvli qatlamlarni ifloslantirish manbayiga aylanishi mumkin bo'lsa, bunday quduqlarni qazish man etiladi.

O'z-o'zidan suv chiqarib, suvi foydalanish uchun yaroqsiz bo'lgan quduqlarga suvni boshqarish uskunalari o'rnatilishi, ular qonunlarda belgilangan tartibda to'xtatib qo'yilishi yoki tugatilishi lozim.

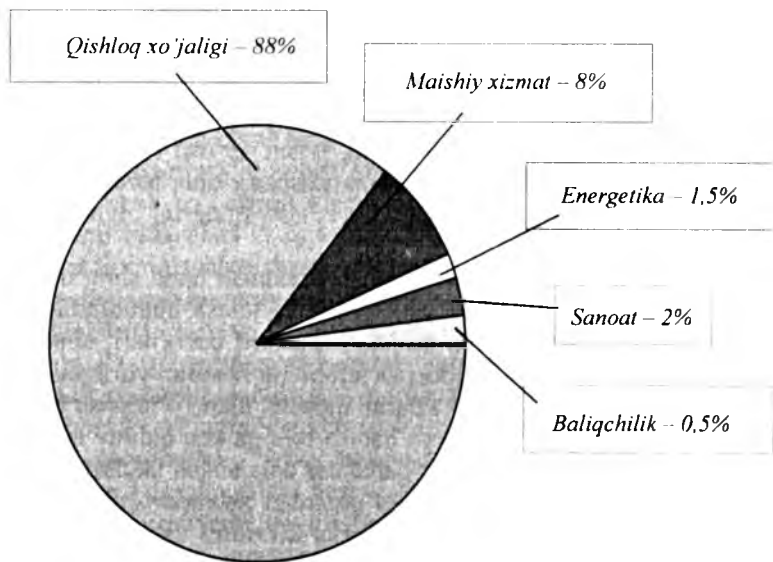
Sifatli yer osti suvlari to'planadigan manbalar tegrasida qattiq va suyuq chiqindilar to'plash, axlatxonalar barpo etish, yer osti suvlarining ifloslan-

ish manbayiga aylanish ehtimoli bo'lgan sanoat, qishloq xo'jalik obyektlari va boshqa obyektlar qurilishiga yo'l qo'yilmaydi. Yer osti suvlarini muhofaza qilish chora-tadbirlarini ko'rish, shu jumladan, quduqlarni kuza-tish tarmog'ini yaratish faoliyati yer osti suvlarining holatiga ta'sir ko'rsatuvchi korxonalar tomonidan amalga oshiriladi.

Ko'rinib turibdiki, ushbu moddada yer osti suvlarini huquqiy ekologik muhofaza qilishga har tomonlama e'tibor berilgan.

Shuningdek, xo'jalik faoliyati kichik daryolarning holati va rejimiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi korxonalar, tashkilotlar, muassasalar dehqon xo'jaliklari, suv xo'jaligi, tabiatni muhofaza qilish organlari bilan birgalikda suvni, uning musaffoligi va sifatini saqlash chora-tadbirlarini ko'rishlari lozim.

Kichik daryolarning suvini muhofaza qilish mintaqalar, bu mintaqalardagi korxonalar, tashkilotlar, muassasalarning xo'jalik faoliyati rejimiga doir qonunlar bilan belgilanadi.

6-rasm. 2012-yilda iqtisodiyot sohalari bo'yicha suvning ishlatilishi

Suv manbalarini ifloslanishdan muhofaza qilishning eng yaxshi yo'li markazlashgan suv ta'minotini tashkil qilishdan iboratdir.

Ochiq suv havzalaridan suv olinadigan joyni tanlashda suvning ifloslanmasligi, suv havzasiga yetarli miqdorda suv tushib turishini, suv havzasi at-

rofining to'silganligini, qirg'oqning buzilmasligini hisobga olish kerak. Suv olinadigan joyni tanlash har safar murakkab sanitariya masalasi hisoblanadi. Muhimi, suv olinadigan joy tanlanganda oqava suvlar tushadigan joydan holi bo'lishini va aholi yashaydigan punktning istiqboli, ya'ni kengayishini nazarda tutish kerak. Shuningdek, suv olinadigan joy daryo irmoqlari va soy-lardan yuqorida bo'lishi lozim. Suv daryo qirg'og'i chuqurligi kamida 2,5 metr bo'lgan, qirg'og'i yuvilmaydigan joydan olinadi. Bu qoida suv ombor-lariga ham tegishlidir.

Har qanday suv manbayi, ayniqsa ochiq suv havzalari tashqi muhit bilan bog'langanligi tufayli tabiiy hodisalar, sanoat va kommunal qurilish-lari, aholining xo'jalikdagi va turmushdagi faoliyati ta'sir qilishini hisobga olib, suv quvurlarining qurilishida sanitariya zonasi tashkil etilishi lozim.

Mavjud qonunchilikka asosan, suv quvurlari bor tashkilotlar barcha suv quvurlari uchun sanitariya muhofazasi zonasi tashkil qilishlari kerak.

Suvni muhofaza qilish tadbirlarini barcha ochiq suv havzalari, yer osti suv manbalarida ular markazlashgan yoki markazlashmagan suv ta'minoti uchun foydalaniladimi, yo'qmi, bundan qat'y inazar amalga oshirish shart.

Sanitariya-maishiy suv ta'minotidan foydalanadigan rayonlarda sani-tariya muhofaza zonasi yaratish zarur. Bunday hollarda sanitariya nazora-ti organlari va shu hududdagi suvdan foydalanishni va muhofaza qilishni boshqaradigan organlarga quyidagi hajmda yer ajratiladi:

- ochiq suv havzalari uchun 100 m. Suvning ikkala qirg'og'iga nazorat yo'llari qilinadi, ko'kalamzorlashtiriladi, shahar doirasida esa qirg'oqlar qo'shimcha ravishda obod qilinadi;

- o'zanli va suv quyilib turadigan suv ombori uchun 300 m yer ajratila-di, chor atrofi muhofaza qilinadi;

- artezian sifatida foydalaniladigan ayrim quduqlar, buloqlar va chash-malar yoki yer osti suvlari manbalarining usti 30 m radiusda suvga chi-damli materiallar bilan (tom ko'rinishida) yopiladi, maydoni kamida 0,25 ga bo'ladi;

- ayrim quduqlarning yer osti suvi yoki infiltratsion suvdan foydalan-ganda 30 m radiusda usti yopiladi, maydoni kamida 0,75 ga bo'ladi.

Ayrim hududlarda, masalan, yirik shaharlar yoki sanoat korxonalarida, qishloq xo'jaligida zaharli kimyoviy moddalar ko'p ishlatilganda, sanitariya nazoratining tegishli organlari talabiga ko'ra bu zonalar kengaytirilishi mumkin.

Shuningdek, hozirgi sharoitda qishloq xo'jaligi va boshqa korxona, muassasa, tashkilotlarda hamda respublikamizda suvdan foydalanish va uni huquqiy muhofaza qilishning bir qator ilmiy huquqiy ekologik yechim-lari ayrim huquqiy adabiyotlarda yoritilgan.

Ammo hozirgi bozor iqtisodiyoti va turmush tarzi yana yangi-yangi huquqiy-ilmii va ekologik yechimlarni qo'llashni talab qiladi.

Zero, suv resurslarini huquqiy ekologik muhofaza qilish aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlashga xizmat qilib, gigiyenik jihatdan muhim ahamiyatga ega, hattoki kasallik tarqalishining oldini olishda ham o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

Suv manbalarini ekologik muhofaza qilish, hayoti suv bilan bog'liq bo'lgan butun mavjudotni, umuman olganda, Ona tabiatni saqlab qolishga yordam beradi.

Xullas, suvdan huquqiy ekologik foydalanish, suvdan foydalanish huquqiga ega bo'lish, uni tasarruf etish, undan oqilona, tejamkorlik bilan foydalanish, ekologik muhofaza qilish, foydalanilayotgan suv manbalaridan tegishli qonunlar asosida foydalanish, suvni sanitariya-epidemiologiya qoidalari asosida saqlash va undan foydalanish, agarda yuqoridagi talablarga rioya qilinmasa, hattoki suvdan foydalanish huquqidan mahrum qilish kabi jarayonlar bilan chambarchas bog'liq. Umuman olganda, suvni ekologik muhofaza qilish ishini yanada yaxshilash – demak bu hayotni yaxshilash, uzoq umr ko'rishni ta'minlash, desak xato qilmaymiz.

12.4. Davlat suv fondi va uning boshqaruv organlari

1992-yilning 18-fevralida Qozog'istonning Olmaota shahrida mintaqadagi davlatlararo suv zaxiralarini birgalikda boshqarish va muhofaza qilish yuzasidan ahdlashuv bitimi imzolandi. Ahdlashuv bitimini Markaziy Osiyo Respublikalari hamda Qozog'iston Respublikasi Melioratsiya va suv xo'jaligi vazirlari imzoladilar. Hujjatda suv manbalaridan oqilona foydalanishga, suv zaxiralarini muhofaza etishda mintaqadagi barcha davlatlar teng huquqli hamda baravar mas'uliyatga ega ekanliklari ko'zda tutildi. Har bir respublika o'z hududida Bitimga muvofiq amal qilish majburiyatlarini oldi. Jumladan, tomonlar bir-birlarining o'zaro manfaatlarini hurmat qilishi, suvdan foydalanishda bir-biriga ziyon yetkazmaslik, suvdan foydalanish va uning zaxiralarini ifloslantirmaslik haqida Bitimda ko'zda tutilgan talablarga og'ishmay amal qilish majburiyatlarini oldilar.

Tomonlar suvni isrof qilmaslik, bu bebaho boylikdan samarali foydalanish xususida, shuningdek, ekologiya muammolari, Orol dengiziga har yili zarur miqdorda suv yetkazib turish haqida bamaslahat bir fikrga keldilar.

1993-yil 6-mayda O'zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonuni qabul qilinib, uning maqsadi suv va suvdan foydalanishga doir munosabatlarni tartibga solishdan, aholi va xalq xo'jali-

gi ehtiyojlari uchun suvdan oqilona foydalanishdan, suvni bulg'anish, ifloslanish va kamayib ketishdan saqlash, suvning zararli ta'sirlari oldini olish va uni bartaraf qilishdan, suv obyektlarining holatini yaxshilashdan, shuningdek, suvga doir munosabatlar sohasida korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, dehqon xo'jaliklari va fuqarolarning huquqlarini himoya qilishdan iborat, deb belgilandi.

Mazkur qonunda birinchi marta yagona davlat suv fondi masalasi ko'rsatib berildi.

O'zbekiston Respublikasining yagona davlat suv fondi:

- daryolar, ko'llar, suv omborlari, boshqa yer usti suv havzalari va suv manbalari, kanal va hovuzlarning suvlaridan;

- yer osti suvlari va muzliklardan iboratdir.

Davlatlaro daryolar – Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon daryosi, Orol dengizi va boshqa suvlardan foydalanish huquqi davlatlararo bitimlarda belgilab beriladi (4-modd).

Shuningdek, qonunda davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining suvga doir munosabatlarni tartibga solish sohasidagi vakolatlari ham aniq ko'rsatildi.

Jumladan, qonunning 5-moddasida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining suvga doir munosabatlarni tartibga solish sohasidagi vakolatlari quyidagicha bayon etiladi:

- suvga doir qonunlar qabul qilish, ularga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish;

- suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga oid davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilash hamda suv xo'jaligiga oid strategik davlat dasturlarini qabul qilish;

- O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining vakolatiga kiradigan boshqa masalalarni hal etish.

Ushbu qonunning 6-moddasida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining suvga doir munosabatlarni tartibga solish sohasidagi vakolatlariga e'tibor berilgan, ular quyidagilar:

- suv resurslaridan oqilona, kompleks foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasida yagona siyosat o'tkazish;

- suv resurslaridan kompleks foydalanish va ularni muhofaza etishda vazirliklar, idoralar va yuridik shaxslarning faoliyatini uyg'unlashtirish;

- suv fondi hosil qilish va undan foydalanish tartibini belgilash, suvdan foydalanishning me'yorlari va limitlarini tasdiqlash;

- suvlarning davlat tomonidan hisobga olib borilishini hamda suvdan foydalanishni nazorat qilish va ularni muhofaza etishni ta'minlash, davlat suv kadastri va suv monitoringini yuritish;

– yirik avariylar, falokatlar, ekologik tanglik va suvlarning zararli ta'sirining oldini olish hamda ularga barham berish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqish;

– suv resurslaridan foydalanganlik uchun haq to'lash, suv obyektlarini bulg'atganlik va quritib qo'yganlik uchun haq undirish tartibini belgilash;

– davlatlararo munosabatlarni rivojlantirish;

– qonunlarda nazarda tutilgan boshqa chora-tadbirlarni amalga oshirish.

E'tiborli tomoni shundaki, mazkur qonunda mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining suvga doir munosabatlarini tartibga solish sohasidagi vakolatlariga ham ahamiyat berilgan.

Mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining suvga doir munosabatlarini tartibga solish sohasidagi vakolatiga quyidagilar kiradi:

– o'z hududidagi suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishning asosiy yo'nalishlarini belgilash;

– suv resurslaridan foydalanishni tartibga solish va ularni muhofaza qilish sohasida qonuniylik hamda huquq-tartibotni ta'minlash;

– suv obyektlari holatini hisobga olib borish va ularga baho berish, suvlardan foydalanilishi va ularning muhofaza qilinishi, suv iste'molining belgilangan limitlariga rioya etilishi, suvdan foydalanuvchilarning suvdan foydalanish hisobini yuritishlari ustidan nazorat qilib borish;

– suv obyektlarini saqlash va ularning holatini yaxshilash, suvlarning zararli ta'sir ko'rsatishi, shuningdek, bulg'anishining oldini olish va uni bartaraf etish hamda avariylar, toshqin, sel va tabiiy ofatlar natijasida vayron bo'lgan obyektlarni tiklash yuzasidan tadbirlar o'tkazish;

– qonunlarda nazarda tutilgan boshqa masalalarni tartibga solish (7-modda).

Suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratining vazifasi suvdan foydalanish borasida belgilab qo'yilgan tartibga barcha vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar, davlat, shirkat xo'jaliklari, jamoat korxonalari, tashkilotlar, muassasalar va fuqarolarning rioya qilishlari, suvni muhofaza qilish, suvning zararli ta'sirining oldini olish va bartaraf qilish vazifalarini, suvni hisobga olish qoidalarini, shuningdek, suv to'g'risidagi qonunlarda belgilab berilgan boshqa qoidalarni bajarishlarini ta'minlashdir. «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 8-moddasiga asosan suvdan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvi quyidagicha ko'rsatilgan:

Suvdan foydalanish sohasida davlat boshqaruvi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlari, shuningdek, bu sohada maxsus vakolati bo'lgan hamda suvdan foydala-

nishni bevosita yoki havzaviy (hududiy) boshqarish orqali tartibga solib turuvchi davlat organlari hamda boshqa tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi (yer usti suvlari), O'zbekiston Respublikasi Davlat Geologiya va mineral resurslar qo'mitasi (yer osti suvlari) hamda O'zbekiston Respublikasi Sanoatda va konchilikda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi (yer osti issiq suvlari va mineral suvlar) o'z vakolatlari doirasida suvdan foydalanishni tartibga solish sohasida maxsus vakolati bo'lgan davlat organlari hisoblanadi.

Ma'lumki, 1991-yildan suv uchun haq to'lashning uzoq muddatga mo'ljallangan iqtisodiy normativlarini belgilab qo'yish zarur deb topildi. Shuning uchun ham suv iste'molining belgilab qo'yilgan limitlariga rioya qilinishini operativ nazorat etish katta ahamiyatga egadir. Bu masalaga amaldagi suv qonunchiligida quyidagicha e'tibor berildi:

Suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratining vazifasi suvdan foydalanish borasida belgilab qo'yilgan tartiblarga barcha vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar, mulkchilikning barcha shakllaridagi korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, dehqon xo'jaliklari va fuqarolar rioya qilishlarini suvni muhofaza qilish, suvning zararli ta'sirining oldini olish va bartaraf qilish vazifalarini, suvni hisobga olish qoidalarini, shuningdek, suv to'g'risidagi qonunlarda belgilab berilgan boshqa qoidalarning bajarilishini ta'minlashdir.

Suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlari, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi sanoatda va konchilikda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi amalga oshiradi.

Suvdan foydalanish ustidan idoraviy nazoratni O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi organlari amalga oshiradilar. Bundan tashqari, suvdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirishda jamoat birlashmalari, jamoalar va fuqarolarning ishtiroki ham muhimdir.

Jamoat birlashmalari, jamoalar o'z nizomlariga muvofiq suvdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirishda davlat organlariga ko'maklashadilar. Bu tadbirlarni o'tkazishda davlat organlari jamoat birlashmalari, jamoat va fuqarolar takliflarini hisobga oladilar.

Xulosa qilib aytganda, suv resurslaridan oqilona foydalanish va uni muhofaza etish ustidan davlat boshqaruvi hamda nazoratini olib borish katta ahamiyatga ega bo'lib, ushbu tadbirlar suv resurslaridan oqilona foydalanish, tejab-tergash va uning sofligini saqlash hamda har qanday nojo'ya ekologik huquqbuzarliklarning oldini olishni ta'minlaydi.

12.5. Suvdan foydalanish huquqi tushunchasi va turlari. Suvdan foydalanish huquqining paydo bo'lishi va bekor bo'lish asoslari

Suvdan foydalanish huquqi tushunchasi, asosan, ikkita holat bilan ko'proq bog'liq.

Birinchidan, u suv huquqining asosiy institutlaridan biri bo'lib, suv va suvdan oqilona foydalanish, uni muhofaza qilish hamda suv bilan bog'liq barcha muammolarni o'z ichiga oladi.

Ikkinchidan, u bevosita suvdan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari bilan bog'liq.

Asosan, suvdan foydalanish huquqi ko'proq suvdan foydalanish huquqining paydo bo'lishi va bekor bo'lish asoslari bilan ham bog'liqdir.

Suvdan foydalanish huquqi quyidagi bir qator prinsiplarga asoslanadi:

- suv resurslaridan oqilona foydalanish;
- suv resurslarini muhofaza qilish;
- boshqa barcha tabiat boyliklari bilan chambarchas bog'liqligi;
- suv resurslaridan qonunda ko'rsatilgan aniq maqsadlarda foydalanish;
- suvdan foydalanish davlatning ekologik siyosati bilan bevosita bog'liqligi;
- suvdan foydalanganlik uchun tegishli haq to'lash lozimligi;
- suv qonunchiligi bilan birga boshqa barcha ekologik qonunlarni o'z vaqtida, kechiktirmay amalga oshirish va bajarish;
- suvdan foydalanish bilan bog'liq xalqaro shartnomalar va konvensiyalarni o'z vaqtida bajarish va boshqalar.

Suv resurslaridan foydalanishning barcha turlari «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning VII bob, 21–21¹-moddalarida aniq ko'rsatilgan.

O'zbekiston Respublikasi «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunining 21-moddasiga ko'ra: «Suv obyektlari aholining ichimlik suvga bo'lgan ehtiyojlarini, maishiy, davolash, kurort, sog'lomlashtirish, hordiq chiqarish va boshqa ehtiyojlarini, qishloq xo'jaligi, sanoat, energetika, transport, baliqchilik xo'jaligi hamda boshqa davlat yoki jamoat

ehtiyojlarini qondirish uchun qonunlarda ko'zda tutilgan talablar va shartlarga rioya qilingan holda foydalanishga beriladi. Oqindi suvlarni oqizish uchun suv obyektlaridan foydalanishga qonunlarda ko'zda tutilgan hollarda hamda maxsus talablar va shartlarga rioya qilingan taqdirdagina yo'l qo'yilishi mumkin. Suv obyektlari ayni bir vaqtda bitta yoki bir nechta maqsadlarda foydalanishga berilishi mumkin».

Respublikamiz sharoitida foydalaniladigan suv resurslarining asosiy qismi qishloq xo'jaligida sug'orish maqsadlarida ishlatiladi. Uning qolgan qismi esa sanoatda hamda maishiy va kommunal maqsadlarda foydalaniladi. Ana shu har uchala yo'nalish ham yildan-yilga ko'proq suv talab qilmoqda. Natijada, mintaqamizda suv masalasi tobora jiddiy muammo bo'lib qolmoqda. Bunday sharoitda suvni tejab-tergab ishlatish, uning behuda ketishiga yo'l qo'ymaslik, qaytarma va oqava suvlardan unumli foydalanish, eng muhimi – suv manbalarini ifloslanishdan va ortiqcha minerallashuvdan saqlash talab qilinadi.

Albatta, suvdan foydalanishning qonunda belgilangan muddatlari ham mavjud. Suv obyektlari doimiy yoki vaqtincha foydalanish uchun beriladi. Muddati avvaldan belgilanmagan holda foydalanish – doimiy foydalanish deb e'tirof etiladi. Suvdan vaqtincha foydalanish muddati qisqa va uzoq (3–20 yil) bo'lishi mumkin.

Suv obyektlaridan vaqtincha foydalanish muddatlari suvdan foydalanuvchi manfaatdor tomonlar iltimosnomasiga binoan, shu suv to'g'risida qaror chiqargan yoki undan maxsus foydalanish uchun ruxsatnoma bergan davlat organlari tomonidan uzaytirilishi mumkin.

Demak, barcha suvdan foydalanuvchilarga qonun asosida yuqoridagi talablarga asosan suvdan foydalanish huquqi beriladi. Suvdan foydalanuvchilar undan foydalanish qoidalariga zid harakatlar sodir etgan holatlarda ularning suvdan foydalanish huquqlari bekor qilinishi ham mumkin.

Jumladan, «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning X bob, 36–39-moddalarida suvdan foydalanish huquqini bekor qilish asoslari quyidagicha ko'rsatilgan:

- suvdan foydalanishga ehtiyoj qolmaganda yoki undan voz kechilganda;
- suvdan foydalanish muddati tugaganda;
- korxona, tashkilot, muassasa yoki dehqon xo'jaligi tugatilganda;
- suv xo'jaligi inshootlari boshqa suvdan foydalanuvchilarga berilganda;
- tanho foydalanilayotgan suv obyektlarini qaytarib olishga zarurat tug'ilganda suvdan foydalanish huquqi bekor qilinadi.

Suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish qoidalari buzilgan yoki suv obyektidan belgilab qo'yilganidan boshqa maqsadda foydalanilgan, suv haqi to'lanmagan hollarda ham korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, dehqon xo'jaliklari va fuqarolarning suvdan foydalanish huquqi bekor qilinishi mumkin (ichimlik suviga bo'lgan ehtiyoj va maishiy ehtiyojlarni qondirish uchun suvdan foydalanish huquqi bundan mustasnodir).

Qonunlarda korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, dehqon xo'jaliklari va fuqarolarning suvdan foydalanish huquqini bekor qilishning boshqacha asoslari ham ko'zda tutilishi mumkin.

Zero, qonunchilikda suvdan foydalanish huquqini bekor qilish asoslari bilan birga, suvdan foydalanish huquqini bekor qilish tartibi ham aniq yoritilgan:

- suvdan maxsus, shuningdek, ikkilamchi foydalanish uchun berilgan ruxsatnomani bekor qilish;

- tanho foydalanish uchun berilgan suv obyektlarini qaytarib olish;

- suvdan maxsus foydalanish uchun ruxsatnoma bergan organning qarori bilan bekor qilinadi.

Suvdan ikkilamchi foydalanish suvdan birlamchi foydalanuvchining suv xo'jaligi va tabiatni muhofaza qilish organlari bilan kelishib chiqargan qaroriga binoan bekor qilinishi mumkin (37-modda).

Ko'rinib turibdiki, ushbu talablar suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish bilan bog'liq muammolarni ijobiy hal qilish bilan birga, suv to'g'risidagi qonunlarga rioya etmaslikning ham oldini oladi.

12.6. Suvdan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari

Suvdan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning IX bob, 32–35-moddalarida aniq ko'rsatilgan. Mazkur qonunning 32-moddasiga muvofiq suvdan foydalanuvchilar quyidagi huquqlarga egadirlar:

- suv ob'ektlari qanday maqsadlar uchun foydalanishga berilgan bo'lsa, faqat shu maqsadlarda foydalanish;

- suvdan foydalanishni amalga oshirish uchun qonun hujjatlarida belgilangan tartibda inshootlar, qurilmalar hamda boshqa ob'ektlarni qurish va rekonstruksiya qilish;

- berilayotgan suvning miqdori va sifatini tekshirish;

- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarni istisno etganda, suvdan foydalanish to'g'risidagi shartnoma bo'yicha olinmay qolgan suv uchun kompensatsiya talab qilish;

– suv resurslarini boshqarishga oid qarorlar qabul qilinishida ishtirok etish;

– manbaning taxmin qilingan va haqiqiy suvliligidan kelib chiqqan holda suv olish limitlarini o'zgartirish bo'yicha takliflar kiritish;

– o'z huquqlari va qonuniy manfaatlarining buzilishi, shu jumladan belgilangan suv olish limitlari va suv berish rejimiga muvofiq suv olish huquqining buzilishi tufayli yetkazilgan zararining o'rni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qoplanishini talab qilish.

Suvdan foydalanuvchilar qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Shuningdek, suvdan foydalanuvchilarning huquqlari qonun bilan muhofaza etiladi. Suvdan foydalanuvchilarning huquqlari buzilgan taqdirda bu huquqlar qonunlarda ko'zda tutilgan tartibda tiklanishi lozim bo'ladi.

Zero, qonunga asosan suvdan foydalanuvchilarning huquqlarini cheklash hollari ham qonunda o'z ifodasini topgan. Mazkur qonunning 34-moddasiga asosan, qonunlarda ko'zda tutilgan hollarda aholi sihat-salomatligini saqlash maqsadlarini ko'zlab, davlatning boshqa manfaatlarini, shuningdek, suvdan boshqa foydalanuvchilar manfaatlarini e'tiborga olgan holda, suvdan foydalanuvchilarning huquqlari cheklab qo'yilishi mumkin. Lekin bu holda aholining ichimlik va maishiy ehtiyojlari uchun suv obyektlaridan foydalanish shart-sharoitlari yomonlashib qolmasligi lozim.

Shu bilan birga, barcha suv va suv obyektlaridan foydalanuvchilar qonunda ko'rsatilgan majburiyatlarni ham amalga oshirishlari zarur.

Suvdan foydalanuvchilar:

– suv ob'ektlaridan oqilona foydalanishi, suvni tejab sarflash, suvlarining sifatini tiklash va yaxshilash to'g'risida g'amxo'rlik qilishi;

– belgilangan suv olish limitlariga va suvdan foydalanish qoidalariga rioya etishi;

– suvdan maxsus foydalanishda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ruxsatnomani rasmiylashtirishi;

– ifloslantiruvchi moddalar mavjud bo'lgan oqindi suvlarni suv ob'ektlariga oqizishni tamomila tugatish chora-tadbirlarini ko'rishi;

– boshqa suvdan foydalanuvchilar va suv iste'molchilarining huquqlari hamda qonuniy manfaatlari buzilishiga, shuningdek, suv ob'ektlariga, xo'jalik ob'ektlari va tabiiy resurslarga (yerlar, o'rmonlar, hayvonot dunyosi, foydali qazilmalar va boshqalarga) zarar yetkazilishiga yo'l qo'ymasligi;

– suv ob'ektlarini, suvni muhofaza qilish inshootlarini va boshqa inshootlarni, texnik qurilmalarni texnik jihatdan soz holatda saqlashi, ularni

ishlatish sifatini yaxshilashi hamda ulardan foydalanishning belgilangan qoidalariga rioya etishi;

- suvni olish va berishda suv miqdori hisobini yuritishi, shuningdek, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hisobotni taqdim etishi;

- suv resurslaridan foydalanganlik, shuningdek, suvni yetkazib berish bo'yicha xizmatlar va ko'rsatilgan boshqa suv xo'jaligi xizmatlari uchun to'lovlarni o'z vaqtida shartnomaviy asosda to'lashi;

- suvni tejash chora-tadbirlarini ko'rishi;

- suv resurslaridan oqilona foydalanishda suv iste'molchilariga ko'maklashishi;

- suvlarning bulg'anishi, ifloslanishi va kamayib ketishining oldini olish hamda ularni bartaraf etish, suv ob'ektlariga suvlarning zararli ta'sirini bartaraf etish chora-tadbirlarini ko'rishi, shuningdek, yer usti va yer osti suvlari to'planadigan maydonlarning ifloslanishiga yo'l qo'ymasligi;

- suv ob'ektlarining suvni muhofaza qilish zonolari, sohil bo'yi mintaqalari va sanitariya muhofazasi zonalarini saqlashning belgilangan rejimiga rioya qilishi;

- suvlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshiruvchi organlarning vakillarini o'z suv xo'jaligi ob'ektlariga belgilangan tartibda kiritishi hamda ularga zarur axborotni taqdim etishi;

- suvlarning va suv ob'ektlarining holatiga ta'sir etadigan avariya va boshqa tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlar yuzaga kelganligi to'g'risida mahalliy davlat hokimiyati organlarini o'z vaqtida xabardor qilishi va ularning oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha ishlarni amalga oshirishda, shuningdek, suv ob'ektlarida ta'mirlash-tiklash ishlari-da qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ishtirok etishi;

- baliqlarni, boshqa suv florasi va faunasini muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirishi shart.

Suvdan foydalanuvchilar zimmasida qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin.

Barcha holatlarda yerdan foydalanuvchilar sug'orish jarayonida suvdan foydalanuvchilar ham hisoblanadi. Shuning uchun ham yerdan foydalanuvchilar «Yer kodeksi»ning 39–40 moddalari talablariga ham qattiq rioya etishlari lozim.

Shak-shubhasiz, suvdan foydalanuvchilarning qonunda ko'rsatilgan huquq va burchlarga rioya qilishlari, ushbu talablarni doimo amalga oshirishlari suvdan oqilona foydalanish masalasining ijobiy hal etilishiga yordam beradi.

12.7. Suvlarni muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari

O'zbekiston Respublikasi hududida suv resurslaridan foydalanuvchilar undan oqilona, tejab-tergab foydalanishlari, uni muhofaza qilishlari shart. Agar ushbu talablarga rioya qilinmasa, O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq tegishli huquqiy javobgarlik mavjud ekanligini eslatish lozim. Suv to'g'risidagi qonunlarni buzganlik uchun tegishli javobgarlik masalasi O'zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunining XXVII bob, 114–116-moddalarida o'z aksini topgan.

Qonunlarda suv to'g'risidagi qonunlarning boshqa turdagi buzilishlari uchun ham javobgarlik belgilab qo'yilishi mumkin.

Umuman olganda, suv resurslaridan noqonuniy foydalanganlik, suv to'g'risidagi qonunlarni buzganlik va suvni muhofaza qilish talablariga e'tibor bermaganlik uchun intizomiy, fuqarolik, ma'muriy va jinoiy-huquqiy chora-tadbirlar mavjud.

Intizomiy-huquqiy javobgarlik aksariyat hollarda mehnat intizomini buzish oqibatida suv resurslaridan oqilona foydalanmagan taqdirda yoki suv to'g'risidagi qonunlar buzilganda paydo bo'lishi mumkin.

Suv va suvdan foydalanish, uni muhofaza qilish talablarini buzganlik uchun, O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 181-moddasiga asosan:

Xodimga mehnat intizomini buzganligi uchun ish beruvchi quyidagi intizomiy jazo choralari qo'llashga haqli:

1) hayfsan;

2) o'rtacha oylik ish haqining yigirma foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima. Ichki mehnat tartibi qoidalarida xodimga o'rtacha oylik ish haqining qirq foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima solish hollari ham nazarda tutilishi mumkin. Xodimning ish haqidan jarima ushlab qolish ushbu Kodeksning 164-moddasi talablariga rioya qilingan holda ish beruvchi tomonidan amalga oshiriladi;

3) mehnat shartnomasini bekor qilish (100-modda ikkinchi qismining 3 va 4-bandlari). Ushbu moddada nazarda tutilmagan intizomiy jazo choralari qo'llanishi taqiqlanadi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik esa ko'proq suv to'g'risidagi qonunlarni buzish yoki undan oqilona foydalanmaslik oqibatida keltirilgan yoki

yetkazilgan zarar natijasida kelib chiqadi. Jumladan, «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning 114-moddasiga asosan, suvdan foydalanish huquqini boshqaga berish hamda davlatning suvga egalik huquqini oshkora yoki yashirin shaklda buzadigan boshqa xil bitimlar haqiqiy hisoblanmaydi.

Mazkur qonunning 116-moddasiga ko'ra o'zboshimchalik bilan egalab olingan suv obyektlari, ulardan noqonuniy foydalanish vaqtida qilingan xarajatlar qoplanmagan holda o'z egasiga qaytarib olib beriladi.

Shuningdek, «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning XXVIII bob, 117–118-moddalari «Suv to'g'risidagi qonunlarni buzish natijasida yetkazilgan zararlarni undirish» masalasiga bag'ishlangan.

Ushbu qonunning 117-moddasiga ko'ra, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, dehqon xo'jaliklari va fuqarolar suv to'g'risidagi qonunlarni buzish natijasida yetkazilgan zararlarni qonunlarda belgilangan miqdorda va tartibda qoplashlari shart.

Bundan tashqari, mazkur qonunning 118-moddasida zarar yetkazgan mansabdor shaxslar va boshqa xodimlarning moddiy javobgarligiga ham alohida e'tibor berilgan. Jumladan, korxonalar, tashkilotlar va muassasalar zarar xarajatlarini to'lashda aybdor bo'lgan mansabdor shaxslar va boshqa xodimlar belgilangan tartibda moddiy javobgar bo'ladilar.

Ta'kidlash kerakki, asosan suv resurslaridan oqilona foydalanmaslik, ular to'g'risidagi qonunlarni buzganlik uchun deyarli ko'p hollarda ma'muriy va jinoiy javobgarliklar qo'llaniladi.

Suv resurslarini muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari sifatida **ma'muriy-huquqiy javobgarlik** ham qo'llanilishi mumkin. Ushbu huquqiy javobgarlik «O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi Kodeksida aniq ko'rsatilgan. Mazkur kodeksning 72-moddasiga ko'ra:

– suvlarni ifloslantirish yoki bulg'atish, suv to'plash inshootlarida suvni muhofaza qilish rejimini buzish – fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa – bir baravaridan uch baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi.

– korxonalar, kommunal va boshqa obyektlarni suvlar ifloslanishi va bulg'anishi yoki ularning zararli oqibatlarining oldini oluvchi inshootlar va qurilmalarsiz foydalanishga topshirish, shuningdek, suv obyektlarining tabiiy holatini buzuvchi boshqa harakatlar qilish mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi.

– suv quduqlarini qazishning belgilangan qoidalarini va texnologiyasini buzish, ishlatilayotgan va kuzatuv quduqlarini yo‘q qilib yuborish yoki shikastlantirish, suv o‘zi chiqadigan quduqlarni tartibga soladigan qurilmalar bilan jihozlash, shuningdek, ishlatishga yaroqsiz quduqlarni konservatsiyalash yoki yo‘q qilish choralari ko‘rmaslik, sifatli yer osti suvlari hosil bo‘ladigan tegrada yer osti suvlarining ifloslanishi yoki ularning sifati yomonlashishi manbayi bo‘lib qolishi mumkin bo‘lgan sanoat, qishloq xo‘jalik inshootlari va boshqa obyektlarni joylashtirish fuqarolarga eng kam ish haqining ikkidan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa, bir baravaridan uch baravarigacha bo‘lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo‘ladi.

– ushbu moddaning birinchi, ikkinchi va uchinchi qismlarida nazarda tutilgan huquqbuzarliklar ma‘muriy jazo chorasi qo‘llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo‘lsa, fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa, uch baravaridan yetti baravarigacha bo‘lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo‘ladi.

Mazkur Kodeksning 74-moddasida ham suv resurslaridan foydalanish va uni muhofaza qilish bilan bog‘liq bo‘lgan quyidagi huquqbuzarlik uchun ma‘muriy javobgarlik belgilangan.

Suvdan xo‘jasizlarcha foydalanish, gidrotexnika ishlarini o‘zboshimchalik bilan bajarish, suvdan foydalanish limitlari va rejalarini buzgan holda suv olish, shuningdek, loyihada nazarda tutilgan baliqlarni muhofaza qilish inshootlari va qurilmalari bo‘lmagan ustki suv manbalaridan suv olishni amalga oshirish fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa bir baravaridan uch baravarigacha bo‘lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo‘ladi.

Xuddi shunday huquqbuzarliklar ma‘muriy jazo chorasi qo‘llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo‘lsa, fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa, uch baravaridan yetti baravarigacha bo‘lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo‘ladi.

Shuningdek, ushbu Kodeksning 75-moddasida «Suvlarning davlat hisobini yuritish qoidalarini buzganlik» uchun ma‘muriy javobgarlik ko‘rsatilgan. Suv obyektlaridan olinadigan va ularga quyiladigan suv miqdorining dastlabki hisobini yuritish va oqib kelib qo‘shilayotgan suvlar sifatini aniqlash qoidalarini buzish, shuningdek, davlat suv kadastri yuritishning belgilangan tartibini buzish mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha bo‘lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo‘ladi.

Xuddi shunday huquqbuzarlik ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa, mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining uch baravaridan yetti baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi.

Zero, «Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi Kodeksning 76-moddasida Suv xo'jaligi inshootlari va qurilmalarini shikastlantirish, ulardan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun ham ma'muriy javobgarlik belgilangan.

Jumladan, suv xo'jaligi inshootlari va qurilmalarini shikastlantirish eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi. Suv xo'jaligi inshootlari va qurilmalaridan foydalanish qoidalarini buzish mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida Suv va suv havzalaridan foydalanish shartlarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik ham belgilangan.

Ushbu kodeksning 203-moddasiga binoan:

Suv yoki suv havzalaridan foydalanish shartlarini buzish og'ir oqibatlarga sabab bo'lsa, eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud olti oygacha qamoq yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Keyingi paytlarda suv huquqiy javobgarligini qo'llash taklif qilinyapti. Bunga ko'ra, suvdan foydalanuvchilar ma'lum paytgacha suvdan foydalanish huquqidan mahrum etilishi mumkin.

Xullas, suv manbalarini muhofaza qilish, ulardan oqilona foydalanish, suv to'g'risidagi qonunlarni o'z vaqtida bajarish va ularga amal qilish suv bilan bog'liq huquqbuzarliklarning oldini oladi va unga qarshi kurashishga yordam beradi.

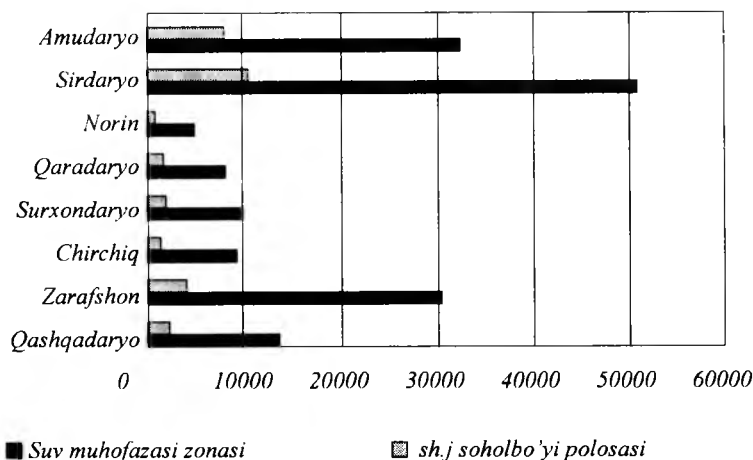
12.8. Suv resurslarini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish ustidan davlat nazorati

1989-yilda O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tarkibida suv resurslarini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish ustidan davlat nazoratini Yer va suv nazorati Bosh boshqarmasi amalga oshirgan.

Yer va suv resurslari, keng tarqalgan foydali qazilmalarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish hamda chiqindilarni boshqarish mazkur

boshqarmaning asosiy vazifalari sifatida belgilangan bo‘lib, Bosh boshqarma atrof-muhit muhofazasi, yer va suv resurslaridan foydalanish sohasida davlat nazorati va tarmoqlararo boshqaruv siyosatini amalga oshiradi, atrof tabiiy muhit holati va yer-suv resurslaridan foydalanish ustidan nazorat qilish bo‘yicha tegishli inspeksiyaviy xizmatlarni boshqaradi, shuningdek, yer-suv resurslari sohasida muvofiqlashtiruv vazifalarini bajaradi, uslubiy ko‘mak beradi, sohaga oid me‘yoriy va huquqiy hujjatlarni ishlab chiqadi.

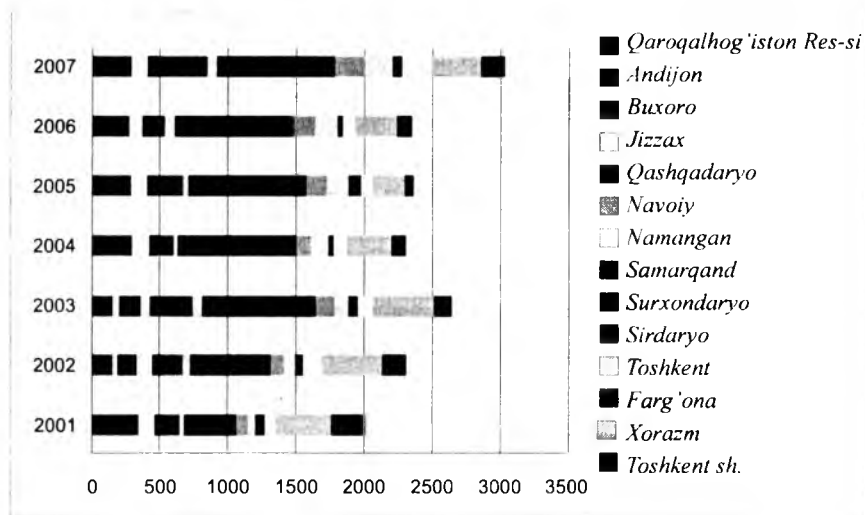
Mazkur boshqarma tizimidagi davlat suv inspektorlarining sa’y-harakatlari bilan korxonalar va tashkilotlar tomonidan atrof-muhitga, suv havzalariga ifloslangan oqava suvlarni chiqarib tashlashni qisqartirish bo‘yicha tadbirlar ishlab chiqish va amalga oshirish bo‘yicha bir qator ishlar bajarildi. Masalan, Chirchiq shahridagi «Elektrokimyosanoat» ICHBda tozalash qurilmalarini qurish hisobiga ifloslangan oqava suvlarni Chirchiq daryosiga tashlash to‘xtatildi va daryo suvining sifati yaxshilandi.

7-rasm. O‘zbekiston Respublikasi chegarasida suv muhofazasi va sohilbo‘yi yo‘lak (polosa)larining belgilangan maydonlari

Biroq, shunday korxonalar borki, ularning yetarli darajada tozalanmagan oqava suvlari hajmi respublika bo‘yicha suv havzalariga tashlanadigan oqava suvlari umumiy hajmidagi ulushi 80foizdan ortiqni tashkil etmoqda. Toshkent viloyatida yer usti suvlarini ifloslantiruvchi mahalliy manbalar hisoblangan tolali sanoat korxonalari tugatildi. Shuningdek, Andijon gid-

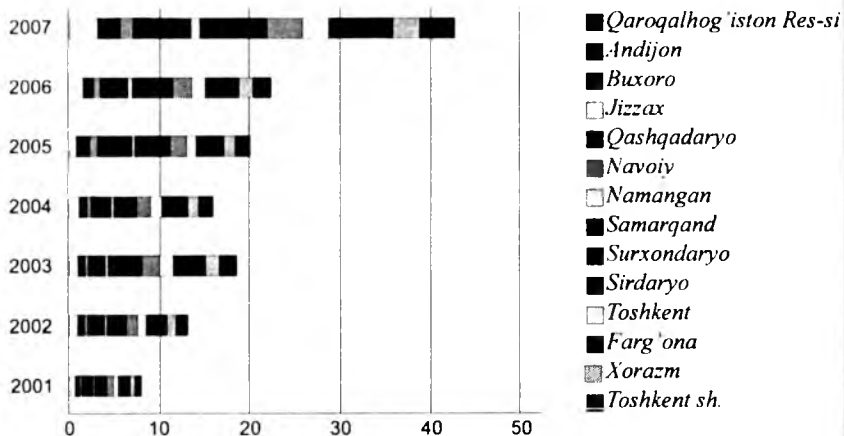
roliz zavodi, Farg'ona TES, Oltiariq neftni qayta ishlash zavodi, Yangiyo'l yog'-moy kombinati va boshqalarda oqava suvlar oqizilishi tugatildi. Toshkent shahri bo'yicha umumiy hajmi yiliga 25,2 mln m³ bo'lgan kanallarga 43 ta oqava suvlarini tashlovchi obyektlar tugatildi («O'zbekabel» QK, «Toshto'qimachi» AJ, «Toshkent-tekstil» AJ, 18-Avtosaroy, «Toshqishloq-mash» AJ va boshqalar). O'nlab aylanma suv ta'minoti tizimlari joriy etildi, qator mahalliy tozalash qurilmalari qurildi.

8-rasm. Suv qonunchiligini buzganlik uchun ma'muriy javobgarlikka tortilgan mansabdor shaxslar va fuqarolar

Suv va yer resurslarini ifloslantirish manbalari bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi kengash bilan kelishilgan va tasdiqlangan ro'yxatlar bo'yicha tanlov asosida tekshirish va nazorat ishlari amalga oshirilmoqda. Korxonalarda suvni muhofaza qilish faoliyatining nazorati bo'yicha 1989-yilda 11034 ta, 2007-yilda 2031 ta suv iste'molchilari obyekti bo'yicha nazorat ishlari o'tkazilgan.

O'zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunining ijrosi ustidan davlat nazoratini o'tkazish jarayonida O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining ma'lumotlariga qaraganda, bir qator qonunbuzarliklar aniqlangan, xususan:

9-rasm. Suvni muhofaza qilish qonunlarini buzganlik uchun olingan jarimalar

– suvdan foydalanuvchilar olinadigan yer osti suvlari sifatini kuza-tishmaydi, olinadigan suvning hisoboti yo‘lga qo‘yilmagan. Aksariyat hol-larda sanitar muhofaza zonalari belgilangan me‘yorlar va talablarga javob bermaydi;

– suvni suv obyektlari va mahalliy yerlar relefiga oqizishning tasdiqlan-gan shartlariga rioya etilmaydi, ko‘pincha oqava suvlaridagi ifloslantiruv-chi moddalar konsentratsiyalari salbiy ta’sir chegarasidagi tashlanma-lardan (STCHT) ortiqcha;

– Urganch, Kattaqo‘rg‘on (Boynazar) shahridagi, Toshkent shahridagi Bektemir tozalash qurilmalari va boshqalar samarasiz ishlamoqda;

– suvdan foydalanuvchilar tomonidan ifloslantiruvchi manbalar moni-toringi to‘liq yuritilmaydi.

1989-yilda O‘zbekiston Respublikasining asosiy daryolarida ekologik vaziyat bo‘yicha «Ekologiya-89» ekspeditsion tekshiruvi o‘tkazildi, bu-ning natijasida 53 ta suvdan foydalanuvchi obyekt to‘xtatildi yoki tu-gatildi, 20 ta obyektни daryo bo‘yidan tashqariga chiqarish talab qilindi. Buning natijasida suv oqimlarining suvni muhofaza qilish zonalarini va qirg‘oqbo‘yi yo‘lak (polosa)larini belgilash zarurati to‘g‘risida asoslanu-vchi materiallar tayyorlandi va Vazirlar Mahkamasining tegishli qarorlari qabul qilindi.

Bajarilgan ishlar natijasida ba'zi suv oqimlari va yer osti suvlarida suvning sifati yaxshilandi va barqarorlashdi.

Nazorat uchun savollar

1. O'zbekistonda suv resurslarining hozirgi holatini aytib bering.
2. Davlat suv fondi va uning boshqaruv organlari haqida so'zlab bering.
3. Suvdan foydalanish huquqi tushunchasi va turlari nimalardan iborat?
4. Suvdan foydalanish huquqining paydo bo'lishi va bekor qilish asoslarini aytib bering.
5. Suvdan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari nimalardan iborat?
6. Suvlarni muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlarini aytib bering. Suv resurslarini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish ustidan davlat nazorati qanday yuritiladi?
7. Qonun hujjatlarida suvdan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari qanday ko'rsatilgan?
8. Suv to'g'risidagi qonunlarni buzganlik uchun huquqiy javobgarlik haqida nimalarni bilasiz?

XIII bob. ATMOSFERA HAVOSI HUQUQIY REJIMINING O'ZIGA XOSLIGI

Asosiy iboralar

Atmosfera – (atmos – grekcha hug¹, gaz; sphaira – shar degan ma'no-larni anglatadi) yerning havo qobig'i.

Kriosfera – yerning beqaror muz qatlami.

Pollyutantlar – havoni ifloslantiruvchi moddalar.

Tabiatning beqiyosligini tan olmoq kerak. Kishining qanchalik sog'lom, nosog'lom bo'lishi havo, iqlim va yashash tarziga bog'liqdir.

Abu Bakr ar-Roziy

13.1 . Atmosfera havosining tirik mavjudot hayotidagi ahamiyati

Atmosfera havosi Yerni o'rab olgan gazli qatlam – biosferaning bir qismidir. Atmosfera havosi tarkibida bir qancha gazlar bo'lib, ularning asosini azot, kislorod, karbonat angidridi, vodorod, argon va boshqa inert gazlar tashkil etadi. Hammamizga yaxshi ayonki, yer yuzidagi butun mavjudot havo bilan tirik. Havo – inson uchun suv va quyoshdek bebaho ne'mat.

Inson yashaydigan muhitni iflos qilmaslik masalasi bundan bir necha asrlar oldin ham dolzarb ahamiyat kasb etgan, 1382-yili Fransiya qiroli Karl VI tomonidan bu borada qonuniy choralar ko'rilgan, ya'ni havoga «yomon hidli, ko'ngil ozdiradigan» tutun chiqaruvchilar qattiq jazolangan.

Atrof-muhit, uning atmosferasi ifloslanishi to'la yoki qisman inson faoliyati natijasi bo'lib, buning bevosita yoki bilvosita ta'siri natijasida fizik-kimyoviy muhitga quyoshdan kelayotgan energiya, radiatsiya darajasi va tirik organizmlarning sharoiti o'zgaradi.

Ona sayyoramizda hayotning mavjudligi ham yer atmosferasida yashash uchun eng zarur omil bo'lgan kislorodning yetarli miqdordaligi bilan bog'liqdir. Biz havodan nafas olganimizda kislorod nafas yo'llari orqali organizmimizga singadi, tanamizda modda almashinuvi singari murakkab ichki bioximik jarayonlar yuz beradi. Odam bir kecha-kunduzda tashqi

muhitdan 20 kub metr havo oladi. Uning o'pkasi minutiga 16–20 martaga-cha havo yutib, havo chiqaradi.

Ma'lumki, odamning o'pkasi orqali bir minutda o'rta hisobda 12 litr havo o'tib turadi. Bir kecha-kunduzda esa 17 ming 290 litr havo o'tadi. Bu esa 23 kilogrammni tashkil etadi. Demak, odam havoni ovqatga nisbatan 4–5 baravar ko'p iste'mol qiladi.

Mutaxassislarning ta'kidlashicha, atmosferaning og'irligi 5300000 million tonnadan iborat. Shuncha yukni Moskvadan Sankt-Peterburg shahriga tashish uchun 4 milliard yil kerak bo'ladi. Har 1000 yilda yerga havodan 3 millimetr chang tushadi.

Tadqiqotchi olimlarning ma'lumotlariga qaraganda, Amerikaning eng yirik sanoat shaharlari – Los-Anjelesda atmosferaga har kuni 9 ming tonna, Nyu-Yorkda 10 ming tonna miqdorda is gazi chiqarib tashlanadi. Nyu-Djersi shahrining havo qobig'i tarkibida 44 xil kimyoviy modda borligi aniqlangan.

Statistika ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi kunda jahon mamlakatlarida 320 mln.dan ziyod avtomobil harakatlanadi. Avtomobil motoridan havoga chiqadigan gazlar tarkibida esa 200 xil turli zaharli kimyoviy moddalar borligi o'rganilgan.

Shuning uchun ham, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Havo bo'shlig'ining ifloslanishi ham respublikada ekologik xavfsizlikka solinayotgan tahdiddir»¹, degan so'zlari ayni haqiqatdir.

Mutaxassislarning ma'lumotlariga qaraganda, har yili respublikaning atmosfera havosi tarkibida 4 mln. tonnaga yaqin zararli moddalar borligi aniqlanmoqda. Shularning yarmini uglerod oksidi, 15 foizini uglevodorod chiqindilari, 14 foizini oltingugurt dioksidi, 9 foizini azot oksidi, 8 foizini qattiq moddalar tashkil etadi va 4 foizga yaqini o'ziga xos o'tkir zaharli moddalardan iboratdir.

Atmosferada uglerod yig'indisining ko'payib borishi natijasida o'ziga xos keng ko'lamdagi issiqxona effekti vujudga keladi. Oqibatda, Yer havosining o'rtacha harorati ortib ketadi.

Arid mintaqada joylashgan O'zbekiston Respublikasida tez-tez chang bo'ronlarini qo'zg'atib turuvchi, atmosferani chang-to'zonga chulg'atuvchi Qoraqum va Qizilqum sahrolaridek yirik tabiiy manbalar mavjud.

Ushbu holatlarning oldini olish maqsadida, hozirgi kunda havoni zararli gazlar va zarrachalardan tozalashda turli zamonaviy usullar qo'llanilmoq-

¹ Islom Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent. «O'zbekiston», 1997-yil, 129-bet.

da. Xususan, ulardan:

1) fizik-kimyoviy usullar – havoni zararli gazlardan tozalashda qo'llaniladi. Bu usul ko'pincha gazlarni kimyoviy yo'l bilan tozalash deb yuritiladi. Kimyoviy birikmalardan tarkib topgan filtrlovchi uskunalar yordamida zavod, fabrika va kombinatlardan chiqadigan zaharli gazlar tutib qolinadi yoki turli katalizatorlar yordamida zararsizlantiriladi;

2) fizik usullar – havodagi zararli gaz, qattiq va suyuq qo'shilmalar – chang, tutun va boshqalarni tozalashda qo'llaniladi va hokazo.

Shuni alohida qayd etish lozimki, atrof-muhit, jumladan, atmosfera havosi ifloslanishining quyidagi turlari ma'lum:

– tabiatning mexanik ifloslanishi – bunda atmosferaga chang chiqishi, turli zaharli qattiq zarrachalar hamda ayrim predmetlar qo'shilishi tushuniladi;

– atrof-muhitning kimyoviy ifloslanishi – turli gazsimon, suyuq va qattiq kimyoviy elementlar va birikmalarning tabiatga tashlanishi va atrof-muhitga salbiy ta'sir o'tkazishidan iborat;

– biologik ifloslanish – atrof-muhitga turli organik ayerozollar, antibiotiklar, bakteriya – viruslar va boshqa mikroorganizmlarning kelib tushishidan yuzaga keladi;

– fizikaviy ifloslanish – tabiatdagi o'lik va tirik jinslarning hammasiga bir tekisda ta'sir o'tkazadi.

Yuqoridagi holatlarning oldini olish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashda aholining ekologik-huquqiy bilimi, ma'naviyati va madaniyati ham talab darajasida bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Bir so'z bilan aytganda, mutaxassislarning ma'lum qilishicha, «beshinchi okean» deb ataluvchi sayyoramiz atmosferasining zaharli moddalar bilan ifloslanishi, keyingi yillarda keskin tus olgan. E'tibor beraylik, yerda, osmonda, yer osti boyliklarida ma'lum miqdorda chegara mavjud, ammo havo va suvda chegaraning ahamiyati yo'q. Shu sababli ham atmosfera havosini muhofaza qilish, o'zimizni o'zimiz avaylab, kelajakni saqlash eng muhim tabiiy halokatlarning oldini olish demakdir.

13.2. Atmosfera havosini muhofaza qilishda fanning o'rni va uning hozirgi holati

Tirik mavjudotning hayot manbayi bo'lgan havoni (atmosfera) muhofaza qilish, uni sof holda saqlash hamma fanlarning asosiy vazifasidir.

Aksariyat kishilar tabiatni, atmosfera havosini muhofaza qilish tabiatshunoslik, biologiya, geografiya, fizika, kimyo va boshqa fanlarning va-

zifasi deb biladilar. Boshqa fanlar qatori tabiat boyliklarini, jumladan, atmosfera havosini muhofaza qilishda huquqshunoslik fanining ham ahamiyati beqiyosdir.

Huquqshunoslik fanida atmosfera havosini huquqiy muhofaza qilish masalasiga o'tgan asrning 70-yillari oxiri – 80-yillarining boshiga kelib e'tibor berila boshlandi. Ko'rinib turibdiki, biz tabiat muhofazasi, havoni (atmosfera) huquqiy muhofaza qilish masalasiga ancha kechikib e'tibor qaratganmiz.

Bulardan tashqari, hozirgi kunda mamlakatimizda inson va fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlarini ta'minlash, amalga oshirish hamda kafolatlashga ham jiddiy e'tibor berilmoqda.

Eng asosiysi, mustaqillik davrida mamlakatimizda barcha ekologik xususiyatlar inobatga olinib, atmosfera havosini muhofaza qilishning huquqiy asosi yaratilganligi o'ta muhim voqeadir.

Olimlarning izohicha, iqlim o'zgarishi yer biosferasi evolyutsiyasiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi, sayyoramizning nabotot olami va hayvonot dunyosini g'ariblashtirib qo'yadi.

Mutaxassislar bu jarayon sayyoramizning uzoq o'tmishida ham yuz berganini ta'kidlashmoqda. So'nggi yuz yillikda esa fan-texnika, sanoat va transport taraqqiyoti, megapolislarning tez sur'atda kengayishi tabiatga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. Oqibatda, o'simliklarning noyob, **endemik** turlari yo'q bo'lib, hayvonot olamiga mansub noyob turlar kamayib ketdi.

Bir gektar ko'kalamzor maydon bir soat ichida 200 nafar odam chiqaradigan miqdordagi karbonat angidrid gazini o'ziga «yutib» oladi, havoni tozalab beradi. Buning qadriga yetish kerak.

Yaxshi bilamizki, kuzda ko'pincha xazon yoqib yuboriladi. Ammo bundan havo qanchalik bulg'anishini ko'pincha tasavvur qilmaymiz, 1 tonna xazon yoqilganda havoga 30 kilogramm uglerod oksidi ko'tariladi. Bitum yoqilganda hosil bo'lgan qurum inson organizmida sil va saraton kasalliklarini keltirib chiqarishi fanda o'z isbotini topgan.

Tabiatga munosabatda har bir harakatimiz ehtiyotkorlikni talab etadi. Faylasuflar aytganidek: «Tabiat – bu ajdodlarimizdan bizga qoldirilgan meros emas, balki kelgusi avlodlarimizdan olingan qarzdir».

¹ O'zbekiston Respublikasining «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonuni. // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997-yil, 2-son, 52-modda.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan ko'rilayotgan chora-tadbirlarni ta'kidlash o'rindir.

Respublikamizda tabiat, atrof-muhit, atmosfera ifloslanishining oldini olishda, ayniqsa, yoqilg'i-energetika majmuasida istiqbolli, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish – kelajak talabi. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari qo'llanilishi, ekologik tozaligi nuqtayi nazaridan judayam istiqbollidir. Yurtimizda bu sohada yetarli tajriba to'plangan.

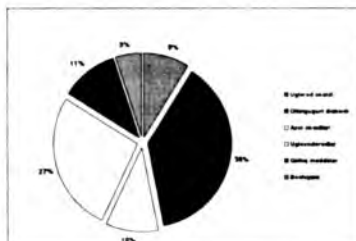
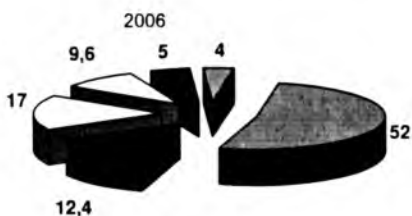
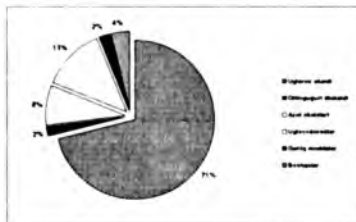
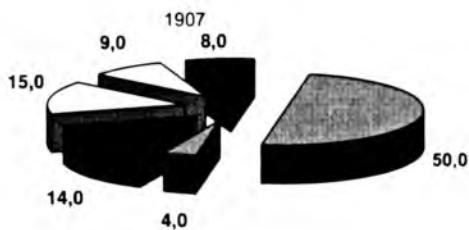
Ma'lumki, Markaziy Osiyo birlashgan energiya tizimi umumiy quvvatining 50 foizi bizning mamlakatimiz hissasiga to'g'ri keladi. Respublikamiz energetika balansiga ekologik toza qayta tiklanuvchi energiya manbalarini jalb qilish atrof-muhitga texnogen ta'sir o'tkazishdan muhofazalaydi. Shunday omillarning biri, dunyoda keng ishlatilib kelinayotgan qayta tiklanuvchi shamol energiyasidir. Uning yalpi potentsiali O'zbekistonda 2,2 million t. n. e. (tonna neft ekvivalenti) deb baholangan. Ammo bunda lokal, alohida hududlardagi (Ustyurt, Bekobod) shamol energiyasi potentsiali to'la hisobga olinmagan.

Quyosh energiyasini olsak, mamlakatimizning iqlim va geografik xususiyatlari elektr va issiqlik energiyasidan sanoat ko'lamida to'la foydalanishga imkon beradi. Quyosh energiyasi foydalanishga qulay bo'lib, imkoniyatlari ham keng. Yurtimizning yalpi quyosh energiyasi salohiyati 50973 million t. n. e., texnikaviy salohiyati esa 176,8 million t. n. e.ga tengdir. Hozirgi paytda respublikamizda quyosh energiyasining 0,3 foizi o'zlashtirilgan, xolos. O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi BMTning Taraqqiyot Dasturi bilan hamkorlikda «Qoraqalpog'iston Respublikasi qishloq aholisi uchun toza energiya» qo'shma loyihasini amalga oshirdi. Bir so'z bilan aytusak, ajdodlarimiz bizga boy tabiiy boyliklar, musaffo havo va unumdor zaminni meros qilib qoldirgan. Uni ko'z qorachig'idek asrash va oqilona foydalanish bizning burchimizdir.

13.3. Atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar tashlanishi

Turg'un (statsionar) va ko'chma manbalardan atmosfera ga ifloslantiruvchi moddalarning yalpi tashlanishi atmosfera havosiga umumiy antropogen ta'sirni ifodalaydi.

Sanoat, energetika va transport bo'yicha 1989-yilga nisbatan atmosfera ga umumiy tashlanmalar hajmi 2 mln tonnagacha yoki 2,1 baravar qisqardi.

10-rasm. O'zbekiston Respublikasi bo'yicha atmosferaga ifloslantiruvchi moddalar tashlanmalarining tarkibiy o'zgarishi

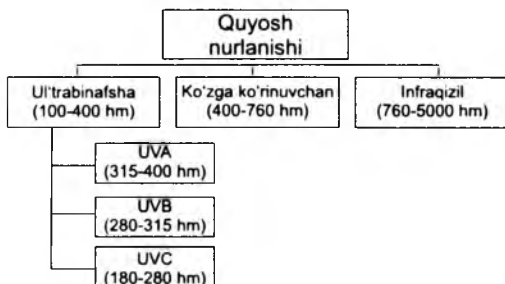
Ko'chma (harakatdagi) manbalar chiqindilarida uglerod oksidi, uglevodorodlar, azot oksidlari ko'proq miqdorni tashkil etadi.

13.4. Havoning ifloslanishi va ozon qatlamining buzilishi. Ozon qatlamini buzuvchi moddalardan foydalanish

Atmosferaning yuqori qatlamlaridagi qisqa to'liqli ultrabinafsha nurlanishdan biologik hayotni himoya qiluvchi qatlarning, ozon qatlamining buzilishi atmosfera tarkibining antropogen o'zgarishlari bilan bog'liq. 10 km dan 50 km gacha balandlikda stratosfera ozoni koinotdan ultrabinafsha nurlarining kirib kelishi uchun ishonchli to'siqni hosil qiladi. Biologik ta'sir xususiyatlari hisobga olinib, ultrabinafsha (UB) nurlari uchta spektral diapazonga ajratiladi: nurlanish to'liqlini uzunligi 100–280 nm bo'lgan UB-S, UB-V (280–315 nm) va UB-A (315–400 nm). 11-rasmda quyosh nurlarining optik diapazonlarga ajratilishi ko'rsatilgan.

Bakteritsid (mikrob hujayralari va viruslarning o'limiga olib keladigan) ta'sirga ega bo'lgan eng xavfli UB-S nurlanish hisoblanadi. U atmosferaning yuqori qatlamlarida stratosfera kislorodi va ozon qatlami bilan to'liq yutiladi va Yergacha yetib kelmaydi.

Quyosh nurlanishi spektri

11-rasm. Quyosh nurlanishining optik diapazonlarga bo'linishi

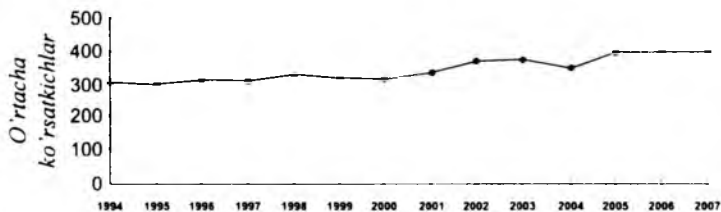
UB-V nurlari ham atmosferaning ozon qatlami tomonidan yutiladi va Yergacha uning atigi 6 foizi yetib keladi, lekin aynan u atrof-muhitga va aholi sog'lig'ining holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan asosiy xatarni yuzaga keltiradi.

UB-A nurlari atmosferada to'xtatiladi, lekin uning biologik ta'siri UB-V nurlanishga qaraganda qariyb 1000 baravar zaifdir.

Ozon qatlamining buzilishi stratosferaning ozonni yemiruvchi moddalar bilan kimyoviy reaksiyalarga kirishishi natijasida amalga oshadi, bu moddalar orasida eng keng tarqalgani galogenli uglevodordordir (XFU, GXFU, galonlar, tetraxlormetan, metil bromid va boshqalar).

«O'zgidromet» 1994-yildan boshlab, Toshkent shahridagi meteorostansiyada ozonning umumiy saqlanishini (OUS) doimiy o'lchab bormoqda. O'lchovlar, Gushin konstruksiyasidagi M-124 ozonometri yordamida sutkaning yorug' vaqtida 7 marta olib boriladi. Olingan ma'lumot natijalari har oyda Atmosferani masofadan zondlashtirish ilmiy-tadqiqot markaziga – Bosh geofizika observatoriyasiga (BGO) uzatiladi.

Ko'p yillik kuzatuvlarning ko'rsatishicha, nazorat qilinadigan hudud ustidagi ozon qatlamining kattaligi 303-397 Dobson birligi oraliqida o'zgaradi, bunday o'zgarishlar troposferadagi ozon umumiy tarkibining ko'p yillik variatsiyalari bilan izohlanadi. Kuzatuvlarning natijalari ko'rsatishicha, Toshkent ustida ozon qatlamining kamayishi kuzatilmayapti. 1994–2007-yillar davrida Toshkent shahri ustidagi ozonning umumiy tarkibi 12-rasmida ko'rsatilgan.

12-rasm. Toshkent shahri uchun ozonning umumiy tarkibi (OUT) o'rtacha oylik ko'rsatkichlari.

Ishlarni davom ettirish va Toshkent stansiyasini Butunjahon meteorologik tashkilotining (BMT) ozonometrik tarmog'iga qo'shish uchun stansiyaning «Brewyer» yoki «Dobson» turidagi yangi uskunalar bilan jihozlash, uskunalar muntazam kalibrovkalash va mutaxassislar (ozonometristlarga) Rossiya-da (Voyeykov nomli BGO) malakasini oshirish kurslarini o'tashlari zarur.

Ozonni yemiruvchi modda (OYM)dan foydalanish global ahamiyatga ega hamda xalqaro va milliy talablarga javob beradi.

Monreal protokoli va uning to'rtta (London, Kopengagen, Monreal, Pekin) tuzatmasiga ko'ra barcha OYM tashlanmalarini global boshqarish bo'yicha oldini oluvchi choralar ta'minlanmoqda, Vena konvensiyasi va Monreal protokolini imzolamagan davlatlar bilan OYM savdosi tartibga solinmoqda. Mazkur xalqaro bitimlarni imzolagan davlatlar uchun ozonni yemiruvchi moddalar o'miga ishlatiladigan moddalarni ishlab chiqarish va qo'llash sohasidagi eng yangi va muqobil texnologiyalar taklif qilinmoqda, Global Ekologik Fond (GEF) mablag'lari hisobidan moliyaviy va texnik yordam berilmoqda.

Yerning ozon qatlamini muhofaza qilish masalalari bizning mamlakatimizda tobora ustuvor ahamiyat kasb etib bormoqda. O'zbekiston Respublikasida OYMni ishlatishni bekor qilish bo'yicha Milliy dasturni bajarish, Vena konvensiyasi va Monreal protokoli bo'yicha qabul qilingan majburiyatlarni amalga oshirish xalqaro hamkorlikni chuqurlashtirish doirasidagi faoliyatning eng muhim yo'nalishlaridan biri deb tan olindi. Mazkur Dasturning strategik yo'nalishlaridan biri – Monreal protokoli tomonidan yuklatilgan xalqaro majburiyatlarini bajarishga bosqichma-bosqich o'tishdan iboratdir.

Milliy Dasturlar doirasida bir qancha chora-tadbirlar amalga oshirildi, shuningdek, GEF, BMTning atrof-muhit bo'yicha Dasturi (UNEP), BMT

Taraqqiyot dasturi (BMTTD) va boshqa xalqaro tashkilotlar yordamida qariyb 3,4 mln AQSH dollari miqdoriga teng bo'lgan beshta loyiha bajarildi.

O'zbekiston Respublikasida OYMDan bosqichma-bosqich voz kechishga erishish uchun O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 24-yanvardagi 20-sonli «Ozon qatlamini himoya qilish sohasidagi shartnomalar bo'yicha O'zbekiston Respublikasining xalqaro majburiyatlarini bajarish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 2000-yil 14-martdagi 90-sonli «Ozon yemiruvchi moddalarni va ular tarkibida bo'lgan mahsulotlarni O'zbekiston Respublikasiga olib kirish va O'zbekiston Respublikasidan olib chiqishni tartibga solish to'g'risida»gi hamda 2005-yil 11-noyabrdagi «Ozon yemiruvchi moddalarni va tarkibida ular mavjud bo'lgan mahsulotlarni O'zbekiston Respublikasiga olib kirishni va O'zbekiston Respublikasidan olib chiqishni tartibga solishni takomillashtirish to'g'risida»gi qarorlari qabul qilindi. Mazkur qarorlarda:

1) Vena konvensiyasi va Monreal protokoli Tomonlari bo'lmagan mamlakatlar bilan OYM va tarkibida ular mavjud bo'lgan mahsulotlarni olib kirish va olib chiqishga taqiqlar joriy etildi;

2) OYMLar va tarkibida ular mavjud bo'lgan mahsulotlarni import/eksport qilishni tartibga solish tizimi joriy etildi va amal qilmoqda;

3) O'zbekiston Respublikasiga OYMning ba'zi turlarini olib kirish taqiqlangan, Vena konvensiyasi va Monreal protokoli Tomoni bo'lgan mamlakatlardan o'tuvchi moddalar yoki GXFULar olib kirish bundan mustasno;

4) O'zbekiston Respublikasiga yuqori darajada ozonni yemirish qobiliyati (OEQ)ga ega bo'lgan OYMni qo'llagan holda ishlab chiqarilgan sovutgich uskunalari va havoni sovutish moslamalarini Vena konvensiyasi va Monreal protokoli Tomonlari bo'lgan mamlakatlardan olib kirish taqiqlangan;

5) 2005–2030-yillar davriga O'zbekiston Respublikasiga o'tuvchi OYM yoki GXFUni olib kirishga kvota (cheklanma)lar joriy etilgan.

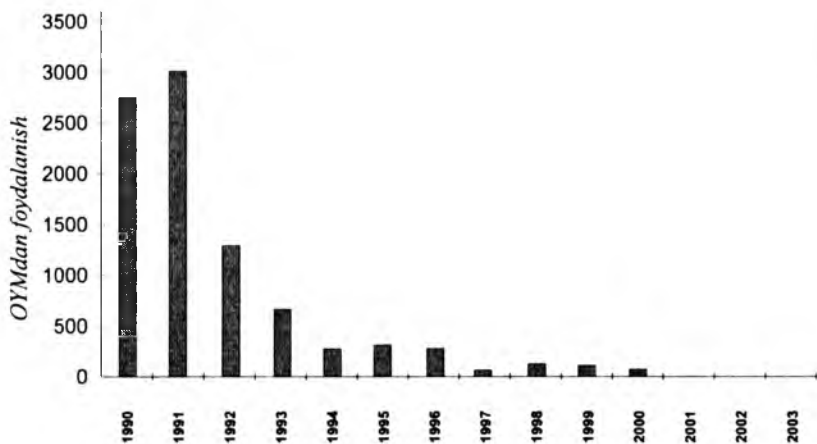
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov tomonidan 2006-yil 7-sentyabrda O'zbekiston Respublikasining «Ozon qatlamini buzuvchi moddalar bo'yicha Monreal protokoliga Tuzatmalarni (Monreal, 1997-yil 17-sentyabr) ratifikatsiya qilish to'g'risida»gi va «Ozon qatlamini buzuvchi moddalar bo'yicha Monreal bayonnomasiga Tuzatmalarni (Pekin, 1999-yil 3-dekabr) ratifikatsiya qilish to'g'risida»gi Qonunlari imzolandi.

OYMni iste'mol qilish mavjud ma'lumotlarining tahlili, OYMDan umumiy foydalanishni kamaytirish tendensiyasi, OYMni chiqarish Milliy dasturi bosqichli jadvali va yillik maqsadli ko'rsatkichlari oshirib bajarilishini ko'rsatdi. O'zbekiston Respublikasida 1990-yildan 2003-yilgacha davr mobaynida OYMDan foydalanish dinamikasi 13-rasmda keltirilgan.

Masalan, 2000-yilda nazorat qilinadigan moddalardan foydalanish quyidagilarni tashkil qildi:

- A ilovasi birinchi guruh XFUlar bo'yicha rejadagi 40 foiz gacha emas, balki 84 foiz ga kamaytirildi;
- tetraxlormetan bo'yicha ko'zda tutilgan 35 foiz o'rniga 97 foiz ga kamaytirildi.

2002-yilda Monreal protokolining A va B ilovalariga kirgan yangi OYMLarni olib kirish to'xtatildi.

13-rasm. O'zbekiston Respublikasida OYMdən foydalanish dinamikasi

Monreal protokolining C va E ilovalari birinchi guruhi uchun OYMLardan foydalanish jadvaliga amal qilinmoqda.

Hozirgi vaqtda, ozonni buzuvchi moddalarning umumiy iste'moli 1986-yildagiga nisbatan 2900 t dan 4,152 t gacha (OBQni hisobga olganda) yoki 99,85 foizga kamaydi. OYMdən foydalanishni to'xtatish bo'yicha Milliy dasturni amalga oshirish natijasiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Monreal protokoliga rioya etish rejimidadir.

Monreal protokolini amalga oshirishda ishtirok etib, O'zbekiston Respublikasi xalqaro majburiyatlarni bosqichma-bosqich bajarmoqda va quyidagi iqtisodiy yutuqlarga erishmoqda:

- jahon OYM bozorlariga kirish imkoniyatini olmoqda va saqlab qolmoqda, amaldagi jihozlar ishlashini ta'minlash uchun OYM import qilish imkoniga ega bo'lmoqda;
- GEF chiqindi mablag'lari hisobiga moliyaviy va texnik yordam olish imkoniga ega bo'lmoqda.

13.5. Atmosfera havosini muhofaza qilishning ekologik-huquqiy tadbirlari

Atmosfera havosini muhofaza qilish maqsadida ekologik-huquqiy tadbirlarni belgilash va kuchaytirish ham davlatimiz ekologik siyosatining muhim qismidir. O'zbekistondagi mavjud ekologik vaziyat yaxshilanmoqdam, degan savolga ijobiy javob bergan holda, hali bu borada ishlar, bajarilishi lozim tadbirlar ko'pligini aytish kerak. Jumladan, atmosfera havosini muhofaza qilish borasida muammolar mavjud. Biz gaz va chang bilan ifloslangan havodan nafas olyapmiz, salomatlikka zararli bo'lgan, tarkibi turli xil zararli moddalarga boy suvni ichmoqdamiz, ko'z oldimizda daraxtlar qurib qolmoqda.

Shuni ta'kidlash lozimki, bu sohada juda katta ishlar qilindi. Jumladan, 1993-yil 7 mayda O'zbekiston Respublikasining «Havo kodeksi» qabul qilindi. Ushbu qonun IV bo'lim, XV bob, 135 ta moddadan iborat bo'lib, havoni muhofaza qilishga doir yangi huquqiy ekologik tadbirlarni belgiladi¹.

Mazkur qonunning 3-moddasiga asosan, «O'zbekiston Respublikasining Havo kodeksi davlat manfaatlarini himoya qilish, havo kemalari parvozi xavfsizligini ta'minlash, O'zbekiston Respublikasi xalq xo'jaligi va fuqarolarining ehtiyojlarini qondirish maqsadlarida aviatsiya faoliyatini hamda samoviy hududdan foydalanish bilan bog'liq boshqa faoliyatni amalga oshirish tartibini belgilaydi».

Bundan tashqari, atmosfera havosini huquqiy muhofaza qilish Vazirlar Mahkamasining tegishli qarorlari va «O'zbekiston havo yo'llari» Milliy aviakompaniyasi Davlat boshqaruvi va nazorati bosh inspeksiyasining tegishli buyruqlari hamda boshqa qonunlar bilan huquqiy ekologik muhofaza qilindi. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 9-dekabrda «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunining 20-moddasida atmosfera havosidan foydalanish shartlari va talablari aniq ko'rsatib berilgan².

Ushbu qonunda, «Atmosfera havosi deyilganda O'zbekiston Respublikasi hududi ustidagi havo bo'shlig'i tushuniladi. Havodan foydalanishga muayyan hudud havosining sifatini o'zgartirmaslik, uni belgilangan normativlardan ortiq darajada ifloslantirmaslik yoki siyraklashtirmaslik sharti bilan yo'l qo'yiladi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. 1993, 6-son, 247-modda.

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. 1993, 1-son, 38-modda.

Xalqaro bitimga muvofiq, vazirliklar va idoralar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, xususiyl shaxslar ozon qatlamiga zararli ta'sir etuvchi kimyoviy moddalar ishlab chiqarish hamda bunday moddalardan foydalanishni qisqartirishlari va kelgusida batamom to'xtatishlari shart», deb yozib qo'yilgan.

Mazkur qonun kishilarga yaxshi turmush sharoitlari yaratish – mehnat qilish, dam olish, sog'lig'ini saqlash uchun zarur sharoitlarni ta'minlash, moddiy ishlab chiqarish va madaniyatni yanada rivojlantirish uchun atmosfera havosining holatini yaxshi saqlash, uning tiklanishi va yaxshilashiga qaratilgan. O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi¹ Qonuni mamlakatimizda atmosfera havosini muhofaza qilishning asosiy huquqiy manbayi hisoblanadi. Unga asosan, atmosfera havosi tabiiy resurslarning tarkibiy qismi bo'lib, u umummilliy boylik hisoblanadi va davlat tomonidan muhofaza qilinadi.

«Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

Mazkur qonunning 3-moddasiga muvofiq, atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat deb belgilangan:

- atmosfera havosining tabiiy tarkibini saqlash;
- atmosfera havosiga zararli kimyoviy, fizikaviy, biologik va boshqa xil ta'sir ko'rsatilishining oldini olish hamda kamaytirish;
- davlat organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari va fuqarolarning atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi faoliyatini huquqiy jihatdan tartibga solish.

Yuqorida tilga olingan qonunning 4-moddasiga ko'ra, fuqarolar hayot va sog'lik uchun qulay atmosfera havosiga ega bo'lish, atmosfera havosining holati hamda uni muhofaza qilish yuzasidan ko'rilayotgan chora-tadbirlar to'g'risida o'z vaqtida va ishonchli axborot olish, atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlar chiqarilishi hamda fizikaviy omillarning atmosferaga zararli ta'sir ko'rsatishi orqali o'zlarining salomatligiga hamda mulkiga ziyon yetkazilgan hollarda zararni undirib olish huquqiga egadirlar. Fuqarolar atmosfera havosini avaylashlari, uning ifloslanishiga, kamayishiga va unga fizikaviy zararli omillar ta'sir etishiga olib keluvchi harakatlarni qilmasliklari shart.

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997, 2-son. 52-modda.

Shuning uchun ham «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 17-moddasi talablarini, ya'ni atmosfera havosiga zararli ta'sir ko'rsatuvchi transport vositalari va boshqa qatnov vositalari hamda qurilmalarini ta'mirlaydigan va ularga texnik xizmat ko'rsatadigan korxonalar va tashkilotlar ishlatilgan gazlardagi ifloslantiruvchi moddalar miqdorining hamda ularning fizikaviy zararli omillari ta'sirining normativlarga muvofiqligini tekshirish va tartibga solib turishni ta'minlashiga oid vazifalarini ham o'z vaqtida bajarishlari lozim.

13.6. Atmosfera havosidan foydalanishni nazorat qiluvchi va muhofaza qiluvchi davlat boshqaruv organlari hamda ularning vakolatlari

Atmosfera havosidan foydalanishni nazorat qiluvchi va uni muhofaza qiluvchi davlat boshqaruv organlarining faoliyati katta ahamiyatga ega bo'lib, u muayyan davlat organlarining tegishli vakolatlari orqali amalga oshiriladi.

Davlat organlari atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanishning aniq maqsadlariga ko'ra ikki guruhga, ya'ni umumiy va maxsus vakolatli organlarga bo'linadi. Umumiy boshqaruv organiga, barcha turdagi ijtimoiy munosabatlar bilan bir qatorda, ekologik munosabatlarni ham tartibga solib turish vakolati berilgan bo'lsa, maxsus boshqaruv organiga esa bevosita ekologik munosabatlarni tartibga solish vakolati berilgan¹.

Atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanish maqsadidagi umumiy vakolatli davlat boshqaruv organlariga markazda va joylarda ijroiya hokimiyatini amalga oshiradigan organlar kiradi. Ular o'z vakolatlarini O'zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan tartibda amalga oshiradilar.

Atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanishni tartibga soluvchi maxsus organlar faoliyati va funksiyalariga ko'ra ikki toifaga ajratiladi:

– *birinchisi* atmosfera havosidan foydalanish va uni muhofaza qilishga mas'ul bo'lgan asosiy (bevosita) organlar bo'lib, ularga Sog'liqni saqlash vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, «O'zgidromet» va Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi kiradi;

¹ Экологическое право (на основе Экологического законодательства Республики Узбекистан). Альбом схем: Учебное пособие //Министерство Высшего и среднего специального образования РУз: Автор-составитель Ж.Т.Холмунинов. Ташкент: «Тафаккур», 2010. С. 272.

– *ikkinchi* toifadagi davlat organlariga esa atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanishga bevosita yordam berish vakolatiga ega bo'lgan tarmoq boshqaruv organlarini kiritish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunining 8-moddasiga binoan, «atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishning davlat boshqaruvini O'zbekiston Respublikasining qonunlari va boshqa normativ hujjatlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, davlat boshqaruvi mahalliy idoralari amalga oshiradilar.

Umuman olganda, atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanish borasida vujudga keladigan huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan boshqa organlar ham mavjud.

O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunining 7-moddasida **O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining tabiatni muhofaza qilishga oid huquqiy munosabatlarni tartibga solish sohasidagi vakolatlari ko'rsatilgan bo'lib**, ular atmosfera havosidan foydalanish va uni muhofaza qilishni boshqarishga ham bevosita tegishlidir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining birgalikdagi vakolatlariga quyidagilar kiradi:

– tabiatni muhofaza qilish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilash;

– davlat ekologiya dasturlarini tasdiqlash;

– tabiatni muhofaza qilish sohasidagi qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish;

– hududlarni favqulodda ekologik vaziyat, ekologik ofat va ekologik halokat zonalari deb e'lon qilish, bunday zonalarning huquqiy rejimini va jabrlanganlarning maqomini belgilash;

– tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlari ijrosi ustidan nazoratni muvofiqlashtirib borish;

– tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun haqning chegara miqdorlarini belgilash, shuningdek, to'lovlarni undirish bo'yicha imtiyozlar belgilash;

– qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa masalalarni hal qilish.

Ta'kidlash o'rinliki, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ekologiya va tabiatni muhofaza qilishning asosiy yo'nalishlarini belgilash bilan birga, joylarda tegishli ekologik qonunlarning ijrosini o'rganish orqali mahalliy hududlarda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy boyliklardan

oqilona foydalanish bilan bog'liq bo'lgan ekologik siyosatni ham amalga oshiradi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senati tabiatni muhofaza qilish bilan bog'liq vakolatlari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 78-moddasi (15-bandi) va «O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi to'g'risida»gi 1994-yil 22-sentyabr konstitutsiyaviy qonunida¹ ham batafsil ko'rsatilgan.

O'zbekiston Respublikasi «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunining 5-moddasiga ko'ra, atmosfera havosini muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari amalga oshiradilar.

O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunining 9-moddasiga muvofiq, tabiatni muhofaza qilish hamda atmosfera havosidan foydalanish va uni muhofaza qilishni boshqarishda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining vakolatlari katta ahamiyatga ega bo'lib, u tabiatni, shu jumladan, atmosfera havosini muhofaza qilish sohasida **quyidagi vakolatlarni amalga oshiradi**:

- tabiatni muhofaza qilishga doir yagona siyosat yuritish;
- tabiat resurslaridan foydalanishni tartibga solish;
- tabiiy resurslarga nisbatan tabiat kadastri yuritilishi tartibini belgilash va bunday kadastr yuritilishini ta'minlash, respublika ahamiyatiga molik tabiiy resurslarning zaxiralarini tasdiqlash;
- ekologiya jihatidan tang vaziyatlar, tabiiy ofatlar va falokatlarning oldini olish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqish;
- tabiiy ofatlar va yirik avariyalarning oqibatlarini tugatish chora-tadbirlarini amalga oshirish;
- tabiiy resurslardan foydalanganlik, atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik, chiqindilar, zararli ta'sir etuvchi boshqa narsalar joylashtirib tashlaganlik uchun haq to'lash tartibini, shuningdek, tabiiy resurslardan foydalanish, chiqindilar joylashtirish limitlarini belgilash;
- ekologiya maorifi va tarbiyasi tizimini yaratish hamda uning amal qilishini ta'minlash;
- tabiatdan alohida tartibda foydalaniladigan hududlarning chegaralarini, tabiatni muhofaza qilish va xo'jalik faoliyati rejimlarini tasdiqlash;

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. 1994. 10-son. 250-modda.

– tabiatni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasida davlatlaro munosabatlarni rivojlantirish;

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa tadbirlarni amalga oshirish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining vakolat doirasiga kiradi.

Vazirlar Mahkamasining tabiatni hamda atmosfera havosini muhofaza qilish bilan bog'liq bir qator vakolatlari Vazirlar Mahkamasi to'g'risidagi qonunning 11-moddasida ham o'z aksini topgan¹.

Bundan tashqari, tabiat boyliklari va atmosfera havosidan foydalanish hamda ularni muhofaza qilishni boshqarish borasida mahalliy davlat hokimiyati organlarining ham ahamiyati katta.

O'zbekiston Respublikasining 2013-yil 22-aprelda qabul qilingan «Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida»gi Qonunida mazkur organning tabiatni muhofaza qilish, jumladan, atmosfera havosidan foydalanish va uni muhofaza qilish bilan bog'liq vakolatlari aniq belgilangan².

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 100-moddasida ko'rsatilganidek, mahalliy davlat hokimiyati organlarining vakolatlariga atrof-muhitni muhofaza qilish, jumladan, atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanish masalalari ham kiradi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunining 10-moddasida davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralarining tabiatni muhofaza qilish sohasidagi vakolatlari aniq ko'rsatilgan bo'lib, ushbu holatlar bevosita atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanishga ham tegishlidir. Unga asosan, quyidagi vazifalar davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralarining vakolatiga kirishi ko'rsatilgan:

Tabiatni muhofaza qilish sohasida:

– o'z hududida tabiatni muhofaza qilishning asosiy yo'nalishlarini belgilash, mintaqaning (hududning) ekologiya dasturini tasdiqlash;

– tabiiy resurslarni hisobga olish va ularning ahvoliga baho berish, ekologiya jihatidan zararli bo'lgan ob'ektlarni ro'yxatga olish;

– tabiatni muhofaza qilishga doir tadbirlarni moddiy-texnika jihatidan ta'minlash;

– tabiiy resurslardan foydalanish huquqini beruvchi ruxsatnomalarni belgilangan tartibda berish;

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1993. 9-son, 322-modda.

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Palatalarining axborotnomasi. 2013. 4-son, 96-modda.

- tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlar undirish;
- tabiatning muhofaza qilinishi ustidan nazorat o'rnatish, atrof muhitga zarar yetkazayotgan mahalliy ahamiyatga molik ob'ektlar faoliyatini vaqtincha yoki butunlay to'xtatish va qayta ixtisoslashtirish to'g'risida qarorlar qabul qilish;

– O'zbekiston Respublikasi qonunlarida ko'zda tutilgan boshqa masalalarni tartibga solish davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralari-ning vakolatiga kiradi.

Atrof muhitga zarar yetkazayotgan tadbirkorlik sub'ektlari hisoblangan mahalliy ahamiyatga molik ob'ektlarning faoliyatini to'xtatib qo'yish (favqulodda vaziyatlar, epidemiyalar hamda aholining hayoti va salomatligi uchun boshqa real xavf yuzaga kelishining oldini olish bilan bog'liq holda faoliyatni o'n ish kunidan ko'p bo'lmagan muddatga to'xtatib qo'yish hollari bundan mustasno) yoki tugatish va qayta ixtisoslashtirish sud tartibida amalga oshiriladi.

Bulardan tashqari, **maxsus vakolatli** davlat organlari ham mavjud. Atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanishni boshqarishda O'zbekiston Respublikasining Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining vakolatlari «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 11-moddasida aniq ko'rsatilgan. U o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga bo'ysunadi hamda vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, korxonalar, muassasalar va tashkilotlar, shuningdek, ayrim shaxslar tomonidan yer, yer osti boyliklari, suv, o'rmon, hayvonot va o'simliklar dunyosidan, atmosfera havosidan foydalanish hamda ularni muhofaza qilishga doir qonunlarga rioya etilishi ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining vakolatlari O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 1996-yil 26-aprelda tasdiqlagan tegishli Nizom¹ bilan tartibga solinadi. Unga ko'ra, O'zbekiston Respublikasining Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi o'z vakolatlari doirasida qabul qilgan qarorlar davlat idoralari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolar uchun majburiydir.

O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi ham o'z vakolati doirasida atmosfera havosini muhofaza qilish bilan bog'liq bir qator

¹ O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi to'g'risidagi Nizom. Toshkent. 1996. 32-bet.

ishlarni amalga oshiradi. Masalan, «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 18-moddasiga binoan, kimyoviy moddalarni ishlab chiqarish va ulardan foydalanish bilan bog'liq masalalarni hal etadi.

Kimyoviy moddalarni ishlab chiqaruvchi yoki ulardan foydalanuvchi korxona va tashkilotlar bunday moddalarning atmosfera havosida yo'l qo'yiladigan darajada to'planish normativlarini, ularni nazorat qilish usullari va ekologik-toksikologik pasportlarini O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi hamda O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi belgilagan tartibda ishlab chiqadilar.

Ishlatish taqiqlangan va ishlatishga yaroqsiz bo'lib qolgan kimyoviy moddalarni zararsizlantirish O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi hamda O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi beradigan ruxsatnoma asosida amalga oshiriladi.

Kimyoviy moddalarni o'simliklarni himoya qilish vositasi, ularning o'sishini tezlashtiruvchi omil, mineral o'g'it va boshqa preparatlar sifatida faqat yerdan turib ishlatishga yo'l qo'yiladi. Qishloq xo'jaligi ekinlariga kimyoviy moddalar bilan ishlov berish qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi o'z vakolati doirasida atmosfera havosini muhofaza qilish, uni ifloslanishdan saqlash, belgilangan standart va normativlar asosida atmosfera havosidan foydalanishni boshqarish hollarini belgilaydi. Vazirlik asosan Davlat yo'l harakati xavfsizligi xizmati (DYHXX)ning faoliyatini to'g'ri tashkil etish va uning atmosfera havosini muhofaza qilishda tegishli davlat standarti va normativlariga rioya qilinishini ta'minlashi asosida ushbu funksiyalarni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O'zgidrometeorologiya markazi xizmati, o'z vakolatiga asosan, atmosfera havosining holatini kuzatish, u haqda axborot to'plash, umumlashtirish, tahlil etish va istiqbolni belgilash, atrof tabiiy muhitning davlat monitoringini yagona tizim bo'yicha qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshirish kabi vazifalarni bajaradi.

Amaldagi qonunchilikka asosan, atmosfera havosidan foydalanish va uni muhofaza qilishda yana bir qator organlar, jumladan O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Yer qa'rini geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi, O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi,

O'zbekiston Respublikasi Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining Sanitariya-epidemiologiya xizmati, «O'zmetkombinat» AICHB, «O'zbekelektrokimyosanoat», «O'zbekkimyomash», «O'zbekiston havo yo'llari» aviakompaniyasi, «O'zavtosanoat» AK, «O'zbekiston temir yo'llari» aksiyadorlik kompaniyalari va boshqalarni atmosfera havosini muhofaza qilish hamda undan foydalanishga bevosita yordam berish vakolatiga ega bo'lgan tarmoq boshqaruv organlari jumlasiga kiritish mumkin.

13.7. Atmosfera havosi muhofaza qilinishi ustidan davlat nazorati

Atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi Davlat nazorati nazorat organlari faoliyatini muvofiqlashtirish bo'yicha ishchi hududiy komissiyalar ruxsatiga binoan o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 14-iyundagi PF-3619-sonli «Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi va 2005-yil 5-oktyabrdagi PF-3665-sonli «Tadbirkorlik subyektlarini tekshirishni yanada qisqartirish va uning tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmonlari, shuningdek, «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining bajarilishi bo'yicha ishlar kuchaytirildi.

Nazorat qiluvchi organlar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Respublika Kengashining 2009-yil 6-martdagi 1-sonli bayoni qarorining 11-bandi ijrosini ta'minlash va tadbirkorlik subyektlari faoliyati bilan bog'liq muammo va masalalarni tezkor hal etish maqsadida Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi Markaziy apparatida, shuningdek, barcha hududiy bo'linmalarida «Ishonch telefonlari» ishlab turibdi va har oyda «Ochiq eshik kunlari» o'tkazilmoqda.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarni tekshirish reja-jadvaliga muvofiq, nazorat ostidagi 1066 ta subyektda davlat nazorati amalga oshirildi (2012-yilda 1080 ta), tekshirishlar samaradorligi 100 foizni tashkil etdi.

Bitumni maxsus moslamalarsiz yoqish va to'kilgan xazonlarni yoqish holatlarini aniqlash bo'yicha reytd tekshiruvlari natijasida jami 2627 ta holat aniqlandi. Tabiatni muhofaza qilishga doir qonun hujjatlarini buzish holatlari bo'yicha 543 yuridik shaxs va 2084 fuqaroga jami 229,6 mln so'mlik ma'muriy jarimalar solindi, shularning 226,7 mln so'mi yoki 98,7 foiz undirildi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish ustidan davlat nazorati doirasida asbob-uskunalar bilan atrof-muhitni ifloslantiruvchi 269,4 mingga yaqin manba tekshirildi (2012-yilda 293,2 ming). Atrof-muhitga ifloslantiruvchi moddalarni belgilangan me'yorlardan ortiqcha tashlagan va oqizgan 15,5 ming ifloslantiruvchi manba aniqlandi (2012-yilda 19,6 ming), ular bo'yicha tegishli choralar ko'rildi.

Tabiatni muhofaza qilishga doir qonun hujjatlarini buzganligi uchun 21,9 mingdan ortiq mansabdor shaxs va fuqaroga atrof-muhitga yetkazilgan zararni qoplash bo'yicha 2012-yildagiga nisbatan 38,1 foiz ko'p jama solinib va da'volar qo'zg'atilib, umumiy summasi 2, 890 mlrd so'mni tashkil etdi (2012-yilda 2,094 mlrd so'm).

Atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanish tartibini buzganlik uchun yuridik javobgarlikni qo'llash masalasi ekologik huquqda alohida ahamiyat kasb etadi.

Atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanish talablarini buzganlik uchun yuridik javobgarlikning **intizomiy, ma'muriy, fuqarolik va jinoiy javobgarlik** kabi turlari qo'llaniladi. Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonunda jazo choralari aniq ifoda etilmaganligi boisi, ushbu turdagi jazo choralari mehnat, ma'muriy, fuqarolik va jinoyat huquqi normalari bilan ham tartibga solingan.

Demak, atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanish tartibini buzganlik uchun javobgarlikka tortishga atmosfera havosini muhofaza qilish bilan bog'liq huquqbuzarliklar (jinoyatlar)ning sodir etilishi asos bo'ladi.

Atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanish talablarini buzganlik uchun belgilangan yuridik javobgarlik turlaridan biri **intizomiy javobgarlikdir**.

Mazkur holat uchun intizomiy javobgarlikka tortishdan asosiy maqsad atmosfera havosini muhofaza qilish tartibini buzganlik, sodir etilgan huquqbuzarliklar uchun moddiy va ma'naviy javobgarlikni his etish, qonun buzilishi hollarining oldini olish, fuqarolarning atmosfera havosini muhofaza qilishga oid ekologik qonunlarga hamda mehnat qonunlariga, mehnat intizomiga rioya qilish ishlari va o'z burchini mas'uliyat bilan bajarishlarini ta'minlashdan iboratdir.

Atmosfera havosini muhofaza qilishga oid ekologik tadbirlarni amalga oshirmaslik, o'z burchini mas'uliyat bilan bajarmaslik oqibatida atmosfera havosini muhofaza qilishga doir qonunlarning buzilishi, natijada mamlakatimiz ekologik tizimiga, jumladan, atmosfera havosiga, tabiatga zarar yetkazilishining o'zi intizomiy javobgarlikka tortish uchun asos bo'la oladi.

Intizomiy javobgarlikning *subyektini* – jismoniy shaxslar, *obyektini* – korxona, muassasa, tashkilotning ustaviga asosan belgilangan ish tartibi va boshqa huquqiy normativ hujjatlar talabiga rioya qilmaslik tashkil qiladi.

Intizomiy javobgarlik mehnat intizomini buzish hamda o'z xizmat vazifasini yetarli darajada mas'uliyat bilan bajarmaslik oqibatida vujudga keladi. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 181-moddasida intizomiy jazoning aniq turlari ko'rsatilgan¹.

Xususan, xodimga mehnat intizomini buzganligi uchun ish beruvchi quyidagi intizomiy jazo choralarini qo'llashga haqli:

1) hayfsan;

2) o'rtacha oylik ish haqining o'ttiz foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima tayinlash.

Ichki mehnat tartibi qoidalarida xodimga o'rtacha oylik ish haqining ellik foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima solish hollari ham nazarda tutilishi mumkin. Xodimning ish haqidan jarima ushlab qolish ushbu Kodeksning 164-moddasi talablariga rioya qilingan holda ish beruvchi tomonidan amalga oshiriladi;

3) mehnat shartnomasini bekor qilish (100-modda ikkinchi qismining 3 va 4-bandlari).

Ushbu moddada nazarda tutilmagan intizomiy jazo choralarini qo'llash taqiqlanadi.

Mehnat kodeksining 82-moddasiga asosan, intizomiy jazo chorasi ish beruvchining buyrug'i bilan rasmiylashtiriladi.

Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonun talablarini buzganlik uchun intizomiy jazo qo'llanishidan avval xodimdan yozma ravishda tushuntirish xati talab qilinishi lozim. Xodimning tushuntirish xati berishdan bosh tortishi uning ilgari sodir qilgan nojo'ya xatti-harakati uchun jazo qo'llashga to'siq bo'la olmaydi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida intizomiy jazo choralarini qo'llashda Mehnat kodeksining intizomiy javobgarlikka bag'ishlangan umumiy qoidalari tatbiq etiladi. Demak, har bir korxona, muassasa, tashkilot o'z ustavi, nizomi va yo'riqnomalarini ishlab chiqish hamda qabul qilishda mazkur kodeksdan huquqiy asos sifatida foydalanishi va uning barcha talablariga rioya qilishi lozim.

Atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanishning huquqiy tartibini buzganlik uchun javobgarlik turlaridan yana biri ma'mu-

¹ O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. Toshkent, 2014-yil.

riy-huquqiy javobgarlikdir. Ma'muriy-huquqiy javobgarlik yuridik javobgarlikning bir turi sifatida atmosfera havosini muhofaza qilishga oid qonun talablarini buzganlik uchun ham qo'llaniladi.

Atmosfera havosini muhofaza qilish sohasida ma'muriy-huquqiy javobgarlikka tortish uchun ushbu holatning buzilishi bilan bog'liq huquqbuzarlikning sodir etilishi asos bo'ladi.

Ma'muriy-huquqiy javobgarlikka tortishning mohiyati va huquqiy asosi O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksida ko'rsatilgan. Mazkur qonunning 10-moddasiga asosan, ma'muriy huquqbuzarlik deganda qonun hujjatlariga binoan ma'muriy javobgarlikka tortish nazarda tutilgan, shaxsga, fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga, mulkchilikka, davlat va jamoat tartibiga, tabiiy muhitga tajovuz qiluvchi g'ayriqonuniy aybli (qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida) sodir etilgan harakat yoki harakatsizlik tushuniladi¹.

Atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi ma'muriy huquqbuzarlik uchun javobgarlik deganda ekologik qonunlarga, atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlarga zid holda sodir etilgan xatti-harakat oqibatida respublikamizning ekologik tizimiga hamda atmosfera havosini muhofaza qilish talablariga rioya etmaslik, unga amal qilmaslik yoki uni buzish hollari tushuniladi.

Bu va boshqa xususiyatlarini inobatga olib, atmosfera havosini muhofaza qilish bilan bog'liq huquqbuzarliklarning Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksda belgilangan bir qator turlarini ko'rsatish mumkin.

Ularni, ekologik xususiyatlarini inobatga olib, quyidagicha turkumlash mumkin:

1) Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning tegishli moddalarida belgilangan ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarni atmosfera havosiga chiqarib tashlash, unga zararli fizikaviy ta'sir ko'rsatish yoki atmosfera havosidan belgilangan talablarni buzgan holda foydalanish (85-modda); atmosferaga chiqariladigan zararli moddalarni tozalash inshootidan foydalanish qoidalarini buzish, shuningdek, undan foydalanmaslik (86-modda); chiqindilarida ifloslantiruvchi moddalar normativdan ortiq bo'lgan transport va boshqa harakatlanuvchi vositalar va qurilmalarni tayyorlash hamda foydalanishga chiqarish (87-modda); atmosfera havosini muhofaza qilish talablariga rioya qilmaslik (88-modda); o'simliklarni himoya qilish vositalari va boshqa dorilarni tashish, saqlash va qo'llanish

¹ O'zbekiston Respublikasining «Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi Kodeksi. Toshkent, 2014-yil.

qoidalarini buzish (89-modda); ishlatish taqiqlangan va ishga yaroqsiz bo'lib qolgan kimyoviy moddalarni zararsizlantirish qoidalarini buzish (89¹-modda); sanoat, ro'zg'or chiqindilari va o'zga chiqindilarni tashish, joylashtirish, utillashtirish, ko'mib tashlash chog'ida tabiatni muhofaza qilish talablarini buzish (91-modda); tabiiy muhitni tiklash, tabiiy zaxiralarni qayta hosil qilish va tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatish oqibatlarini bartaraf etish choralarini ko'rmaganlik (95-modda); loyihalarni davlat ekologik (sanitariya-ekologik) ekspertizasining ijobiy xulosasiz ro'yobga chiqarish (96-modda), transport vositalaridan foydalanish qoidalarini buzish (125-modda) kabi holatlar;

2) portlovchi hamda radioaktiv materiallarni (manbalarni) hisobga olish, saqlash va ulardan foydalanish qoidalarini buzish (98-modda); ro'zg'orda elektr, issiqlik energiyasi yoki gazdan foydalanish qoidalarini buzish (101-modda); gazdan yoqilg'i yoki xomashyo sifatida foydalanish bilan bog'liq bo'lgan huquqbuzarliklar (103-modda); mexanizatorlar tomonidan qishloq xo'jalik mashinalaridan texnik jihatdan foydalanish va texnika xavfsizligi qoidalarini qo'pol ravishda buzish (112-modda); xavfli moddalar va ashyolarni transportda tashish qoidalarini buzish (142-modda); standart talablariga yoki texnik shartlarga javob bermaydigan yonilg'i-moylash materiallarini realizatsiya qilish (173-modda); standartlarni buzish (212-modda); metrologiya qoidalarini buzish (213-modda) kabi huquqbuzarliklar.

Ushbu huquqbuzarliklarning sodir etilishi atmosfera havosini muhofaza qilishga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanish tartibini buzganlik uchun javobgarlik turlaridan biri ***fuqaroviy-huquqiy javobgarlikdir***.

Umuman olganda, atmosfera havosiga yetkazilgan zararni qoplash shu masala bilan bog'liq majburiyat va bitimlarni to'g'ri amalga oshirish hamda qo'llash hollari O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi bilan tartibga solinadi¹.

Yuridik adabiyotlarda ta'kidlanganidek, fuqaroviy-huquqiy javobgarlikning kelib chiqishi uchun quyidagi shartlar bo'lishi lozim:

- yetkazilgan iqtisodiy, ekologik va mulkiy zararining mavjudligi;
- ekologik-huquqiy normalarni buzganlik uchun aybning mavjudligi;
- qilingan ijtimoiy harakat va harakatsizlikning qonunga xilofligi;
- ekologik va iqtisodiy zarar oxirgi zarurat va zaruriy mudofaa tufayli yetkazilgan bo'lsa, sudning ushbu holat yuzasidan jazo chorasini belgilashi.

¹ O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. Toshkent, 2014-yil.

Demak, atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanishda subyektlar yuqoridagi shartlarning bajarilishiga erishishlari lozim.

Atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanish tartibini buzganlik uchun jinoiy javobgarlikning belgilanishi ham katta ahamiyatga ega. Ushbu sohada sodir etilgan huquqbuzarlik (jinoiyat) uchun jinoiy javobgarlik O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi¹ bilan tartibga solinadi.

Atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi jinoyat, jinoiy javobgarlik qonunchiligida belgilangan ijtimoiy xavfli xatti-harakat yoki harakatsizliklarni sodir qilgan fuqarolar va mansabdor shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. Mazkur huquqbuzarliklar jamiyat uchun o'ta xavfliligi bilan alohida ajralib turadi.

Fuqarolar va mansabdor shaxslar ushbu jinoyatlarning *subyekt*i, yer, suv, o'rmon, yer osti boyliklari, hayvonot va o'simliklar dunyosi esa *obyekt*i hisoblanadi. *Obyektiv tomoni* deb atrof tabiiy muhitga, atmosfera havosi va boshqa tabiat boyliklariga yetkazilgan zarar tan olinadi. *Subyektiv tomoni* esa ushbu jinoyatlarni qasddan yoki ehtiyotsizlikdan sodir etishdir. Mazkur jinoyatlar asosan qasddan sodir etiladi.

Ta'kidlash joizki, atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanish tartibi bilan bog'liq jinoyatlar O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining Ekologiya sohasidagi jinoyatlar deb nomlangan to'rtinchi bo'limida ifodalangan bo'lib, uning XIV bobi atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi jinoyatlarga bag'ishlangan. Ana shu qonunning 193, 194, 196-moddalarida belgilangan holatlar bevosita atmosfera havosini huquqiy muhofaza qilish va tartibga solish masalasiga aloqadordir.

Shunday ekan, atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanishning huquqiy tartibini buzganlik uchun yuridik javobgarlik turlaridan biri sifatida jinoiy javobgarlikning belgilanishi ushbu sohadagi huquqbuzarlik (jinoiyat)larning oldini olish va ularga qarshi kurashishga yordam beradi.

Markaziy Osiyo atmosferasining o'ziga xos jihatlari, ushbu hududning iqlimiy tavsiflanishini belgilab beruvchi fizik-geografik sharoitlari (dengiz sathidan 200–250 m balandlikdagi cho'llar, yarimcho'llar, 3500–3600 m balandlikdagi tog'li tizimlar)ga ma'lum darajada bog'liqligida namoyon bo'ladi. Tekisliklar, xususan, Turon pasttekisligi hududning sovuq havo oqimi kirishi uchun ochiq bo'lgan katta qismini egallaydi, bu esa keskin mintaqaviy iqlimiy jihatlarni shakllantiradi. Boshqa tomondan, Atlantika

¹ O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. Toshkent, 2014-yil.

okeanining o'rtamiyona kengliklaridan vaqti-vaqti bilan nam havoning g'arbiy, shimoli-g'arbiy oqimlari kelishi kuzatiladi, bu ham atmosferaning sifati va miqdoriy jihatlari shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekistonda atmosfera havosining sifat va miqdoriy tarkibi shakllanishida tabiiy ifloslantiruvchi manbalar kabi antropogen ifloslantiruvchi manbalar ham katta rol o'ynaydi.

Respublika iqlimi quruq zonada joylashgan, uning hududida atmosferaga yirik tabiiy aerol emissiyasi manbalari bo'lmish, tez-tez changli to'fonlar bo'ladigan Qoraqum va Qizilqum hamda Orol dengizining qurigan qismi bo'lgan Orolbo'yi zonasi (Orolqum) mavjuddir. Ushbu manbalarining asosiy qattiq muallaq zarra (aerol)lari – tuproq va mineral zarralardir. O'zbekistonda havoning asosiy antropogen ifloslantiruvchilari oltingugurt oksidi, azot, uglerod, tarkibi va kelib chiqishi turlicha bo'lgan qattiq muallaq zarralar hisoblanadi.

Respublikada rivojlangan agrosanoat kompleksining mavjudligi atmosfera sifat tarkibining o'zgarishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Aholisi zich, transport harakati ko'p bo'lgan yirik shaharlar joylashuvining xususiyatlari, tor tabiat havzasida ekologik xavfli ishlab chiqarishlarning mavjudligi va shu bilan bir vaqtda o'ziga xos tabiiy-iqlimiy sharoitlar (tez-tez uchraydigan inversiya, atmosferadagi turg'un holatlar) atmosferaning yer usti qatlamida ifloslantiruvchi moddalar to'planishiga sabab bo'ladi.

O'zbekistonning havo ifloslanishiga qarshi kurashish va havoning sifatini nazorat qilish sohasidagi umumiy strategiyasi atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha qonuniy hujjatlar, dasturlar, harakat rejalari asosida atrof-muhitni, shu jumladan, atmosfera havosini muhofaza qilish bo'yicha harakatlar maqsadli Davlat dasturlari ishlab chiqiladigan loyihalarning tarkibiy qismi hisoblanadi.

1996-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonuni doirasida atmosfera havosini muhofaza qilish haqidagi qonunlarning asosiy vazifalari sifatida quyidagilar belgilangan:

- atmosfera havosining tabiiy tarkibini saqlab qolish;
- atmosfera havosiga zararli kimyoviy, fizik, biologik va boshqa ta'sirlarning oldini olish va kamaytirish;
- atmosfera havosini muhofaza qilish sohasida davlat organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoatchilik birlashmalari va fuqarolarning faoliyatini huquqiy tartibga solish.

1995–2005-yillar mobaynida hukumatning qarori bilan atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha harakat Dasturi qabul qilindi va amalga

osHIRildi. Atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha Milliy harakat Dasturi (AMMHD), Atrof-muhit gigiyenasi bo'yicha Milliy harakat Dasturi (AMGMHD) va Shahar transport tarmog'ida barqaror rivojlanish Strategiyasi havoning ifloslanishiga qarshi kurashish va havo sifatini oshirish sohasidagi maqsadlarni belgilab beruvchi boshqa muhim strategik hujjatlar hisoblanadi. Ko'rsatilgan strategik hujjatlarda asosiy maqsadlar etib quyidagilar belgilangan:

- havoning transport va boshqa mobil manbalar tomonidan ifloslanishini kamaytirish;
- motor yonilg'isi turlarining sifatini oshirish;
- eski transport vositalari, shu jumladan, yuk mashinalarini modernizatsiyalash va almashtirish;
- yirik shaharlar va boshqa tumanlarda avtoyo'llar tarmog'ini yaxshilash;
- etillangan benzinni etillanmagan benzininga almashtirish va motor yonilg'isi sifatida tabiiy gazdan kengroq foydalanish, shuningdek, yonilg'i xususiyatlari standartlarini oshirish;
- texnik ko'riklar ahamiyatini oshirish va chiquvchi gazlar me'yorlari va standartlarini nazorat qilishni kuchaytirish, shuningdek, davlat va shaxsiy transport vositalari uchun avtota'mirlash xizmatlari ishini yaxshilash;
- havoning ifloslanishini pasaytiruvchi texnologiyalarni joriy etish yo'li bilan sanoat korxonalari tomonidan havoning ifloslanishini kamaytirish;
- ozonni buzuvchi moddalarni qo'llashni yo'qotish bo'yicha Milliy Dasturni amalga oshirish;
- bug'xona gazlari tashlamalarini qisqartirish milliy strategiyasini amalga oshirish.

Havoni muhofaza qilish (chang-gaz tozalash uskunalarini amaliyotga joriy qilish, avtomobillarni gaz yonilg'isiga o'tkazish, foydalanilayotgan dizel avtomobillari ulushini ko'paytirish, harakat tarkibini yangilash, Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi tomonidan etillanmagan benzin turlari chiqarilishini o'zlashtirishning tugallanishi, alohida temir yo'l uchastkalarini elektrlashtirishga o'tkazish, OYMni qo'llashni tugatish milliy dasturini, bug'xona gazlari tashlanmalarini qisqartirish milliy Dasturini amalga oshirish) tadbirlarini bajarish natijasida, umuman respublika bo'yicha havo qatlamini muhofaza qilish sohasidagi ekologik holat barqarorlashish tamoyili kuzatilmoqda.

Bundan tashqari, 2006-2007-yillar davomida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarini texnik qayta ji-

hozlash, shuningdek, ifloslantiruvchi moddalarni atmosferaga chiqarishni barqarorlashtirish va kamaytirishga yo'naltirilgan qator qarorlari qabul qilindi. Masalan:

- bug'xona gazlarini qisqartirish bo'yicha tadbirlar kompleksini amalga oshirish maqsadida, «Kioto protokolining Toza taraqqiyot mexanizmi doirasida investitsion loyihalarni amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida»gi (2006-yil 6-dekabrda PF-525-sonli Prezident Farmoni);

- 2007-yil 1-martdan avtomobil transporti uchun Yevro-2 dan past bo'lmagan, 2010-yil 1-yanvardan esa Yevro-3 dan past bo'lmagan ekologik standartlarni joriy etishga yo'naltirilgan «Samarqand avtomobil zavodida ishlab chiqarishni yanada rivojlantirish va respublika avtotransporti saroyini yangilash bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida»gi (2006-yil 14-dekabrda PF-531-sonli Prezident Farmoni);

- temiryo'l transportida ifloslantiruvchi moddalar tashlanmalarini kamaytirishni belgilab beruvchi «Germaniya taraqqiyot banki va Quvayt arab iqtisodiy taraqqiyoti fondi ishtirokida «Toshkent (To'qimachi) – Angren temiryo'l uchastkasini elektrlashtirish» loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi (2007-yil 19-fevralda PF-582-sonli Prezident Farmoni);

- atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish, jumladan, havo qatlamining ifloslanishini pasaytirishni nazarda tutadigan 2007–2011-yillar davrida qurilish materiallari, kimyo, avtomobil sanoatlari, «Olmaliq KMK», «O'zmetkombinat» OICHB va boshqalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash dasturlari to'g'risidagi qarorlarini alohida ta'kidlash mumkin.

13.8. Atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi huquq va majburiyatlar

Barqaror ekologik vaziyatni vujudga keltirish, inson hayoti va faoliyati uchun qulay ekologik shart-sharoitlar yaratish, odamlarning salomatligini ta'minlash masalalarini hal qilish yuridik va jismoniy shaxslardan qonunlarda ko'rsatib qo'yilgan huquq va majburiyatlarga amal qilishlarini hamda ularni o'z vaqtida bajarishlarini talab etadi.

O'zbekiston Respublikasining «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida fuqarolarning hayot uchun qulay atmosfera havosiga ega bo'lish huquqi va uni saqlash sohasidagi majburiyatlari ko'rsatilgan.

Mazkur qonunning 4-moddasiga ko'ra, fuqarolar hayoti va sog'lig'i uchun qulay atmosfera havosiga ega bo'lishi, atmosfera havosining ho-

lati hamda uni muhofaza qilish yuzasidan ko'rilayotgan chora-tadbirlar to'g'risida o'z vaqtida va ishonchli axborot olish, atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlar chiqarilishi hamda fizikaviy omillarning atmosferaga zararli ta'sir ko'rsatishi orqali, o'zlari-ning salomatligiga hamda mulkiga ziyon yetkazilgan hollarda zararni undirib olish huquqiga egadirlar. Fuqarolar atmosfera havosini avaylashlari, uning ifloslanishiga, kamayishiga va unga fizikaviy va kimyoviy omillarning zararli ta'sir etishiga olib keluvchi harakatlarni qilmasliklari shart.

Atmosfera havosidan foydalanish va uni muhofaza qilish o'zaro chambarchas bog'liq jarayon bo'lib, unga ma'lum huquqni cheklash, to'xtatib qo'yish yoki tugatish holatlari ham xosdir. Atmosfera havosidan foydalanish huquqini umuman yoki qisman cheklash mumkin bo'lib, ushbu huquqning asosiy maqsadi atmosfera havosidan qonun talabi asosida foydalanish va uni huquqiy muhofaza qilish tartibini ta'minlashdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunining 13-moddasida, atmosferaga ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlar chiqarish, unga fizikaviy omillarning zararli ta'sir ko'rsatishi hamda atmosfera havosidan foydalanishga doir ruxsatnomalarda nazarda tutilgan shartlar va talablarni buzish bilan bog'liq faoliyat mahalliy davlat hokimiyati organlari, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan ularning vakolat doirasida qabul qilgan qaroriga ko'ra cheklanishi lozimligi ko'rsatilgan. Shuningdek, to'xtatib qo'yilishi, zararli ta'sir ko'rsatish sabablarini bartaraf etish mumkin bo'lmagan taqdirda tugatilishi mumkin. Tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini cheklash, to'xtatib qo'yish (favqulodda vaziyatlar, epidemiyalar hamda aholining hayoti va salomatligi uchun boshqa real xavf yuzaga kelishining oldini olish bilan bog'liq holda o'n ish kunidan ko'p bo'lmagan muddatga cheklash, to'xtatib qo'yish hollari bundan mustasno) yoki tugatish sud tartibida amalga oshiriladi, deb ko'rsatilgan.

«Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 23-moddasida belgilanganidek, «tabiiy resurslardan foydalanish talablarini muttasil buzadigan foydalanuvchi tabiiy resurslardan foydalanish huquqidan mahrum etilishi mumkin». Ushbu talabni bevosita atmosfera havosidan foydalanish va uni muhofaza qilish sohasiga ham tatbiq etish mumkin.

Shuningdek, atmosfera havosidan foydalanuvchi va uni muhofaza qiluvchi subyektlar «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 20-moddasida ko'rsatilgan shartlarni ham to'liq bajarishlari lozim. Unga asosan, «atmosfera havosidan foydalanishga muayyan hudud havosini

o'zgartirmaslik, uni belgilangan normativlardan ortiq darajada ifloslantirmaslik yoki siyraklashtirmaslik sharti bilan yo'l qo'yiladi.

Xalqaro bitimga muvofiq, vazirliklar va idoralar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, xususiy shaxslar ozon qatlamiga zararli ta'sir etuvchi kimyoviy moddalar ishlab chiqarish hamda bunday moddalardan foydalanishni qisqartirishlari va kelgusida batamom to'xtatishlari shart».

Atmosfera havosidan foydalanish va uni muhofaza qilishni amalga oshirish atmosfera havosidan foydalanuvchi subyektlarning mazkur sohadagi o'z majburiyatlarini bajarishlari bilan ham bog'liq. Mazkur holatlar O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi, «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi, «Radiatsiya xavfsizligi to'g'risida»gi, «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunlari va boshqa normativ huquqiy hujjatlarida o'z aksini topgan.

Masalan, «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning bir qator moddalariga ko'ra tabiatdan foydalanuvchilar: «yoqilg'i va yonilg'i-moylash materiallari sifatiga doir talablar» (14-modda), «O'zbekiston Respublikasi hududiga transport vositalari va boshqa qatnov vositalari hamda qurilmalarini olib kirish va ularning kirib kelishi shartlari» (15-modda), «transport vositalari va boshqa qatnov vositalari hamda qurilmalarini ishlab chiqarish va ulardan foydalanish» (16-modda), «transport vositalari va boshqa qatnov vositalari hamda qurilmalarini ta'mirlaydigan va ularga texnik xizmat ko'rsatadigan korxonalar va tashkilotlar oldiga qo'yiladigan talablar» (17-modda), «kimyoviy moddalarni ishlab chiqarish va ulardan foydalanish» (18-modda), «ozon qatlamiga zararli ta'sir ko'rsatishning oldini olishga doir talablar» (19-modda), «mineral xomashyoni qazib olish, tashish va qayta ishlash paytida atmosfera havosini muhofaza qilishga doir talablar» (20-modda), «ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilarini joylashtirish yoki ko'mib tashlashga doir talablar» (21-modda), «atmosfera havosining holatiga ta'sir ko'rsatuvchi korxonalar, inshootlar, transport magistrallari va boshqa obyektlarni joylashtirish, loyihalash, qurish, qayta qurish va foydalanishga topshirish» (22-modda), «kashfiyotlar, ixtirolar, sanoat namunalari, texnika va texnologiyalarni joriy etish paytida atmosfera havosini muhofaza qilish talablari» (23-modda)ga rioya etishlari shart.

Ushbu Qonun talablari atmosfera havosidan foydalanish va uni muhofaza qilishni huquqiy tartibga solishda atmosfera havosidan foydalanuvchi va uni muhofaza qiluvchilarning huquq va majburiyatlarini bir necha guruhga ajratishni taqozo qiladi.

Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, atmosfera havosidan foydalanish va uni muhofaza qilish bilan bog'liq barcha huquqlar tegishli majburi-

yatlarning o'z vaqtida bajarilishi bilan chambarchas bog'liqdir. Agarda mazkur masalaning konstitutsiyaviy talabidan kelib chiqadigan bo'lsak, «atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish» (50-modda), «ekologik muhitga zarar yetkazmaslik» (54-modda), «tabiiy zaxiralardan umummilliy boylik sifatida oqilona foydalanish» (55-modda), «atrof-muhitni muhofaza qilish» (100-modda) kabi huquq va majburiyatlar bevosita amalga oshirilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasining «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida korxona, muassasa va tashkilotlarning atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi majburiyatlari aniq ko'rsatilgan. Jumladan, ushbu Qonunning 24-moddasiga ko'ra, «faoliyati atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlar, issiqxona gazlari va ozon yemiruvchi moddalar chiqarish hamda atmosfera havosiga fizikaviy omillarning zararli ta'sir ko'rsatishi bilan bog'liq bo'lgan korxonalar, muassasalar va tashkilotlar quyidagi shartlarni bajarishlari majburiydir:

- atmosferaga chiqarilgan chiqindilarni tozalash va zararli fizikaviy ta'sirni kamaytirish uchun inshootlar, asbob-uskunalar va apparaturalardan, shuningdek, ular ustidan nazorat qilish vositalaridan foydalanish qoidalariga rioya qilish;

- xo'jalik obyektlari tevaragida sanitariya-muhofaza zonalarini barpo etish;

- chiqindilar chiqarishni hamda zararli fizikaviy ta'sirni kamaytirish chora-tadbirlarini ko'rish;

- chiqarilgan chiqindilar hamda fizikaviy omillar zararli ta'sirining yo'l qo'yiladigan doiradagi normativlariga rioya qilish yuzasidan nazorat o'rnatish, ularning hisobotini yuritish va belgilangan tartibda statistika hisobotini taqdim etish;

- energiyani tejaydigan texnologiyalarni joriy etish, yoqilg'i-energetika resurslarini tejash, ekologik jihatdan toza energiya manbalaridan foydalanish chora-tadbirlarini ko'rish;

- meteorologiya sharoitlari noqulay kelishi kutilayotganligi munosabati bilan atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlar chiqarishni kamaytirish yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi bilan kelishilgan holda chora-tadbirlar ko'rish;

- faoliyati doirasida atrof-muhitga hamda aholi salomatligiga zararli ta'sir ko'rsatilishini baholash;

- kuchli ta'sir etuvchi zaharli moddalar hamda bug'lanuvchi birikmalarni saqlash, ulardan foydalanish va ulardan bo'shagan idishlarni zararsizlantirish shartlariga rioya qilish;

– atmosfera avariya tufayli chiqindilar chiqishi, yashirin xavfli vaziyatlar yuzaga kelishining oldini olish, shuningdek, atmosfera havosining chegaralararo ifloslanishini kamaytirish chora-tadbirlarini ko‘rish;

– chiqindilarni yo‘q qilishni ta‘minlash hamda ular to‘planib qolganida va qayta ishlanayotganida atmosfera havosini ifloslantirishning oldini olish chora-tadbirlarini ko‘rish.

Atmosfera havosini muhofaza qilish chora-tadbirlarini bajarish tuproq, suv va atrof tabiiy muhitning boshqa obyektlari ifloslanishiga olib kelmali lozim. Amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, atmosfera havosidan foydalanuvchi va uni muhofaza qiluvchi subyektlar o‘z huquqlaridan to‘la foydalansalar-da, ayrim hollarda atmosfera havosini muhofaza qilish borasidagi ko‘plab majburiyatlarini bajarmaydilar.

Ochiq aytish mumkinki, mintaqamizda atrof-muhitga va aholi salomatligiga salbiy ta‘sir etayotgan bir qancha ekologik xavf-xatar o‘choqlari hamda obyektlari mavjud. Xususan, Tojikiston alyuminiy zavodi (TALKO DUK)ning quvvati oshirilgach, o‘tgan asrning 80-yillari boshlarida havo-ga ko‘p miqdorda ftorli vodorod, oltingugurt gazi, azot va uglerod oksidlari chiqarib tashlay boshladi. Ayanchli tomoni shundaki, bu hol O‘zbekistonning Surxondaryo viloyati tumanlarida ekologik vaziyatning keskin yomonlashuviga olib keldi.

O‘zbekiston va Tojikiston Respublikalarining hukumatlari atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi birgalikdagi sa‘y-harakatlarni yanada kuchaytirish maqsadida, 1994-yilning 17-noyabrida Tojikiston alyuminiy zavodi salbiy ta‘sir qiladigan hududdagi ekologik vaziyatni yaxshilash borasida hamkorlik qilish to‘g‘risida bitim imzolagan edilar. Bitimda texnik maqsadlar uchun alyuminiy ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish, ekologik me‘yorlarni ishlab chiqish, iqtisodiy zararni aniqlash, mazkur hududda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish yuzasidan davlat nazoratini ta‘minlash nazarda tutilgan.

Shu munosabat bilan 1999-yil aprel oyida Tojikistonning Regar alyuminiy zavodi salbiy ta‘sir qiladigan hududdagi ijtimoiy-ekologik vaziyatni barqarorlashtirishga bag‘ishlangan xalqaro uchrashuv ishtirokchilariga Tojikiston hamda O‘zbekiston Respublikalari parlamentlarining qo‘shma murojaati¹ katta ahamiyat kasb etdi. Xususan, Regar alyuminiy zavodi bilan bog‘liq ekologik vaziyatni yumshatish uchun «Ekosan» xalqaro jamg‘armasining ekspertlar guruhi 1999-yilning yanvarida Sariosiyo va Uzun tumanlaridagi ekologik vaziyatni o‘rgandi, ayni paytda mazkur bi-

¹ «Xalq so‘zi». 1999-yil, 30-aprel.

tinga tegishli joylarda kelishuv qoidolari qanday bajarilayotganligi bilan ham tanishdi. Natijada joylardagi ayrim korxona va tashkilotlar o'z zimmasiga olgan bir qancha majburiyatlar shu vaqtga qadar bajarilmaganligi, chunonchi, Tojikiston alyuminiy zavodi (TALKO DUK)ning ekologik holatini yaxshilash, ftorli vodorod va oltingugurt dioksidi qo'shilishining salbiy ta'sirini tugatish, issiq iqlim sharoiti uchun sanitariya-gigiyena qoidalarini qayta ko'rib chiqish va ekologik normalarni ishlab chiqishni moliyalashtirish, havo bulg'anishini nazorat qilishning avtomat tizimini joriy etishga doir tadbirlar amalga oshirilmaganligi ma'lum bo'ldi.

Tojikiston davlat tibbiyot instituti akusherlik va ginekologiya kafedrası xodimlari o'tkazgan tadqiqotlarning natijalari ham Tojikiston alyuminiy zavodida ishlayotgan ayollar salomatligining yomonligini ko'rsatdi. Chunonchi, ayollarning katta guruhi tekshirilganida, ularning 82 foizida ginekologik kasalliklarning bir xilidan tortib besh xiligacha mavjudligi, zavoddagi noqulay ishlab chiqarish sharoiti ayollarning immunologik holati, shuningdek, ularning organizmidagi neyro-endokrin bo'g'inlarga salbiy ta'sir qilishi aniqlangan.

Bu esa o'z navbatida, respublikamizning janubiy viloyatlaridagi ekologik ahvolning buzilishiga va zavoddan chiqarilayotgan ftor moddasining zararli ta'siri oqibatida kattalar va yoshlar o'rtasida kasalliklarning 2 baravar oshishiga, ko'plab tirik mavjudot va o'simliklar dunyosining yo'qolib ketishiga olib keldi¹.

Xullas, atmosfera havosidan foydalanuvchi va uni muhofaza qiluvchi subyektlar doimo o'z majburiyatlariga og'ishmay amal qilishlari lozim. Buning uchun ular atmosfera havosini muhofaza qilishda bir qator tadbirlarni ham amalga oshirishlari shart. Zero, ishlab chiqarishda zamon talabiga mos keladigan, ekologik samara beradigan yangi texnologiyalarni qo'llash ularning birinchi galdagi burchlari bo'lishi lozim. Shu bilan birga, atmosfera havosini ifloslantiruvchi har bir subyekt yetkazilgan zararni qoplash hamda atmosfera havosiga zararli ta'sir ko'rsatganligi uchun tovon to'lashi shart.

Yuqoridagi salbiy holatlarning oldini olish va mazkur masalani hal etish maqsadida 2013-yil 20–21-avgust kunlari Toshkentda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tomonidan O'zbekiston ekologik harakati bilan hamkorlikda tashkil etilgan «Tojikiston «Talko» davlat unitar kor-

¹ Шодиметов Ю. Ш. Центральная Азия: семья, экология и здоровье // Материалы круглого стола «Семья, экология и здоровье». Ташкент. 1994. С. 3–10.

xonasining ishlab chiqarish faoliyati ekologiyaga va odamlar sog'lig'iga ko'rsatayotgan halokatlari ta'sirini bartaraf etish chora-tadbirlari»¹ mavzusida xalqaro seminar bo'lib o'tdi.

Seminarda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatorlari, Qonunchilik palatasi deputatlari, O'zbekiston ekologik harakati Markaziy kengashi ijroiya qo'mitasi a'zolari, Yevropa, Amerika va Osiyo mintaqasi davlatlaridan parlament a'zolari, jumladan, Tojikiston parlamenti deputatlari, tadqiqotchilar, ekspertlar, BMT Taraqqiyot dasturi va EXHT kabilar, mamlakatimizdagi tegishli vazirliklar va idoralar, nodavlat notijorat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari vakillari ishtirok etdi.

Tojikiston «Talko» davlat unitar korxonasi ishlab chiqarish faoliyatining ekologiyaga va odamlar sog'lig'iga ko'rsatayotgan halokatli ta'sirini bartaraf etish yo'lida har ikki davlat hamda xalqaro tashkilotlarning sa'y-harakatlarini birlashtirish muhimligi qayd etildi.

Umuman olganda, seminar qatnashchilarining xalqaro ekologik tashkilotlar, BMT tuzilmalari, jumladan, UNEP, UNISEF va boshqa tashkilotlar, mamlakatlar parlamentlari va hukumatlari, xalqaro jamoatchilik mintaqada ekologik barqarorlikni mustahkamlashga ko'maklashish dolzarb vazifalardan biri ekanligini «Talko» DUKning halokatli ta'siri zonasida yashayotgan aholi salomatligini saqlash bo'yicha shoshilinch choralar ko'rish zarurligini ta'kidladilar.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, har qanday vaziyatda ham mamlakatlar transchegaraviy hududlardagi ekologik muammolarni bir-birlariga zarar yetkazmasdan ijobiy hal etishlari va xalqaro talablarga mos holda ish yuritishlari ular o'rtasidagi tarixiy munosabatlarni yanada mustahkamlashga yordam beradi.

Nazorat uchun savollar

1. Atmosfera havosining tirik mavjudot hayotidagi ahamiyati haqida nimalarni bilasiz?
2. Atmosfera havosini muhofaza qilishning huquqiy asoslari nimalardan iborat?
3. Atmosfera havosini muhofaza qilishda fanning o'rni va uning hozirgi holati qanday?
4. Amaldagi qonunchilikda atmosfera havosini muhofaza qilishning ekologik-huquqiy tadbirlari qanday ko'rsatilgan?

¹ «Xalq so'zi», 2013-yil, 23-avgust.

5. Amaldagi qonunchilikda atmosfera havosini muhofaza qilish ustidan davlat boshqaruvi qanday ko'rsatilgan?

6. Atmosfera havosini muhofaza qilish ustidan davlat nazorati qanday olib boriladi?

7. Atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi huquq va uning majburiyatlari nimalardan iborat?

8. Atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi huquqbuzarliklar tushunchasi nimadan iborat?

9. Atmosfera havosini muhofaza qilish tartibini buzganlik uchun qanday yuridik javobgarlik turlari qo'llaniladi?

10. Atmosfera havosini muhofaza qilish tartibini buzganlik uchun qanday jazo choralari qo'llaniladi?

11. Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonun talablarini buzganlik uchun intizomiy va fuqarolik-huquqiy javobgarlikning xususiyati nimada?

12. Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonun talablarini buzganlik uchun ma'muriy va jinoiy huquqiy javobgarlik asoslari qanday holatlarda qo'llaniladi?

XIV bob. O'SIMLIK DUNYOSI HUQUQIY REJIMINING O'ZIGA XOSLIGI

Asosiy iboralar

O'simlik – sporalari, urug'lari, vegetativ qismlari orqali ko'payadigan avtotroflar.

Butazorlar – planetaning o'simliklar hamjamoasi (fitosenozlar) majmuasi.

Fauna va flora – hayvonot va o'simlik dunyosi.

14.1. O'simlik dunyosidan foydalanishning tarixi va ahamiyati

O'rmonlarga va yovvoyi tabiatga bo'lgan munosabatlar aksariyat rivojlangan mamlakatlar qonunchiligida turli qonunchilik hujjatlari asosida tartibga solinadi: xususan, bu borada o'rmon qonunchiligi va o'simlik dunyosi to'g'risidagi qonunlarning o'rni beqiyosdir. Ammo ular, tabiiy jihatdan yagona bo'lsa-da, yuridik tomondan turli xil tabiiy obyekt hisoblanadi.

O'simlik dunyosi – davlatlarning ma'lum bir hududida yoki kontinental shelfida tabiiy erkinlikda o'sayotgan yovvoyi o'simliklar majmuasi (yer usti va suv) hisoblanadi. Shuni aytish kerakki, o'simlik dunyosiga tabiat bilan ekologik jihatdan bog'langan faqat yovvoyi o'simliklar kiritiladi, ya'ni inson qo'li bilan iste'mol uchun o'stiriladigan o'simliklar bular qatoriga kirmaydi.

Bunday o'simliklarga bo'lgan munosabatlar agrar va fuqarolik qonunchiligi orqali tartibga solinadi. O'simlik dunyosining huquqiy rejimiga batafsil to'xtalishdan avval inson tomonidan o'simlik dunyosidan foydalanishning tarixiy evolyutsiyasiga to'xtalish to'g'ri bo'ladi¹. Qadimdan o'simlik dunyosi inson uchun hayot manbalaridan biri bo'lib kelgan. Ayniqsa insonning shifobaxsh o'simliklardan foydalanishi uzoq tarixga ega. Ibtidoiy davrlarda odamlar o'zlarining dardlariga davo izlab, avvalo, o'simliklar olamiga intilganlar.

¹ Исакин А. Б. Правовое регулирование охраны и использования растительного мира. 1987. С. 18.

Albatta, davrlar o'tishi bilan tabiat yaratib qo'ygan dorivor o'simliklarning ahamiyati oshib boravergan. Miloddan ancha oldin qadimgi Misr, Hindiston, Xitoy va Arab davlatlarida o'simliklar bilan davolash keng tus olgan va shifobaxsh o'simliklardan foydalanish usullari bayon etilgan qo'llanmalar paydo bo'lgan.

Shifobaxsh o'simliklarni eramizdan 6000 yil oldin Osiyo (hozirgi Iroq) da bilganlar, bu ma'lumotlar yozma manbalarda uchraydi. Albatta, bundan oldin ham o'simliklardan dori sifatida foydalanilganu, ammo ularning shifobaxsh xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlar og'izdan-og'izga o'tib kelgan.

Qadimgi Rim tibbiyot ilmida sezilarli iz qoldirgan Asklepiad (eramizdan oldingi 128–56-yillar), Karneliy Selslarning (eramizning boshlari) ham bu sohada xizmatlari katta bo'lgan. Rimning eng mashhur shifokorlari va tabiat fanlarining bilimdoni K. Galen (Jolinus Hakim, eramizning 130–200-yillari.) o'zining tibbiyot sohasidagi ulkan xizmatlari bilan tanilgan. K. Galen o'z davrigacha va u bilan bir davrda yashagan yirik olimlarning tibbiy amallaridan foydalangan holda tibbiyot sohasi bo'yicha 131 ta ilmiy asar yozgan. K. Galen asarlarining faqat 83 tasi bizgacha yetib kelgan. U o'z asarlarida 304 ta shifobaxsh o'simlik, 80 ta hayvondan olinadigan mahsulotlar asosida tayyorlanadigan hamda 60 ga yaqin turli moddalardan olinadigan dori-darmonlar bilan davolashning yo'llarini tavsiya etgan.

Shuningdek, ko'hna Rim allomalaridan Katta Plinit o'z asarlarining 12 jildini tibbiyot va dorishunoslikka bag'ishlagan. Ayniqsa, shifobaxsh dorivor o'simliklar haqidagi hozirgi davrgacha yetib kelgan ma'lumotlar, asosan, yunon adabiyotida saqlanib qolgan.

Mashhur yunon tabibi Gippokrat (eramizdan oldingi 460–377-yillar) o'zining «Korpus Xippokratikum» asarida tib ilmiga, shu jumladan, dori-darmonlarga oid juda ko'p ma'lumotlar qoldirgan. Uning asarlarida 236 ta dorivor o'simlik haqida ma'lumot berilgan.

Tibbiyot fanining rivojlanishi va shifobaxsh o'simliklardan keng foydalanishda qadimgi Sharq mamlakatlarining hissasi katta. Hindiston va Xitoyda dorivor o'simliklar bilan davolash keng tarqalgan. «Yajur-veda» («Hayot haqidagi fan») dorivor o'simliklar haqida yozilgan qadimiy hind kitobidir. Shifokor Sushruta tomonidan yozilgan mazkur kitobga 700 xil dorivor o'simlik haqida tavsifnomalar kirgan.

Shuningdek, sharqning mashhur olimlari Al-Xorazmiy, Al-Beruniy, Abu Mansur Buxoriylar ham ko'plab shifobaxsh o'simliklarning tibbiyot fanida keng qo'llanishi bayon etgan.

Abu Ali ibn Sinoning shifobaxsh giyohlarni tibbiyot faniga kiritish va ulardan foydalanishdagi jahonshumul faoliyatini alohida qayd etish o'rinli. Ibn Sino 450 dan ziyod qimmatli asarlar yaratgan. Biroq vaqt o'tishi bilan ularning ko'pchiligi yo'qolib ketgan. Ibn Sinoning bizgacha yetib kelgan 240 asaridan 40 tasi bevosita tibbiyotga oiddir. U o'zining «Al-qonun» asarida 900 ga yaqin o'simliklarning shifobaxsh xususiyatlari va ularni ishlatish yo'llarini ko'rsatgan. Ayniqsa, uning eng mashhur asari «Tib qonunlari»da ham juda ko'p shifobaxsh o'simliklarning xususiyatlari, ulardan foydalanish, ularning ahamiyati va boshqa qimmatli ma'lumotlar bor.

Qadimgi Rusda ham shifobaxsh o'simliklardan keng foydalanilgan, bu ish bilan, asosan, shifokorlar shug'ullanganlar. Shaharlarda alohida «Ko'k do'konlar» ochilib, ularda shifobaxsh giyohlardan tayyorlangan mahsulotlar va dorilar sotilgan.

Shuningdek, lotin va nemis tilida yozilgan juda ko'p qo'lyozmalarining asl nusxalari XVI asr oxirida Rossiyada tarjima qilingan. XVI asrda Moskvada shifobaxsh o'simliklardan foydalanish bo'yicha «O'zga yerlar va o'zimizdagi giyohlar ro'yxati» nomli maxsus qo'llanma paydo bo'ldi. Bu o'simliknomadan XVI asr oxirigacha bemorlarni davolashda foydalanib kelindi, bir necha marta qayta ko'chirildi, yangidan-yangi materiallar bilan boyitildi va mukammallashtirildi.

XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida Rossiyada shifobaxsh o'simliklarni o'rganish, ulardan oqilona foydalanish ishlari yanada taraqqiy topdi. 1912-yilda professor R. K. Verlixning «Rus dorivor o'simliklari» degan asari nashr etildi. Birinchi jahon urushidan keyin ham shifobaxsh o'simliklarga katta e'tibor berildi.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, shifobaxsh o'simliklarning huquqiy ekologik muhofazasiga alohida e'tibor kerak.

Zero, mazkur masalaga bir necha yuz yillar oldin ham jiddiy e'tibor berilgan. Masalan, Petr I shifobaxsh o'simliklarni yig'ish to'g'risida farmoyish chiqargandan keyin Rossiyada dorivor giyohlarni o'rganish va uni huquqiy muhofaza qilishga qiziqish yanada ortdi.

1873-yilda Petr I buyrug'i bilan davlatga qarashli dorixonalar va yirik shaharlardagi ospitallar qoshida dorixona tomorqalari tashkil etildi.

Bulardan tashqari, 1930-yilda sobiq ittifoqning turli geografik zonalarida (jumladan, O'zbekistonda ham) shifobaxsh o'simliklarni o'stiradigan maxsus tajriba hududlari tashkil qilindi. 1931-yilda bu hududlar Butunitifoq shifobaxsh o'simliklar ilmiy-tekshirish instituti (ВИИП) ixtiyoriga o'tdi va mazkur muassasa bu boradagi butun ilmiy-ishlab chiqarish ishlari birlashtirdi.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, dorivor va shifobaxsh o‘simliklar inson hayoti va uning yashashi uchun katta ahamiyatga ega bo‘lib, ular har doim inson parvarishiga muhtojdir.

14.2. O‘simlik dunyosining inson hayotida tutgan o‘rni va ularni ekologik-huquqiy muhofaza qilish

Yer yuzida inson paydo bo‘lgandan buyon millionlab yillar o‘tganligi ma’lum. Shundan buyon u o‘zini qurshab turgan tabiat, atrof-muhit, birinchi navbatda nabotot dunyosi bilan uzviy aloqada bo‘lib kelgan.

O‘simliklar yer yuzida odamning paydo bo‘lishi va turmush kechirishi uchun zarur bo‘lgan hamma sharoitlarni yaratdi. Ular ibtidoiy odamlarning asosiy ozuqasi bo‘lgan, hozirgi kunda ham ularsiz kun kechira olmaymiz. O‘simliklardan oziq-ovqat, sanoat, tibbiyot, chorvachilik va boshqa ko‘pgina sohalarda foydalanilmoqda.

O‘simliklarning inson hayotidagi ahamiyati faqat shu bilan chegaralanmaydi. Ular tabiatdagi normal biologik aylanishni ta’minlaydi va havoni kislorod bilan boyitadi. Ayni paytda mikroiklimga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, issiqlik balansining shakllanishida katta rol o‘ynaydi. Havoning namligini oshiradi, zararli moddalarning muayyan qismini yutadi. Yashil o‘simliklar eroziya va changga qarshi kurashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning rekreatsion ahamiyatini ham unutilib qo‘ymaslik kerak. Keyingi yillarda insonning, avvalo, dam olish kunlarida shahardan tabiat bag‘riga chiqishga intilishi, bo‘sh vaqtini tog‘lar, daraxtzorlar va suv havzalari bo‘yida o‘tkazishga ehtiyoji keskin kuchaydi. Biroq inson har doim ham tabiatga, atrof-muhitga yaxshi munosabatda bo‘lyaptimi, ularga zarar yetkazmayaptimi? Afsuski, bu savollarga ijobiy javob berish qiyin.

Shuni qayd qilish o‘rinliki, yer yuzining 70 foizini turli xil giyohlar qoplab olgan. Jami ekilladigan madaniy o‘simliklar yer yuzining 1,5 milliard gektariga teng bo‘lib, bu umumiy maydonning 1/10 miqdoriga tengdir. Ta’kidlash lozimki, Yer sharida 300 ming turdagi gullaydigan o‘simlik mavjud. MDH davlatlari hududida 21 ming, Markaziy Osiyoda 7 ming turdagi gullaydigan giyoh o‘sadi, respublikamizda ularning 21 turi uchraydi.

O‘zbekiston o‘simliklar dunyosining xilma-xilligi, turlarga g‘oyat boyligi va ularning xalq xo‘jaligidagi muhim salmog‘iga ko‘ra, o‘ziga xos o‘ringa ega. So‘nggi yillar Botanika bog‘ida olib borilgan tadqiqotlar natijasiga ko‘ra, o‘lkada 146 oilaga mansub 4500 ga yaqin oliymaqom o‘simlik turlari borligi ma’lum bo‘ldi. Bularning aksariyat qismini qoqidoshlar (600 ga yaqin), burchoqdoshlar (450 ga yaqin), bug‘doydoshlar (260 ga yaqin),

karamdoshlar, yalpizdoshlar, shivitdoshlar, sho'radoshlar, loladoshlar, chinniguldoshlar, yoronguldoshlar, g'ovzabondoshlar, ra'nodoshlar kabi yirik oilalarning vakillari tashkil etadi. O'zbekiston florasida paydo bo'lishi, tarqalishi, tur, turkum va oilalarning umumiy o'xshashligi jihatidan Markaziy Osiyodagi boshqa respublikalar, xususan, Eron, Afg'oniston hududida o'sadigan o'simlik qoplamiga juda yaqin turadi.

Shunisi achinarliki, respublikamiz hududidagi 4500 ga yaqin o'simlik turlarining 10-12 foizi muhofazaga muhtoj, lekin bu boradagi ishlar hali nihoyasiga yetganicha yo'q. Respublikada tabiatni muhofaza qilish maqsadida ixtira o'rmonlari bunyod etish davom etmoqda. So'nggi yillarda esa qurilish materiali sifatida foydalaniluvchi import yog'och keskin kamayishi munosabati bilan yurtimizda terakzorlar bunyod etilmoqda.

O'zbekistonning o'rmon fondi, asosan, tog' o'rmonlaridan iborat bo'lib, tabiatni muhofaza qilishda muhim ahamiyatga egadir. Ular ajoyib tabiiy manzara yaratadi, o'ziga xos sog'lom mikroiklim hosil qiladi, suvni tejaydi va tuproqni eroziyadan asraydi, atrof-muhitning sanitariya-gigiyena holatini yaxshilaydi.

«O'zbekiston Respublikasining Qizil Kitobi»ga yo'qolib ketish xavfi bo'lgan o'simliklarning 42 oila, 111 avlodiga kiruvchi 300dan ortiq turi kiritilgan. Bularning ko'pi noyob dorivor o'simliklardir. O'zbekiston hududida ma'lum sharoitlardagina uchraydigan, fan olamida endemik deb yuritiladigan o'simliklarning 390 turi mavjud bo'lib, ular respublikamizning bebaho milliy boyligi va faxri hisoblanadi, shu bilan birga, o'ta muhim ijtimoiy ekologik ahamiyatga egadir.

O'zbekistonning tabiiy florasida yovvoyi mevali, dorivor, texnika, manzarali, efir moyli va boshqa o'simliklarga boyligi bilan ajralib turadi. Bu xilma-xil yovvoyi o'simliklardan insonlar manfaati yo'lida oqilona foydalanish va ularni kelgusi avlodlar uchun saqlab qolish respublika olimlari va keng jamoatchilik oldidagi eng dolzarb vazifalardan biridir. Respublika hukumati ba'zi bir yovvoyi o'simliklar turlarining yo'qolib ketish xavfini e'tiborga olib, ayrim yovvoyi o'simlik turlarini yig'ishni tartibga solish maqsadida lola turlarining barchasi, za'faronlar, boychechaklar, anzur piyozi va boshqalarni davlat muhofazasiga olish hamda ularni «O'zbekiston Respublikasining Qizil Kitobi»ga kiritishga qaror qildi.

Ayni kunda «O'zbekiston Respublikasining Qizil Kitobi»ga 400 ga yaqin noyob o'simlik turlari kiritilgan.

Atrof-muhitning boshqa manbalari kabi o'simliklar dunyosini muhofaza qilish ham xalq xo'jaligining muhim vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. O'simliklar bizga havoni tozalashda katta yordam beradi. O'z navbatida,

biz ham o'simliklarning yaxshi rivojlanishi uchun qulay sharoitlarni yaratib berishimiz kerak.

Akademik T. Frank «Biz tabiat so'zini tez-tez takrorlaymizu, ammo bizning o'zimiz ham uning atigi kichik bir qismi ekanligimizni unutib qo'yamiz», deb to'g'ri aytgan edi.

Inson ishlab chiqarishning u yoki bu sohasida o'simliklardan muayyan darajada foydalanadi. Biroq xo'jalik ahamiyatiga ega bo'lgan o'simlik manbalari cheklangan. Mamlakatimizda dorivor o'simliklarning taxminan 100–110 turi yig'ib olinadi. Hozirning o'zidayoq, ularning 40 ga yaqin turi muhofaza ostiga olinib, ulardan samarali foydalanish taqozo qilinadi.

Umuman olganda, shifobaxsh o'simliklar dunyosining tibbiyot fanida 300 ga yaqin, xalq tabobatida 500 turi, veterinariyada 100 turi ishlatiladi.

Dunyodagi eng boy o'simlik olami, asosan, Markaziy Osiyoda va Kavkazda joylashgan. O'zbekistonning o'simliklar dunyosi 4148 turdan tashkil topgan, ularning 577 turi shifobaxsh o'simlik hisoblanadi, 115 turi ilmiy tibbiyotda ishlatiladi, 47 turi esa Davlat farmakopeyasiga kiritilgan.

Respublikamizda nabotot olami va shifobaxsh o'simliklarni har tomonlama huquqiy ekologik muhofaza qilish uchun **quyidagi ekologik tadbirlar amalga oshiriladi:**

1) mamlakatimizda o'rmonlarni kengaytirish, daraxtlar orasida o'sadigan shifobaxsh o'simliklarning barcha turlarini saqlab qolish, ularni ko'paytirish;

2) barcha joylarda, ayniqsa, tog'larda, cho'l va dalalarda chorva boqishni tartibga solish;

3) shifobaxsh o'simliklarni huquqiy ekologik muhofaza qilish, bog'larni, qo'riqxonalarni aynan tibbiyot maqsadida ishlatish uchun barpo etilgan laboratoriya va ilmiy tekshirish institutlari faoliyatining barcha imkoniyatlarini yanada kuchaytirish;

4) fuqarolar tomonidan aynan shifobaxsh o'simliklar bilan savdo-sotiq qilishni nazorat qilish va ular tomonidan xo'jasizlarcha foydalanishni tartibga solish;

5) Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi faoliyatini, bu sohadagi barcha tadbiri ishlarini kuchaytirish;

6) barcha joylarda o'rmonlarni muhofaza qilish maqsadida tog' begilari xizmati mavjud, ular asosan daraxtlar, o'rmonlarni muhofaza qilish bilan shug'ullanadilar. Kelgusida shifobaxsh o'simliklarni himoya qiluvchi «alohida shtat»larni tashkil etib, ham o'rmon, ham shifobaxsh o'simliklar muhofazasini ta'minlash;

7) tabiatni muhofaza qilish ishi bilan shug'ullanuvchi jamg'armalarning ishlarini yaxshilash.

Shuningdek, yoshlar o'rtasida O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi, 1997-yil 26-dekabrda qabul qilingan «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish to'g'risida»gi hamda boshqa ekologik qonunlari mohiyatini kengroq targ'ib qilish muhim ahamiyatga ega.

Bunday huquqiy-ekologik tadbirlar nafaqat shifobaxsh o'simliklar, balki barcha o'simliklarni muhofaza qilish bilan birga, insonlarning sog'lig'ini, havoning musaffoligini, o'rmonlarning boyligini, tobora kamayib borayotgan jonivorlarni ko'paytirishni, yerning unumdorligini oshirishni va umuman olganda, biologik xilma-xillikni saqlab qolishni ta'minlaydi.

14.3. O'simliklar dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanishda davlat boshqaruvi va nazorati

O'zbekiston Respublikasi o'simliklar dunyosini ekologik-huquqiy muhofaza qilish, undan foydalanishning huquqiy tartibi hamda boshqaruv va nazorat qilish 1997-yil 26-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonuni bilan tartibga solingan.

Mazkur Qonun tabiiy sharoitda o'sadigan o'simlik dunyosini, shuningdek, takror yetishtirish va genetik fondini saqlash uchun ekib o'stiriladigan yovvoyi o'simliklarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi.

O'rmonlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi munosabatlar o'rmonlar to'g'risidagi qonun hujjatlari bilan ham tartibga solinadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi munosabatlar Qoraqalpog'iston Respublikasi qonun hujjatlari bilan ham tartibga solinadi.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlaridagidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

Ko'rinib turibdiki, ushbu Qonun O'zbekiston Respublikasining barcha ekologik, geografik, iqtisodiy va huquqiy jihatlarini o'zida mujassamlashtirgan bo'lib, uning **asosiy vazifalari quyidagilardan iboratdir:**

– floraning tur bo'yicha tarkibini va genetik fondini tabiiy sharoitlarda saqlab qolish;

– tabiiy o‘simlik jamoalarining va yovvoyi o‘simliklar o‘sadigan muhitning bir butunligini saqlab qolish;

– o‘simlik dunyosidan oqilona foydalanishni va uni takror yetishtirishni ta‘minlash;

– yuridik va jismoniy shaxslarning o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi faoliyatini huquqiy tartibga solish (Qonunning 2-moddasi).

O‘zbekiston Respublikasida o‘simliklar dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvi hamda nazorati katta ahamiyatga ega bo‘lib, o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni ta‘minlaydi. Shuning uchun ham, «O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida»gi Qonunda o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvining maqsad va vazifalari aniq belgilab qo‘yilgan. Jumladan, mazkur qonunda ko‘rsatilishicha, o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari, shuningdek, maxsus vakolat berilgan davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi va O‘zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi O‘rmon xo‘jaligi bosh boshqarmasi o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida maxsus vakolat berilgan davlat boshqaruv organlaridir.

O‘simlik dunyosi – davlat mulki, umummilliy boylik bo‘lib, undan oqilona foydalanish zarur va u davlat muhofazasidadir (3–4-moddalar).

O‘simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish ustidan davlat nazoratini olib borish muhim ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyatga egadir. Ushbu masala o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risidagi qonunda o‘z ifodasini topgan.

Jumladan, mazkur Qonunning 27-moddasiga asosan: o‘simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish ustidan davlat nazorati mahalliy davlat hokimiyati organlari, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

O‘simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish ustidan idoraviy, ishlab chiqarish va jamoatchilik nazorati qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Bir so‘z bilan aytganda, o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida davlat boshqaruvi hamda nazoratini olib borish

o'simliklar dunyosini ekologik-huquqiy muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni ta'minlaydi.

14.4. O'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish turlari va xususiyatlari

O'simliklar dunyosi obyektlari tushunchasi, ulardan foydalanish turlari katta ahamiyatga ega bo'lib, mazkur masala 1997-yil 26-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunida o'z ifodasini topgan. Ushbu qonunda birinchi marta «o'simlik dunyosi obyekti» tushunchasiga sharh berildi.

Qonunning 5-moddasiga asosan o'simlik dunyosi obyektlari quyidagilardan iborat:

- yovvoyi organizmlar – daraxtlar, butalar va o'tsimon urug'laydigan o'simliklar, qirqquloqsimonlar, yo'sinsimonlar, suvo'tlar, lishayniklar va zamburug'lar o'zining barcha xilma-xil turlari bilan;

- yovvoyi organizmlardan tashkil topadigan tabiiy o'simlik jamoalari yoki ularning har qanday majmui;

- kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan o'simlik turlari;

- yovvoyi o'simliklarning mevalari, urug'lari va boshqa qismlari yoki ular faoliyatining mahsullari.

Ko'rinib turibdiki, mazkur qonun ilk bor o'simlik dunyosiga huquqiy jihatdan sharh berish bilan birga, ularni ma'lum turkumlarga bo'lib, yanada aniqlashtirdi.

O'simlik dunyosi obyektlari muhofazasi ko'proq ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham ushbu masalaga qonunchilikda alohida e'tibor berilgan.

O'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish **umumiy** va **maxsus** bo'lishi mumkin.

O'simlik dunyosi obyektlaridan umumiy foydalanish jismoniy shaxslar tomonidan hayotiy zarur ehtiyojlarni qondirish uchun qonun hujjatlari da belgilangan miqdorlarda va tartibda bepul amalga oshiriladi.

O'simlik dunyosi obyektlari **maxsus foydalanishga** ishlab chiqarish faoliyatini va boshqa faoliyatni amalga oshirish uchun, haq evaziga, yuridik va jismoniy shaxslarga ruxsatnomalar asosida berib qo'yiladi. O'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish uchun obyekt, turni, hajmni va muayyan hudud doirasida foydalanish muddatini belgilaydigan ruxsatnoma O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, vakolatli davlat organ-

lari tomonidan beriladi. O'simlik dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish tartibi va shartlari qonun hujjatlarida belgilanadi (6-modda).

Shuningdek, «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunda, o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish turlari va ular qaysi maqsadlar uchun qo'llanilishi masalasiga ham alohida e'tibor berilgan.

O'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish turlari mazkur qonunning 7-moddasida o'z ifodasini topgan, ular quyidagilardan iboratdir:

- chorvachilik ehtiyojlari uchun yovvoyi ozuqa mahsulotlarini tayyorlash;
- chorva mollarini o'tlatish;
- o'simlik dunyosi obyektlaridan ovchilik xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalanish;
- yovvoyi o'simliklarning texnik xomashyosini tayyorlash;
- yovvoyi o'simliklarning dorivor xomashyosini tayyorlash (yig'ish);
- yovvoyi o'simliklarni oziq-ovqat maqsadlari uchun tayyorlash (yig'ish), daraxt va butalarni kesish;
- o'simlik dunyosi obyektlaridan ilmiy-tadqiqot maqsadlarida foydalanish;
- o'simlik dunyosi obyektlaridan madaniy-ma'rifiy, tarbiyaviy, sog'lomlashtirish, rekreatsion va estetik maqsadlarda foydalanish;
- o'simlik dunyosi obyektlaridan tabiatni muhofaza qilish maqsadlarida foydalanish.

Qonun hujjatlarida o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanishning boshqa turlari ham nazarda tutilishi mumkin.

O'simlik dunyosi obyektlari doimiy yoki vaqtincha (uzoq muddatli va qisqa muddatli) foydalanishga berib qo'yilishi mumkin. Shuni ta'kidlash lozimki, o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish maxsus qoidalarga rioya qilishni talab etadi. Amaldagi qonunchilikka asosan, o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish qoidalari quyidagilardan iborat:

- dorivor va ozuqabop o'simliklarning yovvoyi turlarini hamda o'simliklar texnik xomashyosini tayyorlash uchun O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi bilan kelishib tasdiqlagan kvotalar;
- tabiiy pichanzorlar va yaylovlarda pichan o'rish hamda chorva mollarini o'tlatishning mahalliy davlat hokimiyati organlari, tegishli qishloq va suv xo'jaligi, shuningdek, o'rmon xo'jaligi davlat organlari taqdimnomasi bo'yicha tasdiqlaganlari va muddatlari;
- qonun hujjatlari bilan belgilangan boshqa qoidalar ham bo'lishi mumkin (9-modda).

O'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish turlari, ularni muhofaza qilishning huquqiy rejimi bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Jumladan, ular asosan:

- 1) tabiat obyektlari va ularning normal saqlanish holati bilan;
- 2) O'zbekiston Respublikasining «Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi, «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi, «O'rmon to'g'risida»gi Qonunlari va boshqa ekologik qonunlar talabi, ijrosi bilan;
- 3) hozirgi zamon tibbiyoti oldida turgan dorivor o'simliklardan foydalanish vazifalarini amalga oshirish bilan;
- 4) hozirgi ekologik muhitni barqarorlashtirish, insonlarning ekologik muhitini va boshqa ekologik xavf-xatar va inqirozlarning oldini olish bilan ham bog'liq bo'ladi.

Xullas, o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish va ularni ekologik muhofaza qilish o'ta muhim ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib, ekologik muammolarni hal etishni, kelajak avlodning sog'lom va yaxshi ekologik muhitda yashashini ta'minlaydi.

14.5. O'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish huquqining paydo bo'lishi va bekor qilinishi asoslari

Qonunchilikda o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish huquqining paydo bo'lish va bekor bo'lish asoslari o'simlik dunyosi obyektidan to'g'ri, qonuniy foydalanishni hamda ekologik-huquqiy muhofaza qilishni ta'minlaydi. Mazkur masala «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunda o'z aksini topgan.

Qonunning 11-moddasiga asosan:

O'simlik dunyosi obyektlarini saqlab qolish va ularni takror yetishtirish hamda ular o'sadigan muhitni saqlash va qayta tiklash maqsadida o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda cheklab qo'yilishi, to'xtatib turilishi yoki man etilishi mumkin.

Davlat qo'riqxonalarida, davlat tabiat yodgorliklarida, tabiat bog'larining va davlat biosfera rezervatlarining qo'riqxonaga aylantirilgan zonalarida o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi. Ilmiy maqsadlarda foydalanish bundan mustasno. «O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobi»ga kiritilgan kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan o'simlik turlarini tayyorlash (yig'ish) man etiladi.

«O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobi»ga kiritilgan o'simlik turlaridan foydalanish, ular bilan (ularning qismlari yoki faoliyat mahsullari bilan) savdo qilish, ularni chet elga olib chiqishga alohida hollarda O'zbekis-

ton Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining roziligi va O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining xulosasi bo'yicha beriladigan ruxsatnomalar asosida yo'l qo'yiladi.

Shuni ta'kidlash joizki, o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish va foydalanish huquqining paydo bo'lish holatlari ko'proq o'simliklar dunyosi qanday va qaysi maqsad uchun berilishiga bog'liq. Ushbu holat yuqoridagi Qonunga asosan, quyidagi maqsadlarni o'z ichiga oladi:

1) yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan chorvachilik ehtiyojlari uchun yovvoyi ozuqa mahsulotlarini tayyorlash va chorva mollarini o'tlatish, ana shu maqsadlar uchun ularga maxsus berib qo'yilgan tabiiy yem-xashak yetishtiriladigan maydonlarda quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- o'rmon fondi hududida – o'rmon chipta (bilet)lari bo'yicha;
- qishloq xo'jaligi korxonalari, muassasalari va tashkilotlari egaligidagi yerlar hududida – ularning ruxsatnomalari bo'yicha;
- zaxiradagi yerlarda – mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari asosida;

2) yuridik va jismoniy shaxslarning o'simlik dunyosi obyektlaridan ovchilik xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalanishi ularga o'simlik dunyosi obyektlarini olib qo'ymagan holda berilgan ovchilik yerlarida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi;

3) tabiiy o'simliklar jamoalarida yovvoyi o'simliklarning dorivor va texnik xomashyosini oziq-ovqat maqsadlari uchun yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan tayyorlashga (yig'ishga) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yo'l quyiladi;

4) yovvoyi o'simliklarni, ularning qismlarini va mahsulotlarini o'sish muhitidan ajratib olmasdan va ajratib olgan holda o'simlik dunyosi obyektlaridan ilmiy-tadqiqot maqsadlarida foydalanishga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yo'l qo'yiladi. Tabiiy o'simliklar jamoalarida ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish uchun tegishli yuridik shaxslarga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda maxsus uchastkalar ajratilishi mumkin. Bu uchastkalarda o'simlik dunyosi obyektlaridan boshqa yuridik va jismoniy shaxslarning foydalanishi ilmiy-tadqiqot ishlarini o'tkazish maqsadlariga nomuvofiq bo'lsa, bunday foydalanish cheklanadi yoki man etiladi;

5) o'simlik dunyosi obyektlaridan madaniy-ma'rifiy, tarbiyaviy, sog'lomlashtirish, rekreatsion va estetik maqsadlarda foydalanish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Shifobaxsh xususiyatlarga ega bo'lgan va aholining dam olishi uchun qulay shart-sharoit yara-

tadigan o'simlik dunyosi obyektlaridan sog'lomlashtirish va rekreatsion maqsadlarda foydalaniladi;

6) o'simlik dunyosi obyektlaridan tabiatni muhofaza qilish maqsadlarida foydalanish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Amaldagi qonunchilikda o'simliklar dunyosi obyektlaridan foydalanish huquqini bekor qilish masalasi ham ko'rsatilgan.

Ushbu Qonunning 19-moddasiga binoan o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish huquqi quyidagi hollarda bekor qilinadi:

- o'simlik dunyosi obyektidan foydalanish huquqidan voz kechilganda;
- belgilangan foydalanish muddati tugaganda;
- o'simlik dunyosi obyektidan foydalanish huquqi berilgan yuridik

shaxs tugatilganda;

– o'simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish, ulardan foydalanish va ularni takror yetishtirish qoidalari, normativlari hamda boshqa talablari buzilganda;

– o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanganlik uchun haq belgilangan muddatda to'lanmaganda;

– foydalanish ta'sirida tabiiy o'simliklar jamoalarida asliga qaytarib bo'lmaydigan o'zgarishlar xavfi tug'ilganda;

– yer uchastkalari davlat yoki jamoat ehtiyojlari uchun olib qo'yilganda.

O'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish huquqini bekor qilish tartibi qonun hujjatlarida belgilanadi.

14.6. O'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari

O'simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va ularni avaylab-asrab, oqilona foydalanish bir qator huquqlarni amalga oshirishni taqozo qiladi.

O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 26-dekabrda qabul qilingan «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunining 10-moddasiga asosan, o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilar quyidagi huquqlarga ega:

– o'simlik dunyosi obyektlaridan ularni berib qo'yish shartlariga muvofiq foydalanish;

– o'simlik dunyosi obyektlarining belgilangan tartibda olingan mahsulotini tasarruf etish;

– o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish borasidagi buzilgan huquqlarning tiklanishi va o'zlariga yetkazilgan zararining qoplanishini talab qilish.

Ko‘rinib turibdiki, o‘simliklar dunyosidan foydalanish uchun qonuniy huquqlar belgilab qo‘yilgan. Ana shu maqsadda yuqoridagi moddaga asosan, o‘simlik dunyosi obyektidan foydalanuvchilar bir qator majburiyatlarni bajarishlari va unga amal qilishlari lozim. O‘simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilar:

- o‘simlik dunyosi obyektlaridan foydalanishning belgilangan qoidalariga rioya etishlari;

- foydalanishga berib qo‘yilgan o‘simlik dunyosi obyektlaridan oqilona foydalanishlari;

- o‘simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va ularni takror yetishtirish chora-tadbirlarini amalga oshirishlari;

- o‘simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish joylarida yong‘in xavfsizligiga rioya etishlari va yong‘inga qarshi tadbirlarni amalga oshirishlari, yong‘in chiqqan hollarda uni o‘chirish choralari ko‘rishlari;

- o‘simlik dunyosi obyektlaridan foydalanganlik uchun haqni o‘z vaqtida to‘lashlari shart.

O‘simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilar qonun hujjatlarida belgilangan boshqa huquq va majburiyatlarga ega bo‘lishlari ham mumkin.

Xullas, o‘simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilar qonunda ko‘rsatilgan huquq va majburiyatlarni o‘z vaqtida bajarishlari, mavjud o‘simliklar dunyosidan oqilona foydalanishlari va ularni kelajak avlod uchun muhofaza qilishlari lozim.

14.7. O‘simlik dunyosi to‘g‘risidagi qonunlarni buzganlik va ulardan noto‘g‘ri foydalanganlik uchun ekologik-huquqiy javobgarlik

O‘simliklar, ayniqsa, odamlardan ko‘p zarar ko‘radi. Shuning uchun ham yer yuzida yo‘qolib ketayotgan yoki nodir o‘simliklar jumlasiga kirgan turlar soni yildan-yilga ko‘payib bormoqda. Hozirgi kunda o‘simliklarning 25-30 mingga yaqin turi, ya‘ni 8-10 foizi yo‘qolib ketish xavfi ostida turibdi. O‘simliklar turkumi ham jadal sur‘atda yo‘qolib bormoqda. Ularning ko‘pchiligi faqat qo‘riqxonalar va dam olish maskanlarida saqlanib qolgan. Lekin shuni unutmaslik kerakki, o‘simlik turkumi to‘la yo‘q bo‘lib ketgandan keyin amalda qayta tiklanmaydi, to‘g‘rirog‘i mangu yo‘q bo‘lib ketadi.

Bizningcha, buning sababi, inson bilan tabiat o‘rtasidagi muvozanatning buzilishi, tabiat boyliklariga, jumladan, o‘rmon va o‘simliklarga shafqatsiz munosabatda bo‘lish, qolaversa, odamlarning ekologik-huquqiy

ma'naviyati va madaniyatining talab darajasida emasligi, profilaktik ish-larning yetarli darajada olib borilmaganligidadir.

O'simliklar dunyosini muhofaza qilish, ular to'g'risidagi qonunlarni buzganlik va ulardan noto'g'ri foydalanganlik uchun ekologik-huquqiy javobgarlik masalasi O'zbekiston Respublikasining «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunida aniq ko'rsatilgan. Uning 28-moddasiga ko'ra, o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzishda aybdor bo'lgan shaxslar belgilangan tartibda javobgarlikka tortiladilar.

Yuridik va jismoniy shaxslar o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish oqibatida yetkazilgan zarar-ni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qoplashlari shart. Zararni qoplash aybdorlarni qonun hujjatlariga muvofiq javobgarlikdan ozod qilmaydi.

Qonunga muvofiq, nabotot olami hamda shifobaxsh o'simliklardan noto'g'ri foydalanganlik va ular to'g'risidagi qonunlarni buzganlik uchun quyidagi javobgarliklar mavjud.

Intizomiy-huquqiy javobgarlik. Bu javobgarlik katta ekologik-huquqiy ahamiyatga ega bo'lib, ko'proq mehnat qonunlari yoki mehnat intizomini buzish oqibatida ro'y beradi. O'simliklardan noto'g'ri, befarqlik bilan foydalanganlik uchun intizomiy javobgarlik (yoki ta'siriy chora), asosan, korxona, muassasa, tashkilot xodimiga aynan shu korxona yoki tashkilot ma'muriyati tomonidan qo'llaniladi. Shunisi achinarliki, bizning respublikamizda shifobaxsh o'simliklarni o'stirish, ularni ko'paytirish, saqlash uchun dehqon, fermer va ijara xo'jaliklari yoki boshqa turdagi xo'jaliklar deyarli yo'q. Shifobaxsh o'simliklar faqatgina bog'lar, qo'riqxonalarda, tog' yonbag'irlaridagina o'sadi, xolos. Shuning uchun ham **intizomiy-huquqiy javobgarlik** qo'riqxona, bog'lar, ayrim kooperativ (korxona, muassasa, tashkilot, fermer va ijara xo'jaliklari) rahbarlari tomonidan qo'llaniladi.

Intizomiy javobgarlik, ba'zan xodimlar bajarishlari lozim bo'lgan majburiyatlarini o'z vaqtida bajarmasliklari oqibatida ham qo'llanishi mumkin. Ta'kidlash kerakki, shifobaxsh o'simliklarni huquqiy-ekologik muhofaza qilish maqsadida intizomiy javobgarlik kam qo'llanilmoqda.

Intizomiy javobgarlik, unga tortish va qo'llash choralari O'zbekiston Respublikasining «Mehnat kodeksi» asosida amalga oshiriladi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik asosan shifobaxsh o'simliklardan foydalanishda, ularning tibbiyotdagi ahamiyatini hisobga olib, terilayotganda, saqlashda, quritib olinayotganda yetkazilgan zarar asosida paydo bo'ladi. Ekologiya sohasidagi javobgarlikning asosiy mazmuni yetkazilgan zararni qoplash, ya'ni to'lash sharti bilan belgilanadi.

1. Shuning uchun ham o'simliklarning asosiy manbayi bo'lgan adir, sahro va o'rmonlarni yong'in xavfidan saqlash, ularni ekologik muhofaza qilishga qaratiladi.

2. Shifobaxsh o'simliklarga nisbatan bepisand va beayov munosabat, masalan, ularni tomirlari bilan qo'porish, hali yetilmay turib chorva mollari tomonidan payhon etilishiga yo'l qo'yish ham ularning nobud bo'lishiga ta'sir qilishi mumkin.

3. O'simliklarning kasallanishi oqibatida ham nabotot olamiga zarar yetadi. Bunda, asosan, kasalliklarning oldini olmaslik, tushuntirish ishlarini olib bormaslik, o'simliklarni karantin qilish, shuningdek, zarur fizik, ximik va biologik metodlardan foydalanish qoidalarining buzilishi hollari tushuniladi.

Bu qoidalarni buzuvchilar, ko'pincha dam olishga chiqqanlar, mevalar va shifobaxsh o'simliklarni yig'uvchilar bo'lishi mumkin. Shunday «sayohatchilar» ham uchraydiki, ular o'simliklarni sindirib, gulxan yoqadilar, daraxtlarni kesib, o't-o'lanlarni payhon qiladilar, dam olgan yerlarini iflos qilib ketadilar. Bu esa o'rmon muhitining buzilishiga olib keladi. O'simliklar dunyosidagi o'zgarishlar hayvonot olamiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi; sayroqi qushlarning yo'qolishi, zararkunandalarning paydo bo'lishi, kemiruvchilarning ko'payishi shular jumlasidandir. Bu esa hududni epidemik jihatdan ayanchli holatga olib kelishi mumkin.

Tabiatga mutlaqo zarar yetkazmay, uzoq vaqt dam olish uchun turizmni to'g'ri rejalashtirish va tashkil qilish katta ahamiyatga ega.

Shuni ham qayd etish kerakki, respublikamizning ko'plab viloyatlarida o'simliklar noyob turlarining yo'qolib ketishiga chorva mollarining tartibsiz boqilishi ham sabab bo'lmoqda.

Chorva mollari o'simliklarni, ayniqsa, daraxtlarni zararlaydi, ular tartib boqiladigan joylarda o'simliklarning gullash, changlanish, urug' hosil qilish jarayoniga zarar yetadi.

Keltirilgan har qanday zararni moddiy tarzda undirish mumkin, ammo shifobaxsh o'simliklarni va ularning tabiatdagi yo'qotilgan turlarini tiklash mushkul, zero, ularning tabiiy, iqtisodiy, qolaversa, ijtimoiy o'rni va ahamiyatini inkor etib bo'lmaydi.

Mulkiy zararni qoplash, shartnoma va bitimlarni buzish oqibatida o'simliklar dunyosiga yetkazilgan zarar O'zbekiston Respublikasi «Fuqarolik kodeksi» talabi asosida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasining «Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi Kodeksida ekologik huquqbuzarliklar uchun ma'muriy jazo ko'rsatilgan.

Jumladan, ushbu Kodeksning 81-moddasiga asosan «O‘zbekiston Respublikasining Qizil Kitob»iga kiritilgan o‘simliklarni yoxud shunday o‘simliklarning ildizlari, poyalari, shoxlari, barglari, gullari, mevalari va urug‘larini o‘zboshimchalik bilan yig‘ish – fuqarolarga eng kam ish haqining ikkidan bir qismidan ikki baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa ikki baravaridan besh baravari miqdorida jarima solinishiga sabab bo‘ladi.

Xuddi shunday huquqbuzarlik ma‘muriy jazo chorasi qo‘llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo‘lsa, fuqarolarga eng kam ish haqining ikki baravaridan besh baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa uch baravaridan yetti baravarigacha jarima solinishiga sabab bo‘ladi.

Zero, mazkur Kodeksning 89-moddasida o‘simliklar dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish bilan bog‘liq sodir etilgan boshqa ekologik huquqbuzarliklar uchun ham jazo chorasi mavjudligi belgilangan.

O‘simliklarni himoya qilish vositalarini, ularning o‘shishini tezlashtiruvchi vositalarni, mineral o‘g‘itlar va boshqa dorilarni tashish, saqlash va qo‘llash qoidalarini tuproq, suv, atmosfera havosining ifloslanishiga yoki o‘simliklar, hayvonot dunyosining yo‘q qilib yuborilishiga olib kelishi mumkin bo‘lgan tarzda buzish – fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solinishiga sabab bo‘ladi.

Xuddi shunday huquqbuzarlik ma‘muriy jazo chorasi qo‘llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo‘lsa yoxud tuproq, suv, atmosfera havosining ifloslanishiga, o‘simlik va hayvonot dunyosiga zarar yetishiga olib kelsa, fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa uch baravaridan yetti baravarigacha miqdorda jarima solinishiga sabab bo‘ladi.

Qayd qilish kerakki, hozirgi paytda har qadamda o‘simliklar dunyosiga nisbatan zarar yetkazish hollari uchraydi, ammo doim ham tegishli choralar qo‘llanilmaydi, darvoqe, bizning maqsadimiz faqat jarima solish emas, balki bebaho o‘simliklarni ko‘paytirish hamda o‘z holicha saqlab qolishdir.

Jinoiy-huquqiy javobgarlik o‘simliklar dunyosini huquqiy ekologik muhofaza qilishning birdan-bir to‘g‘ri tadbiri hisoblanadi. Shunisi achiq, bizning jinoiyat qonunchiligimizda o‘simliklardan noto‘g‘ri foydalanish, ayniqsa, shifobaxsh o‘simliklarning yo‘q bo‘lib ketishiga olib keladigan holatlar uchun jinoiy javobgarlik yo‘q.

Bizningcha, aynan shifobaxsh o‘simliklarni ekologik-huquqiy muhofaza qilishni nazarda tutadigan alohida modda bo‘lmagani uchun ham ke-

yingi paytlarda ko'plab noyob o'simliklarning turlari yo'qolib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi amaldagi Jinoyat kodeksining 199-moddasida o'simlik kasalliklari yoki zararkunandalari bilan kurash talablarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik ko'rsatilgan, xolos. Unga ko'ra, o'simliklar kasalliklari yoki zararkunandalari bilan kurash talablarini buzish og'ir oqibatlariga sabab bo'lsa, eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Bizning fikrimizcha, jinoyat kodeksida nabotot olami va shifobaxsh o'simliklarni huquqiy muhofaza qilish uchun quyidagi talablarga e'tibor berish o'rinni:

- yangi qonunlarda, jinoyat kodeksi yoki o'simliklarni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunga asosan, o'simliklardan foydalanish, ularni ekish, sotish, qazib yoki yulib olingani uchun ma'muriy chora ko'rilgandan keyin jinoiy javobgarlik belgilash o'rinni;

- jinoiy javobgarlikdan tashqari ma'muriy, ya'ni keltirilgan zararni qoplash bilan bog'liq jazolar qo'llanishi lozim;

- jinoyat kodeksida «Qizil Kitob»ga kirgan o'simliklarni muhofaza qilish maqsadida, ularni qazish, olish, foydalanish, kesishni chegaralash maqsadga muvofiq va bunday noqonuniy xatti-harakatlar uchun ham jinoiy javobgarlik belgilanishi lozim;

- o'simliklarni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunga «Shifobaxsh o'simliklardan foydalanish va ularni muhofaza qilish» to'g'risida alohida bob kiritish, muayyan noqonuniy holatlarni sodir etganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilanishi zarur;

- o'simliklar dunyosini muhofaza qilish va ularni ko'paytirish bilan shug'ullanadigan alohida ekolog mutaxassislar tayyorlash bugungi kunning talabidir;

- dorivor va shifobaxsh o'simliklardan noto'g'ri foydalanganlik uchun va ular to'g'risidagi qonunlarni buzganlik uchun iqtisodiy-huquqiy javobgarlik belgilash o'rinlidir.

Bir so'z bilan aytganda, o'lkamiz tabiiy hamda madaniy holda o'sadigan o'simliklarga boy. O'zbekistonning shifobaxsh o'simliklari sanoatda, noz-ne'mat sifatida hamda shifobaxsh dori sifatida foydalaniladi. Shuning uchun ham mevali bog'larimiz, tabiiy holda o'sadigan turli xil giyohlarni asrasak, ona tabiatimizning chiroyi yanada ochilgan bo'lar edi. Buning uchun ayniqsa keng jamoatchilikning faolligini ta'minlash benihoya katta ahamiyatga ega.

Nazorat uchun savollar

1. O'simliklar dunyosini ekologik-huquqiy muhofaza qilishning mohiyati nimada?
2. O'simliklar dunyosining inson hayotidagi ahamiyatini qanday baholaysiz?
3. Amaldagi qonunchilikda o'simliklar dunyosidan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat boshqaruvi qanday belgilangan?
4. O'simliklar dunyosidan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazorati qanday olib boriladi?
5. Qonunchilikda o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish huquqining paydo bo'lish va bekor bo'lish holatlari qanday ko'rsatilgan?
6. O'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari nimalardan iborat?
7. O'simlik dunyosi to'g'risidagi qonun talablarini buzganlik uchun qanday huquqiy javobgarlik turlari mavjud?
8. O'simlik dunyosi to'g'risidagi qonun talablarini buzganlik uchun qanday jazo turlari belgilanadi?
9. O'simlik dunyosi to'g'risidagi qonun talablarini buzganlik uchun intizomiy va fuqarolik-huquqiy javobgarligining xususiyati nimada?
10. O'simlik dunyosi to'g'risidagi qonun talablarini buzganlik uchun ma'muriy va jinoiy-huquqiy javobgarlik asoslari qanday holatlarda qo'llaniladi?

XV bob. O'RMONLAR HUQUQIY REJIMINING O'ZIGA XOSLIGI

Asosiy iboralar

O'rmon – bir yoki bir necha yog'och o'simliklaridan tashkil topgan, bir-biriga yaqin joylashgan tabiiy majmua.

O'rmonchilik – amaliy fan bo'lib, o'rmonlar yetishtirishni, ularning muhofazasini, o'rmonchilik madaniyatining ilmiy asoslarini ishlab chiqardi.

Fitogen omillar – o'simliklar ta'sirida vujudga keladigan ekologik omillar.

O'rmonchilik qonuni deganda o'rmonlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish bo'yicha munosabatlarni huquqiy tartibga solish bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlar tushuniladi.

15.1. O'rmonlarning inson hayoti va jamiyatdagi ekologik ahamiyati

O'rmon inson uchun tabiatdagi eng foydali boylik manbayi sanalib, uning insonga beradigan tuhfalari nihoyatda xilma-xil va bebahodir. U turli-tuman foydali hayvon va parrandalar, yovvoyi meva va zamburug'lar, qimmatli mo'ynalar, kasalliklarni davolaydigan o't-o'lanlar armug'on etadigan hamda suv musaffoligi va toza havoni saqlashda, xalq xo'jaligining rivojlanishida ulkan hissa qo'shadigan ne'matdir. Shu bilan birga, u havo va tuproq haroratini muvozanatga keltirib turadi, dalalarni quruq, issiq shamollardan himoya qilib, tuproq buzilishining oldini oladi.

Qadimgi Rimning mashhur davlat va jamoat arbobi Sitseron: «O'rmonlarni yo'qotuvchi kishilar jamiyatimizning dushmanlaridir», – degan edi.

Keyingi paytlarda inson o'zining yashash shart-sharoitini yaxshilash uchun o'rmonlarni hech ayamasdan qirqadigan bo'ldi. Mana shu tufayli o'rmonlarning bir qismi kesilib, ikki ming yil ichida 0,5 milliard gektar yerda o'rmon o'rnida cho'llar paydo bo'ldi! Shuning uchun ham, o'z vaqtida A.Gumboldt: «Insondan avval o'rmon bo'lgan, odam o'zi bilan cho'l keltiradi», deb bejizga aytmagan.

O'rmon boyliklari – bitmas xazina. Misol uchun, faqat yog'ochning o'zidan 20 mingdan ortiq turli xil materiallar va moddalar olinadi. Hisob-kitoblarga ko'ra, bir kub metr yog'ochdan 1,5 ming metr sun'iy ipak yoki 600 ta trikotaj kostyum yoxud 200 kilogramm qog'oz olish mumkin ekan. Ko'rinib turibdiki, o'rmon har tomonlama inson ehtiyojini qondirish uchun xizmat qiladigan, odamlarni va yerni boqadigan, kiyintiradigan, davolaydigan, ham tashnaligini qondiradigan asosiy manba hisoblanadi.

Shuning uchun ham Sharq xalqlarida «Serdaraxt qishloqda bemor kam bo'ladi», degan naql necha asrlarki o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Demak, inson hayoti tashqi muhit bilan chambarchas bog'liq. U tashqi muhitning barcha omillari, tabiat va jamiyatning har tomonlama o'zaro ta'siri ostida yashaydi.

Buyuk alloma Abu Ali ibn Sino «Odamning salomatligi tashqi muhit sharoiti bilan chambarchas bog'liq», – deb yozgan edi. Inson hayoti barqaror va sog'lom kechishi uchun tabiatning asosiy omillari bo'lgan yer, suv, o'rmon, yer osti boyliklari, havo va yerning yashil qoplamasi ma'lum mutanosiblikda saqlanishi zarur.

Bu masalaga e'tibor berib, taniqli rus adibi S. P. Kostichev «Agar yashil dunyo o'z faoliyatini bir necha yilga to'xtatsa, Yer kurrasida butun jonli mavjudot, shu jumladan, inson ham halok bo'lar edi», – deb yozgan edi.

«Yashil dunyo» inson hayoti uchun naqadar katta ahamiyatga ega ekanini chuqurroq o'rganish maqsadida ayrim misollarga murojaat qilaylik.

Yoz faslida bir gektar maydondagi o'rmon bir kecha-kunduz davomida 220–275 kilogramm karbonat anhidrid gazini yutib, 180–215 kilogramm kislorod ishlab chiqaradi. Bu miqdor 430–500 kishini o'n soat davomida kislorod bilan ta'minlashga yetadi. To'rtta daraxt bir kishining bir kecha-kunduzda kislorodga bo'lgan ehtiyojini qondira oladi.

Katta shahar sharoitida bir kub metr havoda 25 gramm chang va boshqa moddalar mavjudligi va 36 ming bakteriya borligi aniqlangan. Olimlarimizning hisobiga ko'ra, bir gektar qora qarag'ay daraxtzori 36 tonnagacha chang va boshqa moddalarni o'zida saqlab qoladi.

Bir gektar yosh qarag'ay daraxtzori bir soatda o'zidan 0,154 kg dan 0,392 kilogrammgacha uchuvchi fitonsidlar ajratadi yoki bir gektar o'rmonzor 30 kilogrammgacha fitonsidlar ishlab chiqaradi. Shuning uchun ham o'rmon havosi toza bo'ladi. Yaltalik olimi M. N. Artemeva bir gektar bargli daraxtzor bir sutkada 2 kilogramm, ninabargli o'simliklar esa 5 kilogrammgacha uchuvchi organik aralashma chiqarishini aniqlagan.

Bir odam o'rta hisobda bir kecha-kunduzda 500 litr kislorod yutishi aniqlangan. Yer kurrasida yashil o'simliklar har yili 500 milliard tonna kar-

bonat angidrid gazini yutib, 400 milliard tonna kislorodni ishlab chiqaradi. Bir gektar maydondagi o'rmon 3–6 tonna is gazini yutib, 245 tonnagacha kislorod ishlab chiqaradi. O'rta yoshdagi bir daraxt ishlab chiqargan kislorod uch odamga bir umrga yetadi.

So'nggi yuz yil ichida AQSHda 540 ming gektardan ortiq o'rmon kesilgan. Madagaskarda mustamlakachilik davrida o'rmonlarning 9/10 qismi qirqilgan. Asrimiz boshida Kubaning yarmidan ortiq maydoni o'rmon edi, hozir esa o'rmonlar mamlakat maydonining atigi 8 foizini tashkil etadi.

Hozirgi paytda respublikamizda yashil boyliklarni muhofaza qilish va yangi yashil zonalar barpo etish ishi bilan 100 dan ortiq o'rmon xo'jaligi shug'ullanmoqda. Endilikda bu tadbir har bir korxona, muassasa, tashkilot va fuqaroning burchi bo'lmog'i lozim.

O'rmon boyligining yana bir xususiyati shundaki, u tabiatda suv rejimini tartibga solib turuvchi, tuproqni suv, shamol eroziyasidan saqlovchi muhim omil hisoblanadi.

Tabiat shu qadar nozikki, katta shaharning kislorod balansini saqlab turish uchun bir kishiga 25 kvadrat metr yashil maydon bo'lishi talab qilinadi. Daraxt va buta barglari, ko'katlar shahar osmonidagi changning 72 foizini ushlab qoladi. To'g'ri tanlanib o'tqazilgan daraxt va butazorlar shahar shovqinini ancha pasaytiradi.

1954-yilda Hindistonda o'tkazilgan o'rmonshunoslar Kongressida e'tirof etilganidek «O'rmon – suv demakdir, suv esa hosil va hayot manbayi». Ko'rinib turibdiki, o'rmon tabiatning ulkan boyligidir, u suv, yer resurslarini saqlashda, butun hayvonot va nabotot dunyosini kamayib ketishdan saqlashda, atrof-muhitni yaxshilashda, dadil aytish mumkinki, Yer yuzidagi butun turmushni sog'lomlashtirishda, ekologik holat buzilishining oldini olishda juda muhim va hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Shuning uchun ham o'rmonlarning har tomonlama ahamiyati va ularni o'stirish uzoq muddatli bo'lganligi uchun o'rmon boyliklaridan oqilona foydalanish, ularni ehtiyotlash, asrash, ko'paytirish ishiga umumdavlat, umummillat mohiyatini berish shart va zarur.

15.2. O'zbekiston Respublikasining o'rmon to'g'risidagi qonunlari, ularning tarixiy, ekologik-huquqiy ahamiyati va xususiyatlari

Demak, o'rmon to'g'risidagi barcha qonunlar o'rmon boyliklaridan ilmiy asoslangan holda kompleks foydalanishga, ularni rejali ravishda uzluksiz ko'paytirishga, hozirgi va kelajak avlodlarning manfaatlari yo'li-

da samarali muhofaza qilishga, o'rmon boyliklaridan tejab-tergab oqilona foydalanishga va yoshlarni ularga mas'uliyatli munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalashga xizmat qilmog'i lozim.

1978-yil 26-iyulda O'zbekiston Respublikasida «O'zbekiston Respublikasi o'rmonlarini muhofaza qilishni yanada yaxshilash choralari to'g'risida»gi qaror e'lon qilingan edi.

Bu qarorning asosiy mohiyati, o'rmon boyliklarini har tomonlama muhofaza qilish, oqilona foydalanish, o'rmon xo'jaligi yuritish madaniyatini yaxshilash, ko'paytirib borish, qo'riqlash va himoya qilishni kuchaytirish maqsadida «O'rmon kodeksi»ni tasdiqlashga qaratilgan.

Ushbu qonun 1978-yil 26-iyulda qabul qilinib, «O'zbekiston Respublikasi o'rmon to'g'risidagi kodeksi» 1979-yil 1-yanvardan boshlab kuchga kiritilishi ko'rsatilgan edi. Ushbu qonun VII bo'lim 136 moddadan iborat bo'lib, tarixiy nuqtayi nazardan o'rmon boyliklarini asrash borasida asosiy huquqiy manbalardan biri hisoblangan.

Shunisi e'tiborliki, respublikamiz mustaqillikka erishgach, barcha o'rmon boyliklari bilan bog'liq masalalarni yanada yaxshilash, tabiatning holati, aholining sihat-salamatligi, birlashmalar, korxona va tashkilotlarning tabiatni muhofaza qilish tartib-qoidalariga rioya qilishlariga alohida e'tibor berila boshlandi.

Endilikda o'rmon boyliklariga munosabat butunlay boshqacha bo'lishi va mustaqil O'zbekiston Respublikasi xususiyatlaridan kelib chiqish taqozo etilayotganligi e'tirof qilindi.

Shuning uchun ham davr olimlarimiz oldiga zamon talabi asosidagi ilmiy ishlarni olib borishni, o'rmon to'g'risida yangi qonunlar qabul qilishni vazifa qilib qo'ydi. Nihoyat, 1999-yil 15-aprelda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining XIV sessiyasida O'zbekiston Respublikasining «O'rmon to'g'risida»gi Qonuni qabul qilindi. U 43 moddadan iborat bo'lib, o'rmon bilan bog'liq muammolarni aniq va mukammal tarzda o'z ichiga olgan ixcham huquqiy manba bo'ldi.

O'rmon to'g'risidagi qonun hujjatlari ushbu Qonun hamda boshqa qonun osti hujjatlaridan iborat.

Yer, suv, yer osti boyliklari va hayvonot dunyosidan foydalanish hamda ularni muhofaza qilish bilan bog'liq o'rmonlardan foydalanish sohasidagi munosabatlar tegishli qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida o'rmonga oid munosabatlar Qoraqalpog'iston Respublikasining qonun hujjatlari bilan ham tartibga solinadi.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining o'rmon to'g'risidagi qonun hujjatlaridagidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

O'rmon to'g'risidagi qonun hujjatlarining vazifalari o'rmonlarni muhofaza qilish, qo'riqlash, ulardan oqilona foydalanish, takroriy ko'paytirishni ta'minlash hamda o'rmonlar mahsuldorligini oshirish maqsadida o'rmonga oid munosabatlarni tartibga solishdan, shuningdek, yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlarini muhofaza qilishdan iborat.

O'rmonlar, asosan, ekologik (suvni muhofaza qilish, qo'riqlash, sanitariya-gigiyena, sog'lomlashtirish, rekreatsion), estetik va boshqa vazifalarni bajaradi, cheklangan darajadagi foydalanish ahamiyatiga ega.

Shunday ekan, qabul qilingan «O'rmon to'g'risida»gi Qonunning ahamiyati va uning quyidagi ekologik-huquqiy xususiyatlarini ta'kidlash lozim:

1. O'rmon to'g'risidagi qonun, O'zbekiston Respublikasi xalqi hayoti, faoliyati va faravonligining asosi sifatida o'rmondan oqilona foydalanish va uni huquqiy muhofaza qilish imkonini yaratdi.

2. O'rmon boyliklariga nisbatan mulkchilik belgilandi, hamma o'rmonlar davlat mulki umummilliy boylik ekanligi ta'kidlanib, ulardan oqilona foydalanish tartibi ham belgilab berildi, ya'ni qonun O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasi talablarini o'zida mustahkamladi.

3. Yangi ijtimoiy tuzum, bozor munosabatlarini mustahkamlash uchun yangi huquqiy zamin tayyorlab, o'rmon sohasida alohida chora-tadbirlarni amalga oshirish, ya'ni ularni ekologik jihatdan tiklash, ko'paytirish, muhofaza etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

4. Qonun mamlakatimizning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va ekologik hayotida sodir bo'lgan o'zgarishlarni ayniqsa, agrar va ekologiya sohasidagi islohotlarni yanada chuqurlashtirishi uchun asosiy huquqiy manba bo'ldi.

5. Mazkur qonun 1978-yil 26-iyulda qabul qilingan «O'rmon to'g'risida»gi Kodeksdan batamom farq qilib, hozirgi sharoitdagi o'rmonlardan foydalanish va ularni huquqiy muhofaza qilish bilan bog'liq bo'lgan barcha muammolarni o'zida mukammal aks ettirdi.

6. Yangi talab va bozor iqtisodiyoti sharoitida qabul qilingan ekologik va agrar qonunlar: «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida», «Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida», «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida», «Yer osti boyliklari to'g'risida», «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida», «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida», «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi hamda «Yer kodeksi» kabi qonun hujjatlarini qo'llash va ular bilan uzviy ravishda tabiat boyliklarini asrashga xizmat qiladigan bo'ldi.

15.3. O'rmonlardan foydalanish huquqi tushunchasi, subyektlari va obyektlari

O'rmonlardan foydalanish huquqi tushunchasi ilmiy-nazariy masala bo'lib, u «o'rmon fondi», «o'rmon fondi yerlari», «o'simlik dunyosi» kabi bir qator tushunchalarning yuridik ma'nosi va mohiyati, ularning o'zaro aloqadorligi bilan bog'liqdir.

Yuridik jihatdan «o'rmon» tushunchasi o'simlik organizmlarining, yog'ochbob, ko'chatli, o'tloqli va boshqa o'simliklar majmuasi hisoblanadi (O'rmonchilikdan foydalanish huquqi instituti),¹ Shuni ta'kidlash kerakki, yuqorida aytilgan turlar O'zbekiston o'rmon fondi hududi yerlarida o'sayotgan bo'lmog'i kerak.

Foydalanish maqsadlariga ko'ra, yer fondi maydonlarida joylashgan o'rmonlar **himoya o'rmonlari, ekspluatatsion o'rmonlar va zaxiradagi o'rmonlar** turlariga bo'linadi.

Himoya o'rmonlariga quyidagilar kiradi:

- Muhofaza qilinadigan tabiiy hududlarga joylashgan o'rmonlar;
- suvni muhofaza qilish zonalariga joylashgan o'rmonlar;
- tabiiy va boshqa obyektlarni himoya qilish funksiyasiga ega bo'lgan o'rmonlar (sanitar-himoya zonalarida joylashgan o'rmonlar), umumiy foydalanish uchun mo'ljallangan temir yo'l va avtomobil yo'llari bo'yida joylashgan o'rmonlar, yashil zonalar, shaharlar o'rmonlari, davolash-sog'lomlashtirish zonalar o'rmonlari;

- nodir o'rmonlar (davlat – himoya yo'lak (polosa)lari o'rmonlari; eroziyaga qarshi qaratilgan o'rmonlar; cho'llarda, yarim cho'llarda joylashgan o'rmonlar; ilmiy yoki tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan o'rmonlar;

Bundan tashqari, «O'rmon kodeksi»da o'rmonlarning alohida muhofaza uchastkalari ko'rsatilgan, ularga quyidagilar kiradi:

- Suv obyektlari, jarliklar bo'ylab joylashgan qirg'oqlarni himoya qiluvchi, tuproqni himoya qiluvchi o'rmon uchastkalari;
- doimiy o'rmon urug'chiligi uchastkalari;
- qo'riqxona o'rmon uchastkalari;
- reaktiv va endemik o'simliklar bor bo'lgan o'rmon uchastkalari;
- yo'qolib ketishi mumkin bo'lgan va nodir yovvoyi hayvonlar yashaydigan hududlar.

Kodeksda ayrim kategoriyadagi o'rmonlarning huquqiy rejimi

¹ Крассов О. И. Право лесопользования. Автореф. дис. докт. юрид. наук. Москва. 1991. С. 8. Крассов О. И. Земельное право: Учебник. Москва. «Юристъ». 2000. С. 456.

aniqlashtirilgan. Masalan, kimyoviy funksiyani bajaruvchi tabiiy obyektlar va boshqalarda o'rmon ko'chatlarini butunlay kesib ketish (Kodeksda ko'rsatilganidan tashqari) taqiqlangan. O'rmonlarni tanlab kesish faqat qurib qolgan, shikastlangan daraxtlargagina taalluqliligi ko'rsatib o'tilgan.

O'rmonli bog'larning yashil zonalarida quyidagilar taqiqlanadi:

– toksik kimyoviy moddalarni ishlatish, hatto ilmiy maqsadlar uchun mo'ljallangan bo'lsa ham;

– ovchilik xo'jaligini tashkil qilish;

– qishloq xo'jalik ishlarini olib borish;

– foydali qazilmalar qazib olish ishlarini tashkil qilish;

– kapital qurilish obyektlarini joylashtirish, bundan o'rmon so'qmoqlari va gidrotexnik qurilishlar mustasno.

«O'rmon kodeksi»da mahalliy davlat hokimiyati organlariga, o'zini o'zi boshqarish mahalliy organlariga loyiha doirasida o'rmonlardan foydalanish bo'yicha ma'lumotlar berib borish ko'rsatib o'tilgan.

O'rmonlarning holatini tekshirib borish uchun, ularning miqdoriy va sifat ko'rsatkichlarini aniqlash maqsadida ijroiya hokimiyatning vakolatli organlari tomonidan davlat xatlovi (inventarizatsiya) o'tkazilib turiladi. O'rmonlar xatlovi quyidagi maqsadlar uchun olib boriladi:

– o'rmonlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan jarayonlarni bashorat qilish, o'z vaqtida aniqlash va oldini olish;

– o'rmonlarni muhofaza, himoya qilish, qayta tiklash ishlarining samaradorligini baholash;

– o'rmonlardan foydalanishni boshqarish, nazorat qilish, muhofaza, himoya qilish va qayta tiklash ishlarini axborot jihatdan ta'minlash.

O'rmonlarni hisobga olib borish uchun davlat o'rmon reyestri olib boriladi, bu hujjat tizimlashtirilgan o'rmonlar haqidagi umumiy axborotlar majmui bo'lib, u o'rmonlar, ularning muhofazasi, himoyasi, qayta tiklanishi haqidagi ma'lumotlar to'plamidir.

Kodeks orqali, shuningdek, davlat o'rmonchilik nazorati va tartibi, o'rmonda davlat yong'in nazorati, shuningdek, o'rmonlardan foydalanish, muhofaza, himoya qilish qoidalari belgilab berilgan hamda qayta tiklash bo'yicha mahalliy o'rmon nazorati masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, o'rmon resurslaridan haddan ziyod isrofgarchilik bilan foydalanish yaxshilikka olib kelmaydi. O'rmonlardan foydalanish ishlarini to'g'ri tashkil etish, o'rmon mahsulotlaridan oqilona foydalanish, ulardan chiqadigan ikkilamchi mahsulotlarni yangi texnologiyalar orqali qayta ishlash vositasida katta hajmdagi o'rmonlar yo'qolib ketishining oldi olinadi.

Qog'oz ishlab chiqarish, o'rash (upakovka) materiallari uchun karton qog'ozlardan foydalanishga o'rmonlarni ayovsiz kesish yo'li bilan emas, balki o'rmonchilik mahsulotlarini ishlatishni nazorat qilish va ikkilamchi materiallardan keng foydalanish orqali erishish ham mumkin.

Masalan, hozirgi kunda makulaturadan olingan qog'ozlarning umumiy qog'oz ishlab chiqarishdagi ulushi Shvetsiyada – 53 foiz, Yaponiyada – 52 foiz, G'arbiy Yevropada – 46 foiz, AQSHda – 45 foizni tashkil etmoqda. Mazkur mamlakatlarning butun hududlari bo'ylab katta shoxobchalarga bo'lingan, aniq faoliyat ko'rsatuvchi makulatura yig'ish tizimi tashkil qilingan.

Demak, «O'rmon bu – tabiiy yoki sun'iy ravishda o'rmon fondiga kiradigan, davlat tomonidan muhofaza etiladigan, tabiatdagi mavjud ekologik vaziyatni normallashtirib, bu muammolarning oldini oladigan va cheklangan darajadagi foydalanish ahamiyatiga ega bo'lgan, o'simlik, butazor, daraxtlar va boshqa tabiat obyektlarini o'zida qamrab olgan yashil qatlam majmuidir», degan ta'rifni alohida e'tirof etish mumkin.

O'rmonlardan foydalanish huquqi tushunchasini to'laroq tushunish o'rmonlardan foydalanish turlari bilan ham bog'liqdir.

«O'rmon to'g'risida»gi Qonunning 25-moddasiga asosan, o'rmonlardan foydalanish turlari quyidagilardan iborat:

- daraxtzorlar va butazorlarni kesish;
- o'rmonlardan qo'shimcha foydalanish (pichan o'rish, mol boqish, asalari uyalari va qutilarini joylashtirish, yovvoyi o'simliklarning dorivor xomashyosini tayyorlash (yig'ish) va oziq-ovqat maqsadlari uchun yovvoyi o'simliklarni tayyorlash (yig'ish);
- davlat o'rmon fondi uchastkalaridan ovchilik xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalanish;
- davlat o'rmon fondi uchastkalaridan ilmiy-tadqiqot maqsadlarida foydalanish;
- davlat o'rmon fondi uchastkalaridan madaniy-ma'rifiy, tarbiyaviy, sog'lomlashtirish, rekreatsion va estetik maqsadlarda foydalanish.

Qonun hujjatlarida o'rmondan foydalanishning boshqa turlari ham nazarda tutilishi mumkin.

Umuman olganda, umume'tirof etilgan nazariy qoidalarga ko'ra, huquq subyekti deganda subyektiv huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan, qonuniy huquq va muomala layoqatiga ega bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar tushuniladi.

Davlat o'rmon fondi uchastkalari yuridik hamda jismoniy shaxslarga foydalanishga berilishi mumkin.

O'rmondan foydalanish uchun haq to'lanadi, ushbu Qonunning 30-moddasida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. To'lovlar miqdori va ularni undirish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

O'rmondan foydalanish doimiy va vaqtinchalik bo'lishi mumkin.

O'rmon fondi yerlari doimiy egalik qilishga berib qo'yilgan o'rmon xo'jaligi korxonalari, muassasalari va tashkilotlari o'rmondan doimiy foydalanuvchilardir.

O'rmondan vaqtinchalik foydalanish qisqa muddatli – uch yilgacha va uzoq muddatli – o'n yilgacha bo'lishi mumkin (19-modda).

Demak, o'rmondan foydalanish huquqi layoqatiga ega bo'lgan fuqarolar va yuridik shaxslar o'rmondan foydalanish huquqining subyekti hisoblanadi. O'rmonlar, o'simliklar dunyosi va nabotot olami hamda o'rmon bilan ekologik bog'liq bo'lgan obyektlar esa o'rmondan foydalanish huquqining obyekti hisoblanadi.

15.4. Davlat o'rmon fondi, ulardan foydalanish va muhofaza qilish davlat boshqaruvi va nazoratining ekologik-huquqiy tartibi

Davlat o'rmon fondi yerlarining huquqiy-ekologik holati nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham egadir. Shuning uchun ham o'rmonlarga bo'lgan mulkchilik va davlat o'rmon fondi huquqiy ahamiyatining qonunda belgilanishi katta ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasining «O'rmon to'g'risida»gi Qonuniga asosan:

«O'rmonlar davlat mulki – umummilliy boylik bo'lib, ulardan oqilona foydalanish lozim hamda ular davlat tomonidan qo'riqlanadi.

Hamma o'rmonlar davlat o'rmon fondini tashkil etadi.

Davlat o'rmon fondi:

- davlat ahamiyatiga ega bo'lgan o'rmonlardan, ya'ni davlat o'rmon xo'jaligi organlari qaramog'idagi o'rmonlardan;

- boshqa idoralar va yuridik shaxslar foydalanadigan o'rmonlardan iborat», deb uqtiriladi.

Shuningdek, mazkur qonunchilikda o'rmon fondi yerlari va davlat o'rmon fondi uchastkalari haqida ham aniq ko'rsatma mavjud. O'rmon bilan qoplangan yerlar o'rmon bilan qoplanmagan, ammo o'rmon xo'jaligi ehtiyojlari uchun berilgan yerlar o'rmon fondi yerlari hisoblanadi. O'rmon fondi yerlarining chegaralari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlanadi.

Oʻrmon fondi yerlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda egalik qilish, foydalanish, shu jumladan, ijaraga berilishi mumkin.

Davlat oʻrmon fondi uchastkalari davlat oʻrmon fondining bir qismi boʻlib, ularning muayyan chegarasi, maydoni, joylashgan manzili, **huquqiy rejimi** qayd etilgan hamda chizma-kartografik materiallarda koʻrsatilgan boʻladi (7–8-moddalar).

«Oʻrmon toʻgʻrisida»gi Qonunda oʻrmonlarni muhofaza qilish, qoʻriqlash, ulardan foydalanish va ularni takroriy koʻpaytirish sohasidagi davlat boshqaruvi va nazorat etish tartibi belgilab berilgan.

Oʻzbekiston Respublikasining «Oʻrmon toʻgʻrisida»gi Qonuni mazmuni va talabidan kelib chiqadigan boʻlsak, oʻrmondan foydalanish huquqini va yuqorida koʻrsatilgan tartibni belgilovchi tashkilotlarni quyidagi turlarga boʻlish mumkin:

- 1) Vazirlar Mahkamasi;
- 2) Oʻzbekiston Respublikasi Qishloq va suv xoʻjaligi vazirligi huzuridagi Oʻrmon xoʻjaligi bosh boshqarmasi;
- 3) Tabiatni muhofaza qilish davlat qoʻmitasi;
- 4) mahalliy davlat hokimiyati organlari;
- 5) oʻrmondan doimiy foydalanuvchilar.

Oʻrmondan foydalanish huquqini beradigan ushbu tashkilotlarning yuqoridagi tizimidan koʻrinib turibdiki, bu huquq, asosan, maʼmuriy ruxsat berish, boshqarish va nazorat etish tartibi orqali vujudga keladi.

Ushbu masala, «Oʻrmon toʻgʻrisida»gi Qonunning 9-moddasida shunday bayon etiladi: oʻrmonlarni muhofaza qilish, qoʻriqlash, ulardan foydalanish va ularni takroriy koʻpaytirish sohasidagi davlat boshqaruvi Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari, Oʻzbekiston Respublikasi Qishloq va suv xoʻjaligi vazirligi huzuridagi Oʻrmon xoʻjaligi Bosh boshqarmasi va Oʻzbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qoʻmitasi tomonidan amalga oshiriladi.

Oʻzbekiston Respublikasi Qishloq va suv xoʻjaligi vazirligi huzuridagi Oʻrmon xoʻjaligi Bosh boshqarmasi va uning joylardagi organlari davlat oʻrmon xoʻjaligi organlari hisoblanadi.

Shuningdek, mazkur qonunda Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining oʻrmonga oid munosabatlarni tartibga solish sohasidagi vakolatlari ham aniq koʻrsatilgan. Oʻrmonga oid munosabatlarni tartibga solish sohasida **quyidagilar Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining vakolatlari kiradi:**

– oʻrmonlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish boʻyicha yagona davlat siyosatini amalga oshirish;

- davlat oʻrmon fondini tasarruf etish;
- oʻrmonlarning qoʻriqlanish toifalarini aniqlash tartibini belgilash;
- oʻrmondan foydalanganlik uchun haq undirish tartibini belgilash;
- oʻrmonlarni muhofaza qilish, qoʻriqlash, ulardan foydalanish va ularni takroriy koʻpaytirish ustidan davlat nazoratini tashkil etish va amalga oshirish;
- oʻrmonlarning davlat hisobini va davlat oʻrmon kadastrini yuritish tartibini belgilash;
- oʻz vakolat doirasiga kiruvchi boshqa masalalarni hal qilish (10-modd).

Zero, amaldagi qonunchilikda mahalliy davlat hokimiyati organlarining oʻrmonga oid munosabatlarni tartibga solish sohasidagi vakolatlari ham belgilab qoʻyilgan. Ushbu masala «Oʻrmon toʻgʻrisida»gi Qonunning 11-moddasida koʻrsatilgan.

Oʻrmonga oid munosabatlarni tartibga solish sohasida **mahalliy davlat hokimiyati organlarining vakolatlariga quyidagilar kiradi:**

- davlat oʻrmon xoʻjaligi organlari bilan kelishilgan holda yuridik va jismoniy shaxslarga davlat oʻrmon fondi uchastkalarini berish, oʻrmonlarning daryolar, koʻllar, suv omborlari va boshqa suv obyektlari sohillari boʻylab oʻtgan taqiqlangan mintaqalari, oʻrmonlarning ovlanadigan qimmatli baliqlar uvildiriq sohadigan joylarni muhofaza qiluvchi taqiqlangan mintaqalari, suv taʼminoti manbalarini sanitariya jihatidan muhofaza qilish zonalaridagi oʻrmonlar, davlat qoʻriqxonalarining, majmua (landshaft) buyurtma qoʻriqxonalarining, tabiat bogʻlarining, umumdavlat ahamiyatiga molik buyurtma qoʻriqxonalarining, umumdavlat ahamiyatiga molik kurort tabiiy hududlarning, davlat biosfera rezervatlarining, davlatlararo muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning oʻrmonlari bundan mustasno;

- oʻrmonlarning davlat hisobi va davlat oʻrmon kadastrini yuritilishini taʼminlash;

- oʻrmonlarni muhofaza qilish, qoʻriqlash, ulardan foydalanish va ularni takroriy koʻpaytirish ustidan davlat nazoratini amalga oshirish;

- oʻrmonlar holatiga zarar yetkazgan hollarda korxonalar, muassasalar va tashkilotlar faoliyatini cheklash, toʻxtatib qoʻyish va tugatish toʻgʻrisida qarorlar qabul qilish. Tadbirkorlik subyekti faoliyatini cheklash, toʻxtatib qoʻyish (favqulodda vaziyatlar, epidemiyalar hamda aholining hayoti va salomatligi uchun boshqa real xavf yuzaga kelishining oldini olish bilan bogʻliq holda oʻn ish kunidan koʻp boʻlmagan muddatga cheklash, toʻxtatib qoʻyish hollari bundan mustasno) yoki tugatish sud tartibida amalga oshiriladi;

– oʻrmonlarda mol boqish hamda yogʻoch sanoatiga taalluqli boʻlmagan resurslardan foydalanishning boshqa turlarining normalarini davlat oʻrmon xoʻjaligi organlari bilan birgalikda belgilash va tartibga solish;

– oʻrmonlarni muhofaza qilish, qoʻriqlash, ulardan foydalanish va ularni takroriy koʻpaytirish borasida aholi xabardorligini oshirish, ular orasi-da targʻibot va tushuntirish ishlarini olib borishni tashkil etish;

– oʻz vakolat doirasiga kiruvchi boshqa masalalarni hal qilish.

Oʻrmonlarni muhofaza qilish, qoʻriqlash, ulardan foydalanish va ularni takroriy koʻpaytirish ustidan davlat nazorati Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari, Oʻzbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qoʻmitasi tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Oʻrmonlarni muhofaza qilish, qoʻriqlash, ulardan foydalanish va ularni takroriy koʻpaytirish ustidan idoraviy nazorat Oʻzbekiston Qishloq va suv xoʻjaligi vazirligi huzuridagi Oʻrmon xoʻjaligi Bosh boshqarmasi tomonidan amalga oshiriladi (12-modda).

15.5. Oʻrmonlardan foydalanish huquqining paydo boʻlishi va bekor qilinishi asoslari

Amaliyotda oʻrmonlardan foydalanish huquqining paydo boʻlish va bekor boʻlish asoslari huquqiy ahamiyatga ega boʻlib, oʻrmonlardan foydalanishni va muhofaza etishni har tomonlama mustahkamlaydi.

Oʻrmonlardan foydalanish huquqining paydo boʻlish tartibi Oʻzbekiston Respublikasining «Oʻrmon toʻgʻrisida»gi Qonunida oʻz ifodasini topgan.

Mazkur masala qonunning 20-moddasida koʻrsatilgan boʻlib, unga koʻra:

– oʻrmondan foydalanish huquqi yuridik va jismoniy shaxslarga, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida belgilangan boʻlmasa, davlat oʻrmon xoʻjaligi organlari tomonidan yoki ular vakolat bergan korxonalar, muas-salar va tashkilotlar tomonidan beriladi.

Oʻrmondan foydalanishga maxsus ruxsatnoma – daraxt kesish yoki oʻrmon chiptasi asosida yoʻl qoʻyiladi, ushbu Qonunning 30-moddasida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Oʻrmondan foydalanuvchilar davlat oʻrmon fondi uchastkalaridan oʻrmondan foydalanishning maxsus ruxsatnomalarda nazarda tutilgan turlaridagina foydalanishga haqlidir. Ushbu moddadan koʻrinib turibdiki, oʻrmonlardan foydalanish huquqini oʻrmondan foydalanuvchi subyektlarga faqat davlat oʻrmon xoʻjaligi or-

ganlari yoki ular vakolat bergan korxona, muassasa, tashkilotlar tomonidan berilgan tegishli ruxsatnoma asosida yo'l qo'yiladi.

Shuningdek, qonunchilikda o'rmondan foydalanish huquqining bekor bo'lish asoslari ham ko'rsatilgan.

O'rmon boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishni boshqarishda O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi O'rmon xo'jaligi Bosh boshqarmasi maxsus boshqaruv organi sifatida muhim o'rin tutadi. U o'rmon xo'jaligining ahvoli va uni yanada rivojlantirish, tarmoqda fan-texnika taraqqiyoti, o'rmonlardan oqilona foydalanish, ularni ko'paytirish, muhofaza va himoya qilish, ovchilik xo'jaligi va qo'riqxonalarini, o'rmon fondi hududida milliy bog'larning ishlarini yuritishni tashkil etish, o'rmonlarning ekologik va boshqa foydali vazifalarini kuchaytirish, shuningdek, O'rmon xo'jaligi Bosh boshqarmasi tizimi korxonalari, tashkilotlarini ijtimoiy rivojlantirish uchun javob beradi.

O'zbekiston Respublikasining O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi O'rmon Bosh boshqarmasi o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi qonunlariga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari va farmoyishlariga, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi-ning qarorlari va farmoyishlariga, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining me'yoriy-huquqiy hujjatlariga amal qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi O'rmon xo'jaligi Bosh boshqarmasi o'z faoliyatini maxsus Nizom asosida amalga oshiradi.

O'rmonlardan foydalanishni boshqarishda O'zbekiston Respublikasi «Yergeodezkadastr» davlat qo'mitasi alohida o'rinni egallaydi. Chunki yer fondi tarkibiga o'rmon fondi yerlari ham kiritilgan bo'lib, bu yerlarni boshqarish «Yergeodezkadastr» davlat qo'mitasi zimmasiga yuklatilgan.

Xullas, o'rmon fondidan oqilona foydalanish va muhofaza etish us-tidan davlat boshqaruvi va nazorat etish tartibining hozirgi zamon talabi asosida olib borilishi o'rmon boyliklarini ekologik-huquqiy muhofaza qilishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasining «O'rmon to'g'risida»gi Qonunida ush-bu masalaga alohida e'tibor berilgan. Mazkur qonunning 24-moddasiga binoan o'rmondan foydalanish huquqining tugatilish hollari ifoda etilgan.

O'rmondan foydalanish huquqi quyidagi hollarda tugatiladi:

- o'rmondan foydalanish huquqidan ixtiyoriy voz kechilganda;
- o'rmondan foydalanish muddati tugaganda;
- foydalanishida davlat o'rmon fondi uchastkasi subyekti bo'lgan yuridik shaxs tugatilganda;

– oʻrmonlardan va oʻrmon fondi yerlaridan belgilangan maqsadda foydalanilmaganda;

– oʻrmondan foydalanish oʻrmonlar va boshqa tabiiy obyektlarning holatiga hamda ularni takroriy koʻpaytirishga salbiy taʼsir koʻrsatadigan usullar bilan amalga oshirilganda;

– oʻrmonlarda yongʻin xavfsizligi qoidalarini buzilganda;

– oʻrmondan foydalanganlik uchun haq belgilangan muddatlarda toʻlanmaganda;

– oʻrmon fondi yerlari davlat yoki jamiyat ehtiyojlari uchun olib qoʻyilganda.

Oʻrmondan foydalanish huquqini tugatish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi (24-modda).

15.6. Oʻrmondan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari

Oʻzbekiston Respublikasida oʻrmon boyliklaridan oqilona foydalanish, uni ekologik-huquqiy muhofaza qilish, tiklash ishlarini olib borish oʻrmon boyliklaridan foydalanuvchilarning oʻz huquq va majburiyatlarini bajarishlari bilan bogʻliq. Shuning uchun ham amaldagi qonunlarda oʻrmondan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlarining aniq koʻrsatilishi muhim amaliy ahamiyatga ega.

Mazkur masala 1999-yil 15-aprelda qabul qilingan «Oʻrmon toʻgʻrisida»gi Qonunda oʻz ifodasini topgan. Mazkur Qonunga muvofiq, **oʻrmondan doimiy foydalanuvchilar quyidagi huquqlarga ega:**

– davlat oʻrmon fondining oʻzlariga berib qoʻyilgan uchastkalarida oʻrmon xoʻjaligini mustaqil yuritish, oʻrmondan foydalanish;

– oʻrmon fondi yerlaridan, suv resurslaridan, keng tarqalgan foydali qazilmalardan oʻrmon xoʻjaligi ehtiyojlari uchun belgilangan tartibda foydalanish;

– belgilangan tartibda yoʻl ochish, oʻrmon mahsulotini joylashtirish uchun maydonchalar jihozlash, ishlab chiqarish va uy-joy binolari hamda inshootlari qurish;

– tayyorlangan mahsulotga va uni sotishdan olingan daromadga mulkdor boʻlish.

Oʻrmondan doimiy foydalanuvchilar quyidagi majburiyatlarga ega:

– oʻrmonlarni muhofaza qilish, qoʻriqlash, ulardan oqilona foydalanish va ularni takroriy koʻpaytirishni taʼminlash;

- oʻrmonlarning davlat hisobini olib borish;
- oʻrmonlarning holatiga va ularni takroriy koʻpaytirishga, tuproq va hayvonot dunyosiga, shuningdek, suv obyektlarining va boshqa tabiiy obyektlarning holatiga salbiy taʼsir koʻrsatishga yoʻl qoʻymaydigan usullar bilan ish olib borish;
- oʻrmondan foydalanganlik uchun oʻz vaqtida va belgilangan tartibda haq toʻlash;
- muhofaza etiladigan tabiiy hududlar rejimini taʼminlash;
- oʻrmondan foydalanuvchi boshqa shaxslarning huquqlarini buzmaslik.

Oʻrmondan doimiy foydalanuvchilar qonun hujjatlarida belgilangan boshqa huquqlarga ega boʻlishlari va oʻzga majburiyatlarni bajarishlari mumkin (21-modd).

Koʻrinib turibdiki, ushbu moddada oʻrmondan doimiy foydalanuvchilarning huquq va majburiyati aniq koʻrsatilgan.

Shuningdek, «Oʻrmon toʻgʻrisida»gi Qonunning 22-moddasida oʻrmondan vaqtincha foydalanuvchilarning ham huquq va majburiyatlari belgilab berilgan. **Oʻrmondan vaqtinchalik foydalanuvchilar quyidagi huquqlarga ega:**

- oʻrmondan foydalanish huquqini beruvchi hujjatlarda koʻrsatilgan davlat oʻrmon fondi uchastkalari doirasida, muddatlarida hamda undan foydalanish turlarida oʻrmondan foydalanishni amalga oshirish;
- belgilangan tartibda yoʻl ochish, oʻrmon mahsulotini joylashtirish uchun maydonchalar jihozlash, ishlab chiqarish binolari va inshootlari qurish.

Oʻrmondan vaqtinchalik foydalanuvchilar quyidagi majburiyatlarga ega:

- oʻzlariga berib qoʻyilgan yaylovlar, pichanzorlar va boshqa oʻrmonzorlardan oqilona foydalanish;
- oʻrmonlarning holatiga va ularni takroriy koʻpaytirishga, tuproq va hayvonot dunyosiga, shuningdek, suv obyektlari va boshqa tabiiy obyektlarning holatiga salbiy taʼsir koʻrsatishga yoʻl qoʻymaydigan usullar bilan ish olib borish;
- oʻrmondan foydalanganlik uchun oʻz vaqtida belgilangan tartibda haq toʻlash;
- oʻrmondan foydalanuvchi boshqa shaxslarning huquqlarini buzmaslik.

Oʻrmondan vaqtinchalik foydalanuvchilar qonun hujjatlarida belgilangan boshqa huquqlarga ega boʻlishlari va oʻzga majburiyatlarni bajarishlari ham mumkin.

Ta'kidlash joizki, amaldagi qonunchilikda o'rmondan foydalanuvchilarning huquqlarini kafolatlash masalasiga ham alohida e'tibor berilgan.

«O'rmon to'g'risida»gi Qonun talablariga asosan, davlat, xo'jalik va boshqa organlar hamda tashkilotlar o'rmondan foydalanuvchilarning faoliyatiga aralashishlariga yo'l qo'yilmaydi.

O'rmondan foydalanuvchilarning buzilgan huquqlari qonun hujjatlari-da nazarda tutilgan tartibda tiklanishi lozim.

O'rmondan foydalanuvchilarning huquqlarini buzish oqibatida yetkazilgan zararlar (shu jumladan, boy berilgan foyda) to'la hajmda qoplanishi lozim.

Ko'rinib turibdiki, har bir fuqaroning o'rmon boyliklariga nisbatan muayyan majburiyatlari mavjud ekan. Shunday ekan, har birimizdan mazkur sohada:

- 1) mavjud o'rmon boyliklaridan oqilona foydalanish;
- 2) xalq xo'jaligida yoki boshqa maqsadlar uchun ishlatilgan o'rmonlarni tiklab, ekib, ko'paytirib borish;
- 3) o'rmonlarni yong'indan saqlash yoki yong'in qoidalariga amal qilishni qattiq nazorat qilish;
- 4) o'rmon haqidagi qonunlarni yoki o'rmondan foydalanish qoidalarini buzgan taqdirda yoki amal qilmaganda fuqarolarga huquqiy javobgarlik mavjudligini tushuntirib borish talab qilinadi.

Binobarin, o'rmondan foydalanuvchi subyektlar o'z huquq va majburiyatlarini har qanday vaziyatda bekamu ko'st bajarishlari va unga amal qilishlari o'rmon boyliklarining ekologik-huquqiy muhofaza qilinishini ta'minlaydi.

15.7. O'rmon to'g'risidagi qonun hujjatlarini va o'rmondan foydalanish huquqini buzganlik uchun ekologik-huquqiy javobgarlik

O'rmonlar to'g'risidagi qonunlarni buzganlik uchun ekologik-huquqiy javobgarlik qonunlarimizda ham o'z aksini topgan.

Jumladan, o'rmon va boshqa daraxtlarni kesganlik, yondirganlik yoki qonunga zid boshqa xatti-harakatlar qilganlik uchun intizomiy, ma'muriy, fuqarolik va jinoiy javobgarliklar mavjud.

O'rmonlarni qo'riqlash va ulardan foydalanish masalalariga oid nizolar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hal etiladi.

O'rmon to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlikda aybdor bo'lgan shaxslar belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar.

Intizomiy-huquqiy javobgarlik ekologik huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun qo'llanilib, asosan, korxona, muassasa, tashkilot rahbari tomonidan amalga oshiriladi. Masalan, o'rmon xo'jaligi rahbari tomonidan xodimga nisbatan mehnat majburiyatlarini o'z vaqtida bajarmaganligi munosabati bilan shunday javobgarlik chorasi qo'llanishi mumkin.

Intizomiy-huquqiy javobgarlik o'rmonchilik sohasida Mehnat kodeksi yoki tegishli nizom talablarini buzganlik uchun qo'llaniladi.

O'rmon to'g'risidagi qonun hujjatlarini va o'rmondan foydalanish huquqini buzganlik uchun Mehnat kodeksiga muvofiq jazo choralari qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 181-moddasiga asosan xodimga mehnat intizomini buzganligi uchun ish beruvchi **quyidagi intizomiy jazo choralari**ni qo'llashga haqli:

- hayfsan;
- o'rtacha oylik ish haqining o'ttiz foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima;
- ichki mehnat tartibi qoidalarida xodimga o'rtacha oylik ish haqining ellik foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima solish hollari ham nazarda tutilishi mumkin. Xodimning ish haqidan jarima ushlab qolish ushbu kodeksning 164-moddasi talablariga rioya qilingan holda ish beruvchi tomonidan amalga oshiriladi;
- mehnat shartnomasini bekor qilish (100-modda ikkinchi qismining 3 va 4-bandlari).

Ushbu moddada nazarda tutilmagan intizomiy jazo choralarining qo'llanishi taqiqlanadi.

Ma'muriy-huquqiy javobgarlik o'rmon to'g'risidagi qonunlarni va o'rmondan foydalanish huquqini buzganlik uchun tegishli organlar tomonidan qo'llaniladi.

U O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga asosan amalga oshiriladi. Mazkur kodeksda o'rmon bilan bog'liq 5 ta huquqbuzarlik bo'yicha javobgarlik ko'rsatilgan.

1. Kesiladigan o'rmon fondidan foydalanish tartibi (kesiladigan o'rmon fondidan foydalanish, yog'och tayyorlash va tashib olib ketish tartibini, shuningdek, o'rmon kesish chiptasi (orderi)da yoki o'rmon chiptasida belgilangan boshqa talablar)ni buzish – fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa bir baravaridan uch baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi (78-modda).

2. Daraxtlar, butalar va boshqa oʻrmon oʻsimliklari yoki nihollarini gʻayriqonuniy ravishda kesish, shikastlantirish yoxud yoʻq qilish – fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa bir baravaridan uch baravarigacha boʻlgan miqdorda jarima solinishiga sabab boʻladi.

Xuddi shunday huquqbuzarliklar maʼmuriy jazo chorasi qoʻllanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan boʻlsa, fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa – uch baravaridan yetti baravarigacha boʻlgan miqdorda jarima solinishiga sabab boʻladi (79-modda).

3. Oʻrmonlarni tiklash, ularning holatini, turi va tarkibini yaxshilashga, ularning mahsuldorligini oshirishga, shuningdek, yogʻoch zaxiralaridan foydalanishga oid qoidalar va yoʻriqnomalarni buzish – mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha boʻlgan miqdorda jarima solinishiga sabab boʻladi (80-modda).

4. Oʻrmon uchun foydali faunani yoʻq qilib yuborish – fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa bir baravaridan uch baravarigacha boʻlgan miqdorda jarima solinishiga sabab boʻladi (83-modda).

5. Oʻrmonlarda yongʻin xavfsizligi talablarini buzish – fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa bir baravaridan uch baravarigacha boʻlgan miqdorda jarima solinishiga sabab boʻladi.

Xuddi shunday huquqbuzarlik maʼmuriy jazo chorasi qoʻllanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan boʻlsa, fuqarolarga eng kam ish haqining ikki baravaridan besh baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa uch baravaridan yetti baravarigacha boʻlgan miqdorda jarima solinishiga sabab boʻladi (84-modda).

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik mehnat intizomi va uni bajarish majburiyatini buzganlikda, tuzilgan shartnoma talablarini bajarmaganlikda, noqonuniy xatti-harakatlar oqibatida davlatimizning ekologik tizimiga, jumladan, oʻrmon boyliklariga yetkazilgan zarar natijasida vujudga keladi.

Yetkazilgan zararni undirish yoki qoplash uchun huquqbuzarlik sodir etgan huquqbuzarlik subyektiga nisbatan daʼvo arizasi orqali murojaat qilinadi va davlat xoʻjalik sudi yoki sudlar tomonidan koʻrib chiqib, hal etiladi. Oʻrmon toʻgʻrisidagi qonun hujjatlari va oʻrmondan foydalanish toʻgʻrisidagi huquqlarni buzish oqibatida yetkazilgan zararni qoplash, undirish tartibi Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi talablari va boshqa qonunlar bilan tartibga solinadi.

Jinoiy-huquqiy javobgarlik o'rmon to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun belgilanadi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida o'rmon va ular bilan bog'liq nojo'ya xatti-harakatlarni sodir etganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 198-moddasida ekinzor, o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast yetkazish yoki ularni nobud qilish, olov bilan munosabatda ehtiyotsizlikka yo'l qo'yish natijasida ekinzor, o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast yetkazish yoki ularni nobud qilish ko'p miqdorda zarar yetkazilishi yoki boshqa og'ir oqibatlariga sabab bo'lsa, eng kam oylik ish haqining ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki bir yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud uch oygacha ozodlikdan mahrum etish jazosi qo'llaniladi.

O'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarni qonunga xilof ravishda kesish ko'p miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo'lsa, eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yetmish besh baravarigacha miqdorda jarima yoki bir yildan ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki uch oydan olti oygacha qamoq yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Ekinzor, o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga qasddan shikast yetkazish, ularni payhon, nobud qilish ko'p miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo'lsa, eng kam oylik ish haqining yetmish besh baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yildan uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Yetkazilgan moddiy zarar uch karra miqdorida qoplangan taqdirda, ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo qo'llanilmaydi, deb ko'rsatilgan.

Xullas, kim bo'lishidan qat'iy nazar, har bir fuqaro, korxona, muassasa, tashkilot, ijara, dehqon, fermer xo'jaliklari yurtimizning bebaho boyligi bo'lgan o'rmonlarni muhofaza qilishga, ekologik holatning barqaror saqlanishiga o'z hissasini qo'shmog'i lozimligi qonunchiligimiz hujjatlari bilan belgilab qo'yilgan.

Nazorat uchun savollar

1. O'rmonlarning jamiyat va inson hayotidagi ekologik ahamiyati haqida nimalarni bilasiz?

2. O'zbekiston Respublikasida o'rmonlardan foydalanish va muhofaza qilishning huquqiy asoslari nimalardan iborat?

3. O'rmonlardan foydalanish huquqi tushunchasi va mazmuni qanday? Amaldagi qonunchilikda atmosfera havosini muhofaza qilishning ekologik-huquqiy tadbirlari qanday ko'rsatilgan?

5. Amaldagi qonunchilikda o'rmon boyliklaridan foydalanish va muhofaza qilish ustidan davlat boshqaruvi qanday belgilangan?

6. O'rmon boyliklaridan foydalanish va muhofaza qilish sohasida davlat nazorati qanday olib boriladi?

7. O'rmon boyliklarini muhofaza qilish sohasidagi huquq va majburiyatlar nimalardan iborat?

8. O'rmon boyliklarini muhofaza qilish va foydalanish sohasidagi huquqbuzarliklar tushunchasi nimadan iborat?

9. O'rmon boyliklaridan foydalanish va muhofaza qilish tartibini buzganlik uchun qanday jazo choralari qo'llaniladi?

10. O'rmon boyliklaridan foydalanish va muhofaza qilish to'g'risidagi qonun talablarini buzganlik uchun huquqiy javobgarliklarning xususiyatlari haqida so'zlab bering.

XVI bob. HAYVONOT DUNYOSI HUQUQIY REJIMINING O'ZIGA XOSLIGI

Asosiy iboralar

Hayvonot dunyosi (hayvonlar) deyilganda – faol harakatga, ko'chib yurishga, ovqatlanishga imkoniyati bo'lgan tabiatning, ekotizimlarning bir qismi, geterotrof organizmlar guruhi tushuniladi.

Muhofaza qilinadigan hayvonlar – turlicha bo'lib, ov qilinishi, tutib olinishi, zarar keltirilishi amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar orqali qo'riqlanadi.

Zoogen omillar – hayvonot dunyosining ta'siri natijasida vujudga keladigan ekologik omillar

16.1. Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanishning huquqiy holati tushunchasi va xususiyatlari

Hayvonot dunyosi tabiat boyliklarining bir qismi bo'lib, jamiyatda, inson hayotida muhim ekologik ahamiyatga ega.

Hayvonot dunyosining iqtisodiy ahamiyati nuqtayi nazaridan muhim tabiiy resurs, oziq-ovqat mahsulotlari, sanoatbop, texnikaviy va dorivor xomashyo va boshqa moddiy boyliklar olish manbayi ekanligi ma'lum. Shunday ekan, uni huquqiy ekologik muhofaza qilish o'ta muhimdir. Bu ishda mamlakatimiz qonunlari O'zbekiston fuqarolarini hayvonot dunyosiga mehr bilan munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalashga, bu bebaho dunyoni muhofaza qilish hamda undan samarali va oqilona foydalanishga qaratilgan bo'lmog'i kerak. Chunki hozirda hayvonlarning O'zbekiston faunasiga xos bo'lgan talaygina turlari yo'qolib ketish arafasida turibdi, ayrimlari (qulon, turon yo'lbarsi, targ'il sirtlon va boshqalari) esa butunlay yo'qolib ketdi.

Shu boisdan ham noyob va yo'qolib borayotgan hayvonlarni huquqiy ekologik asosda muhofaza qilish nihoyatda muhimdir.

Hayvonot dunyosi yer yuzining deyarli barcha joyida mavjud. Quruqlikda yashovchi hayvonlar yer yuzidagi butun hayvonlar turining 93 foizini, suv hayvonlari esa 7 foizini tashkil etadi. Umuman olganda, yer yuzida

yashovchi hayvonlar turi o'simliklar turiga qaraganda to'rt baravar ko'p bo'lib, ular soni taxminan 2 milliondan ortiqroqdir.

Shuni alohida qayd etish lozimki, butun jonivorlarning 75 foizi hasharotlarga to'g'ri keladi. Hasharotlardan keyin mollyuskalar (8,8 foiz), ulardan keyin jamiki umurtqalilar turadi (qushlar, baliqlar, quruqlikda va suvda yashovchilar, sut emizuvchilar). Umurtqalilar 35600 turdan iborat bo'lib, ularning yarmi baliqlardir. Sut emizuvchilar esa umurtqalilarning 0,1 qismini tashkil qiladi.

Ma'lumotlarga ko'ra, keyingi 100–150 yil mobaynida jonivorlarning ko'plab turlari yo'q bo'lib ketdi. Masalan, 1800-yilgacha sut emizuvchilarning 33 turi, qushlarning 30 turi qirilib ketgan bo'lsa, undan keyingi 100 yil ichida 73 turdagi sut emizuvchi, 120 turdagi qushlar batamom yo'qolgan. Keyingi 50 yilda esa hayvonot dunyosining undan ham ko'prog'i yo'q qilib yuborilganligi qayd etilgan.

Markaziy Osiyo hududi o'z hayvonot va o'simlik olamining xilma-xilligi, boyligi bilan ajralib turadi. Masalan, O'zbekistonda 650 dan ortiq umurtqali hayvonlar, shu jumladan, 99 turdagi sut emizuvchilar, 410 turdagi qushlar, 57 turdagi sudralib yuruvchilar hamda suvda va quruqlikda yashovchilarning 3 turi uchraydi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng, davlatimiz tomonidan iqtisodiy, ekologik, geografik va milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda, bir qator yangi qonunlar qabul qilindi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, hayvonot dunyosini muhofaza qilish, tabiatning barcha obyektlari, boyliklari faoliyatining ma'lum mutanosiblikda saqlanishi bilan bog'liq.

Mustaqillik yillarida, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining samarali faoliyati natijasida qabul qilingan bir qator ekologik qonunlar respublikamizda ekologik holatni yaxshilashga xizmat qilmoqda.

Jumladan, respublikamizdagi mavjud hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1997-yil 26-dekabrda sessiyasida qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi qonuni o'ta muhim ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik ahamiyatga ega.

Ushbu Qonun quruqlikda, suvda, atmosferada va tuproqda tabiiy erkin holatda yashaydigan, O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy yoki vaqtincha yashaydigan yovvoyi hayvonlarni, shuningdek, ilmiy yoki tabiatni muhofaza qilish maqsadlarida yarim erkin sharoitda yoki sun'iy yaratilgan yashash muhitida boqilayotgan hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi munosabatlar Qoraqalpog'iston Respublikasi qonun hujjatlari bilan ham tartibga solinadi.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlaridagidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlarining vazifasi hayvonot dunyosining yashash sharoitlarini ta'minlash, ularning xilma-xil turlarini hamda tabiiy populyatsiyalari butunligini, yashash muhitini saqlash maqsadida hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish, uni tiklash va ko'paytirish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

«Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning 3-moddasida «Hayvonot dunyosiga nisbatan mulkdorlik» masalasi ko'rsatilgan bo'lib, unga asosan hayvonot dunyosi davlat mulki – umummilliy boylik bo'lib, undan oqilona foydalanilishi lozim va u davlat tomonidan muhofaza qilinadi.

Shunday ekan, hayvonot dunyosi obyektlariga nimalar kirishini bilib olish zarur. Ushbu Qonunning 4-moddasida ko'rsatilishicha, **hayvonot dunyosi obyektlari** quyidagilardan iborat:

- kelib chiqishi hayvonlarga mansub bo'lgan organizmlar – sut emizuvchilar, parrandalar, sudralib yuruvchi hayvonlar, ham quruqlikda, ham suvda yashovchi hayvonlar, baliqlar, umurtqasizlar va ularning populyatsiyalari;

- yovvoyi hayvonlardan tashkil topadigan tabiiy populyatsiyalar yoki ularning har qanday to'dalari;

- yovvoyi hayvonlarning kamyob yoki yo'qolib ketish xavfi ostida bo'lgan turlari;

- yovvoyi hayvonlar yashash faoliyatining mahsulotlari.

Ta'kidlash o'rinliki, amaliyotda har doim ham hayvonot dunyosini muhofaza qilishga, undan oqilona foydalanishga e'tibor berilmaydi. Shuning uchun ham hayvonot dunyosini muhofaza qilishning quyidagi tadbirlarini amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Ushbu holat qonunning 30-moddasida quyidagicha ko'rsatilgan.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish:

- hayvonot dunyosi obyektlarini muhofaza qilish, ulardan oqilona foydalanish va ularni ko'paytirish qoidalari va normalarini belgilash;

- hayvonot dunyosidan foydalanishda cheklashlar va taqiqlar belgilash;

– hayvonot dunyosidan oʻzboshimchalik bilan foydalanishning va undan foydalanish borasida belgilangan tartiblarni buzishning oldini olish;

– hayvonlarning yashash muhiti, ularning koʻpayishi uchun maqbul shart-sharoitlar yaratish va koʻchib yurish yoʻllari muhofaza qilinishini tashkil etish;

– xoʻjalik va boshqa faoliyatni amalga oshirish, transport vositalaridan foydalanish paytida hayvonlar nobud boʻlishining oldini olish;

– muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tashkil etish, kamyob va yoʻqolib ketish xavfi ostida turgan jonivorlarning turlarini nazorat etish va ularni koʻpaytirish;

– hayvonlar kasallikka chalinganda, ularning tabiiy ofatlar va boshqa sabablar oqibatida nobud boʻlish xavfi tugʻilganda ularga yordam berish;

– hayvonot dunyosini muhofaza qilish tadbirlarini asoslashga qaratilgan ilmiy-tadqiqotlarni tashkil etish.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish boshqa tadbirlarni oʻtkazish yoʻli bilan ham amalga oshiriladi.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchi subyektlar yuridik va jismoniy shaxslar, fuqarolar hamda jamoat birlashmalari hayvonot dunyosini hamda uning yashash muhitini muhofaza qilish sohasida ham eʼtiborga molik huquq va majburiyatlarni amalga oshirishlari zarur.

Jumladan, fuqarolar va jamoat birlashmalari:

– hayvonot dunyosini va uning yashash muhitini muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshiradilar;

– hayvonot dunyosini muhofaza qilish sohasidagi davlat dasturlari roʻyobga chiqarilishiga koʻmaklashadilar;

– ekologiya sohasida jamoatchilik ekspertizasini oʻtkazadilar;

– jamoatchilik nazoratini amalga oshiradilar;

– qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hayvonot dunyosini muhofaza qilish sohasiga oid axborotlarni oladilar;

– hayvonot dunyosi va uning yashash muhitiga yetkazilgan zararni qoplash masalasini koʻrib chiqadilar;

– qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquq va majburiyatlarni amalga oshiradilar.

Shu bilan birga hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida davlat boshqaruvining olib borilishi ham katta ahamiyatga ega.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida davlat boshqaruvi Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Oʻzbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qoʻmitasi, Oʻzbekis-

ton Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi O'rmon Bosh boshqarmasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan ularning vakolatlari doirasida amalga oshiriladi.

Zero, hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish ustidan davlat nazoratini olib borish ham ushbu masala bilan bog'liq ko'pgina muammolarni hal etishga yordam beradi.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish ustidan davlat nazorati mahalliy davlat hokimiyati organlari, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish ustidan idoraviy, ishlab chiqarish va jamoatchilik nazorati qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Hayvonot dunyosining yuridik tushunchasi. Mamlakat hududida doimiy yoki vaqtincha joylashgan, tabiiy erkinlikda bo'lgan barcha tirik organizmlarning turlari hayvonlar hisoblanadi. Shunday qilib, yuridik tomondan quyidagi hollarda hayvonlar yovvoyi bo'lishi tan olinadi, agar ular: a) atrof-muhit komponentlari bo'lsa; b) tabiiy erkin sharoitda bo'lsa.

Hayvonot dunyosi qadimdan inson uchun ozuqa mahsuloti bo'lib kelgan, shuningdek, undan sanoat va dori-darmon xomashyosi va uning boshqa ehtiyojlarini ta'minlovchi qimmatli materiallar sifatida foydalanilgan. Hayvonot dunyosi O'zbekiston hududi doirasida davlat mulki hisoblanadi.

Xalqaro huquq konsepsiyasidan kelib chiqqan holda, biologik xilma-xillikni saqlashga qaratilgan O'zbekiston hayvonot dunyosi qonunchiligi hayvonot dunyosidan barqaror foydalanish prinsiplari asosida yaratilgan. **Hayvonot dunyosining barqaror yashashi** tushunchasi uning noaniq uzoq muddatgacha yashab turishini anglatadi. Hayvonot dunyosi obyektlaridan barqaror foydalanish deyilganda shunday foydalanish tushuniladiki, uning natijasida uzoq kelajakda ham hayvonot dunyosi biologik xilma-xilligining kamayishiga yo'l qo'yilmaydi, ularning o'z-o'zidan ko'payishi uzliksiz davom etadi va barqaror yashab qolishiga shart-sharoitlar yaratiladi.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanishning tashkiliy-huquqiy tartibga solish masalalari O'zbekiston Respublikasining «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonuniga asosan, davlat tomonidan ularning hisobini yuritish, davlat kadastrini tashkil qilish, hayvonot dunyosi obyektlarini monitoring qilish, hayvonot dunyosidan foydalanish va uni muhofaza qilishni me'yorlashtirish, ekologik ekspertiza va shu sohadagi davlat nazorati vositasida amalga oshiriladi.

Qonunda hayvonot dunyosidan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlariga alohida o'rin berilgan (16-modda).

Qonunda hayvonot dunyosidan foydalanuvchilarning huquqiy rejimi quyidagicha ifodalangan:

- hayvonot dunyosi obyektlaridan ularni berib qo'yish shartlariga muvofiq foydalanish;

- tutib olingan hayvonot dunyosi obyektlariga va ulardan olingan mahsulotga nisbatan mulkdorlik huquqiga egalik.

Ov qilish yoki baliq ovlash xo'jaligini yurituvchi yuridik shaxslar:

- yuridik shaxslarga hayvonot dunyosi obyektlaridan belgilangan normalar doirasida foydalanish uchun ruxsatnomalar berish;

- yuridik va jismoniy shaxslar hayvonot dunyosi obyektlaridan ov qilish maqsadida belgilangan normalar doirasida foydalanishi uchun ular bilan shartnomalar tuzish;

- ov va baliq mahsulotini qayta ishlash hamda hayvonot dunyosi obyektlaridan buyumlar ishlab chiqarish;

- hayvonot dunyosi obyektlaridan ishlab chiqarilgan mahsulot va buyumlardan foydalanish hamda ularni sotish;

- sun'iy ravishda yetishtirilib, tabiiy yashash muhitiga chiqarib yuborilgan hayvon turlaridan foydalanishga haqlidirlar, deb ko'rsatib o'tilgan.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchilar:

- hayvonot dunyosidan foydalanishning belgilangan normalari va muddatlariga rioya etishlari;

- hayvonot dunyosining muhofaza qilinishini ta'minlashlari;

- hayvonot dunyosi tabiiy populyatsiyalarining yaxlitligi buzilishiga yo'l qo'ymaydigan va foydalanishga berib qo'yilmagan hayvonlarning saqlab qolinishini ta'minlaydigan usullar bilan foydalanishlari;

- hayvonlarning yashash muhiti buzilishiga yo'l qo'ymasliklari;

- hayvonlar soni hamda ulardan foydalanish hajmlarini hisobga olishlari;

- hayvonot dunyosini tiklash va takror yetishtirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishlari shart, deb belgilab qo'yilgan.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilishda fuqarolar va tegishli tashkilotlar tomondan olib boriladigan kompleks chora-tadbirlar muhim ahamiyatga ega va bunday tadbirlar (30-modda) hayvonot dunyosi huquqiy rejimining o'ziga xosligidan kelib chiqadi.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilishning asosiy chora-tadbirlari quyidagilardan iborat:

- hayvonot dunyosi obyektlarini muhofaza qilish, ulardan oqilona foy-

dalanish, ularning ayrim turlarini qayta tiklash hamda ko'paytirish qoida-lari va normalarini belgilash;

- hayvonot dunyosidan foydalanishda cheklovlar va taqiqlar belgilash;
- hayvonot dunyosidan o'zboshimchalik bilan foydalanishning va un-dan foydalanish borasida belgilangan tartiblarni buzishning oldini olish;
- hayvonlarning yashash muhiti, ularning ko'payishi uchun shart-sharoitlar yaratish va ko'chib yurish yo'llari muhofaza qilinishini tashkil etish;

– xo'jalik va boshqa faoliyatni amalga oshirish, transport vositalaridan foydalanish paytida hayvonlar nobud bo'lishining oldini olish;

– muhofaza etiladigan tabiiy hududlar barpo etish;

– kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan hayvon turlarini na-zoratga olish va ularni maxsus parvarishxonalarda ko'paytirish;

– hayvonlar kasallikka chalinganda, ularning tabiiy ofatlar va boshqa sabablar oqibatida nobud bo'lishi xavfi tug'ilganda ularga yordam berish;

– hayvonot dunyosini muhofaza qilish tadbirlarini asoslashga qaratil-gan ilmiy-tadqiqotlarni tashkil etish.

Yuqorida keltirilgan tadbirlardan tashqari, xalqaro tajribadan kelib chiqqan holda, Markaziy Osiyo ekotizimlariga mos keladigan, hayvonot dunyosini muhofaza qilish bo'yicha ekotoksikologik muammolarni hal qi-lish, genofondni saqlash, biologik xilma-xillikning kamayib ketishining oldini olishga qaratilgan xalqaro konvensiyalarda qatnashish, milliy loyihalar ishlab chiqish ishlarini amalga oshirish ham o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

16.2. Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqi va turlari. Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqining paydo bo'lish asoslari

Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqi deganda hayvonot dunyo-sidan foydalanuvchilarning qonuniy huquq va majburiyatlarini amalga oshirishlari, unga amal qilishlari, hayvonot dunyosidan davlat mulki sifa-tida oqilona foydalanishlari va davlat tomonidan muhofaza qilish ishlariga nisbatan bo'ladigan munosabatlari tushuniladi.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchilar yuridik va jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin. Foydalanuvchilar hayvonot dunyosi obyektlaridan foy-dalanish jarayonida o'zlariga tegishli huquqni qonun hujjatlarida belgilan-gan shartlar va tartibda amalga oshirishlari lozim.

Hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanish **umumiy va maxsus foy-dalanish tartibida amalga oshiriladi.**

Hayvonot dunyosi obyektlaridan umumiy foydalanish jismoniy shaxslar tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda bepul amalga oshiriladi.

Hayvonot dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilagan tartibda beriladigan ruxsatnomalar asosida haq evaziga amalga oshiriladi.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchilar qonunda ko'rsatilgan huquq va majburiyatlarini talab darajasida amalga oshirishlari shart. Ana shunday holatlar O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 26-dekabrda qabul qilingan «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunining 16-moddasida aniq ko'rsatilgan. Jumladan, **hayvonot dunyosidan foydalanuvchilar:**

- hayvonot dunyosi obyektlaridan ularni berib qo'yish shartlariga muvofiq foydalanish;

- tutib olingan hayvonot dunyosi obyektlariga va ulardan olingan mahsulotga nisbatan mulkdorlik huquqiga egadirlar.

Ov qilish yoki baliq ovlash xo'jaligini yurituvchi yuridik shaxslar:

- yuridik shaxslarga hayvonot dunyosi obyektlaridan belgilangan normalarda foydalanish uchun ruxsatnomalar berishga;

- yuridik va jismoniy shaxslar hayvonot dunyosi obyektlaridan ov qilish maqsadida belgilangan normalar doirasida foydalanishi uchun ular bilan shartnomalar tuzishga;

- ov va baliq mahsulotini qayta ishlash hamda hayvonot dunyosi obyektlaridan buyumlar ishlab chiqarishga;

- hayvonot dunyosi obyektlaridan ishlab chiqarilgan mahsulot va buyumlardan foydalanish hamda ularni sotishga;

- sun'iy ravishda yetishtirilib, tabiiy yashash muhitiga chiqarib yuborilgan hayvon turlaridan foydalanishga haqlidirlar.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchilar:

- hayvonot dunyosidan foydalanishning belgilangan normalari va muddatlariga rioya etishlari;

- hayvonot dunyosining muhofaza qilinishini ta'minlashlari;

- hayvonot dunyosi tabiiy populyatsiyalarining butunligi buzilishiga yo'l qo'ymaydigan va foydalanishga berib qo'yilmagan hayvonlarning saqlab qolinishini ta'minlaydigan usullardan foydalanishlari;

- hayvonlarning yashash muhiti buzilishiga yo'l qo'ymasliklari;

- hayvonlar miqdorini hamda ulardan foydalanish hajmlarini hisobga olishlari;

- hayvonot dunyosini tiklash va takror yetishtirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishlari shart. Hayvonot dunyosidan foydalanuvchilar

qonun hujjatlarida belgilangan boshqa huquq va majburiyatlarga ham ega bo‘lishlari mumkin.

Shuningdek, hayvonot dunyosidan foydalanish turlari va usullarining huquqiy holati hayvonot dunyosidan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishga katta yordam beradi.

Hayvonot dunyosidan quyidagi maqsadlarda belgilangan huquqiy normalar asosida foydalaniladi:

1) hayvonot dunyosidan ilmiy, madaniy-ma’rifiy, tarbiyaviy va estetik maqsadlarda foydalanishga hayvonot dunyosi obyektlarini ularning yashash muhitidan ajratib olib va ajratib olmasdan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yo‘l qo‘yiladi;

2) hayvonlarning foydali xususiyatlaridan – tuproq hosil qiluvchilardan, muhitning tabiiy sanitarlaridan, o‘simliklarni changlatuvchilardan, shuningdek, hayvonot dunyosi obyektlarining boshqa xususiyatlaridan foydalanish ularni yashash muhitidan ajratib olmasdan va ularga yoki ular yashaydigan muhitga zarar yetkazmasdan amalga oshiriladi;

3) hayvonlardan ularning mahsulotlarini olish maqsadida foydalanishga hayvonot dunyosi obyektlarini yashash muhitidan ajratib olmasdan va ularni nobud qilmasdan, shuningdek, ular yashaydigan muhitni buzmasdan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yo‘l qo‘yiladi.

Shuningdek, «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida»gi Qonunning 24-moddasiga asosan, hayvonot dunyosi obyektlarining miqdorini tartibga solish kvotalar asosida amalga oshiriladi. Kvotalar O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi tomonidan hisobga olish ma’lumotlari va O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining xulosalari asosida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tasdiqlanadi.

Hayvonlarning ayrim turlarini muhofaza qilish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining xulosalari asosida ana shu turdagi hayvonlardan foydalanishga yoki foydalanishning ayrim turlariga cheklollar yoxud taqiqlashlar belgilashi mumkin.

Aholi sog‘lig‘ini saqlash, qishloq xo‘jalik mollari va boshqa uy hayvonlari kasalliklarga chalinishining oldini olish, yuridik va jismoniy shaxslarga zarar yetkazilishining oldini olish, hayvonot dunyosining turlari bo‘yicha xilma-xilligini saqlab turish maqsadida yovvoyi hayvonlar ayrim turlarining miqdorini tartibga solish tadbirlari o‘tkaziladi.

Ayrim turdagi hayvonlar miqdorini tartibga solish tadbirlari hayvonlarning boshqa turlariga zarar yetkazilishini istisno etadigan va ularning

yashash muhiti saqlanib qolishini ta'minlaydigan usullar bilan O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining xulosalarini hisobga olib hamda yer, suv va o'rmon zaxiralarini muhofaza qilishni amalga oshiradigan tegishli davlat organlari bilan kelishgan holda amalga oshirilishi lozim.

Miqdori tartibga solinishi mumkin bo'lgan hayvon turlari va ularning miqdorini tartibga solish tadbirlarini o'tkazish qonun hujjatlarida belgilanadi. Ushbu masala «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning 17-moddasida o'z aksini topgan. Unga ko'ra **hayvonot dunyosidan foydalanish turlari quyidagilardan iborat:**

- ov qilish;
- baliq ovlash;
- hayvonot dunyosidan ilmiy, madaniy-ma'rifiy, tarbiyaviy va estetik maqsadlarda foydalanish;
- hayvonlar faoliyatining foydali xususiyatlaridan foydalanish;
- hayvonlardan ularning faoliyati mahsulotlarini olish maqsadida foydalanish;

Qonun hujjatlarida hayvonot dunyosidan foydalanishning boshqa turlari ham nazarda tutilishi mumkin.

Hayvonot dunyosidan foydalanish hayvonot dunyosi obyektlarini yashash muhitidan ajratib olib yoki ajratib olmasdan amalga oshirilishi mumkin.

Demak, hayvonot olamidan foydalanish huquqning mustaqil tartiblar majmui hisoblanib, u ekologik huquqning bir qismidir. Demak, hayvonot dunyosini huquqiy ekologik muhofaza qilish va undan foydalanish deyilganda qonunda belgilangan va uning ekologik ahamiyatini saqlashga, jamiyatning iqtisodiy, ilmiy, madaniy, estetik, tabiiy, tarbiyaviy va boshqa ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan davlat va ijtimoiy-huquqiy ekologik tadbirlarning uyg'unligi tushuniladi.

16.3. Ov qilish va baliq ovlashni huquqiy tartibga solish

Hayvonot dunyosidan foydalanish turlaridan ov qilish va baliq ovlashni huquqiy tartibga solish katta ahamiyatga ega.

«Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning 18-moddasida ov qilish bilan bog'liq masalalarning huquqiy izohi berilgan. Unga asosan tabiiy erkin sharoitda yashaydigan yovvoyi hayvonlarni tutish maqsadida izlash, iziga tushish va quvlab borish, tutishga intilish yoki tutish (otish, tutib olish) ov qilish hisoblanadi.

Ov sanoat, havaskorlik va sport maqsadida ham olib borilishi mumkin. Shuningdek, qonunda baliq ovlash masalasiga ham alohida e'tibor qa-

ratilgan. Baliq va umurtqasiz suv hayvonlarini tutish baliq ovlash hisoblanadi. Baliq ovlash sanoat, havaskorlik va sport maqsadida olib borilishi mumkin.

Ta'kidlash joizki, har qanday vaziyatda ham ov qilish va baliq ovlash uchun yuridik va jismoniy shaxslarda belgilangan huquqiy me'yorlar doirasida tegishli ruxsatnomalar bo'lishi kerak. Ular ov qilish va baliq ovlashda belgilangan me'yorlar doirasidagi huquqlaridan foydalanishi, tegishli shartnomalar tuzishi, ov va baliq mahsulotlarini qayta ishlash hamda hayvonot dunyosi obyektlaridan buyumlar ishlab chiqarish va tegishli joylarga topshirish majburiyatlarini o'z zimmalariga olishlari zarur.

Ta'kidlash lozimki, mazkur qonunda ov qilish va baliq ovlashning man qilingan usullari ham yoritilgan. Ov qilish va baliq ovlashda umumxavfli qurollar va usullarni qo'llash man etiladi. Falokatga uchragan va o'zi uchun notabiiy sharoitda turgan hayvonlarni ov qilish man etiladi (20-modda).

Shunisi e'tiborliki, ov qilish va baliq ovlash xo'jaligini yuritishda uning faoliyatini qonuniy takomillashtirish lozim.

Mazkur qonunning 25-moddasiga binoan, ov qilish va baliq ovlash xo'jaligini yuritish yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan:

- ov qilinadigan va baliq ovlanadigan yer-suv maydonlari loyihalari-ning davlat ekologik ekspertizasi;
- hayvonlar miqdorini hamda ov qilinadigan va baliq ovlanadigan maydonlar holatini hisobga olish materiallari;
- hayvonot dunyosidan foydalanish huquqini beradigan kvotalar va ruxsatnomalar, hayvonot dunyosi obyektlarini va ular yashaydigan muhitni muhofaza qilish, ulardan foydalanish, ularni qayta tiklash va ko'paytirish tadbirlarini o'tkazish to'g'risidagi shartnomalar asosida amalga oshiriladi.

Ov to'g'risidagi hamda ov qilish va baliq ovlash xo'jaliklarini yuritish to'g'risidagi nizomlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi. Qonunda ov qilinadigan hamda baliq ovlanadigan maydonlarni loyihalashda ham ekologik holat va vaziyatni inobatga olgan holda ish yuritish, bu boradagi loyihalarni davlat ekologik ekspertizasidan o'tkazish maqsadga muvofiqligi belgilangan.

Ushbu Qonunga asosan, quyidagilar **davlat ekologik ekspertizasidan o'tkazilishi lozim:**

- barcha turdagi qurilishlar uchun maydon tanlash materiallari, amalga oshirilishi hayvonot olamining holatiga yoki uning yashash muhitiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan rejadan oldingi, loyihadan oldingi va loyiha hujjatlari;
- ov qilinadigan va baliq ovlanadigan maydonlarni tashkil etish loyihalari;

– hayvonlarni yangi iqlimga moslash va duragaylash ishlarining loyihalari;

– hayvonot dunyosi va uning yashash muhiti uchun xavfli bo'lgan o'simliklarni himoya qilish vositalari.

Hayvonot dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi davlat ekologik ekspertizasi O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi (7-modda).

Demak, yuqoridagi barcha holatlar ov qilish va baliq ovlashni to'g'ri yo'lga qo'yishga qonun asosida yondashilishini taqozo qiladi.

16.4. Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqini bekor qilish asoslari

Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqini bekor qilishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud.

Hayvonot dunyosidan foydalanish masalasi O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Albatta, hayvonot dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish hollari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilagan tartibda beriladigan ruxsatnomalar asosida haq to'lash evaziga amalga oshirilishi ham mumkin.

Shuni alohida qayd etish o'rinliki, hayvonot dunyosidan foydalanish huquqini bekor qilishga asos bo'luvchi omillar, hayvonot dunyosini va uning yashash muhitini muhofaza qilish hamda undan foydalanishga oid asosiy talablarni buzish yoki uni bajarmaslik, unga e'tibor bermaslik oqibatida vujudga keladi.

«Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning 11-moddasida mazkur sohadagi talablar quyidagicha ifodalangan:

– hayvonlarning tur bo'yicha xilma-xilligini va galalarining butligini tabiiy erkin holatda saqlab qolish;

– hayvonlarning yashash muhitini, urchish shart-sharoitlarini va ko'chib yurish yo'llarini saqlab qolish;

– hayvonot dunyosi obyektlaridan oqilona foydalanish, ularni tiklash va takror yetishtirish;

– aholi sog'lig'ini saqlash hamda jismoniy va yuridik shaxslarga zarar yetkazilishining oldini olish maqsadida hayvonot dunyosi obyektlarining miqdorini tartibga solish.

Demak, barcha hayvonot dunyosidan foydalanuvchi yuridik va jismoniy shaxslar yuqoridagi talablarga rioya qilishlari shart. Bundan tashqari, hayvonot dunyosidan foydalanuvchi subyektlar mazkur qonunda ko'rsatilgan bir qator talablarni bajarmasa, ya'ni, hayvonot dunyosining holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan faoliyat bilan shug'ullansa, xo'jalik faoliyati va boshqa faoliyatni amalga oshirish paytida yovvoyi hayvonlar kasallikka chalinishining va nobud bo'lishining oldini olish qoidalarini buzsa va bu boradagi talablarni amalga oshirmasa (33-modda), hududni xo'jalik maqsadlarida o'zlashtirish paytida hayvonlarning yashash muhitini va ularning urchish sharoitlarini saqlash tadbirlarini bajarmasa (34-modda), yovvoyi hayvonlarning ko'chib o'tish yo'llarini, yashash va urchish joylarini saqlab qolish talab va qoidalarini bajarmasa (35-modda), kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan hayvon turlarini muhofaza qilish qoidalariga amal qilmasa yoki buzsa (36-modda) ham ularning hayvonot dunyosidan foydalanish huquqlari bekor qilinishi mumkin.

Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqini bekor qilish ushbu Qonunning 27-moddasiga asosan, quyidagi hollarda amalga oshiriladi:

- foydalanish zarurati qolmaganda yoki undan voz kechilganda;
- foydalanishning belgilangan muddati tugaganda;
- hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilganda;
- hayvonot dunyosi obyektlarini muhofaza qilish maqsadida ularni foydalanishdan ajratib olish zarurati tug'ilganda;
- foydalanish huquqi berilgan yuridik shaxs tugatilganda.

Qonun hujjatlarida hayvonot dunyosidan foydalanish huquqini bekor qilish uchun boshqa asoslar ham nazarda tutilishi mumkin.

Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqi ruxsatnomalari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda bekor qilish yo'li bilan tugatiladi.

16.5. Hayvonot dunyosini muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish masalasi O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida ham aniq ko'rsatib o'tilgan. Ushbu Qonunning XI bobi «Tabiatni muhofaza qilishga doir qonunlarni buzganlik uchun javobgarlik va tabiatni muhofaza qilishga oid nizolarni hal qilish» deb nomlanadi. Mazkur bobning 47-moddasida «Tabiatni muhofaza qilishga doir qonunlarni buzganlik uchun javobgarlik» turlari ko'rsatilgan.

Albatta, hayvonot dunyosini ekologik muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonunlarni buzganlik uchun intizomiy, ma'muriy, fuqarolik va jinoiy javobgarliklar mavjud. Shuningdek, hayvonot dunyosini muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari 1997-yil 26-dekabrda qabul qilingan «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning 39-moddasida ham bayon etilgan.

Intizomiy-huquqiy javobgarlik hayvonot dunyosining ekologik ahamiyatini hisobga olib, undan turli maqsadlarda foydalanish yoki muhofaza qilish qoidalari buzilgan hollarda qo'llaniladi. Huquqiy intizomiy javobgarlik aynan hayvonot dunyosi muhofaza qilinayotgan, qo'riqlanayotgan, ko'paytirilayotgan, saqlanayotgan qo'riqxonada xodimlariga nisbatan qo'llaniladi.

Intizomiy-huquqiy javobgarlik bevosita mehnat intizomi buzilishi oqibatida vujudga kelib, aynan shu xodim ishlayotgan korxona, muassasa, tashkilot rahbari tomonidan qo'llaniladi.

Intizomiy javobgarlik O'zbekiston Respublikasi «Mehnat Kodeksi»ning 181-moddasi talabi asosida sodir etilgan huquqbuzarlik uchun qo'llanilishi lozim.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik hayvonot dunyosini huquqiy ekologik muhofaza qilishda katta ahamiyatga ega. U yetkazilgan zararni qoplash yoki to'lash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasining «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunining 40-moddasida shunday deyiladi:

Qonunga xilof ravishda tutilgan hayvonot dunyosi obyektlari, ulardan olingan mahsulot, qonunga xilof ravishda foydalanilgan tutish quroli va vositalari, shu jumladan, transport vositalari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda olib qo'yiladi yoki musodara qilinadi.

Qonunga xilof ravishda tutilgan hayvonlarni va ulardan olingan mahsulotni aybdor shaxslardan olib qo'yish imkoni bo'lmagan taqdirda, ularning qiymati qonun hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorlar va tartibda undiriladi.

Hayvonot dunyosidan foydalanish va uni muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbiri sifatida **ma'muriy huquqiy javobgarlik** ham belgilanadi. Mazkur javobgarlik turi ma'muriy ekologik huquqbuzarlikni sodir etgan subyektlarga nisbatan qo'llaniladi.

Ushbu javobgarlik turi O'zbekiston Respublikasining «Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi Kodeksida aniq ko'rsatilgan. **Ushbu Kodeksning 90-moddasiga muvofiq:**

– ov qilish, baliq tutish yoki baliq zaxiralarini muhofaza etish qoidalarini, shuningdek, hayvonot dunyosidan foydalanishning boshqa turlarini amalga oshirish qoidalarini buzish;

– fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan ikki baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa – ikki baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Tegishli ruxsati bo'lmay turib yoki taqiqlangan joylarda yoxud taqiqlangan muddatlarda, taqiqlangan qurollar yoki usullar bilan ov qilish yoki baliq tutish, shuningdek ov qilish yoki baliq tutishning boshqa qoidalarini muntazam ravishda buzish – shu huquqbuzarliklarni sodir etish quroli va ashyolarini musodara qilib yoki musodara qilmay, fuqarolarga eng kam ish haqining ikki baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa – uch baravaridan besh baravarigacha miqdorda jarima solishga, yoxud shu huquqbuzarliklarni sodir etish quroli va ashyolarini musodara qilib yoki musodara qilmay, uch yilgacha muddatga ov qilish huquqidan mahrum etishga sabab bo'ladi.

Mazkur Kodeksning 92-moddasida esa boshqacha sodir etilgan ekologik huquqbuzarlik uchun javobgarlik holati bayon etilgan. Unga ko'ra, hayvonlar yashaydigan muhitni va ularning ko'chish yo'llarini muhofaza qilish qoidalarini, zoologik va botanik kolleksiyalarni vujudga keltirish, to'ldirish, saqlash, ulardan foydalanish va ularni hisobga olish qoidalarini, zoologik va botanik kolleksiyalar bilan savdo qilish qoidalarini, shuningdek, hayvonot va o'simlik dunyosi obyektlarini, zoologik va botanik kolleksiyalarni boshqa joyga jo'natish va chet elga olib ketish qoidalarini buzish, xuddi shuningdek, hayvonlarni o'zboshimchalik bilan boshqa yerga ko'chirish, iqlimlashtirish yoki chatishtirish fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa bir baravaridan uch baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi.

«Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi Kodeksning 93-moddasiga muvofiq:

– «O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobi»ga kiritilgan hayvonlar va o'simlik turlarini saqlashga zarar keltiradi deb topilgan hayvonlar yoki o'simliklarni qonunga xilof ravishda O'zbekiston Respublikasiga olib kelish fuqarolarga eng kam ish haqining ikki baravaridan besh baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa uch baravaridan yetti baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab baladi.

E'tiborli tomoni shundaki, ushbu Kodeksda noyob yoki yo'q bo'lib ketish xavfi ostida turgan hayvonlarning qirilib ketishi, yo'q qilib yubo-

rilishi, o'lja sifatida olib ketilishi yoxud shunday hayvonlarning soni kamayib ketishiga va yashash muhitining buzilishiga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan harakatlar uchun javobgarlik va jazo choralari ham ko'rsatilgan.

«O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobi»ga kiritilgan hayvon turlariga mansub yoki yo'q bo'lib ketish xavfi ostida turgan hayvonlarni yo'q qilib yuborish, o'lja qilish yoxud ularning tuxum, uvuldiriq qo'yadigan inlarini, boshpanalarini yo'q qilish, inlari, uyalari va boshqa yashash joylarini buzish yoxud shunday hayvonlarning qirilib ketishiga, soni kamayib ketishiga, yashash muhiti buzilishiga sabab bo'ladigan boshqa harakatlar sodir etish yoxud bunday hayvonlarni ovlash ruxsatnomasida ko'rsatilgan shartlarni buzgan holda o'lja qilish – shu huquqbuzarliklarni sodir etish quroli bo'lgan ashyolarni musodara qilib yoki musodara qilmay, fuqarolarga eng kam ish haqining ikkidan bir qismidan ikki baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa ikki baravaridan besh baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi.

Xuddi shunday huquqbuzarliklar ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa, shu huquqbuzarliklarni sodir etish quroli bo'lgan ashyolarni musodara qilib, fuqarolarga eng kam ish haqining ikki baravaridan besh baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa uch baravaridan yetti baravarigacha bo'lgan miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi (94-modda).

Hayvonot dunyosini muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbiri sifatida sodir etilgan ekologik huquqbuzarlik uchun **jinoiy huquqiy javobgarlik** belgilanadi.

Albatta, jinoiy-huquqiy javobgarlik boshqa huquqiy javobgarlik turlariga nisbatan ancha og'ir shaklda bo'lib, u hayvonot dunyosining nobud bo'lishiga, qirilib ketishiga, kamayib qolishi yoki boshqa holatlarda sodir etilgan ekologik huquqbuzarliklar uchun qo'llaniladi. Sodir etilgan bunday huquqbuzarlik uchun O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 202-moddasida aniq javobgarlik va jazo chorasi belgilangan. Unga ko'ra, ovchilik, baliqchilik yoki hayvonot dunyosining boshqa turlarini ushlash qoidalarini buzish, noyob hayvonlarni tutishning belgilangan tartibi yoki shartlarini yoxud o'simliklarning dori-darmon, oziq-ovqat va manzarali (dekorativ) turlarini yig'ish yoki tayyorlash, shuningdek, muhofaza etiladigan tabiiy hududlardagi hayvonot va o'simlik olamidan foydalanish tartibini buzish ko'p miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo'lsa, eng kam oylik ish haqining ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud olti oygacha qamoq bilan jazolanadi.

Quyidagi qilmishlar:

a) hayvonlar, parrandalar, baliq, hayvonot va o'simlik dunyosining «Qizil Kitob»ga kiritilgan boshqa turlarini nobud qilish bilan;

b) ko'p miqdorda zarar yetkazgan holda;

d) bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib sodir etilgan bo'lsa, eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yetmish besh baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yildan uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki bit yildan uch yilgacha ozodlikni cheklash yoxud uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Yuqoridagi qilmishlar:

a) xavfli retsidivist tomonidan;

b) shaxsning o'z xizmat mavqeyidan foydalanib;

d) yer, suv yoki havoda ishlatiladigan mexanizatsiyalashtirilgan vositalardan foydalanib;

e) portlash qurilmalari, zaharli kimyoviy moddalar yoki boshqa yalpi qirib yuboradigan yoki nobud qiladigan usullarni qo'llagan holda;

f) uyushgan guruh tomonidan;

g) juda ko'p miqdorda zarar yetkazgan holda sodir etilgan bo'lsa, eng kam oylik ish haqining yetmish besh baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yildan besh yilgacha ozodlikni cheklash yoxud uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi. Yetkazilgan moddiy zarar uch karra miqdorida qoplangan taqdirda, ozodlikni cheklash va ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo qo'llanilmaydi.

Nazorat uchun savollar

1. Hayvonot dunyosining jamiyat va inson hayotidagi ekologik ahamiyati haqida nimalarni bilasiz?

2. Hayvonot dunyosining yuridik tushunchasini aytib bering.

3. Hayvonot dunyosining huquqiy rejimi nimalar bilan ifodalanadi?

2. O'zbekiston Respublikasida hayvonot dunyosidan foydalanish va muhofaza qilishning huquqiy asoslari nimalardan iborat?

3. Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqi tushunchasi va mazmuni qanday?

4. Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqi va uning turlari qanday?

5. Ov qilishning huquqiy tartibi haqida nimalarni bilasiz?

6. Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqining bekor bo'lish holatlari qanday?

7. Amaldagi qonunchilikda hayvonot dunyosidan foydalanish va muhofaza qilishning ekologik-huquqiy tadbirlari qanday belgilangan?

8. Amaldagi qonunchilikda hayvonot dunyosidan foydalanish va muhofaza qilish ustidan davlat boshqaruvi qanday ifodalangan?

9. Hayvonot dunyosidan foydalanish va muhofaza qilish sohasida davlat nazorati qanday olib boriladi?

10. Hayvonot dunyosidan foydalanish va muhofaza qilish sohasidagi huquq va majburiyatlar nimalardan iborat?

11. Hayvonot dunyosidan foydalanish va muhofaza qilish sohasidagi huquqbuzarliklar tushunchasi nimalardan iborat?

12. Hayvonot dunyosidan foydalanish va muhofaza qilish sohasidagi qonunchilikni buzganlik uchun qanday jazo choralari qo'llaniladi?

XVII bob. MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLARNING VA OBYEKTDLARNING HUQUQIY REJIMI

Asosiy iboralar

Buyurtma – bir yoki bir necha turdagi tirik organizmlarning turlarini saqlab qolish uchun xo'jalik faoliyatining ayrim turlari taqiqlab qo'yilgan hudud.

Muhofaza qilinadigan hudud – muhit (akvatoriya), o'zining qimmatli obyektlari va hodisalari bilan ajralib turuvchi (qimmatli ekotizimlar, geyzerlar, tabiiy yodgorliklar) hudud.

Antropogen landshaft – insonning xo'jalik faoliyati natijasida tabiiy va ekologik komponentlari o'zgartirilib yuborilgan majmua.

Tabiatdan rekreatsion foydalanish – tabiiy resurslardan foydalanishning shakl va uslublari majmui bo'lib, u o'z ichiga dam oluvchi insonning tabiatga va tabiatning insonga ta'sirini qamrab oladi.

17.1. Muhofaza qilinadigan hududlar: tarixi, tashkil qilish maqsadlari va turlari

Davlatning barcha hududlarida, asosan, yagona umumiy huquqiy rejim yuritilsa-da, tabiatdan foydalanish, tabiatni va ayrim tabiiy resurslarni, hududlarni va obyektlarni muhofaza qilish bo'yicha o'ziga xos rejimiga ega. Amaldagi qonunchilik tahlil qilinganda muhofaza qilinadigan hududlarni uchta toifaga bo'lish mumkin:

- ekologik nobop hududlarga (ekologik falokatli va favqulodda hodisalar holatidagi);

- har xil turdagi sanitar va himoya zonalariga (korxonalar va aholi yashash hududlari o'rtasida tashkil qilingan himoya zonalar);

- suv muhofazasi zonalar (polosalar) daryolar, ko'llar va suv omborlari;

- sanatoriyalar atroflari (tog' sanatoriyalari) kurortlarni muhofaza qilish va davolash-sog'lomlashtirish joylari zonalar;

- suv manbalarini muhofaza qilish zonalar: suv obyektlari qirg'oqlaridagi o'rmonlarni taqiqlash polosalari va boshqalar;

– alohida muhofaza (muhofaza) qilinadigan hududlar.

Yuqorida ko'rsatilgan har bir toifa o'zining huquqiy rejimiga ega bo'lib, mazkur rejim ularning maqsadiga bog'liq bo'ladi, ular uchun ajratilgan hududlar esa alohida muhofaza qilinishi ko'zda tutilgan.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlat kadastrı O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti mablag'lari hisobidan qonun hujjatlari-da belgilangan tartıbda O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi bilan birgalikda yuritiladi.

Davlat organlari, yuridik va jismoniy shaxslarga muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlat kadastriga doir axborot belgilangan tartıbda beriladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududning to'liq tavsifini ko'rsatib beruvchi hujjat tabiiy hududning muhofazasida katta ahamiyatga ega, bunday ishlar pasport tuzish orqali amalga oshiriladi (15-modda).

Tasarrufida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar bo'lgan davlat organlari, yuridik va jismoniy shaxslar har bir hudud bo'yicha pasport tuzadilar, unda mazkur hududni, uning rejimi va boshqaruvini tavsıflovchi ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hudud pasportini yuritish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni boshqarish maxsus rejalar asosida amalga oshiriladi (16-modda).

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni boshqarish rejaları tabiiy obyektlar va majmualarni muhofaza qilish hamda ulardan foydalanish bo'yicha barcha ishlar tashkiliy, tabiatni muhofaza qilish yo'nalishidagi, texnikaviy va boshqa tadbirlardan iborat.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni boshqarish rejaları tasarrufida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar bo'lgan davlat organlari, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan tasdiqlanadi. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni boshqarish rejalarining loyihalari davlat ekologiya eksperti-zasidan o'tkazilishi kerakligi qonunda ko'rsatib o'tilgan.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni boshqarish rejalarini ishlab chiqish tartibi O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan belgilanadi.

Tabiiy hududlarni muhofaza qilishning huquqiy rejimini amalga oshirishda ularning tashkiliy tomonlari muhim ahamiyatga ega.

Davlat qo'riqxonaları, majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonaları, tabiat bog'lari va davlat biosfera rezervatlarini qo'riqlash qo'riqlov xodimlari tomonidan amalga oshiriladi hamda mazkur muhofaza etiladigan

tabiiy hududlar to'g'risidagi nizomlar bilan tartibga solinadi. Qo'riqlor xodimlari davlat majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari, tabiat bog'lari, davlat biosfera rezervatlari shtatida turadi hamda tabiatni muhofaza qilish davlat inspektorlarining barcha huquqlari va imtiyozlaridan foydalanadi (17-modda).

Davlat buyurtma qo'riqxonalari va tabiiy pitomniklarni muhofaza qilish bunday qo'riqxona va pitomniklar qaysi yuridik shaxslarning yer uchastkalarida joylashgan bo'lsa, shu yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladi.

Davlat tabiat yodgorliklarini muhofaza qilish, bunday yodgorliklar qaysi yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalarida joylashgan bo'lsa, shu yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan amalga oshiriladi.

Agar davlat buyurtma qo'riqxonalari va davlat tabiat yodgorliklari yuridik hamda jismoniy shaxslarga berilmagan yer uchastkalarida joylashgan bo'lsa, ularning muhofaza qilinishini ta'minlash mahalliy davlat hokimiyati organlari va maxsus vakolatli davlat organlari zimmasiga yuklatiladi.

Suvni muhofaza qilish zonalari, sohil bo'yi mintaqalari hamda yer usti va yer osti suvlarining hosil bo'lish zonalarini muhofaza qilish, ular qaysi qishloq va suv xo'jaligi organlari, yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalarida tashkil etilgan bo'lsa, shu qishloq va suv xo'jaligi organlari, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan amalga oshiriladi.

Suv obyektlarining sanitariya muhofazasi zonalari ichki ishlar organlari tomonidan qo'riqlanadi.

Kurort tabiiy hududlarni va rekreatsiya zonalarini muhofaza qilish mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan ta'minlanadi.

Ayrim tabiiy resurslarni boshqarish uchun mo'ljallangan hududlar o'rmon qo'riqchilari va ovchilik xo'jaliklarining yegerlik xizmati tomonidan muhofaza qilinadi.

Baliq xo'jaligi zonalarini muhofaza qilish baliqchilik bilan shug'ullanuvchi yuridik va jismoniy shaxslar hamda tabiatni muhofaza qilish organlari tomonidan ta'minlanadi.

Xususiy buyurtma qo'riqxonalar va tabiiy pitomniklarni muhofaza qilish, ular qaysi yuridik va jismoniy shaxslar tasarrufida bo'lsa, shu yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ta'minlanadi.

Muhofaza qilinadigan hududlarning huquqiy rejimida davlat qo'riqxonalari tashkil etish masalasi muhim ahamiyatga ega. Qonunning 18-moddasida bularga alohida o'rin berilgan.

Tabiiy obyektlar va majmualarni muhofaza qilishning qattiq rejimiga ega bo'lgan, tipik ekologik tizimlar, o'simliklar va hayvonlarning irsiy

fondini saqlab qolish hamda o'rganish uchun mo'ljallangan, umumdavlat ahamiyatiga molik muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlat qo'riqxonalarini hisoblanadi.

Davlat qo'riqxonalarini maxsus vakolatli davlat organining taqdimnomasi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan davlat tabiatni muhofaza qilish ilmiy-tadqiqot muassasasi shaklida tashkil etiladi.

Davlat qo'riqxonalarini bunday qo'riqxonalar to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan nizom asosida faoliyat ko'rsatadi.

17.2. Davlat qo'riqxonalarining huquqiy rejimi

Davlat qo'riqxonalarining hududida har qanday faoliyat taqiqlanadi, *ilmiy-tadqiqot faoliyati va atrof tabiiy muhit monitoringini yuritish bundan mustasno*. Davlat qo'riqxonalarida yong'inga qarshi tadbirlar o'tkazilishiga yo'l qo'yiladi. Rejimning o'ziga xosligining yana bir muhim tomoni davlat qo'riqxonalarini hududida hamda ularning qo'riqlanma zonalarida tirik organizmlarning yangi va kenja turlarini iqlimlashtirish maqsadida joylashtirish taqiqlanadi (19-modda).

Davlat qo'riqxonalarining yoki ular qaysi davlat organlarining tasarrufida bo'lsa, shu davlat organlarining xodimi hisoblanmaydigan fuqarolarning davlat qo'riqxonalarini hududida bo'lishiga, ularda ana shu organlar yoki davlat qo'riqxonasi ma'muriyati bergan ruxsatnoma bo'lgan taqdirda yo'l qo'yiladi.

Davlat qo'riqxonalarida keng ko'lamli ilmiy-tadqiqot faoliyati olib borilishi ham qonunda belgilab qo'yilgan. Davlat qo'riqxonalarida ilmiy tadqiqotlar bunday qo'riqxonalar shtatidagi ilmiy xodimlar tomonidan o'tkaziladi. Shartnoma asosida boshqa ilmiy tashkilotlar va mutaxassislar jalb etilishi mumkin (20-modda).

Qonunda ko'rsatilishicha, davlat qo'riqxonalarida tashkiliy-ilmiy ishlar amalga oshiriladi:

- Davlat qo'riqxonalarida olimlar kengashlari (ilmiy kengashlar) tuziladi;
- Davlat qo'riqxonalarida atrof tabiiy muhit monitoringi yuritilishi shart;
- Davlat qo'riqxonalaridagi ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalari, agar ular O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjetining va tabiatni muhofaza qilish fondlarining mablag'lari hisobiga olingan bo'lsa, davlat mulki hisoblanadi;

– yuridik va jismoniy shaxslarning mablag'lari hisobiga olingan ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalariga bo'lgan mulk huquqi davlat qo'riqxonalari bilan mazkur shaxslar o'rtasida tuzilgan shartnoma bilan belgilanadi. Davlat qo'riqxonalari ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalaridan tekin foydalanadilar.

Keng jamoatchilikni, ayniqsa, olimlar va mutaxassislarni ekologik axborotlar bilan ta'minlash, qo'riqxonalardagi nozik ekotizimlarni muhofaza qilish maqsadida Davlat qo'riqxonalarining tabiiy obyektlari va majmualari holati to'g'risidagi ilmiy axborotlar muntazam ravishda e'lon qilinishi kerakligiga alohida o'rin berilgan. Shuning uchun ham Davlat qo'riqxonalari o'z matbuot nashrlariga ega bo'lishi mumkin. Davlat qo'riqxonalarining ilmiy fondlari muddatsiz saqlanishi kerak. Davlat qo'riqxonalarining ilmiy tadqiqotlarini muvofiqlashtirib borish esa O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi tomonidan amalga oshirilishi muhim ahamiyatga ega.

Markaziy Osiyoning issiq iqlim sharoitida va ayniqsa, keyingi yillarda global iqlim o'zgarishi jarayonining rivojlanib borishi tufayli majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalarini yaratish, tabiiy bog'larni tashkil etish va ularning ekotizimlarini qayta tiklashni amalga oshirishga bo'lgan e'tibor yanada kuchaytirilmoqda.

Ma'lumotlarga qaraganda, bunday ekotizimlarda bioxilma-xillikning kamayib borishi kuzatilmoqda va bu jarayonlarning oldini olish hamda yumshatish uchun amaldagi huquqiy-normativ bazani yanada takomillashtirishga to'g'ri keladi.

Alohida ekologik qimmatga ega bo'lgan tabiiy obyektlar va majmualarni asl holatida saqlash uchun mo'ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hududlar majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari hisoblanadi (21-modda).

Majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari maxsus vakolatli davlat organining taqdimnomasi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan davlat tabiatni muhofaza qilish muassasasi shaklida tashkil etiladi.

Majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari bunday qo'riqxonalar to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan nizom asosida faoliyat ko'rsatadi.

17.3. Majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalarining huquqiy rejimi

Majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari hududida har qanday faoliyat taqiqlanadi, ilmiy-tadqiqot, rekreatsiya faoliyati, atrof tabiiy mu-

hit monitoringini yuritish, shuningdek, pichan o'rish va chorva mollarini o'tlatish, yovvoyi o'simliklarni oziq-ovqat maqsadlari uchun, majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari xodimlarining va mazkur qo'riqxonalarining qo'riqlanma zonalarida yashovchi fuqarolarning o'z ehtiyojlari uchun yovvoyi holda o'sadigan o'simliklarning dorivor va texnik xomashyosini tayyorlash (yig'ish) bundan mustasno (22-modda).

Yuqorida aytilganidek, tabiat insonning turli ehtiyojlarini ta'minlovchi manbadir. shu jumladan, ekologik, estetik, sog'lomlashtirish, madaniy va ma'naviy ehtiyojlar bo'lib, bunday ehtiyojlar bo'yicha munosabatlarning ham o'ziga xos rejimi ishlab chiqilgan. Tabiat bog'larini tashkil qilish va ularning rejimini belgilash O'zbekiston Respublikasining «Muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi Qonunida ko'rsatib o'tilgan (23, 25-moddalar).

17.4. Tabiat bog'larining huquqiy rejimi

Alohida ekologik, madaniy va estetik qimmatga ega bo'lgan tabiiy obyektlar va majmualarni, tabiatni muhofaza qilish yo'nalishidagi, rekreatsiya, ilmiy va madaniy maqsadlarda saqlab qolish hamda ulardan foydalanish uchun mo'ljallangan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tabiat bog'lari hisoblanadi.

Tabiat bog'lari maxsus vakolatli davlat organining taqdimnomasiga binoan tegishincha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yoki mahalliy davlat hokimiyati organlari qarorlari bilan davlat tabiatni muhofaza qilish muassasasi shaklida tashkil etiladigan milliy tabiat bog'lari va mahalliy ahamiyatga molik tabiat bog'lariga bo'linadi.

Tabiat bog'lari qaysi davlat organlarining tasarrufida bo'lsa, shu davlat organlari tomonidan tasdiqlanadigan bunday bog'lar to'g'risidagi nizomlar asosida faoliyat ko'rsatadi.

Qonunda tabiat bog'larining hududlariga (24-modda) alohida o'rin berilgan. Tabiat bog'larining hududi tabiat bog'lariga foydalanishga berib qo'yiladigan yer uchastkalarida, shuningdek, boshqa yuridik va jismoniy shaxslarning tabiat bog'lari chegaralari doirasidagi yer uchastkalarida joylashadi.

Tabiat bog'lari tashkil etilayotganda, ularning hududi zonalarga bo'linadi. Tabiat bog'larining hududida qo'riqxonaga aylantirilgan zonalar, rekreatsiya, xo'jalik maqsadida va boshqa tarzda foydalanish zonalarini ajratib qo'yiladi.

Aholini sog'lomlashtirish uchun sharoit bo'lgan taqdirda, tabiat bog'larida kurort tabiiy hududlar uchun nazarda tutilgan **rejimli kurort**

zonalar ajratib qo'yiladi. Tabiat bog'lari zonalarining o'lchamlari va chegaralarini o'zgartirish, ular qaysi davlat organlarining tasarrufida bo'lsa, shu organlar tomonidan, davlat ekologiya ekspertizasi xulosasini inobatga olgan holda amalga oshiriladi.

Tabiat bog'lari hududida ularning zonalariga bo'linishiga muvofiq tabaqalashtirilgan rejim o'rnatiladi (25-modda).

Tabiat bog'larining qo'riqxonaga aylantirilgan zonalarida davlat qo'riqxonalari uchun nazarda tutilgan rejim o'rnatiladi.

Tabiat bog'larining rekreatsiya zonolari tabiiy obyektlar va majmualarning holatiga qarab turli rejimli uchastkalarga bo'linishi mumkin.

Tabiat bog'larining xo'jalik maqsadida va boshqa tarzda foydalanish zonalarida aholining istiqomat qilishiga, yuridik va jismoniy shaxslarning tabiiy obyektlar va majmualarga zarar yetkazmaydigan faoliyatiga yo'l qo'yiladi. Qonunda aytilishicha, har bir zonaning rejimi tabiat bog'lari to'g'risidagi nizomlarda belgilanadi.

Tabiat bog'larining hududida quyidagilar taqiqlanadi:

- daraxt va butalarni kesish (parvarishlash yo'sinidagi va sanitariya maqsadidagi kesish bundan mustasno);

- gidrologik va gidrogeologik rejimni o'zgartiradigan harakatlar;

- tuproq eroziyasini, o'simlik va hayvonot dunyosining tanazzulini keltirib chiqaruvchi harakatlar;

- tabiat bog'larining faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan yo'l va muhandislik-kommunikatsiya ishlarini amalga oshirish;

- chiqindilarni saqlash va ko'mish, oqava suvlarni oqizish;

- tirik organizmlarning yangi va kenja turlarini iqlimlashtirish maqsadida joylashtirish.

Tabiat bog'larida tabiiy obyektlar va majmualarga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan faoliyatning boshqa turlari ham cheklanishi yoki taqiqlanishi mumkinligi alohida ko'rsatib o'tilgan.

Tabiat bog'larining faoliyat ko'rsatishi uchun yo'llar, boshqa kommunikatsiyalar va inshootlar qurilishi zarur bo'lgan hollarda buzilgan yerlarni rekultivatsiya qilish, barcha tabiatni muhofaza qilish yo'nalishidagi tadbirlarni amalga oshirish, albatta, nazarda tutiladi. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlat tabiat yodgorliklari hisoblanadi.

17.5. Davlat tabiat yodgorliklari va Buyurtma qo'riqxonalari huquqiy rejimi

Qonunda ko'rsatilishicha, davlat tabiat yodgorliklari hududida ularning asralishiga xavf soladigan har qanday faoliyat taqiqlanadi. Davlat ta-

biat yodgorliklari qaysi yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalarida joylashgan bo'lsa, shu yuridik va jismoniy shaxslar zimmasiga bunday yodgorliklarning rejimini ta'minlash majburiyatlari yuklatiladi.

Diniy maqsadlarda foydalaniladigan davlat tabiat yodgorliklari diniy tashkilotlarga yoki jismoniy shaxslarga bunday yodgorliklarni obodonlashtirish va asrash ishlarini amalga oshirish sharti bilan foydalanishga yoki ijaraga berilishi mumkin (28-modda).

Ayrim tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hududlar buyurtma qo'riqxonalar deb ataladi.

Buyurtma qo'riqxonalar quyidagi turlarga bo'linadi:

- o'simliklar va hayvonlarning qimmatli, noyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlarini, tirik organizmlarning ko'chib o'tish yo'llarini saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan biologik (botanik, zoologik) buyurtma qo'riqxonalar;

- ayrim qazilma obyektlar va ularning majmualarini saqlab qolish uchun mo'ljallangan paleontologik buyurtma qo'riqxonalar;

- qimmatli suv obyektlarini saqlab qolish uchun mo'ljallangan gidrologik (botqoq, ko'l, daryo) buyurtma qo'riqxonalar;

- nodir geologik va mineralogik hosilalarni saqlab qolish uchun mo'ljallangan geologik va mineralogik buyurtma qo'riqxonalar.

Buyurtma qo'riqxonalar umumdavlat yoki mahalliy ahamiyatga molik bo'lishi mumkin (30-modda).

Buyurtma qo'riqxonalarning hududida majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalarini istisno etganda, ayrim tabiiy obyektlar va majmualarga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan har qanday faoliyat doimiy ravishda yoki vaqtincha cheklanadi yoki tugatiladi.

Yuridik shaxs tashkil etmagan holdagi davlat buyurtma qo'riqxonalari joylashgan hududlar yer egalarining, yerdan foydalanuvchilarning, shuningdek, yer uchastkalari ijarachilari va mulkdorlarining xo'jalik maqsadidagi foydalanishidan olib qo'yilmaydi. Mazkur buyurtma qo'riqxonalar qaysi yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalarida va (yoki) akvatoriya uchastkalarida tashkil etilgan bo'lsa, shu yuridik va jismoniy shaxslar **buyurtma qo'riqxonalarning belgilangan rejimiga rioya etishlari shart** ekanligi qonunning 32-moddasida belgilab qo'yilgan.

Har bir buyurtma qo'riqxona rejimining xususiyatlari, mazkur buyurtma qo'riqxona qaysi davlat organlari, yuridik va jismoniy shaxslar tasarrufida bo'lsa, shu davlat organlari, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan tasdiqlanadigan nizomda belgilanadi.

Tabiiy pitomniklar yuridik yoki jismoniy shaxslarning iltimosnomasi-ga binoan mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari bilan tashkil etiladi.

Tabiiy pitomniklar davlatga qarashli yoki xususiy yuridik shaxs tashkil etgan holda yoki yuridik shaxs tashkil etmagan holda bo'lishi mumkin.

17.6. Kurort tabiiy hududlarning va rekreatsiya zonalarining huquqiy rejimi

O'zbekiston Respublikasi iqlimiy-geografik jihatdan turli xil kurort, tabiiy hududlar va rekreatsiya zonalariga boy bo'lib, ekologik turizmni rivojlantirish, aholini sog'lomlashtirish uchun katta imkoniyatlarga ega.

Kurort tabiiy hududlar uchta zonaga bo'linadi:

Birinchi zonaga davolash xossalariga ega manbalar, shifobaxsh balchiq qatlamlari bor hududlar kiradi. Bunday zonada har qanday faoliyat taqiqlanadi, davolash xossalariga ega manbalar va balchiq bilan davolash shifoxonalarini obodonlashtirish uchun zarur inshootlar qurish bundan mustasno (37-modda).

Ikkinchi zonaga sanatoriylar, pansionatlar va dam olish uylarining hududlari kiradi. Bu zonada davolash va dam olishni tashkil etish uchun zarur bo'lgan faoliyatni istisno etganda har qanday faoliyat, shuningdek, bu hududda vaqtincha istiqomat qiladigan tibbiyot xodimlari va xizmat ko'rsatuvchi xodimlardan tashqari boshqa aholining yashashi taqiqlanadi.

Uchinchi zonaga sanatoriylar, pansionatlar va dam olish uylariga tutash hududlar kiradi. Bu zonada davolash manbalariga, shifobaxsh balchiq qatlamlariga zarar yetkazmaydigan va dam olish hamda davolanish sharoitlarini yomonlashtirmaydigan cheklangan xo'jalik faoliyati yuritishga ruxsat etiladi.

Qonunning 37-moddasida ko'rsatilishicha, kurort tabiiy hududlar doirasida quyidagilar taqiqlanadi:

- foydali qazilmalarni qazib olish (mineral suvlar va shifobaxsh balchiq qazib olish bundan mustasno);
- kimyo, sellyuloza-qog'oz va metallurgiya sanoati korxonalarining faoliyati;
- daraxt va butalarni kesish (parvarishlash yo'sinidagi va sanitariya maqsadidagi kesish bundan mustasno);
- zaharli kimyoviy moddalarni qo'llash;
- harom o'lgan chorva mollar ko'miladigan joylarni tashkil etish;
- zaharli kimyoviy moddalar va mineral o'g'itlar omborlarini qurish;

- chiqindilarni saqlash va ko'mish;
- joyning gidrologik rejimini o'zgartirish.

Turizm va aholining ommaviy dam olishini tashkil etish uchun qulay geografik va iqlim sharoitlariga ega, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar rekreatsiya zonolari hisoblanadi.

Rekreatsiya zonolari O'zbekiston Kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashi va O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining birlikdagi taqdimnomasiga binoan mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari bilan tashkil etiladi.

17.7. Rekreatsiya zonalarining huquqiy rejimi

Rekreatsiya zonolari tabiiy obyektlar va majmualarning holatiga qarab, turli rejimga ega uchastkalarga bo'linishi mumkin (39-modda).

Rekreatsiya zonalarida quyidagilar taqiqlanadi:

– kimyo, sellyuloza-qog'oz va metallurgiya sanoati korxonalarining faoliyati;

– daraxt va butalarni kesish (parvarishlash yo'sinidagi va sanitariya maqsadidagi kesish bundan mustasno);

– zaharli kimyoviy moddalarni qo'llash;

– harom o'lgan chorva mollar ko'miladigan joylarni tashkil etish;

– chiqindilarni saqlash va ko'mish;

– joyning gidrologik rejimini o'zgartirish.

Ekologik huquqning tadqiqot obyektlaridan bo'lgan suvni muhofaza qilish rejimining o'ziga xosligi suv bilan bog'liq bo'lgan suvni muhofaza qilish zonolari, sohil bo'yi mintaqalari, suv obyektlarining sanitariya muhofazasi zonolari hamda yer usti va yer osti suvlarining hosil bo'lish zonalarining holati bilan izohlanadi.

Daryolarning, ko'llarning, suv omborlarining, kanallarning, kollektorlar hamda boshqa suv obyektlarining o'zanlariga tutash muhofaza etiladigan tabiiy hududlar suvni muhofaza qilish zonolari hisoblanadi. Bu zonalar ifloslanish, bulg'anish, sayozlanishning hamda suv obyektlari tuproq eroziyasi mahsullari bo'lmish loyqa bilan to'lib qolishining oldini olish maqsadida, shuningdek, eng maqbul suv rejimini saqlab turish uchun tashkil etiladi (40-modda).

Qattiq rejimga asoslangan suvni muhofaza qilish zonolari doirasidagi muhofaza etiladigan tabiiy hududlar sohil bo'yi mintaqalari hisoblanadi.

Ichimlik, maishiy va davolash-sog'lomlashtirish ehtiyojlari uchun foydalaniladigan suv obyektlariga tutash, qat'iy rejim asosidagi muhofaza eti-

ladigan tabiiy hududlar suv obyektlarining sanitariya muhofazasi zonalari hisoblanadi.

Daryolarning oʻzanlarida, yoyilma konuslarda, togʻ yonbagʻirlarining etaklarida tashkil qilinadigan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar yer usti va yer osti suvlarining hosil boʻlish zonalari hisoblanadi.

Suvni muhofaza qilish zonalari, sohil boʻyi mintaqalari, suv obyektlarining sanitariya muhofazasi zonalari hamda yer usti va yer osti suvlarining hosil boʻlish zonalari tegishincha tabiatni muhofaza qilish, qishloq va suv xoʻjaligi, sanitariya nazorati organlarining, geologiya tashkilotlarining taqdimnomasiga binoan Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari bilan tashkil etiladi.

17.8. Suvni muhofaza qilish zonalarining, sohil boʻyi mintaqalarining, suv obyektlari sanitariya muhofazasi zonalarining hamda yer usti va yer osti suvlari hosil boʻlish zonalarining huquqiy rejimi

Qonunda (41-modd) suvni muhofaza qilish zonalari doirasida cheklangan xoʻjalik faoliyati yuritishga yoʻl qoʻyiladi, bunday zonalarda quyidagilar taqiqlanadi:

- daraxt va butalarni kesish (parvarishlash yoʻsinidagi va sanitariya maqsadidagi kesish bundan mustasno);
- zaharli kimyoviy moddalarni qoʻllash;
- zaharli kimyoviy moddalar va mineral oʻgʻitlar omborlarini qurish;
- harom oʻlgan chorva mollar koʻmiladigan joylarni tashkil etish;
- chiqindilarni saqlash va koʻmish;
- kanalizatsiya-tozalash inshootlari va oqava suvlar toʻplanadigan inshootlar qurish;
- chorvachilik va parrandachilik majmualarini joylashtirish, shuningdek, sugʻorish uchun «sharbat» (suyuq goʻng) ishlatish;
- avtomobil transportini qoʻyib turish, ularga yonilgʻi quyish, ularni yuvish va taʼmirlash joylarini tashkil etish;
- neft mahsulotlari omborlarini tashkil etish;
- zigʻir, kanop va teri yuvish.

Suv obyektlarining sanitariya muhofazasi zonalari turli rejimli muhofaza mintaqalariga boʻlinadi.

Daryo oʻzanlarini oʻzgartirish, foydali qazilmalar qazib olish va suv obyektlari holatiga taʼsir qiladigan boshqa ishlarni bajarishga faqat tabi-

atni muhofaza qilish, qishloq va suv xo'jaligi organlarining, shuningdek, geologiya tashkilotlarining ruxsatnomasi bilan yo'l qo'yiladi.

Aholi punktlari hududida xo'jaliklararo yer tuzish va rejalashtirish o'tkazilayotganda suvni muhofaza qilish zonalarining, sohil bo'yi mintaqalarining va suv obyektlari sanitariya muhofazasi zonalarining chegaralarini o'zgartirish tabiatni muhofaza qilish, qishloq va suv xo'jaligi organlari hamda sanitariya nazorati organlari bilan kelishib olinishi lozim.

Suvni muhofaza qilish zonolari va sohil bo'yi mintaqalarining rejimi yer usti va yer osti suvlarining hosil bo'lish zonalariga ham tatbiq etiladi.

Suvni muhofaza qilish zonolari, sohil bo'yi mintaqalari, suv obyektlarining sanitariya muhofazasi zonolari hamda yer usti va yer osti suvlarining hosil bo'lish zonalarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish tartibi hamda shartlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Muhofaza qilinadigan hududlar: tarixi, tashkil qilish maqsadlari va turlarini aytib bering.

2. Davlat qo'riqxonalarining huquqiy rejimi nimalardan iborat?

3. Majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalarining huquqiy rejimini izohlab bering.

4. Milliy bog'larning huquqiy rejimi nimalardan iborat?

5. Davlat tabiat yodgorliklari va Buyurtma qo'riqxonalarining huquqiy rejimi haqida so'zlab bering.

6. Kurort tabiiy hududlari va rekreatsiya zonalarining huquqiy rejimi qonunda qanday belgilangan?

7. Rekreatsiya zonolari huquqiy rejimining qanday o'ziga xos tomonlari bor?

8. Suvni muhofaza qilish zonalarining, sohil bo'yi mintaqalarining, suv obyektlari sanitariya muhofazasi zonalarining hamda yer usti va yer osti suvlari hosil bo'lish zonalarining huquqiy rejimini batafsil gapirib bering.

XVIII bob. MODDALAR, MATERIALLAR VA CHIQINDILARGA MUNOSABATNING HUQUQIY ASOSLARI

Asosiy iboralar

Ozon (yunonchadan hidli degan ma'noni bildiradi), O^3 , allotrop modifikatsiyali kislorod. Ko'k rangli o'tkir hidli kuchli oksidlovchi gaz bo'lib, katta konsentratsiyalarda portlash orqali bo'linadi.

МФХБ¹ – kimyoviy xavfsizlik bo'yicha hukumatlararo forum.

Toksikologo-gigiyenik ekspertiza – sanitariya-epidemiologiya nazorati tomonidan olib boriladigan, ksenobiotiklarning toksiklik darajasini aniqlovchi ekspertiza.

Pestitsidlar (lot. *pestis* – hasharot va *caedo* – o'ldiraman), zaharli kimyoviy modda, hasharotlar, begona o'simliklarga qarshi kurashish uchun ishlatiladigan kimyoviy moddalar toifasiga kiradi.

Kimyoviy chiqindilar – kimyo sanoatining chiqindilar yoki mahsulotlari, xomashyo sifatidagi inertli yoki salomatlik uchun xavfli moddalar.

18.1. Potensial xavfli moddalar va materiallarga munosabatning huquqiy tartibga solinishi

Mutaxassislarning ma'lumotlariga qaraganda, hozirgi paytda xalqaro bozorda 70-80 ming turdagi kimyoviy moddalar mavjudligi aniqlangan. Ulardan faqat bir foizigina toksik xususiyatga ega hisoblanadi.

Ko'pchilik holatda kimyoviy moddalarning atrof-muhitga ta'siri o'rganilib baholanmagan. Har yili savdoga 1–2 mingdan ortiq yangi kimyoviy moddalar kirib kelmoqda².

Birgina Rossiya bozorida 20–25 mingdan ortiq xilma-xil kimyoviy va boshqa moddalar borligi aniqlangan. Ularning turi muntazam ko'payib bormoqda. Bunday moddalar, asosan, sanoatda, qishloq xo'jaligida, energetika sohalarida keng ko'lamda ishlatilmoqda.

¹ Межправительственный форум по химической безопасности – Kimyoviy xavfsizlik bo'yicha hukumatlararo forum.

² Наше общее будущее: I-Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР).

Ularga misol sifatida harbiy va boshqa sohalarda ishlatiladigan agrokimyoviy moddalar (mineral o'g'itlar, zaharli ximikatlar), ozon yemiruvchi moddalar, radioaktiv moddalar va materiallar, kimyoviy va boshqa moddalarni keltirish mumkin.

Bunday moddalar ularga nisbatan munosabatning barcha bosqichlarida: ishlab chiqarish jarayonida, tashish chog'ida, saqlashda, foydalanishda atrof-muhitga zararli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunday ta'sir tarkibida zararli kimyoviy moddalari mavjud bo'lgan materiallarda ham bo'lishi mumkin.

Potensial xavfli modda va materiallar deb shunday kimyoviy va boshqa moddalarga, shu jumladan, tarkibida shunday moddalari bo'lgan materiallarga aytiladiki, ular bilan bo'ladigan ishlab chiqarish, tashish jarayonlarida, saqlash va foydalanish paytidagi munosabatlarda atrof tabiiy muhitga zarar yetkazilishi mumkin.

Ekologik huquq sohasiga moddalarning va materiallarning boshqa turlariga bo'lgan (dori-darmonlar, kosmetika materiallari, maishiy kimyo buyumlari va boshqalar) munosabatlar ham kiradi. Ishdan chiqib qolgan (eskirgan) bunday moddalar chiqarib tashlanadi yoki zararsizlantiriladi. Aynan shunday sharoitda ham mazkur moddalar zararli bo'lishi mumkin.

Kimyoviy va boshqa moddalarga, materiallarga bo'lgan munosabatlarni tartibga solish O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi va «Aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi to'g'risida»gi qonunlari orqali tartibga solinadi.

Atrof-muhitga ta'sir etishi mumkin bo'lgan kimyoviy va boshqa moddalar, materiallarni boshqarish amaliyoti, ularning alohida olingan turlari – agroximikatlar, radioaktiv moddalar va materiallarni tartibga solish orqali amalga oshiriladi.

Masalan, ayrim mamlakatlarda (xususan, Rossiya Federatsiyasida) bunday maqsadlar uchun «Pestitsidlar va agroximikatlarga xavfsiz munosabatda bo'lish to'g'risida»gi, «Atom energiyasi to'g'risida»gi kabi qonunlar qabul qilingan bo'lib, bunday munosabatlar aynan shular orqali tartibga solinadi.

18.2. Potensial xavfli kimyoviy-biologik moddalar va materiallarga munosabatning huquqiy tartibi va choralari

An'anaviy tabiatdan foydalanish hududlarining kattaligi quyidagi shart-sharoitlar orqali aniqlanadi:

– o'simlik va hayvonot dunyosining biologik xilma-xilligini saqlash, ularning qayta tiklanish imkoniyatlarini yetarlicha saqlab turish;

– kam sonli elatlarga mansub boʻlgan xalqlarning anʼanaviy tabiatdan foydalanish imkoniyatlarini saqlab turish;

– kam sonli elatlarga taalluqli boʻlgan aholining tarixiy ijtimoiy-madaniy qadriyatlarini saqlab qolish;

– tarixiy-madaniy obyektlarni muhofaza qilish.

Oʻzbekiston Respublikasining «Tabiatdan foydalanish toʻgʻrisida»gi Qonuniga asosan, potensial xavfli kimyoviy moddalar, shu jumladan, radioaktiv moddalarni ishlab chiqarish va undan foydalanish respublikamiz hududida faqat kerakli toksiko-gigiyenik va toksikologik tekshirishlardan soʻng hamda ularga boʻlgan munosabatning tartibi oʻrnatilgandan, tabiatni muhofaza qilish normativlari va qonunchilik asosida davlat roʻyxatidan oʻtgandan soʻng foydalanilishi mumkin ekanligi koʻrsatib oʻtilgan.

Potensial xavfli kimyoviy moddalar va materiallarning davlat roʻyxati quyidagilarga asoslangan holatlarda amalga oshiriladi:

– moddalarning va ayrim mahsulotlarning insonga va atrof-muhitga taʼsirini baholash;

– atrof-muhitda moddalarning va ayrim mahsulotlarning atrof-muhitdagi gigiyenik normativlarini aniqlash;

– moddalar va ayrim moddalarning atrof-muhitga va inson salomatligiga taʼsirini kamaytirish, utilizatsiya qilish va yoʻqotib yuborish boʻyicha muhofaza tadbirlarini ishlab chiqish.

Insonga potensial xavfli moddalarning davlat roʻyxati ular ishlab chiqarilishidan oldingi bosqichlarda oʻtkaziladi va mamlakatga olib kirilishidan avval tekshiruvdan oʻtkaziladi.

Oʻzbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish toʻgʻrisida»gi Qonunida radioaktiv va kimyoviy moddalarni ishlatish paytidagi ekologik talablarga alohida oʻrin berilgan (42-modda).

Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va ayrim fuqarolar radioaktiv va kimyoviy moddalarni ishlab chiqarish, saqlash, tashish, qoʻllash, zararsizlantirish hamda koʻmib tashlash chogʻida ekologiya talablariga, belgilangan normativlar va qoidalarga rioya qilishlari, ularni qoʻllashning zararli oqibatlarining oldini olish va bartaraf etish chora-tadbirlarini koʻrishlari, mazkur normativlardan oshib ketilgan taqdirda radiatsiya va kimyoviy xavfsizlikni taʼminlash idoralarini darhol xabardor etishlari shart, deb belgilab qoʻyilgan.

Radioaktiv chiqindilarni va kimyoviy moddalarni koʻmib tashlash uchun ruxsatnoma mahalliy va davlat hokimiyati organlari hamda davlat sanitariya konchilik nazorati organlari bilan kelishilgan holda Oʻzbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qoʻmitasi tomonidan beriladi.

18.3. Chiqindilar, xavfli va radioaktiv moddalarga munosabatning huquqiy tartibi tushunchasi, uning tartibga solinishi va o'ziga xos xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov o'z asarlarida insoniyat duch kelgan «zamonaviy» ekologik muammolarga doimiy ravishda e'tibor berib, «Ekologiya hozirgi zamonning keng miqyosdagi keskin ijtimoiy muammolaridan biridir. Uni hal etish barcha xalqlarning manfaatlariga mos bo'lib, sivilizatsiyaning hozirgi kuni va kelajagi ko'p jihatdan ana shu muammoning hal qilinishiga bog'liqdir»¹, deb ta'kidlaydi.

Ayniqsa, inson xo'jalik faoliyati natijasida vujudga keladigan, aslida atrof tabiiy muhit uchun yot bo'lgan, chiqindilar deb ataladigan ashyolarning hozirda ekologik muammolarni keltirib chiqarishdagi «rol» tobora ortib bormoqda. Uzoq yillar davomida tabiat boyliklaridan ekstensiv usulda foydalanish va ularni iste'mol obyekti sifatida ko'rish tabiatni shikastlovchi asosiy omil bo'lib qolgan bo'lsa, endilikda tabiatga turli chiqindilarni chiqarish ham asosiy salbiy ta'sir ko'rsatish usuliga aylandi. Boshqacha qilib aytganda, hozirgi paytda ekologik muammolarning aksariyati ifloslantirish natijasida vujudga kelayotganligi va ifloslantirish jarayonlarining tub negizida yana chiqindilar muammosi yotishini ta'kidlash lozim.

Chiqindilarning salbiy ta'siri, asosan, ulardan zararli moddalar ajralib chiqib, atmosfera havosini, chiqindilar joylashgan joydagi yer uchastkasini hamda shu yer uchastkasiga yaqin bo'lgan yer osti va usti suvlarini ifloslashida namoyon bo'ladi. Ushbu zararli moddalar inson organizmiga nafas yo'li, teri va oziq-ovqat orqali yuqishi va uni zaharlashi ham mumkin.

O'zbekiston rivojlanishining keyingi bosqichlarida chiqindilarga oid munosabatlarni alohida huquqiy tartibga solish ehtiyoji tug'ilishi bilan 2002-yil 5-aprelda O'zbekiston Respublikasining «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonuni qabul qilindi². Mazkur qonunning qabul qilinishi natijasida respublikamizda atrof tabiiy muhitni ifloslantirib, unga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatayotgan chiqindilar muammosini alohida huquqiy tartibga solish imkoniyati tug'ildi.

O'zbekiston chiqindilar bilan bog'liq jarayonlarni huquqiy tartibga solish masalalariga katta e'tibor berish bilan birga mazkur sohada xalqa-

¹ Islom Karimov. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent. «O'zbekiston», 1999-yil. 507-bet.

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2002. 4–5-sonlar. 72-modda.

ro hamkorlikni amalga oshirishda ham faol ishtirok etib kelmoqda. Shu o'rinda 1996-yilda O'zbekiston Respublikasi tomonidan «Xavfli chiqindilarni transchegaraviy tashish va ularni yo'q qilish to'g'risida»gi Bazel Konvensiyasining ratifikatsiya qilinganligini va uning talablarini bajarishga kirishilganligini aytib o'tish joiz.

Statistika ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda har yili 100 mln tonadan ortiq sanoat chiqindilari hosil bo'ladi, ulardan qariyb 14 foizi toksik (zaharli) toifaga mansub hisoblanadi. Chiqindilarning ko'p qismi tog'-kon qazib olish va tog'-kon qayta ishlash sanoat korxonalari joylashgan Navoiy, Toshkent va Farg'ona viloyatlarida hosil bo'ladi. Hosil bo'ladigan qattiq sanoat chiqindilarining atigi 0,2 foizigina ikkilamchi xomashyo sifatida foydalaniladi, qolgan qismi chiqindi to'planadigan joylarga yig'iladi. Respublikada sanoat chiqindilari to'planadigan chiqindixonalar 10 ming gektarga yaqin yerni band qilgan. Chiqindi hosil bo'ladigan korxonalar ustidan davlat nazoratini «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi amalga oshiradi. Shuningdek, chiqindilarni ko'mish va utilizatsiya qilish joylarida davlat kadastrini olib boradi, ilmiy-tadqiqot, texnologik ishlanmalar va loyiha-smeta hujjatlarini davlat ekologik ekspertizasidan o'tkazadi. Ekologik indikatorlar bazasi to'plamida yig'ilgan ma'lumotlarga ko'ra, respublikada so'nggi yillar mobaynida qattiq sanoat chiqindilari yillik hajmining kamayishi kuzatilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, mutasaddi vazirliklar va muassasalar ma'lumotlariga ko'ra, respublikada 30 mln m³ maishiy chiqindilar hosil bo'ladi¹.

O'zbekiston Respublikasining «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonuniga muvofiq, chiqindilar deganda, ishlab chiqarish yoki iste'mol qilish jarayonida xomashyo, materiallar, xomaki mahsulotlar, boshqa buyumlar yoki mahsulotlarning hosil bo'lgan qoldiqlari, shuningdek, o'zining iste'mol xususiyatlarini yo'qotgan tovarlar tushuniladi².

Chiqindilar – bu dastlabki, to'g'ridan-to'g'ri qo'llashga yaroqsiz yoki ularning egasi ulardan qutulishni xohlagan yoxud majbur bo'lgan buyumlar, moddalar yoki ularning qismlaridir³.

¹ O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit holati va tabiiy manbalardan foydalanish to'g'risida Milliy ma'ruza 2004–2008 yillar.

² O'zbekiston Respublikasining «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2002. 4–5-sonlar. 2-modda, 5-qism.

³ MDH davlatlari va Mongoliyada atrof-muhitni muhofaza qilishga oid davlat siyosatini kengaytirish bo'yicha TESIS ma'ruzasi. M., 2000. 1-qism.

Shuningdek, ayrim manbalarda chiqindilarni «chiqindi» deb hisoblash mumkin bo'lgan chegara to'g'risida fikr yuritilgan. Chunonchi, chiqindilar bilan ishlovchi ixtisoslashtirilgan korxonalarga berib yuborilgan buyumlar, moddalar yoki ularning qismlari faqatgina ulardan buyumlar qayta tiklangunga yoki energiya olingunga qadar «chiqindi» sifatida e'tirof etiladi¹.

O'zbekistonda chiqindilar bilan bog'liq ishlar yuzasidan davlat siyosatining quyidagi asosiy prinsiplarini ajratib ko'rsatish mumkin: inson sog'lig'ini muhofaza qilish, atrof-muhitning tabiiy holatini saqlash va uni tiklash, biologik xilma-xillikni ta'minlash, jamiyatning ekologik va iqtisodiy manfaatlarini uyg'unligini ilmiy jihatdan asoslash, kam chiqitli va chiqindisiz texnologiyalarni joriy etish maqsadida fan-texnikaning eng yangi yutuqlaridan foydalanish, chiqindi miqdorini kamaytirish maqsadida moddiy xomashyo resurslarini kompleks tarzda qayta ishlash, chiqindi miqdorini kamaytirish va xo'jalik aylanmasiga kiritish maqsadida chiqindilar bilan bog'liq faoliyatni iqtisodiy boshqarish usulini qo'llash, chiqindilar bilan bog'liq munosabatlar borasida axborotga ega bo'lish, chiqindilar bilan bog'liq munosabatlarda O'zbekistonning xorijiy mamlakatlar bilan xalqaro aloqada bo'lishi va boshqalar.

Chiqindi to'g'risidagi ma'lumot uning morfologik tasviri (organik, noorganik yoki kompozit modda), genezis (kelib chiqishi) va xavflilik ko'rsatkichlaridan tashkil topadi.

Chiqindining agregat holati u gaz hosil qiluvchi, suyuq, qattiq va yoki aralashgan chiqindi ekanligini bildiradi. Chiqindi ko'rinishi, uning tashqi ko'rinishini bildiradi. Masalan: pasta, shlam, lom, gel, chang, smola va hokazo².

O'zbekiston Respublikasining «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonuniga ko'ra, chiqindilar hosil bo'lish jarayoniga qarab ikki turga ajratilgan: iste'mol va ishlab chiqarish chiqindilari.

Iste'mol chiqindilari deganda jismonan yoki ma'nan eskirish natijasida o'zining iste'mol xususiyatini yo'qotgan buyumlar, mahsulotlar va materiallar tushuniladi³. Iste'mol xususiyatlarini yo'qotgan tovarlar deganda,

¹ MDH davlatlari va Mongoliyada atrof-muhitni muhofaza qilishga oid davlat siyosatini kengaytirish bo'yicha TASHIS ma'ruzasi. M., 2000. 3-qism, 6-bet.

² Korxonalarda ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilarini inventarizatsiyalashni tashkil etish va uni o'tkazish tartibi to'g'risida 118.0027714.61–97-sonli rahbariy hujjat. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi. Toshkent., 1997-yil. 7.3-qism.

³ Ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilari bilan muomala qilish. Termin va ta'riflar to'g'risida 118.0027714.60-97-sonli rahbariy hujjat. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi. Toshkent. 1997-yil. 12–13-betlar.

yaroqlilik muddati tugagan tovarlar, ezilgan, singan ashyolar va umuman o'zining asosiy funksiyasini bajara olmaydigan tovarlar tushuniladi. Iste'mol chiqindilariga kundalik chiqindilar kiradi.

Ekologik xavflilik jihatdan chiqindilarning eng katta qismini ishlab chiqarish chiqindilari tashkil etadi. Ishlab chiqarish chiqindilari bu – mahsulot, energiya ishlab chiqarish, xizmatlarni bajarish jarayonida hosil bo'ladigan moddalar, foydali qazilmalarni qazib olish jarayonida hosil bo'ladigan qishloq xo'jalik chiqindilaridir¹.

Yuridik adabiyotlarda ta'kidlanganidek, inson so'nggi 100–150 yil davomida tabiatni, yer-qobig'i bo'lmish biosfera havosini shunchalar o'zgartirib yubordiki, natijada uning million yillar davomida tarkib topgan go'zalligi va musaffoligiga raxna solinmoqda, o'simlik va hayvonot olamining noyob namunalari kamayib ketmoqda².

Ishlab chiqarish sohasi chiqindilariga tarkibiga ko'ra xavfli, tibbiyot, biologik, qurilish, transport kompleksi chiqindilari va boshqa ishlab chiqarish chiqindilarini kiritish mumkin.

Shuningdek, chiqindilar holatiga qarab qattiq, suyuq va gaz hosil qiluvchi chiqindilarga ajratiladi.

Qattiq chiqindilarga uy va qurilish chiqitlari, ko'chalarda to'planadigan chiqitlar, qish paytida hosil bo'ladigan qor va yaxlar, sanoat va kommunal korxonalarining chiqindilari kiradi.

Suyuq chiqindilar bu – maishiy oqava suvlar, sanoat korxonalari tomonidan chiqariladigan oqava suyuqliklar, yomg'ir va qor suvlaridir.

Gaz hosil qiluvchi chiqindilar – transport, sanoat korxonalari, yoqish va isitish muassasalarining chiqindilaridan iboratdir³.

Foydalanish nuqtayi nazaridan chiqindilar utilizatsiya qilinadigan va qilinmaydigan, qayta foydalaniladigan va foydalanilmaydigan turlarga bo'linadi.

Utilizatsiya qilinadigan chiqindilar deganda qayta ishlovchi texnologiyalar vositasida biror mahsulot yoki xomashyo ko'rinishida xo'jalik aylanmasiga jalb qilish, ikkilamchi moddiy resurs sifatida foydalanish imkonini mavjud bo'lgan ma'lum miqdordagi chiqindilar tushuniladi.

¹ Ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilari bilan muomala qilish. Termin va ta'riflar. 118.0027714.60–97-sonli rahbariy hujjat. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi. Toshkent. 1997-yil. 13-bet.

² Xolmo'minov J. T., Mallayev N. R. Atmosfera havosini huquqiy muhofaza qilish. O'quv qo'llanma. Toshkent. O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi. 2004. 4-bet.

³ Kundalik qattiq chiqindilarni ikki bosqichda olib ketishni tashkil etish metodikasi. «O'zkomunxizmat» agentligi. «O'zkomun» quvtashkilotchi». Toshkent. 2003. 2–3-bet.

Utilizatsiya qilinmaydigan chiqindilarga qayta ishlovchi texnologiyalari mavjud bo'lmagan, mavjud bo'lsa ham, ularni xo'jalik aylanmasiga jalb qilish jamiyatning iqtisodiy imkoniyatlariga mos kelmaydigan chiqindilar kiradi.

Foydalaniladigan chiqindilar deganda korxonada yoki uning tashqarisida hosil bo'ladigan hamda mazkur korxonada mahsulot ishlab chiqarish uchun xomashyo yoki unga qo'shimcha sifatida foydalaniladigan chiqindilar tushuniladi.

Foydalanilmaydigan chiqindilarga foydalanish imkoniyati mavjud bo'lmagan ikkilamchi moddiy resurslar kiradi.

«Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunga ko'ra, xavfli chiqindilar deganda tarkibida xavfli moddalarning kamida bittasi mavjud bo'lgan, alohida yoki boshqa moddalarga qo'shilganda, har qanday miqdorda va shaklda atrof-muhitga, fuqarolar sog'lig'i va hayotiga bevosita yoki potensial xavf tug'diradigan chiqindilar tushuniladi. Xavfli chiqindilar zaharli, tez tarqaluvchan, portlash va tez alangalanish xossalriga ega bo'lib, ular radioaktiv zaharlanish, yong'in va boshqa turli halokatlarni keltirib chiqaruvchi omillar qatoriga kiradi. Shu kabi xossalardan loaqal bittasiga ega moddalar bo'lgan har qanday chiqindi xavfli chiqindi hisoblanadi.

Radioaktiv chiqindilar deganda foydalanishga yaroqsiz hamda tarkibida me'yoriy hujjatlarda belgilangan ko'rsatkichlardan yuqori darajada radionuklid moddalar mavjud bo'lgan qattiq, suyuq va gazsimon chiqindilar tushuniladi.

Radioaktiv chiqindilar 6 ta asosiy toifaga bo'linadi: 1) yadro reaktorlarining yadro yoqilg'isidan foydalanish oqibatida hosil bo'lgan chiqindilar; 2) foydalanib bo'lingan yadro yoqilg'isini qayta ishlashdan hosil bo'lgan yuqori darajali radioaktiv chiqindilar; 3) yadroviy qurollarni ishlab chiqarish sanoatida hosil bo'lgan radioaktiv chiqindilar; 4) uran rudalarini qazib olish va maydalashdan qolgan uran konlarining omborlari; 5) sanoat yoki ilmiy tadqiqotlar natijasida hosil bo'ladigan past darajali radioaktiv chiqindilar; 6) tabiiy uchraydigan radioaktiv materiallar¹.

Radioaktiv chiqindilar o'zining xususiyati va tarkibiga ko'ra xavfli chiqindilar ichida atrof-muhit va inson salomatligiga eng ko'p talafot yetkazadigan o'ta zararli chiqindilardan biri hisoblanadi. Radioaktiv chiqindilarning boshqa xavfli chiqindilardan farqi, ular vaqt o'tgan sari o'zgarish xususiyatiga ega va eng achinarlisi, ularning xavflilik ta'siri kamayish o'rniga tobora oshib boradi.

¹ Managing Radioactive Materials & Waste. U.S. Environmental Protection Agency. Radiation Protection Program. – USA, 2001.

Chiqindi tarkibini belgilash, ekologik xavflilik ko'rsatkichlari bo'yicha ma'lumotlar olish yoki unga aniqlik kiritish, chiqindilar xavflilik darajasi-ni hisob-kitob qilish va aniqlash tabiatdan foydalanuvchilar tomonidan mustaqil yoki boshqa tashkilotlarni jalb etish orqali amalga oshiriladi. Chiqindining tarkibi va xossalari to'g'risidagi ma'lumotlarning haqqoniyligi bo'yicha javobgarlik tabiatdan foydalanuvchilar zimmasiga yuklatiladi.

Chiqindilar atrof-muhitga ta'sir darajasiga qarab, atrof-muhit sifatining pasayib ketishiga ko'ra, quyidagi beshta toifaga bo'linadi. Mazkur darajalarga ko'ra ular: eng xavfli, xavfli, mo'tadil xavfli, xavfi kam va amalda xavfli bo'lmagan chiqindilar deb nomlanadi¹.

Chiqindilarning atrof-muhitga xavflilik darajasi, foydalanilayotgan xomashyo va texnologik jarayonni o'zgartirmaslik sharti bilan besh yilda bir marta aniqlanadi. Agar chiqindilar tarkibini o'zgartirishga olib keladigan ishlab chiqarish texnologiyasi, xomashyo yoki boshqa o'zgarishlar yuz bergan bo'lsa, yangi hosil bo'lgan chiqindilarning xavflilik darajasini belgilash va uni tasdiqlash zarur.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan chiqindilar xavfliligini aniqlovchi ko'rsatkichlar ro'yxati belgilanib, unga ko'ra chiqindilarning xavflilik xossasiga ko'ra ularning xavflilik darajasi aniqlanadi.

Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining chiqindilar xavfliligini kompleks baholash metodikasida chiqindini xavflilik darajasi ro'yxatiga kiritish tartibi ham belgilangan. Chiqindining xavflilik darajasi uning o'r-tacha o'lchov qiymati ko'rsatkichlari asosida aniqlanadi.

18.4. Chiqindilar, xavfli va radioaktiv ashyolar bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishda davlat boshqaruvi organlari vakolatlari

Chiqindilar bilan bog'liq faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish ekologik qonun hujjatlari, shu jumladan, chiqindilarga oid qonunchilikni shakllantirish va uni tatbiq etish orqali amalga oshiriladi.

Chiqindilar bilan bog'liq ishlarni davlat tomonidan tartibga solish deganda vakolatli davlat organlarining chiqindilarga oid ishlarni bajarish, ularning salbiy oqibatlarini bartaraf etish hamda atrof tabiiy muhitni mu-

¹ Chiqindilar xavfliligini kompleks baholash metodikasi. O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining 84.3.8:2004-sonli rahbariy hujjati. Toshkent. 2004.

hofaza qilish bo'yicha ijro etish va farmoyish berish faoliyati tushuniladi.

Chiqindilar sohasidagi munosabatlarni davlat tomonidan tartibga solish ma'lum bir shakllarda va uslublarda amalga oshiriladi. Huquq ijodkorligi, ijroiya va huquqni muhofaza qilish faoliyati uning asosiy shakllari hisoblanadi.

Davlat tomonidan tartibga solish uslublari deganda ijtimoiy munosabatlar subyektlariga davlat tomonidan ta'sir ko'rsatish usullari tushuniladi. Ular tarkibiga ruxsat berish, man qilish, rozilik berish, majburiy ko'rsatmalar berish kiradi.

Chiqindilarga oid munosabatlar, tegishli davlat organlarining ruxsat berish uslubi, asosan, chiqindilarga oid jiddiy ishlarni amalga oshirishda qo'llaniladi. Jumladan, bunga xavfli chiqindilarni joylashtirish uchun yer uchastkasini ajratishga ruxsat berishni misol qilib keltirish mumkin.

Rozilik berish (sanksiyalash) uslubi deb davlat organlarining foydalanuvchilar tomonidan tayyorlangan me'yorlarni hamda foydalanishga oid boshqa qoida va tartiblarni tasdiqlashi va rozilik berishi tushuniladi. Chiqindilar sohasida munosabatlarni tartibga solishning **taqiqlash uslubi** atrof-muhitni muhofaza qilishni tashkil etishda keng qo'llaniladi va chiqindilarga oid ishlarni bajarish bo'yicha ma'lum bir faoliyatni amalga oshirishni taqiqlash orqali man etishda ifodalanadi.

Chiqindilar sohasidagi munosabatlarni tartibga solishda qatnashadigan davlat organlarining vakolat doirasida qabul qilgan qarorlari ekologik munosabatlar subyektlariga nisbatan majburiy hisoblanadi. Ammo majburiy ko'rsatmalar berish uslubi ushbu davlat organlarining faoliyatida, asosan, ekologik nazoratni amalga oshirish jarayonida qo'llaniladi.

Chiqindilarga oid ishlarni amalga oshirish sohasidagi munosabatlarni davlat nomidan tartibga solishni amalga oshiradigan organlar **umumiy va maxsus vakolatga ega bo'lgan davlat organlariga** bo'linadi.

Maxsus vakolatga ega bo'lgan organlar, o'z navbatida, tarmoqlararo va bir tarmoqqa oid turlarga bo'linadi.

Umumiy vakolatga ega bo'lgan organlar qatoriga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va mahalliy davlat hokimiyati organlari kiradi. Ular o'zi mustaqil ravishda, shuningdek, maxsus vakolatli davlat organlari bilan hamkorlikda chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirishga oid davlat dasturlarini ishlab chiqish va amalga kiritish masalalarini hal qiladi. Umumiy vakolatga ega bo'lgan davlat organlari chiqindilarga oid davlat boshqaruvining ba'zi funksiyalarini amalga oshirish tartibini belgilab beradi. Jumladan, chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasida normativlar ishlab chiqish va tasdiqlash, chiqindilarni olib kirish, olib

chiqish va tranzit tarzida olib o'tish, chiqindilarni pasportlash tartiblarini, chiqindilarni joylashtirganlik uchun to'lov hajmini belgilaydi. Xavfli chiqindilarning hamda chegara osha tashilishi davlat tomonidan tartibga solinishi kerak bo'lgan chiqindilarning ro'yxatini tasdiqlaydi. Bunda umumiy vakolatga ega bo'lgan organlar faqat ushbu tartiblarni belgilab beradi xolos, ularni amalga oshirish bilan esa maxsus vakolatli davlat organlari shug'ullanadi. Bu borada mazkur organlarning roli juda katta, chunki chiqindilarga oid asosiy funksiyalar ularning zimmasiga yuklatilgan.

Maxsus vakolatli davlat organlariga chiqindilarga oid ishlarni amalga oshirish sohasida davlat boshqaruvini amalga oshiruvchi vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralari kiradi. Ularning faoliyatlari, asosan, chiqindilarga oid munosabatlarni tartibga solish bilan bog'liq bo'lganligi sababli, ular maxsus vakolatli organlar deb nomlanadi. Ular tarmoqlararo, ya'ni bir necha tarmoqlarni va bir necha tabiiy resurslarni idora etuvchi organlarga hamda tarmoqqa oid, ya'ni ma'lum bir tabiiy resursni idora etuvchi organlarga bo'linadi.

O'zbekiston Respublikasining «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonuni 6-moddasiga muvofiq, chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi maxsus vakolatli davlat organlari – Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, Sog'liqni saqlash vazirligi, «O'zkommunxizmat» agentligi hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Yer qo'rini geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi hisoblanadi.

Ekologiya sohasida, jumladan, chiqindilar sohasida davlat boshqaruvi organlari qonun hujjatlariga muvofiq quyidagi vakolatlarni amalga oshiradilar: chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish va ularning zararli ta'sirini bartaraf etish bo'yicha me'yoriy hujjatlarni qabul qilish, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni ta'minlovchi me'yorlarni belgilash, ekologik sertifikatlash, chiqindilarning davlat hisobini va davlat kadastrlarini yuritish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishni rejalashtirish, ekologik nazoratni amalga oshirish, nizolarni hal qilish¹.

Majburiy ekologik sertifikatlanishi lozim bo'lgan mahsulot va chiqindilarni O'zbekiston hududiga olib kirish va undan olib chiqib ketishga ruxsatnoma berishning asosi ekologik sertifikat hisoblanadi. Ushbu serti-

¹ Xolmo'minov J. T. O'zbekiston Respublikasining ekologiya huquqi. Toshkent, IIV Akademiyasi, 2003. 26–47-betlar.

fikar Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining ekologik sertifikatlash organlari yoki «O'zstandart» agentligida akkreditatsiyadan o'tgan hududiy organlar tomonidan beriladi yoki tan olinadi.

Sog'liqni saqlash vazirligi esa «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunga ko'ra, chiqindilardan tayyorlanayotgan tovarlarga (mahsulotlarga) nisbatan sanitariya-gigiyena talablarini belgilaydi hamda ularga doir gigiyena sertifikatini beradi.

Ekologik sertifikat haqiqiy deb topilishi uchun sertifikat bergan organning asl nusxadagi imzosi va muhri hamda ekologik sertifikatning Milliy sertifikatlash tizimining Davlat reyestridan o'tgan raqami va sanasi bo'lishi lozim. Mazkur tartib qoidalarni buzgan holda O'zbekiston Respublikasiga olib kiriladigan yoki uning hududidan olib chiqib ketiladigan ekologik xavfli mahsulotlar va chiqindilar bojxona chegarasi orqali o'tkazilmaydi. Bunday mahsulotlar bojxona qonunchiligiga asosan, belgilangan qoidalar-ga muvofiq saqlanadi.

Chiqindilarga oid davlat hisobini yuritish ham ushbu sohadagi davlat boshqaruvining turlaridan biridir. «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunning 15-moddasiga muvofiq, chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshiruvchi yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar chiqindilarning hisobini olib borishlari hamda ularga oid hisobot taqdim etishlari shart. «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunning 26-moddasida esa aynan qanday chiqindilarning davlat hisobi yuritilishi belgilangan. Unga ko'ra, olib kiriladigan, olib chiqiladigan, amalda mavjud bo'lgan va respublika hududida hosil bo'ladigan, shuningdek, tranzit tarzida olib o'tiladigan chiqindilarning hisobi yuritiladi. Ayni paytda, nafaqat yuqorida qayd etilgan chiqindilar, balki qayta ishlangan, utilizatsiya qilingan, boshqa shaxslarga berib yuborilgan yoki ulardan olingan hamda joylashtirilgan chiqindilarning hisobi ham yuritilishini yo'lga qo'yish borasida tashkiliy ishlar olib borilmoqda.

Chiqindilarning hisobini yuritish atrof-muhitni muhofaza qilishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, u chiqindilarga oid to'g'ri qarorlar qabul qilinishini ta'minlaydi. Tabiatni muhofaza qiluvchi davlat organlariga esa mazkur ma'lumotlar chiqindilarga oid ishlar ustidan nazorat olib borishda juda muhimdir. Bundan tashqari, chiqindilarning hisobini olib borishda qaysi subyekt qaysi turdagi chiqindilarning hisobini olib borishi lozimligi aniq ajratib qo'yilishi kerak. Jumladan, yuridik shaxslar yoki yakka tadbirkorlar tranzit tarzida olib o'tiladigan chiqindilarning hisobini olib borish vakolatiga ega emaslar, shuning uchun ularning hisobi vakolatli davlat organlari tomonidan amalga oshirilishi lozim.

Chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasida davlat hisobi olib borilishining tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Chiqindilar to'g'risidagi davlat statistika hisobotining shakli, uni taqdim etish tartibi O'zbekiston Respublikasi statistika qo'mitasi tomonidan tasdiqlanadi.

Chiqindilarga oid davlat boshqaruvining turlaridan yana biri bu – davlat kadastrini yuritishdir. Tabiiy obyektlarning miqdori va sifati, ularning huquqiy, tabiiy, xo'jalik holati, foydalanish darajasi to'g'risidagi ma'lumotlar tizimi tabiiy obyektlar kadastrlari deb nomlanadi¹.

Davlat kadastr chiqindilar haqida to'g'ri va to'liq ma'lumotlar olish, ularning holatini aniqlash uchun yuritiladi. «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunning 28-moddasida chiqindilarni ko'mib tashlash va utilizatsiya qilish joylarining davlat kadastrini yuritish belgilangan. Chiqindilarni ko'mish va utilizatsiya qilish joylari davlat kadastr bu – chiqindilarni ko'mish va utilizatsiya qilish joylari, ularning geografik holati, huquqiy maqomi, miqdor va sifat tavsiflari hamda iqtisodiy bahosi to'g'risidagi yangilab boriladigan ishonchli axborotlar tizimidir.

«Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunga ko'ra, Vazirlar Mahkamasi chiqindilar ko'mib tashlanadigan va utilizatsiya qilinadigan joylarning davlat kadastrini yuritish tartibini belgilaydi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi esa chiqindilar ko'mib tashlanadigan va utilizatsiya qilinadigan joylarning davlat kadastrini yuritadi.

Chiqindilarni ko'mish va utilizatsiya qilish joylari davlat kadastrini yuritish chiqindilarni ko'mish va utilizatsiya qilish joylarini xatlovdan o'tkazish, hisobga olish, baholash yo'li bilan ta'minlanadi va Davlat yer kadastr hamda binolar va inshootlar davlat kadastr axborotlaridan majburiy ravishda foydalanishni nazarda tutadi.

Chiqindilarga oid davlat boshqaruvining navbatdagi turlaridan biri bu – nizolarni hal qilishdir. Chiqindilarga oid ishlarni amalga oshirish, foydalanish yoki ularning salbiy ta'siridan muhofaza qilish jarayonida kelib chiqadigan har qanday nizolarni hal qilishda davlat organlari qatnashadilar. «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunning 29-moddasiga ko'ra, chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasida yuzaga keladigan nizolar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hal qilinadi.

¹ Usmonov M. B., Rustamboev M. X., Xolmo'minov J. T. va boshqalar. Ekologiya huquqi. Darslik. Toshkent. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2001. 74-bet.

18.5. Chiqindilar chiqarish huquqining vujudga kelishi va bekor bo'lishi asoslari

Chiqindi chiqarish huquqining vujudga kelish asoslarini belgilashda uning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish kerak. O'zbekiston qonunchiligiga ko'ra, chiqindilar, asosan, ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilariga bo'linadi. Shuning uchun ham ushbu chiqindilarni chiqarish huquqining vujudga kelishi bir-biridan farqlanadi.

Ishlab chiqarish chiqindilarini chiqarish huquqini tabiiy huquq tarkibiga faqatgina keng ma'noda kiritish mumkin, ya'ni har qanday ishlab chiqarish natijasida qandaydir chiqindilarning hosil bo'lishi tabiiydir va buni hech kim inkor eta olmaydi. Ishlab chiqarish chiqindilarini chiqarish huquqi maxsus vakolatli davlat organlarining ruxsati asosida amalga oshiriladi, mazkur organlar tomonidan cheklanadi, to'xtatiladi yoki ishlab chiqaruvchi bu huquqdan butunlay mahrum qilinadi. Jumladan, yuridik shaxslarning chiqindi chiqarish huquqiga ruxsat berilishi ularning mo'ljallayotgan yoki amalga oshirayotgan xo'jalik faoliyati yoki o'zga faoliyati yuzasidan o'tkazilgan ekologik ekspertizaning ijobiy xulosasi asosidagina amalga oshirilishi buning isbotidir. Ana shunday talab tadbirkorlarning tabiiy resurslardan foydalanishlarida ham muhim ahamiyat kasb etadi¹.

Ishlab chiqarish chiqindilarini chiqarish huquqining vujudga kelish asoslari quyidagilardan iborat: a) chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish obyektlarini ekspluatatsiya qilish; b) faoliyati chiqindi chiqarish bilan bog'liq bo'lgan yuridik shaxsni yoki xususiy tadbirkorni davlat ro'yxatidan o'tkazish; d) davlat yoki boshqa shaxslar egaligidagi chiqindilardan foydalanish, ularni ijaraga yoki mulk qilib berish; e) chiqindilarni oldi-sotdi, ayirboshlash, ijaraga berish, hadya qilish va hokazo.

Yuqorida qayd etilgan barcha holatlarda ham chiqindilarni hosil qilish uchun vakolatli davlat organlarining ruxsatnomasi talab etiladi.

Ishlab chiqarish chiqindilarini chiqarish huquqi faoliyati chiqindi chiqarish bilan bog'liq bo'lgan yuridik shaxsni tashkil etish orqali ro'yobga chiqadi.

Chiqindi hosil qilish uchun ruxsatnoma olish majburiyati, shuningdek, uni berish tartibi O'zbekiston Respublikasining «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunida to'g'ridan to'g'ri belgilanmagan, faqatgina uning ayrim moddalarida unga tegishli normalar belgilangan. Jumladan, Qonunning

¹ Axmonov N. R. Tadbirkorlarning tabiiy resurslardan foydalanish huquqini tartibga solish muammolari. Yurid. fan. nomz. ... dis. avtoref. Toshkent. TDYI. 2007.

15-moddasi 12-qismida ruxsatnomasiz chiqindi chiqargan shaxslarning bu haqda maxsus vakolatli davlat organlariga axborot taqdim etish majburiyatlari belgilangan. Demak, faoliyati natijasida chiqindilar hosil qiladigan har qanday yuridik shaxs vakolatli davlat organidan chiqindi chiqarishga ruxsatnoma olishi shart.

Chiqindilarni qayta ishlash, ularni poligonlarda ko'mib tashlash va saqlash uchun ruxsatnoma Tabiatni muhofaza qilish davlat organlari tomonidan, chiqindilarni to'plash hamda ularni joylashtirish uchun yer maydonini ajratish esa mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan amalga oshiriladi¹.

O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunining 42-moddasiga ko'ra, radioaktiv chiqindilarni ko'mib tashlash uchun ruxsatnoma mahalliy davlat hokimiyati organlari hamda davlat sanitariya va konchilik nazorati organlari bilan kelishilgan holda Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan beriladi.

Qayd etilgan qonunning 41-moddasiga muvofiq esa faoliyati atrof tabiiy muhitga ancha zararli ekologik ta'sir etishi mumkin bo'lgan yirik xalq xo'jalik obyektlarini rivojlantirish va joylashtirish uchun ruxsatnoma davlat ekologiya ekspertizasi xulosasiga asosan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan beriladi.

Mazkur ruxsatnomalar bir necha talablar asosida berilishi mumkin:

Birinchidan, «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunning 15-moddasiga ko'ra, yuridik shaxslar tomonidan chiqindilarning hosil bo'lish normativlari va chiqindilarni joylashtirish limitlari ishlab chiqilib, tasdiqlanishi lozim. Bunda «yuridik shaxslar» deganda faoliyati natijasida chiqindilar hosil bo'ladigan har qanday korxona, tashkilot va muassasalar nazarda tutilgan. Chiqindilarning hosil bo'lish normativlari chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi maxsus vakolatli davlat organlari bilan kelishilgan holda yuridik shaxslar tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi. Chiqindilarni joylashtirish limitlari yuridik shaxslar tomonidan ishlab chiqiladi va O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan tasdiqlanadi.

Ikkinchidan, chiqindi chiqarish huquqining vujudga kelishida «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 25-moddasiga muvofiq, dav-

¹ O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. 1993. 1-son. 45-modda 3-qism, 10-modda 5-qism. O'zbekiston Respublikasining «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2002. 4–5-sonlar, 72-modda, 22-modda 2-qism.

lat ekologiya ekspertizasining ijobiy xulosasi talab etiladi. «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunga ko'ra, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi ilmiy-tadqiqot va texnologik ishlanmalar hamda loyiha-smeta hujjatlarining davlat ekologiya ekspertizasini o'tkazadi, Sog'liqni saqlash vazirligi esa chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish obyektlari xususida davlat sanitariya-gigiyena ekspertisasi xulosasini beradi.

Yuqorida qayd etilgan talablar bajarilgan va maxsus vakolatli davlat organlarining ijobiy xulosalari berilgan taqdirda, «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunning 11-modda 5-qismiga asosan, mahalliy davlat hokimiyati organlari chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish obyektlarini tegishli hududga joylashtirish masalasini hal etadilar.

Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi ham o'zining Nizomiga muvofiq, yangi va qayta qurilgan obyektlarni, shuningdek, tabiatni muhofaza qilish obyektlari va inshootlarini qabul qilib olish va ishga tushirish bo'yicha davlat komissiyalari ishida qatnashadi, barcha turdagi xo'jalik faoliyati uchun joy tanlash va yer ajratishga doir materiallarni muvofiqlashtiradi¹.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi o'z nazorati ostidagi korxonalar va obyektlarni foydalanishga qabul qilish bo'yicha davlat komissiyalari tarkibida qatnashib, ushbu obyektlarni foydalanish uchun qabul qilish qoidalariga rioya etilishini nazorat qiladi.

Chiqindi chiqarish huquqining bekor bo'lish asoslari quyidagilar:

a) faoliyati chiqindi chiqarish bilan bog'liq yuridik shaxs faoliyatining tugatilishi;

b) ijara yoki mehnat munosabatlari bo'yicha shartnomalarning bekor qilinishi;

d) ekologik qonunlar talablarining buzilishi va boshqalar.

Chiqindi chiqarish huquqining tugatilish, cheklanish yoki to'xtatilishiga, asosan, ekologik qonunlar talablarining buzilishi, ya'ni ularning atrof tabiiy muhitga, insonlar sog'lig'i va hayotiga xavf tug'dirishi sabab bo'ladi. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasining «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunida yuridik shaxslar chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish jarayonida fuqarolarning hayoti va sog'lig'ini hamda atrof tabiiy muhitning xavfsizligini ta'minlashga majburligi belgilab qo'yilgan.

¹ «O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi to'g'risida»gi Nizom // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1996. 5-6-sonlar. 12-qism.

O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunining 48-moddasiga ko'ra, korxonalar, tashkilotlar, inshootlar va boshqa obyektlarning inson salomatligiga yoki yashash sharoitiga, tabiiy resurslarga, alohida muhofaza qilinadigan hududlarga zararli ta'sir etgan yoki bunday ta'sir etish xavfi tug'ilgan taqdirda ularning faoliyati cheklanishi, to'xtatib qo'yilishi, zararli ta'sir etish sabablarini bartaraf etishning imkoni bo'lmagan taqdirda esa tugatilishi yoki o'zgartirilishi mumkin. Shuningdek, mazkur Qonunning 23-moddasida ta'kidlanishicha, yuridik shaxslar tomonidan ekologik qonun talablarining muttasil ravishda buzilishi ular faoliyatini cheklashga asos bo'ladi.

«Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunda yuridik shaxslarning chiqindilar bilan bog'liq faoliyatini cheklab qo'yish, to'xtatish yoki tugatishga asos bo'luvchi ikkita omil aniq belgilab qo'yilgan. Birinchisi, agar chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish to'g'risidagi qonun hujjatlari talablarining buzilganligi natijasida fuqarolar hayoti va sog'lig'iga yoki atrof tabiiy muhitga zarar yetkazilgan bo'lsa, ikkinchisi, fuqarolar hayoti va sog'lig'i, atrof-muhit uchun xavfsizlikni ta'minlashning texnikaviy yoki boshqa imkoniyati bo'lmay turib, xavfli chiqindilar hosil qilingan holatlarda yuridik shaxslarning chiqindilar bilan bog'liq faoliyati cheklab qo'yiladi, to'xtatiladi yoki tugatiladi¹.

Atrof tabiiy muhitga, inson sog'lig'i va hayotiga zararli ta'sir ko'rsatayotgan obyektlarning faoliyatini cheklash, to'xtatib qo'yish, tugatish yoki o'zgartirish hamda ayni vaqtda ularni pul bilan ta'minlashni to'xtatish xususidagi qarorlarni davlat hokimiyati va boshqaruv idoralari, o'z huquq doirasiga muvofiq tabiatni muhofaza qilish idoralari chiqaradilar.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining bir qator qonunlarida ham yuridik shaxslarning chiqindilarga oid faoliyatlarini tugatish, cheklash yoki to'xtatib qo'yish asoslari belgilab qo'yilgan.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasining «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida atmosferaga ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlar chiqarish, unga fizikaviy omillarning zararli ta'sir ko'rsatishi hamda atmosfera havosidan foydalanishga doir ruxsatnomalarda nazarda tutilgan shartlar va talablarni buzish bilan bog'liq faoliyat mahalliy davlat hokimiyati organlari, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mi-

¹ O'zbekiston Respublikasining «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2002. 4–5-sonlar. 72-modda. 17-modda.

tasi, Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan cheklanishi, to'xtatib qo'yilishi, zararli ta'sir ko'rsatish sabablarini bartaraf etish mumkin bo'lmagan taqdirda esa – tugatilishi mumkin. Tadbirkorlik subyektlariga nisbatan ushbu choralar sud tomonidan qo'llaniladi. Mahalliy davlat hokimiyati organlari, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan esa ushbu faoliyat o'n kundan ortiq bo'lmagan muddatga ularning vakolat doirasida qabul qilgan qaroriga ko'ra to'xtatilishi mumkin¹.

Shuningdek, mazkur Qonunning 24-moddasida belgilanishicha, faoliyati atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlar, issiqxona gazlari va ozonni yemiruvchi moddalar chiqarish hamda atmosfera havosiga fizikaviy omillarning zararli ta'sir ko'rsatishi bilan bog'liq bo'lgan korxonalar, muassasalar va tashkilotlar quyidagilarni bajarishga majburlar: a) chiqindilar chiqarishni hamda zararli fizikaviy ta'sirni kamaytirish chora-tadbirlarini ko'rish; b) chiqariladigan chiqindilar hamda zararli ta'sir ko'rsatuvchi fizikaviy omillarning yo'l qo'yiladigan doiradagi normativlariga rioya qilish ustidan nazorat o'rnatish, ularning hisobini yuritish va belgilangan tartibda statistika hisobotini taqdim etish; d) chiqindilarni yo'q qilishni ta'minlash hamda ular to'planib qolganida va qayta ishlanayotganida atmosfera havosini ifloslantirishning oldini olish chora-tadbirlarini ko'rish.

Yuridik va jismoniy shaxslarning chiqindilarga oid faoliyatlari yuzasidan cheklovlar O'zbekiston Respublikasining 1993-yil, 6-mayda qabul qilingan «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunida ham o'z aksini topgan. Unga ko'ra, yuridik va jismoniy shaxslarga quyidagilar taqiqlanadi: a) ishlab chiqarish chiqitlari, maishiy va boshqa xil chiqitlar hamda chiqindilarni suv obyektlariga tashlash; b) suv havzalarining yuzi, suv havzalarini qoplab turgan yaxlar va muzliklarning yuzasi sanoat chiqitlari, maishiy chiqindi va boshqa tashlandiq chiqitlar, shuningdek, yer usti va yer osti suvlarning sifatini yomonlashtirib yuboradigan neft va kimyoviy mahsulotlar bilan bulg'atish va ifloslantirish².

Bundan tashqari, mazkur Qonunning 101-moddasida agar sanoat oqava suvlarini oqizish uchun qaziladigan quduqlar suvli qatlamlarni ifloslantirish manbayiga aylanishi mumkin bo'lsa, bunday quduqlarni qazish barcha hollarda man etilishi belgilangan.

¹ O'zbekiston Respublikasining «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1997. 2-son. 13-modda.

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. 1993. 5-son. 99-modda.

Sifatli yer osti suvlari to'planadigan manbalar tegrasida qattiq va suyuq chiqindilarni to'plash, axlatxonalar barpo etish, yer osti suvlarining ifloslanish manbayiga aylanish ehtimoli bo'lgan sanoat, qishloq xo'jalik obyektlari va boshqa obyektlar qurilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi»ning 36-moddasida ham yerdan tuproq unumdorligining pasayishiga, uning kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslanishiga, ekologik vaziyatning yomonlashuviga olib keladigan usullar bilan foydalanilgan taqdirda, yer uchastkasiga egalik, foydalanish yoki mulk huquqi bekor qilinishi belgilab qo'yilgan. Bunda yer tuzish xizmati organlarining yoki yerdan foydalanish hamda uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshiruvchi organlarning taqdimnomasiga muvofiq, huquqlar bekor qilinishining asoslarini tasdiqlovchi hujjatlar bo'yicha tegishincha tuman, shahar, viloyat hokimi yoki Vazirlar Mahkamasining qarori bilan amalga oshiriladi. Mazkur talablar yuridik adabiyotlarda o'z aksini topgan bo'lib, bugungi kunda yerlarni muhofaza qilish, ifloslanishining oldini olish masalasida bir qator takliflar berilgan¹.

18.6. Chiqindilar, xavfli va radioaktiv moddalar bilan munosabatda bo'lish tartib-qoidalarini buzganlik uchun yuridik javobgarlik

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan qonun hujjatlari-ning yuridik javobgarlik choralari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuridik javobgarlik deganda huquq normalarini buzganlik uchun jazo choralari qo'llash orqali huquqbuzarni javobgarlikka tortish va davlat tomonidan huquq talablarini bajarishga majbur etish tushuniladi. Yuridik javobgarlik ijtimoiy javobgarlikning bir turi bo'lib, huquqiy normalarda belgilanadi va hamisha davlatning majburlash kuchini qo'llash imkoniyatlari bilan bog'liq bo'ladi².

Atrof-muhitni muhofaza qilishga oid munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy norma talablarini buzish huquqbuzarlikning alohida turi hisobla-

¹ Usmonov M. B., Rustamboev M. X., Jo'raev Y. O. va boshqalar. Yer huquqi. Darslik. Toshkent. TDYI, 2002. 243-bet., Xolmo'minov J. T. Yer huquqi. Falsafa va huquq instituti. Toshkent. 2005. 44-bet.

² Юридический энциклопедический словарь. Москва. 1984.

nadi. Bunday me'yorlarni buzganlar o'rnatilgan tartibdagi yuridik javobgarliklarga tortiladilar. Ushbu javobgarlikdan boshqa turdagi javobgarlik turlarining farqi shundaki, ushbu munosabatlarning subyektlari bo'lgan tashkilotlar va fuqarolar bir vaqtning o'zida boshqa ijtimoiy munosabatlar subyektlari ham bo'ladilar. Subyektlar tomonidan ijtimoiy munosabatlarning u yoki bu turini tartibga soluvchi huquqiy normalarning buzilishiga qarab, muayyan turdagi yuridik javobgarlik kelib chiqadi. Sodir etilgan huquqbuzarlik turi muayyan turdagi yuridik javobgarlikning kelib chiqishiga turtki bo'ladi. Tabiatni muhofaza qilishga oid javobgarlik munosabatlari faqat tabiatni muhofaza qilishni tartibga soluvchi huquqiy normalarning buzilishi natijasidagina kelib chiqadi¹.

Chiqindilarga oid qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlik quyidagi maqsadlarga ega: chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish qoidalarini buzgan shaxslarni jazolash, chiqindilarning fuqarolar hayoti va sog'lig'iga, atrof-muhitga zararli ta'sirining oldini olish, chiqindilar hosil bo'lishini kamaytirish va ulardan xo'jalik faoliyatida oqilona foydalanishni ta'minlash, yetkazilgan zararni qoplash, yangi ekologik huquqbuzarlikni sodir etishning oldini olish.

Chiqindilarga oid huquqbuzarliklar obyekti chiqindilar, atrof tabiiy muhit, chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish bo'yicha belgilangan tartib hisoblanadi. Mazkur huquqbuzarlikning subyekti esa uni sodir etuvchi yuridik va jismoniy shaxslar hisoblanadilar. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga muvofiq, fuqarolar jinoiy javobgarlikka 16 yoshdan boshlab tortiladi, ba'zi ekologik jinoyatlar uchun esa 18 yoshdan javobgarlik belgilangan, «Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi Kodeksga muvofiq esa javobgarlik 16 yosh qilib belgilangan. Huquqbuzarlikning obyektiv tomoni esa xatti-harakatning noqonuniyligi, ekologik zarar yetkazish yoki zarar yetkazish xavfi tug'ilishi hamda ekologik munosabatlarning boshqa subyektlari huquq va manfaatlarining buzilishi, ushbu xatti-harakat bilan vujudga kelgan yoki vujudga kelishi mumkin bo'lgan oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanish bilan ifodalanadi. Ekologik huquqbuzarlikning subyektiv tomoni deganda, huquqbuzarning qasddan yoki ehtiyotsizlik ortidan sodir etgan aybi tushuniladi.

Chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik asoslari «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 47-moddasida o'z aksini topgan. Unga ko'ra, ta-

¹ Разгельдеев Н. Т. Ответственность по природоохранительному праву. Издательство Саратовского Университета, 1986. С. 83.

biatni muhofaza qilishning standartlari, normalari, qoidalari va boshqa normativ-texnik talablarini buzish, ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilarini, shuningdek, radioaktiv va zararli kimyoviy moddalarni saqlash, tashish, ulardan foydalanish, ularni zararsizlantirish va ko'mib yuborish vaqtida tabiatni muhofaza qilish talablarini buzish, qattiq chiqindilarni joylashtirganlik, atrof-muhitni ifloslantirganlik va unga zararli ta'sir ko'rsatishning boshqa turlari uchun belgilangan haqni to'lamaslik intizomiy, ma'muriy, jinoiy va boshqa turdagi javobgarlikning kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

Chiqindilarga oid qonun hujjatlarini buzganlik uchun intizomiy javobgarlik korxona, tashkilot va muassasalar bilan mehnat munosabatlarida bo'lgan shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. Ushbu huquqbuzarlik uchun intizomiy choralarni qo'llashda xodimlarga chiqindilarga oid ishlarni amalga oshirish va ushbu sohadagi qonun hujjatlariga rioya qilish vazifalari yuklatilgan bo'lishi lozim. Ushbu vazifalar mehnat shartnomalarida yoki mehnat majburiyatlarini taqsimlovchi boshqa hujjatlarda, masalan, mansab yo'riqnomasida belgilab qo'yilishi lozim¹. Xodim chiqindilarning hisobini noto'g'ri yuritganligi, ular to'g'risida hisobot taqdim etmaganligi, chiqindilarni saqlash va ko'mib tashlash qoidalari buzganligi va boshqa mehnat vazifalari bilan bog'liq bo'lgan ekologik majburiyatlarni bajarmaganligi uchun intizomiy javobgarlikka tortiladi.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 181-moddasiga muvofiq, mehnat intizomini buzganlik uchun hayfsan, o'rtacha oylik ish haqining o'ttiz foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima, ichki mehnat tartibi qoidalari buzilgan hollarda xodimga o'rtacha oylik ish haqining ellik foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima solish, mehnat shartnomasini bekor qilish kabi jazo choralari qo'llaniladi. Ushbu kodeksning 82 va 182-moddalariga muvofiq, intizomiy jazo choralari korxona, tashkilot, muassasa rahbari yoki nizomda belgilangan boshqa shaxs yoki organ (mulkdor, ta'sischilar) tomonidan qo'llaniladi.

«Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunning 15-moddasiga ko'ra, yuridik shaxslar chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish natijasida fuqarolarning hayoti, sog'lig'i va mol-mulkiga, atrof-muhitga, yuridik shaxslarga yetkazilgan zararining o'rnini qoplashlari shart. «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 51-moddasida esa zarar yetkazilishida aybdor

¹ Usmonov M. B., Rustamboev M. X., Xolmo'minov J. T. va boshqalar. Ekologiya huquqi. Darslik. Toshkent. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2001. 94-bet.

bo'lgan mansabdor shaxslar va boshqa xodimlar moddiy javobgarlikka tortilishi va yetkazilgan zarar ular tomonidan undirilishi belgilab qo'yilgan. Agar zarar yetkazuvchi yuridik shaxs bo'lsa, u zararni qoplash majburiyati bilan birga, ushbu zarar yetkazilishiga bevosita aybdor xodimni moddiy javobgarlikka tortish huquqiga ega bo'ladi. Ekologik qonunlar talablarini buzgan aybdor shaxslar yuridik javobgarlikka tortilishidan qat'iy nazar yetkazilgan zararni qoplashlari shart¹.

Korxona, tashkilot, muassasaning atrof tabiiy muhitiga zarar yetkazilishida aybdor bo'lgan xodimning moddiy javobgarligini fuqarolik qonun hujjatlarida belgilangan mulkiy javobgarlikdan farqlash lozim. Ekologik huquqda atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi mulkiy javobgarlik ba'zan moddiy javobgarlik sifatida ko'riladi². Moddiy javobgarlik mulkiy javobgarlikdan undiriladigan zararning miqdorini belgilash va zararning faqat xodimning mehnat munosabatlari natijasida vujudga kelishi bilan farq qiladi. Masalan, sodir etilgan ekologik huquqbuzarlik natijasida kelib chiqqan zarar korxona tomonidan to'lanishi nazarda tutilgan holatlarda, mazkur huquqbuzarlikni sodir etgan mansabdor shaxs yoki boshqa xodimlar moddiy javobgarlikka tortilishlari mumkin.

Chiqindilarga oid ishlarni amalga oshirish sohasidagi huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik eng ko'p qo'llaniladigan javobgarlik turidir. Qonun hujjatlarida ma'muriy javobgarlikka tortish nazarda tutilgan tabiiy muhitga tajovuz qiluvchi g'ayrihuquqiy, aybli sodir etilgan harakat yoki harakatsizlik ma'muriy huquqbuzarlik deyiladi³.

Chiqindilarga oid huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksida belgilangan. Jumladan, unda chiqindilarga oid quyidagi moddalar belgilangan: yerlardan xo'jasizlarcha foydalanish yoki ularni yaroqsiz holga tushirish (65-modda), suv obyektlarini chiqindilar bilan bulg'atish (72-modda), alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni chiqindilar bilan ifloslantirish (82-modda), ishlatish taqiqlangan va ishga yaroqsiz bo'lib qolgan kimyoviy moddalarni zararsizlantirish qoidalarini buzish (89¹-modda), chiqindilar bilan munosabat qilish chog'ida tabiatni muhofaza qilish

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. 1993. 1-son. 49-modda.

² Кравченко С.Н. Материальная ответственность в системе охраны природы. Киев. «Вища школа», 1981.

³ O'zbekiston Respublikasining «Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi Kodeksi. Toshkent. 2014. 10-modda.

talablarini buzish (91-modda), chiqindilarning tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatish oqibatlarini bartaraf etish choralarini ko'rmaslik (95-modda), chiqindilar bilan bog'liq loyihalarni davlat ekologik ekspertizasining ijobiy xulosasisiz ro'yobga chiqarish (96-modda), shaharlar va boshqa aholi punktlari yerlarida tozalik va sanitariya talablarini buzish (161-modda), chiqindilarni ekologik sertifikatlash qoidalarini buzish (214-modda), chiqindilarga oid hisobotlarni taqdim etmaslik (215-modda).

Bevosita chiqindilarga oid huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik mazkur Kodeksning 91-moddasida belgilangan bo'lib, unga ko'ra sanoat va ro'zg'or chiqindilarini va o'zga chiqindilarni tashish, joylashtirish, utilizatsiya qilish, ko'mib tashlash chog'ida tabiatni muhofaza qilish talablarini buzish natijasida ma'muriy huquqbuzarlik vujudga keladi. Tabiatni muhofaza qilish talablari deganda chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi belgilangan sanitariya normalari va qoidalariga, ekologik normativlarga rioya qilmaslik tushuniladi.

Chiqindixonalarni ekspluatatsiya qilish bo'yicha asosiy ekologik huquqbuzarliklar quyidagilardan iborat: chiqindixonona loyihasida belgilangan sanitariya-himoya zonalarini tashkil qilish qoidalari va normalariga hamda uni saqlashning sanitariya qoidalariga rioya qilmaslik, ekologiya nazorati tizimining mavjud emasligi yoki lozim darajada amalga oshirilmasligi, chiqindixonona atrofidagi to'siqlar orasidagi ochiq joylar, kirish yo'llarining nosoz holati, to'lib ketgan chiqindixononalarga chiqindilarni qabul qilish, chiqindixonadan chiqindilarning tashqariga chiqib ketishi, chiqindixonaga joylashtiriladigan chiqindilarning nomi, ularning kimyoviy tarkibi va fizikaviy xususiyatlarini o'zboshimchalik bilan o'zgartirish, chiqindixonaga qabul qilinadigan va tabiiy muhitga chiqarib tashlanadigan chiqindilarning hisobini yuritmaslik va idoraviy ekologik nazoratni amalga oshirmaslik, xavfli moddalarning chiqindixonadan tabiiy muhitga migratsiyasi bo'yicha kuzatuvning mavjud emasligi yoki doimiy kuzatuvning amalga oshirilmasligi, chiqindixonona akvatoriysidagi chiqindilarning changlanishi va o'z-o'zidan yonib ketish xavfining mavjudligi, kechki vaqtda chiqindixonona lozim darajada yoritilmasligi, telefon aloqasining yo'qligi, chiqindixonaning butun sutka davomida xizmat ko'rsatmasligi, chiqindilarni joylashtirganlik uchun haq to'lamaslik va joylashtirishga ruxsatnomaning mavjud emasligi, tabiatni muhofaza qilish davlat nozirining chiqindixonaga kirishiga to'sqinlik qilish, chi-

qindixonaga joylashtiriladigan chiqindilar to'g'risidagi ma'lumotlarni yashirish yoki kamaytirish¹.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 2-moddasiga muvofiq, mazkur kodeksning maqsadlaridan biri tabiiy muhitni jinoiy tajovuzlardan qo'riqlash hisoblanadi. Ushbu kodeksning to'rtinchi bo'limi ekologiya sohasidagi jinoyatlarga bag'ishlangan bo'lib, u 193–204-moddalarni o'z ichiga oladi. Jinoyat kodeksida belgilangan mazkur ekologik jinoyatlar tarkibi ekologik huquqbuzarlik natijasida og'ir oqibatlarining vujudga kelishi bilan bog'liqdir. Bularga insonning o'limi, odamlarning ommaviy kasallanishi, hayvonlarning qirilib ketishi, ko'p yoki ancha miqdorda zarar yetkazish va boshqa og'ir oqibatlar kiradi.

Jinoyat kodeksining 193-moddasi ekologik xavfsizlikka oid norma va talablarni buzishga bag'ishlangan bo'lib, unga ko'ra sanoat, energetika, transport, kommunal xizmat, agrosanoat, ilm-fan obyektlari yoki boshqa obyektlarni loyihalash, joylashtirish, qurish va ishga tushirib foydalanish normalari va qoidalarining mansabdor shaxs tomonidan buzilishi yoxud davlat komissiyasining a'zolari tomonidan bu obyektlarning normativ hujjatlarda belgilangan qoidalarni buzib qabul qilinishi insonning o'limi, odamlarning ommaviy ravishda kasallanishi, ekologiyaga salbiy ta'sir qiladigan darajada atrof-muhitning o'zgarib ketishiga yoki boshqacha og'ir oqibatlarining kelib chiqishiga sabab bo'lsa, jinoiy javobgarlik belgilangan.

Huquqbuzarlik chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshiruvchi va u bilan bog'liq bo'lgan boshqa obyektlarni loyihalashda, joylashtirishda, shuningdek, ishga tushirishda ekologik andozalarga rioya qilmaslikda ifodalanadi. Jumladan, chiqindi joylashtirish obyektlarini loyihalash normalari deganda ularning aholi yashaydigan punktlardan kamida 500 metr, suv havzalaridan kamida 1000 metr uzoqlikda joylashganligi, poligonning asosi suv o'tkazmaydigan qatlamga egaligi, poligon joylashgan yer uchastkasidagi yer osti suvlarining poligon asosidan ancha chuqurlikda joylashganligi va ulardan ichimlik suvi sifatida foydalanilmasligi va boshqalar tushuniladi². Shuningdek, chiqindi joylashtirish obyektlarini qonunda taqiqlangan yerlarga joylashtirish man etiladi.

¹ Korxonalarining toksik sanoat chiqindilarini joylashtirish obyektlarida davlat ekologik nazoratini o'tkazish tartibi. O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining 118.0027714.31-94-rahbariy hujjati. Toshkent. 1994. 12–13-bet.

² Kundalik qattiq chiqindilar poligonlarini loyihalash va ekspluatatsiya qilish bo'yicha yo'riqnoma. «O'zkommunxizmat» agentligi. Toshkent. 2004.

Atrof tabiiy muhitning ifloslanganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni qasddan yashirish yoki buzib ko'rsatish uchun jinoiy javobgarlik Jinoyat kodeksining 194-moddasida belgilangan. «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 28-moddasiga muvofiq, shunday ma'lumotlarni taqdim etish atrof tabiiy muhitning holati, tabiiy resurslardan foydalanish ustidan kuzatuv, maxsus vakolat berilgan organlar, shuningdek, faoliyati atrof tabiiy muhitning holatini yomonlashtiradigan yoki yomonlashtirishi mumkin bo'lgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar tomonidan amalga oshiriladi. Ushbu kuzatuv ma'lumotlari Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi-ga va boshqa organlarga berilishi shart. Bundan tashqari, «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 38-moddasiga muvofiq korxona, muassasa va tashkilotlar falokat haqida va uni bartaraf etish yuzasidan ko'rilayotgan chora-tadbirlar to'g'risida mahalliy davlat hokimiyati va tabiatni muhofaza qilish organlariga darhol xabar berishlari shart. «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonunning 15-moddasida yuridik shaxslarning mahalliy davlat hokimiyati organlariga, chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi maxsus vakolatli davlat organlariga atrof-mu-hitga ruxsat olinmagan tarzda chiqindilar chiqarilganligi va ko'rilgan choralarda axborot taqdim etish majburiyatlari belgilangan. Ushbu ma'lumotlarga ekologik halokatlar yoki atrof-muhitni radiatsiyaviy, kimyoviy va bakteriologik ifloslanishi yoxud aholi salomatligi va tabiiy muhit holatiga doir ma'lumotlar kiradi.

Jinoyat kodeksining 195-moddasida atrof tabiiy muhitning ifloslanishi oqibatlarini bartaraf qilish choralari ko'rmaslik, ya'ni ekologiyasi ifloslangan joylarni dezaktivatsiya qilish yoki boshqacha tarzda tiklash choralari ko'rishdan bo'yin tovlash yoki bunday ishlarni yetarli darajada bajarmaslik uchun javobgarlik belgilangan. «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 47-moddasi oltinchi bandiga muvofiq, atrof tabiiy muhitni tiklash, unga zararli ta'sir oqibatlarini bartaraf etish choralari ni ko'rmaganlikda aybdor bo'lgan shaxslarning javobgarlikka tortilishi belgilangan. Mazkur jinoyat odamlarning ommaviy ravishda kasallanishi, hayvonlarning qirilib ketishi yoki boshqa og'ir oqibatlar mavjud bo'lishi bilan vujudga keladi.

Jinoyat kodeksining 196-moddasida yerlarni ifloslantirish yoki buzish, suv, atmosfera havosini ifloslantirish odamlarning ommaviy kasallanishi, hayvonlar, parrandalar yoki baliqlarning qirilib ketishi yoki boshqacha og'ir oqibatlarga sabab bo'lishi uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Yer, suv yoki atmosferani ifloslantirish yoki buzish deganda ularning

tabiiy ravishda oʻz-oʻzini tozalab turishini pasaytiradigan fizikaviy, kimyoviy yoki biologik taʼsirni tushunish lozim. Ifloslanish darajasini belgilashda yerda, suvda yoki atmosfera havosida yoʻl qoʻyilgan zaharli moddalar aralashmasining chegarasini belgilaydigan normativlarga murojaat qilish lozim. «Tabiatni muhofaza qilish toʻgʻrisida»gi Qonunning 14-moddasiga binoan, xoʻjalik faoliyatining atrof tabiiy muhitga zararli taʼsiri atrof tabiiy muhit sifati, aholining ekologik jihatdan xavfsizligi, tabiiy resurslarni tiklash va muhofaza qilishni kafolatlovchi normativlar hamda standartlar bilan cheklab qoʻyiladi. Masalan, «Chiqindilar toʻgʻrisida»gi Qonunning 18-moddasida ana shu maqsadlarda chiqindilarning hosil boʻlish normativlari va chiqindilarni joylashtirish limitlari belgilangan boʻlib, ularga rioya etmaslik natijasida ogʻir oqibatlarining kelib chiqishi jinoiy javobgarlikni keltirib chiqaradi. Shuningdek, «Chiqindilar toʻgʻrisida»gi Qonunda chiqindi bilan bogʻliq ishlarni amalga oshiruvchi yuridik shaxslarga chiqindilarni ruxsat etilmagan joylarda yoki obyektlarda saqlash, qayta ishlash, utilitatsiya qilish va koʻmib tashlash taqiqlangan boʻlib, ushbu majburiyatlarni bajarmaslik tabiat obyektlarining ifloslanishiga va ogʻir oqibatlarining kelib chiqishiga sabab boʻlsa, Jinoyat kodeksining mazkur moddasida koʻrsatilgan jinoiy javobgarlikni keltirib chiqaradi. Jumladan, chiqindilarga oid ishlarni suv zaxiralari joylashgan yoki ularning holatiga salbiy taʼsir etishi mumkin boʻlgan yerlarda amalga oshirish natijasida suv zaxiralari bulgʻanishi yoki ifloslanishi mumkin. Bu, ayniqsa, chiqindilarni suv zaxiralari yaqin joyda yoki taqiqlangan yerlarda saqlash yoki koʻmib tashlash natijasida sodir boʻlishi mumkin.

Jinoyat kodeksining 197-moddasida yer, yer osti boyliklaridan foydalanish shartlarini yoki ularni muhofaza qilish talablarini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan. Yer va yerosti boyliklarini muhofaza qilish talablari deganda foydali qazilmalar joylashgan yerlarga ishlab chiqarishning zararli moddalari va chiqindilarni koʻmish tushuniladi. Ushbu jinoyat qasddan yoki ehtiyotsizlik natijasida sodir etilishi mumkin. Agar ushbu qilmishlar odamlarning kasallanishiga, hayvonot va oʻsimlik dunyosining nobud boʻlishiga, foydali qazilmalarni qazib olishning toʻxtatilishiga va boshqa ogʻir oqibatlarga sabab boʻlsa, mazkur moddada koʻrsatilgan jinoyat sodir etilgan deb topiladi.

Shuningdek, Jinoyat kodeksining 252, 254-moddalarida radioaktiv materiallarni noqonuniy egallash, saqlash, hisobga olish, foydalanish, tashish, joʻnatish, ularga ega boʻlish, ular bilan munosabatda boʻlishning boshqa qoidalarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Tarkibida radioaktiv moddalar boʻlgan chiqindilar xavfli chiqindilar turku-

miga kirishini e'tiborga olsak, mazkur moddalarda belgilangan qilmishlar radioaktiv chiqindilarga ham taalluqlidir.

Ma'lumki, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishda yuqori samaraga erishishda turli omillar to'sqinlik qiladi. Ushbu omillardan biri bu – huquqni muhofaza qiluvchi idoralar, asosan, tabiatni muhofaza qilish ustidan nazorat olib boruvchi davlat nozirlarining harakatsizligidir. Ushbu idoralarning harakatsizligi yuqori darajada ijtimoiy xavf tug'diradi, chunki bunda nafaqat ekologik-huquqiy me'yorlarning buzilishiga yo'l qo'yib beriladi, balki kelgusida ularning yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaslik uchun zarur choralar ko'rilmaydi.

Masalan, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish qoidalarini buzgan holda faoliyat ko'rsatayotgan korxonaga nisbatan tegishli choralar ko'rmanligi uchun tabiatni muhofaza qilish davlat nozirini ham javobgarlikka tortish lozim. Asosiysi, jamiyat korxona rahbarlarining hamda davlat nozirlarining harakatsizligi tufayli zarar ko'rmasligi lozim. Bunday usul huquqbuzar shaxsni javobgarlikka tortish muqarrarligi prinsipiga asoslangan bo'lib, uni qo'llash tabiiy muhitni muhofaza qilishning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash lozimki, ekologik huquqbuzarliklarga qarshi kurashishda faqat jazolash choralari kuchaytirish bilangina ish bitmaydi. Buning uchun avvalo tabiatga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lishni ta'minlashga qaratilgan tegishli huquqiy va iqtisodiy asoslarni yaratish hamda fuqarolarning ekologik madaniyatni rivojlantirish choralari ko'rish lozim.

Nazorat uchun savollar

1. Potensial xavfli moddalar va materiallarni huquqiy tartibga solish nimalardan iborat?
2. Potensial xavfli kimyoviy va biologik moddalarga munosabatning huquqiy tartibi va choralari aytib bering.
3. Ozon yemiruvchi va radioaktiv moddalarga munosabatning huquqiy tartibi va choralari qanday?
4. Chiqindilar haqida tushuncha va uning turlari, chiqindilarga oid qonunchilik hujjatlarini ayting.
5. Chiqindilar bilan munosabatning huquqiy tartibi nimalardan iborat.
6. Radiatsiyaviy xavfsizlik deyilganda nimani tushunasiz?
7. O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining

chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi vakolatlarini aytib berib?

8. Fuqarolarning chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi qanday huquqlari bor?

9. Fuqarolarning chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi qanday majburiyatlari bor?

10. O'zbekiston Respublikasi hududiga mamlakat tashqarisidan radioaktiv chiqindilarning har qanday turlarini saqlash va ko'mib tashlash maqsadida olib kirish mumkinmi?

11. Chiqindilarni ko'mish va utilizatsiya qilish joylari davlat kadastrini yuritish ishlariga umumiy rahbarlik qaysi tashkilot tomonidan amalga oshiriladi?

12. Chiqindilar chiqarish huquqining vujudga kelishi asoslarini gapirib bering.

13. Chiqindilar chiqarish huquqining bekor bo'lish asoslarini gapirib bering.

14. Chiqindilar bilan munosabat qilish qoida talablarini buzganlik uchun qanday javobgarliklar belgilangan?

XIX bob. EKOLOGIK ME'YORLASHNING HUQUQIY ASOSLARI

Asosiy iboralar

Ekologik normalashtirish (me'yorlash) – ekotizimlarning strukturasi va funksiyasini ma'lum bir chegarada ushlab turishdan iboratdir. U insonning ekotizimlarga ta'sir darajasini maksimal chegaralangan darajada ushlab turishni ko'zda tutadi.

Sanitar-gigiyenik norma – o'ziga xos miqdor va sifat ko'rsatkichi bo'lib, unga rioya qilish insonga xavfsiz, optimal sharoitda yashash kafolatini beradi.

Atrof-muhit sifatini normalashtirish – tabiiy xususiyatlarning o'zgarishiga yo'l qo'ymaydigan chegaralar majmuyidir.

Ekologik indikatorlar – maxsus biologik ko'rsatkichlar orqali ekotizimlarning o'zgarishini baholash demakdir.

Ekspertiza (frans. tajribali) – o'rganish, tekshirish, xulosa chiqarish.

19.1. Ekologik normalashtirish (me'yorlash) tushunchasi

Jamiyat rivojlanishi jarayonida inson doimo tabiatga ta'sir ko'rsatadi, uning boyliklaridan foydalanadi.

Ilmiy-texnika taraqqiyoti rivojlanishi bilan insonning tabiatga ta'siri bir necha barobar kuchayib ketdi.

Ammo insonning haddan ziyod tabiiy ekotizimlarga aralasha borishi tabiat qonuniyatlarining buzilishiga, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarda qarama-qarshiliklarga olib keldi.

Bunday sharoitda ilmiy asoslangan, jamiyat manfaatlarini hisobga oladigan, ekotizimlarning miqdoriy va sifat ko'rsatkichlarini saqlaydigan chegaralarni ishlab chiqish masalalari o'rtaga tashlandi.

Bunday maqsad ekologik me'yorlash orqali amalga oshiriladi va bu normalar ekologik huquq mexanizmidagi o'z aksini topadi.

Ekologik normalashtirish (me'yorlash) deyilganda vakolatli davlat organlari tomonidan qonun asosida belgilab qo'yilgan normativlar tushuniladi. O'zbekiston Respublikasida ekologik normalashtirish va standartlashni tartibga solish bo'yicha ko'plab normativ-huquqiy hujjatlar mavjud.

O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»-gi Qonunini ular orasidagi eng asosiy huquqiy akt sifatida qayd etish joiz.

Qonunning 4-bo'limida atrof tabiiy muhit sifatini normativlar bilan tartibga solish, 14-moddasida esa atrof tabiiy muhit sifatining normativlari va standartlari ko'rsatib o'tilgan.

Ekologik normalashtirishning ayrim tabiiy resurslardan foydalanish va himoya qilishning tartibga solish masalalari tabiiy resurslar qonunchiligi hujjatlarida belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasining «Sanitariya nazorati to'g'risida»gi qonunida atrof-muhitni muhofaza qilishning sanitariya-gigiyenik normalashtirishni tartibga solish masalalari ko'rsatib o'tilgan.

Ekologik normalashtirishda zararli moddalarning atrof-muhitga chiqarib tashlanishi, oqava suvlar to'kilishining ekologik normativlarini ishlab chiqish va tasdiqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari tabiiy resurslardan foydalanishni limitlash, chiqindilarni joylashtirish kabi masalalar ham O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan.

19.2. Ekologik normalashtirishning tizimi

O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»-gi Qonuni 14-moddasiga asosan, xo'jalik faoliyatining atrof tabiiy muhitga zararli ta'siri atrof tabiiy muhit sifatining, aholining ekologik jihatdan xavfsizligini, tabiiy resurslarni tiklash va muhofaza qilishni kafolatlovchi normativlari va standartlari bilan yuridik va jismoniy shaxslarning faoliyati cheklab qo'yiladi. Ular umumlashtirilib atrof tabiiy muhit normativlari va standartlari deb nomlanadi. Ushbu normativ va standartlar atrof tabiiy muhitga va uning obyektlariga zararli ta'sirning oldini olish hamda ular orqali insonlarning qulay atrof tabiiy muhitga bo'lgan huquqini amalga oshirish imkoniyatini yaratadi.

Taniqli olimlar B. V. Yerofeyev va M. M. Brinchuklarning fikriga ko'ra, atrof-muhit sifatini belgilovchi normativlar bu, vakolatli davlat organlari tomonidan tasdiqlanadigan texnik normalardir¹.

Atrof tabiiy muhit normativlari quyidagi ko'rsatkichlarni belgilashga qaratilgandir:

¹ Ерофеев Б.В. Экологическое право России, Москва. 1999. С. 249. Бринчук М. М. Экологическое право: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М., «Юристъ», 2004. С. 670.

- *tabiiy resurslardan foydalanish hajmlarini belgilash;*
- *tabiiy obyektlarning umumiy sifat ko'rsatkichlari;*
- *tabiiy obyektlarga zararli ta'sir ko'rsatishning miqdorlari.*

Atrof tabiiy muhit sifati me'yorlari ekologik munosabatlarda subyektlar harakatining to'g'riligini baholash mezonlarini o'z ichiga oladi va ekologik-huquqiy talablar bajarilishining unumdorlik darajasini belgilaydi. Ekologik me'yorlardan ayrimlari atrof tabiiy muhit sifatini baholashda qo'llanilsa, ba'zilar esa atrof tabiiy muhitga va uning obyektlariga zararli ta'sirni chegaralaydi. Boshqalari esa uning obyektlaridan foydalanishni rejalashtiradi. Qayd etilgan me'yorlashning turlari shartli ravishda bo'lingandir, chunki ular bir-biri bilan bog'liq. Ushbu me'yorlar ekologik me'yorlar bo'lib, hammasi atrof tabiiy muhitning sifatini ta'minlashga qaratilgandir.

Ekologik me'yorlash bu – davlat organlarining atrof tabiiy muhit sifatini, tabiiy resurslardan foydalanish hajmini va boshqa ko'rsatkichlarini belgilash bo'yicha faoliyatidir. Ushbu faoliyat vakolatli davlat organlari tomonidan amalga oshirilib, sertifikatlashtirish, standartlashtirish va boshqa me'yorlarni belgilashda namoyon bo'ladi.

Ekologik me'yorlash faoliyat sifatida ikki maqsadni ko'zlaydi, ya'ni ularning *birinchisi* atrof tabiiy muhitga zararli ta'sirning oldini olish bo'lsa, *ikkinchisi* inson yashashining tabiiy sharoitini yaxshilab, uning salomatligini ta'minlash hisoblanadi.

Ekologik me'yorlash ikki yo'nalishda amalga oshiriladi:

birinchidan, huquqiy norma ahamiyatiga ega bo'lgan ko'rsatkichlar (standartlar)da belgilanadi, chunonchi ushbu belgilangan ekologik me'yorlar barcha subyektlarga taalluqli hisoblanadi. Masalan, avtomobil dvigatellaridan chiqariladigan tutun sifatini belgilash bo'yicha standartlar ham ishlab chiqarilayotgan hamda foydalanishda bo'lgan transport vositalariga taalluqli hisoblanadi;

ikkinchidan, huquqni qo'llovchi hujjatlarda belgilanib, ma'lum bir obyekt uchun qo'llaniladi. Ushbu ekologik me'yorlar alohida bir tabiiy resurslardan foydalanuvchi yoki atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatuvchi shaxslarga taalluqli hisoblanadi.

Bundan tashqari, atrof tabiiy muhit, uning sifat va son ko'rsatkichlari, tabiiy resurslar va ularning sifat hamda son ko'rsatkichlari ekologik me'yorlashning *obyekti* hisoblanadi. Ekologik me'yorlar orqali atrof tabiiy muhit sifati hamda uning obyektlaridan oqilona foydalanish va muhofaza qilinishi ta'minlanadi.

Shuningdek, davlat organlari, yuridik va jismoniy shaxslar ekologik me'yorlashning *subyektlari* hisoblanadi. Ekologik me'yorlash bilan faqat

vakolatli davlat organlari shug'ullanishlari mumkin. Yuridik va jismoniy shaxslar ekologik me'yorlarni belgilashda manfaatdor shaxs sifatida qatnashadilar. Masalan, «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning atmosfera havosiga statsionar manbalardan zararli tashlanmalar chiqarilganda ruxsat etiladigan chegaraviy me'yorlari har bir iftoslantiruvchi modda yoki biologik organizmlar bo'yicha korxona, muassasa va tashkilotlarda ishlab chiqilib, tabiatni muhofaza qilish davlat organlari tomonidan tasdiqlanadi.

Ekologik me'yorlashda me'yor sifatida atrof tabiiy muhitga va uning obyektlariga zararli ta'sir ko'rsatish darajasi tushuniladi. Ekologik me'yorlashda yo'l qo'yiladigan darajadagi me'yor ishlatiladi. Shu orqali atrof tabiiy muhitga va uning obyektlariga ta'sir ko'rsatishning eng yuqori darajasi belgilanadi.

Insonlarning iqtisodiy, ijtimoiy, rekreatsion, madaniy va estetik manfaatlari bilan bog'liq bo'lgan va tabiiy muhitni fizikaviy, kimyoviy va biologik o'zgarishlarga olib keluvchi antropogen faoliyati atrof tabiiy muhitga *ta'sir ko'rsatish* deb tushuniladi. Zararli ta'sirning eng keng tarqalgan turi atrof tabiiy muhitning ifloslanishidir. Ifloslanish deganda atrof tabiiy muhit sifatining keskin o'zgarishiga, o'simlik va hayvonot dunyosi obyektlarining nobud bo'lishiga va inson salomatligiga putur yetkazuvchi zararli moddalar, biologik organizmlar chiqarish va unga fizik ta'sir ko'rsatish tushuniladi.

Albatta, ifloslanish bu, atrof tabiiy muhitga zararli ta'sirlardan biridir. Qonunlarda ifloslanishdan tashqari atrof tabiiy muhitga o'zgacha zararli ta'sir degan talablar ham kiritilgan. Bunday o'zgacha zararli ta'sir toifasiga tabiiy resurslardan foydalanish me'yorlariga rioya qilmagan holda ularning kamayib yoki umuman yo'q bo'lib ketishiga olib keluvchi faoliyat kiritiladi. Demak, atrof tabiiy muhitga ko'rsatilgan barcha antropogen ta'sirlar zararli ta'sirlardir.

Ekologik me'yorlar quyidagi asosiy talablarga javob berishi shart:

- aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash;
- insonlarning, o'simlik va hayvonot dunyosining genetik fondini saqlab qolish;
- barqaror iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishni ta'minlash;
- tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash;
- tabiiy obyektlarning qayta tiklanishini ta'minlash.

Ushbu talablarning yakuniy maqsadi jamiyatning ekologik va iqtisodiy manfaatlarini ilmiy asoslangan darajada uyg'unlashtirib, jamiyat taraqqiyotini ta'minlashdir. Atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatishning yo'l

qo'yiladigan darajalari, bugungi kundagi fan va texnika imkoniyatlaridan kelib chiqqan, iqtisod va ekologiya ning o'zaro manfaatdorlik tamoyillariga asoslangan, ishlab chiqarishni rivojlantirish jarayonida atrof-muhitni muhofaza qilishni ta'minlovchi, shu bilan birga insonlar salomatligini kafolatlovchi vaqtinchalik choradir. Iqtisodiyotning rivojlanishi, o'z navbatida, ilmiy-texnikaviy yutuqlarni ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilish va oqibatda atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatish darajasini pasaytirishga sabab bo'ladi.

Atrof tabiiy muhitning sifat normativlarida **uchta ko'rsatkich** mavjud bo'ladi:

Tibbiy ko'rsatkich atrof tabiiy muhitga antropogen ta'sir ko'rsatishda insonning genetik fondi va uning salomatligiga zararsiz darajadagi miqdorni hisobga olishdan iborat.

Ekologik ko'rsatkich ekologik me'yorlar orqali o'simlik va hayvonot dunyosining saqlanib qolinishini ta'minlash hisoblanadi.

Texnologik ko'rsatkichda mavjud texnika va texnologiya bilan belgilangan me'yorlarni ta'minlash imkoniyati hisobga olinadi.

Texnikaviy-tashkiliy ko'rsatkich jamiyatdagi mavjud bo'lgan institutlar (davlat nazorati, monitoring va boshqalar) bilan zamonaviy o'lchash va baholash uskunalarini qo'llagan holda atrof tabiiy muhitga zararli ta'sirni aniqlash imkoniyatidir.

Ekologik me'yor vakolatli davlat organi tomonidan tasdiqlangandan so'ng majburiy xarakterga ega bo'ladi. Demak, ekologik me'yor, me'yor sifatida tasdiqlanganidan keyin shakllanadi va majburiy qo'llaniladi, shunga ko'ra, biz ekologik me'yorlarni huquqiy norma shaklida ko'rish tarafdorimiz. Zero, har qanday tavsiya, qo'llanma va shunga o'xshash hujjatlardagi belgilangan qoidalar huquqiy norma bo'lavermaydi.

O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonuni atrof tabiiy muhitning sifat me'yorlariga asosiy talablarni, ularning turlarini, ularni tasdiqlovchi davlat organlarini, ularga rioya etish va bajarish bo'yicha majburiyatlar hamda ularni buzish oqibatida vujudga keladigan holatlarni belgilaydi. Masalan, ekologik me'yorlarning buzilishi aybdor shaxslarning nafaqat ma'muriy, balki jinoiy javobgarlikka tortilishiga sabab bo'lishi mumkin. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 193 va 196-moddalarida ko'zda tutilgan jinoyatlar ekologik me'yorlarni buzish oqibatida ham sodir etilishi mumkin.

Aslini olganda, ekologik me'yordash har bir tabiiy resurs bo'yicha alohida tuzilgan bo'lib, yagona bir ekologik me'yor mavjud emas. Ammo, ma'lum bir tabiiy resursga nisbatan belgilangan ekologik me'yor, birinchi

navbatda, ushbu tabiiy resursning muhofaza qilinishiga qaratilgan bo'lsa, ikkinchi navbatda, boshqa tabiiy resurslarning muhofazasini ta'minlovchi me'yorlar hamdir. Masalan, oqava suvlardagi ifloslantiruvchi moddalarining ruxsat etiladigan miqdorlari suvning sifatini ta'minlab, suv obyektlarida mavjud bo'lgan o'simlik va hayvonot dunyosining muhofazasini ta'minlaydi. Bundan tashqari, ushbu me'yor insonlarning toza ichimlik suviga bo'lgan ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi. Demak, har bir alohida tabiiy resurs bo'yicha belgilangan me'yorlarni ularning maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda ekologik me'yor deb atasak bo'ladi.

Ekologik me'yorlash bo'yicha huquqiy munosabat qonunda belgilangan talablarga asosan vujudga keladi. O'z mohiyatiga ko'ra, ushbu munosabatlar davlat boshqaruv munosabatlariga taalluqlidir. Chunki ekologik me'yorlash munosabatlarning bir tarafi bo'lib, har doim davlat organi qatnashadi. Ikkinchidan, ekologik me'yorlash tabiiy resurslardan foydalanish, atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatishga ruxsat berishning alohida bir elementi, ya'ni qismi hisoblanadi. Masalan, atmosfera havosiga fizikaviy omillar orqali zararli ta'sir ko'rsatishning yo'l qo'yiladigan darajadagi normativlari Sog'liqni saqlash vazirligi organlari tomonidan tasdiqlangandan so'ng shunday ta'sir ko'rsatishga ruxsat etiladi.

Ekologik me'yorlar rejalashtirilayotgan xo'jalik va o'zga faoliyatning atrof tabiiy muhitga ta'sirini baholashda, ya'ni ekologik ekspertizani o'tkazishda, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish ustidan nazorat olib borish va atrof tabiiy muhit monitoringini yuritishda foydalaniladi. Chunki tabiiy resurslardan foydalanish yoki atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatish faqat belgilangan ekologik me'yorlar asosida amalga oshirilishi mumkin. Tabiiy resurslardan foydalanish me'yorlari atrof-muhitdan olinadigan tabiiy obyektlarning miqdorini belgilaydi. Masalan, shifobaxsh o'simliklar, ularning urug'lari, barglari va boshqa qismlarini yig'ish qat'iy me'yorda amalga oshirilishi mumkin.

Ba'zi bir ekologik me'yorlar atrof tabiiy muhit obyektlarining sifati va sonini belgilaydigan reja sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, atmosfera havosida ifloslantiruvchi moddalar hamda biologik organizmlarning inson va atrof tabiiy muhit obyektlari uchun yo'l qo'yiladigan darajadagi to'planishi yoki hayvonot dunyosidan ov qilish usulida foydalanish sonini belgilaydigan kvotalarni ko'rsatish mumkin.

Sanitar-gigiyenik me'yorlar atrof tabiiy muhitning holatiga bog'liq ravishda inson salomatligi ko'rsatkichlarini aniqlashdan iborat. Amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq, bunday toifadagi me'yorlarga zararli moddalar va biologik organizmlarning yo'l qo'yiladigan darajadagi to'planish mi-

qodirlari, radiatsiya, shovqin, tebranish, magnit maydonlari ta'sir ko'rsatishining yo'l qo'yiladigan darajalarini hamda oziq-ovqat mahsulotlaridan chiqariladigan zararli moddalarning yo'l qo'yiladigan darajadagi qoldiq miqdorlarini kiritishimiz mumkin. Zararli moddalar hamda biologik organizmlarning atmosfera havosida, suvlarda va tuproqdagi yo'l qo'yiladigan darajadagi to'planish miqdorlari inson salomatligini muhofaza qilish, o'simlik va hayvonot dunyosining genetik fondini saqlash maqsadida atrof tabiiy muhitning holatini baholash uchun belgilanadi. Ruxsat etiladigan darajadagi to'planish miqdorlari, eng avvalo, sanitar-gigiyenik me'yordir. chunki, uning asosiy ko'rsatkichlari inson salomatligiga taalluqlidir.

Atrof tabiiy muhitning sifat me'yorlari deganda uning sifatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar tushuniladi. Ularga quyidagilar kiradi:

a) atmosfera havosi va suvlarda zararli moddalar to'planishining yo'l qo'yiladigan darajadagi miqdorlari;

b) atmosfera havosi va suv havzalariga zararli moddalarni chiqarish (tashlash)ning yo'l qo'yiladigan darajadagi miqdorlari;

d) radiatsiyaviy ta'sir, shovqin, tebranish, magnit maydonlarining yo'l qo'yiladigan darajalari;

e) qishloq va o'rmon xo'jaligida qo'llaniladigan kimyoviy moddalarning yo'l qo'yiladigan darajalari;

f) oziq-ovqat mahsulotlarida kimyoviy moddalar qoldig'ining eng yuqori darajalari;

g) atrof tabiiy muhitga antropogen ta'sir faoliyatining yo'l qo'yiladigan darajalari.

Tabiiy resurslardan foydalanish *limitlari* – tabiiy resurslardan foydalanishning yoki iste'mol qilishning yo'l qo'yiladigan me'yorlari hisoblanadi. Limitlar boshqa ekologik talablar bilan bir qatorda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning samarali vositasi hamdir. Limitlashning asosiy sababi tabiiy resurs zaxiralarining cheklanganligi va ulardan oqilona foydalanilishi hamda qayta tiklanishini ta'minlash zarurligidan kelib chiqadi. Tabiiy resurslardan foydalanish limitlarini belgilashda ikki maqsad ko'zda tutiladi. Ulardan *birinchisi* – tabiat va uning boyliklarini asrash bo'lsa, *ikkinchisi* – tabiiy resurslarni me'yorida ishlatish yoki me'yordan ortiqcha foydalanganlik uchun to'lovlarni undirishdan iborat. Tabiiy resurslarni iste'mol qilganlik uchun olingan to'lovlar ularni qayta tiklash va ulardan oqilona foydalanishni ta'minlash uchun sarflanadi.

Zararli moddalarni ruxsat etiladigan darajada tashlash (chiqarish) va joylashtirish miqdorlari ham tabiiy muhitdan foydalanishning bir turi hisoblanadi. Bunday limitlashtirish tabiatni muhofaza qilish vazifasini ba-

jaradi, ya'ni ular *birinchidan*, ifloslantiruvchi manbadan chiqindilarning zararli moddalarini kamaytirish, *ikkinchidan esa* ularni tashlaganlik uchun undiriladigan to'lovlardan shakllanadigan tabiatni muhofaza qilish fondlaridan ekologik maqsadlar uchun foydalanishni ta'minlashga qaratilgan.

Shunday qilib, ekologik me'yorlar tabiiy resurslarning sifat hamda son ko'rsatkichlarini belgilab, ulardan foydalanish va muhofaza qilishni tashkil etishdagi asosiy talablarni o'z ichiga oladi. Shu jumladan, ekologik me'yorlar foydalanishni rejalashtirish uchun ruxsatnomalar berish, to'lov undirish, nazorat qilish, javobgarlikka tortishda asos bo'lib xizmat qiladi. Demak, ekologik me'yorlar tabiiy resurslardan foydalanish, atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatishni tartibga soluvchi huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan texnik ko'rsatkich hisoblanib, har xil shakllarda o'z aksini topadi. **Ekologik me'yorlash** esa ushbu ko'rsatkichlarni belgilash, tasdiqlash va joriy qilish bilan bog'liq bo'lgan davlat organlarining faoliyatidir.

Ekologik me'yorlash *tizimi* ikki xil ma'noda tushunilishi mumkin. Birinchidan, keng ma'noda, tashkiliy-huquqiy ko'rinishda shu sohani tartibga soluvchi normativ-huquqiy aktlar va ularni amalga oshirishni ta'minlovchi davlat organlarining tizimi tushuniladi. Ikkinchidan, ekologik me'yorlash tizimi tor ma'noda, faqat tashkiliy tizimdan iborat vakolatli davlat organlarining tizimi tushuniladi.

Ekologik me'yorlash tizimiga ekologik standartlarni, belgilovchi, sertifikatlashtiruvchi, boshqa ekologik me'yorlarni tasdiqlovchi vakolatli davlat organlari hamda ularning faoliyatini ushbu sohada tartibga soluvchi qonunlar hamda boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar kiradi. Bularga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Vazirlar Mahkamasi huzuridagi kimyoviy komissiya, «O'zstandart» agentligi, Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Yer qa'rini geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarining bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi, Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi, Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi hamda ushbu organlar vakolatini belgilovchi va faoliyatini tartibga soluvchi qonunchilik tizimi kiradi.

Ekologik me'yorlarni belgilashda umumiy vakolatli organlarning o'rniga uncha keng emas. Ushbu jarayonda ular faqatgina ayrim masalalarni hal etishda qatnashadilar. Misol uchun, mahalliy davlat hokimiyati organlari «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning 9-moddasiga muvofiq, tabiiy pichanzorlarda va yaylovlarda pichan o'rish va mol boqishning me'yorlari hamda muddatlarini tegishli

qishloq va suv xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi organlarining taqdimnomasiga binoan belgilaydilar. O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi esa atrof tabiiy muhit sifatini me'yorlash bo'yicha ishlarni tashkillashtiradi; respublika ahamiyatiga molik bo'lgan ekologik me'yorlar, qoidalar va standartlarning ishlab chiqilishini tashkil qiladi va tasdiqlaydi, tarmoqqa oid ekologik me'yorlar, qoidalar va standartlarni muvofiqlashtiradi, ularning fondini shakllantiradi va yuritadi; tabiatni muhofaza qilish faoliyatini metrologik ta'minlash bo'yicha ishlarni tashkil qiladi; atrof tabiiy muhitga zararli moddalarni chiqarish (tashlash) bo'yicha me'yorlarni belgilaydi va tabiiy resurslardan foydalanuvchilarga yetkazadi.

Shuningdek, tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi organlari oqava suvlardagi ifloslantiruvchi moddalarning yo'l qo'yiladigan me'yorlarini, atmosfera havosiga chiqariladigan zararli moddalarning yo'l qo'yiladigan me'yorlarini, suv obyektlarida va atmosfera havosida ifloslantiruvchi moddalarning yo'l qo'yiladigan darajadagi to'planishini, hayvonot dunyosidan foydalanish kvotalarini belgilaydi hamda ekologik sertifikatlashtirishni amalga oshiradi.

Sog'liqni saqlash vazirligi atmosfera havosiga zararli fizikaviy ta'sir ko'rsatishning inson va atrof tabiiy muhit obyektlari uchun yo'l qo'yiladigan darajalarini belgilaydi.

Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 5-avgustdagi 373-son qaroriga va O'zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi to'g'risida Nizomga asosan «O'zstandart» agentligi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi bilan birgalikda ekologik standartlarni tasdiqlaydi, ekologik sertifikatlashtirishni amalga oshiruvchi organ va laboratoriyalarni akkreditatsiyadan o'tkazadi. Shuningdek, ushbu agentlik:

- mahsulotlar, ishlar va xizmatlar xavfsizligi va sifati, o'lchovlar ishonchsiz natijalarining salbiy oqibatlaridan muhofaza qilish talablariga rioya etilishi yuzasidan iste'molchilar huquqlarining himoya qilinishini ta'minlash chora-tadbirlarini amalga oshiradi;

- davlat, tarmoq, ma'muriy-hududiy standartlarni va ular bo'yicha o'zgartirishlarni, mahsulotlarga qo'yiladigan texnik shartlarni, standartlarni va ular bo'yicha o'zgartirishlarni, standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish bo'yicha amal qilinadigan hujjatlarni, shuningdek, norma va qoidalarni davlat ro'yxatidan o'tkazadi;

- bir turdagi mahsulotlar uchun normativ hujjatlarni ishlab chiqish bo'yicha tarmoq tuzilmalarini tashkil etishga ko'maklashadi, ularga ilmiy-metodik rahbarlikni ta'minlaydi;

– sertifikatlashtirish va yuklash-tushirishdan oldin inspeksiya o'tkazish sohasidagi yuridik shaxslarni belgilangan tartibda akkreditatsiya qiladi, yuridik va jismoniy shaxslarning sinov, o'lchov, tahliliy, kalibr lash va tekshirish laboratoriyalarini attestatsiyadan o'tkazadi;

– standartlashtirish, metrologiya, sertifikatlashtirish, akkreditatsiya qilish va mahsulotlar sifatini boshqarish tizimini joriy etish masalalari bo'yicha davlat va xo'jalik boshqaruvi organlariga o'z vakolatlari doirasida rahbarlik qiladi va ularning faoliyatini muvofiqlashtiradi;

– o'z vakolatlari doirasida standartlashtirish, metrologiya, sertifikatlashtirish va akkreditatsiya qilish sohasida normativ hujjatlarni ishlab chiqadi, tasdiqlaydi va ro'yxatdan o'tkazadi;

– standartlashtirish, metrologiya, sertifikatlashtirish, akkreditatsiya qilish va o'lchovlar yagonaligini ta'minlash ishlarini amalga oshirishning umumiy qoidalarini belgilaydi;

– majburiy tartibda sertifikatlanadigan mahsulotlar ro'yxatini tasdiqlash to'g'risida belgilangan tartibda Vazirlar Mahkamasiga takliflar kiritadi;

– standartlarga rioya qilish, o'lchovlar va sertifikatlash qoidalarining yagonaligini ta'minlash masalalari bo'yicha nazorat organlari bilan o'zaro hamkorlik qiladi;

– normativ hujjatlar talablariga rioya etilishini, o'lchovlarning yagonaligi va ishonchliligi, majburiy sertifikatlashtirish qoidalari ta'minlanishini tashkil etadi va bu borada davlat nazoratini amalga oshiradi.

Amaldagi qonun hujjatlarida belgilangan ekologik me'yorlash tizimi quyidagi me'yornlarni o'z ichiga oladi:

– ekologik standartlar – muddatsiz, ma'lum bir mahsulotning ekologik xavfsizligi talabini belgilovchi ekologik me'yor;

– ifloslantiruvchi moddalarning atmosfera havosida va suv obyektlarida to'planishining ruxsat etilgan chegaraviy konsentratsiyalari (RECHK) – muddatsiz, ushbu obyektlarning sifat ko'rsatkichini belgilovchi me'yor;

– o'simlik va hayvonot dunyosidan foydalanish kvotalari – muddatli, asosan, bir yilga mo'ljallangan, o'simlik va hayvonot dunyosidan foydalanish sonini belgilovchi reja;

– qishloq va o'rmon xo'jaligida qo'llanilishi mumkin bo'lgan kimyoviy moddalar va ularni qo'llash miqdorlari – muddatsiz, lekin vaqti-vaqti bilan o'zgarib turuvchi me'yor;

– ifloslantiruvchi modda yoki biologik organizmlarni chiqarishning yo'l qo'yiladigan normativlari – har bir statsionar shaklidagi ifloslantiruvchi manba uchun belgilanadigan me'yor. Ushbu me'yor ifloslantiruvchi modda yoki biologik organizmlarni atmosfera havosiga yoki suv obyekt-

lariga tashlash uchun ruxsatnomaning bir qismi hisoblanadi. Bunda, zararli moddalarning atrof tabiiy muhitdagi yo'l qo'yiladigan darajadagi to'planish miqdorlaridan kelib chiqib, har bir ifloslantiruvchi manbaning atrof tabiiy muhit obyektlariga ta'sir ko'rsatishining zararli oqibatlari hisobga olinadi va ishlab chiqarish obyektlarining quvvatidan kelib chiqib belgilanadi;

– chiqindilarni joylashtirish limitlari – chiqindilarni yo'l qo'yiladigan miqdorlarda joylashtirish chegaralaridir.

Agar atrof tabiiy muhitdagi zararli modda va mikroorganizmlarning ruxsat etilgan chegaraviy konsentratsiyalari (RECHK) atrof tabiiy muhitning ekologik hamda sanitar-gigiyenik holatini belgilasa, zararli modda hamda biologik organizmlarning ruxsat etilgan chegaraviy konsentratsiyalari zararli ta'sir ko'rsatuvchi manbani belgilaydi hamda uning faoliyatini tartibga soladi.

Atrof tabiiy muhitga yo'l qo'yiladigan darajadagi ta'sir ko'rsatish *me'yorlari* tarmoq yoki regional-mintaqaviy turlarga bo'linadi. Tarmoq atrof tabiiy muhitga yo'l qo'yiladigan darajadagi ta'sir ko'rsatish *me'yorlari* ma'lum bir tabiiy resurs yoki tabiiy kompleks bo'yicha belgilanadi. Shunday me'yorlar o'rmonlarda aholining bo'lishi, muhofaza etiladigan hududlarga bir vaqtning o'zida kirib kelishi mumkin bo'lgan odamlarning maksimal soni, ovchilik hududlarida bir vaqtning o'zida ov qilishi mumkin bo'lgan ovchilarning soni bo'yicha me'yorlar, tabiiy yaylovlarning ma'lum bir maydonida boqilishi mumkin bo'lgan uy hayvonlarining sonini belgilash shu turdagi me'yorlarga kiradi. Bunday normativlar o'z xususiyatiga ko'ra ma'lum bir tabiiy resursdan foydalanish rejasi vazifasini bajaradi. Mintaqaviy (regional) atrof tabiiy muhitga ruxsat etiladigan darajadagi ta'sir ko'rsatish *me'yorlari* tabiiy komplekslarga xo'jalik yoki rekreatsiya faoliyatining ta'sir ko'rsatishi darajasidan kelib chiqqan holda ishlab chiqiladi. Bunday me'yorlar orqali ma'lum bir hududlarda tabiiy resurslardan foydalanish va xo'jalik faoliyatini rivojlantirish ko'rsatkichlarini atrof-muhitni muhofaza qilish manfaatidan kelib chiqib cheklashlar belgilanishi lozim.

Demak, ekologik me'yorlashning shakllari deganda shunday me'yorning ma'lum bir hujjatda belgilanishi tushuniladi, ya'ni huquqiy tusga ega bo'lgan texnik ko'rsatkichlar qandaydir hujjatda aks ettiriladi. Bunday hujjatlar xilma-xil bo'lib, har bir tabiiy resurs bo'yicha me'yor o'zgacha shaklga ega bo'ladi. Ekologik me'yorlar standartlar, limitlar, yo'l qo'yiladigan darajadagi to'planish yoki tashlash (chiqarish) me'yorlari, yo'l qo'yiladigan darajadagi zararli ta'sir ko'rsatish darajalari, kvotalar va foydalanish me'yorlari shakllarida belgilanadi.

Ekologik me'yorlash o'z *obyektlari* bo'yicha tabiiy obyektlarning sifat va son ko'rsatkichlarini belgilovchi me'yorlarga bo'linadi. Har bir tabiiy obyektning sifat va son ko'rsatkichlari o'ziga xos ko'rsatkichlar asosida aniqlanadi. Ushbu ko'rsatkichlarni belgilash va aniqlash usullari ham o'ziga xos xususiyatlariga ega. Masalan, hayvonot dunyosi bo'yicha ular kamayib ketishining oldini oladigan me'yor, ya'ni kvota belgilanadi. Kvota bir yo'la hayvonot obyektlari turlarining foydalanish miqdorlarini o'z ichiga oladi. Atmosfera havosi bo'yicha me'yorlar belgilanganda faqat uning sifat ko'rsatkichlari e'tiborga olinadi. Suvlar bo'yicha me'yorlar esa ularning ham sifat ko'rsatkichlari, ham son ko'rsatkichlarini belgilaydi. Suv havzalaridagi ifloslantiruvchi moddalarning yo'l qo'yiladigan darajadagi me'yorlari suvlarning sifatiga taalluqli bo'lsa, suvdan foydalanish limitlari suvlardan foydalanishning hajmlarini belgilaydi.

Ekologik me'yorlash o'z *subyektlari* bo'yicha quyidagilarga bo'linadi:

– hamma subyektlarga taalluqli me'yorlar, masalan, ekologik standartlar, atmosfera havosida ifloslantiruvchi moddalar hamda biologik organizmlarning inson va tabiiy muhit obyektlari uchun yo'l qo'yiladigan to'planish darajalari, suvlarda ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarning inson hamda tabiiy muhit obyektlari uchun yo'l qo'yiladigan to'planish darajalari va boshqalar. Hamma subyektlarga taalluqli me'yorlar umumiy bo'lib, bular respublika yoki ayrim hududlar yoxud muayyan bir xo'jalik sohasi bo'yicha belgilanadi, masalan, atmosfera havosiga transport vositalaridan chiqariladigan zararli gazlar bo'yicha ekologik standartlar transport vositalarini ishlab chiqaruvchi, ulami respublika hududiga olib keluvchi yoki ta'mirlovchi hamda ulardan foydalanuvchi yuridik va jismoniy shaxslarga taalluqlidir;

– ma'lum bir subyektga taalluqli me'yorlarga, masalan, atmosfera havosiga doimiy manbalardan ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlarning ruxsat etiladigan darajadagi normativlarini kiritishi mumkin. Ushbu turdagi ekologik me'yorlar ishlab chiqilishi va tasdiqlanishi bilan boshqa ekologik me'yorlardan farqlanadi. Odatda, ushbu ekologik me'yorlar manfaatdor yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ishlab chiqilib, tabiatni muhofaza qilish, sanitariya nazorati va boshqa tegishli organlar tomonidan tasdiqlanadi.

Tabiiy resurslardan foydalanishga oid me'yorlarga suvdan foydalanish limitlari, hayvonot dunyosi bo'yicha kvotalar, o'rmonlarda pichan o'rish va mol boqish me'yorlari, yovvoyi o'simliklar, ularning mevalarini terish (yig'ish) me'yorlari, baliq tutish me'yorlari va boshqalar kiritiladi.

Ekologik me'yorlashning turlari deganda ma'lum bir tabiiy obyektning muhofazasi yoki foydalanishini tartibga soluvchi me'yorning obyekti,

shakli, maqsadi va belgilangan ko'rsatkichlari bilan farqlanuvchi ekologik me'yorning ma'lum bir guruhi tushuniladi. **Xulosa qilib aytganda, ekologik normativlar tizimiga quyidagilar kiradi:**

- atrof-muhit sifati normativlari;
- atrof-muhit holatiga zararli moddalarning chegaraviy ta'sir ko'rsatishi normativlari;

- tabiiy resurslardan chegaraviy foydalanish normativlari.

Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishning maxsus vakolatli organlari tomonidan tasdiqlab qo'yilganligi uchun, bunday normativlar ularning vakolati doirasida ijro etilishi majburiy hisoblanadi.

Bunday normativlarga rioya qilinishi ekologik huquq munosabatlari subyektlarining tabiatga ta'sirini baholashdagi, ekologik ekspertiza, litsenziyalash, sertifikatsiyalash, nazorat qilish kabi faoliyati to'g'riligini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunining 15-moddasida ekologik normativlarni ishlab chiqish va tasdiqlash masalalari ko'rsatilgan bo'lib, «Korxonalar, tashkilotlar va muassasalar atrof-muhitga ta'sirining yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan eng yuqori darajalarini tartibga soluvchi ekologik va boshqa yo'sindagi mezonlarini ishlab chiqarishi shart» ekanligi ko'rsatib o'tilgan.

Ekologik normativlarni o'zlariga berilgan vakolatlarga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Sanoatda, konchilikda va kommunal maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilishni tashkil qilish davlat inspeksiyasi tasdiqlaydilar.

Kimyoviy dori-darmonlarni qishloq xo'jaligida ishlatilishiga O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq ruxsat etilishi alohida aytib o'tilgan.

19.3. Atrof-muhit sifati normativlari

Amaldagi ekologik qonunchilikda atrof-muhit sifati normativlarida zararli moddalarning chegaraviy ruxsat etilgan darajasi, shuningdek, mikroorganizmlarning va boshqa biologik moddalarning zararli darajasi ham belgilab qo'yilgan.

Atrof-muhit sifati normativlari quyidagi bir qator funksiyalarni bajaradi:

- avvalambor, ular kimyoviy zararli moddalarning tabiiy muhitga fizik va biologik ta'sirining miqdoriy chegarasini belgilaydi;

– masalan, azot oksidining chegaraviy ruxsat etilgan konsentratsiyasi (maksimal bir marta va sutkada oʻrtacha atmosfera havosidagi miqdori 0.085 mg/kb.m) tashkil etmogʻi kerak;

– oltingugurt angidridi – 0,5 (maksimal bir marta), mg/m³.

Bunday normativlar, shu jumladan, atmosfera havosi, suv, kimyoviy, fizik va biologik xususiyatlariga qarab, tuproqqa ham qoʻllaniladi. Bu degani: agar atmosfera havosida, suvda, tuproqda zararli kimyoviy moddalar chegaraviy ruxsat etilgan konsentratsiyadan koʻp boʻlmasa, havo yoki suv sifati yaxshi boʻladi. natijada inson salomatligiga va boshqa tirik organizmlarga salbiy taʼsir koʻrsatilmaydi.

Qonunchilik asosida belgilab qoʻyilgan atrof-muhit sifati normativlari atrof-muhitning qulay sharoiti yaratilishining yuridik asosini tashkil qiladi.

Amalda bu holat insonning yashash uchun qulay atrof-muhitga ega boʻlish huquqi va bu muhitni saqlab qolish borasidagi oʻz burchini bajarishida muhim rol oʻynaydi.

Suvning, tuproqning, atmosfera havosining qulay holati antropogen taʼsirning yoʻqligi yoki atrof-muhitni muhofaza qilish mexanizmining yuqori ekanligini koʻrsatadi yoki tamoman buning aksi boʻlishi mumkin.

Atrof-muhit sifati normativlari inson xoʻjalik faoliyatining taʼsirini baholash, ayniqsa rejalashtirilayotgan xoʻjalik faoliyatining, shaharlarni rivojlantirish, boshqa aholi punktlarini tashkil qilish atrof-muhitga salbiy taʼsirning oldini olishda muhim rol oʻynaydi.

Hududiy-ishlab chiqarish majmualarining tarkib topishida, sanoat, qishloq xoʻjaligi, qurilishni rivojlantirishda hamda shaharlar, boshqa aholi punktlarini qayta koʻrish va taʼmirlashda atrof tabiiy muhitga boʻlgan taʼsirning yoʻl qoʻyish mumkin boʻlgan meʼyorlari belgilanadi.

Bunday normativlar va boshqa ekologik talablarning bajarilishi tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini tashkil qilish, korxonalar va boshqa obyektlarni loyihalashda hisobga olinsa, ekologik normalarga asoslangan, deb qabul qilinadi.

Yuqoridagi atrof-muhit sifati normativlari, ayrim korxona va tashkilotlardan, transport tizimidan chiqayotgan kimyoviy, fizik va biologik taʼsirlardan tabiiy atrof-muhitni saqlash va boshqarishni tashkil qiladi.

Qonunchilikda atrof-muhit sifati normativlarining hosil qiluvchi yuridik asoslar belgilab berilgan.

Ushbu holatda yuridik asoslar, yaratilayotgan normativlar ijtimoiy manfaatlarni himoya qilishi koʻzda tutiladi.

Bunday yuridik asoslar qonunchilikda ham oʻz ifodasini topadi. Oʻzbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish toʻgʻrisida»gi

Qonuniga binoam atrof-muhit sifati normativlari atrof-muhit holatini baholash, tabiiy ekotizimlarni, o'simlik va hayvonot dunyosining genofondini saqlash Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va boshqa tashkilotlar vakolatiga kiritilgan.

Qonunda alohida modda orqali yerdan foydalanish mezonlari belgilab qo'yilgan (17-modda). Yer osti boyliklaridan foydalanish shartlari esa qonunning 18-moddasida ko'rsatib o'tilgan. Suv va suvdan foydalanish masalalari 19-moddada belgilangan.

Ekologik qorunchilikka binoan atrof-muhit sifati normativlari O'zbekiston Respublikasining barcha hududlariga taalluqli hisoblanib, buning ijrosi majburiydir.

Differensiyallashgan normativlarni ishlab chiqish ham O'zbekiston sharoitida katta ahamiyatga egadir. Sababi, bizning mintaqamizda turli tabiiy-iqlimiy zonalar mavjud bo'lib, ularning har biri ekologik omillar, biotizimlarga egadir.

Bunday tadbirlarning amalga oshirilishi alohida muhofaza qilinadigan hududlar uchun yanada qat'iy normativlar ishlab chiqish kerakligini bildiradi.

Atmosfera havosi kimyoviy moddalar va biologik organizmlar bilan ifloslanishdan hamda zararli fizikaviy ta'sirdan muhofaza qilinadi. Atmosfera havosining ikimyoviy moddalar bilan ifloslanishi natijasida uning tabiiy tarkibi buziladi, unga xos bo'lmagan moddalar havoda paydo bo'ladi, natijada inson salomatligiga, hayvonot va o'simlik dunyosiga zararli ta'sir ko'rsatiladi. Xuddi shuningdek, atmosfera havosiga biologik organizmlar chiqarilganda ham uning biologik tarkibi buziladi.

Atmosfera havosida ifloslantiruvchi moddalar hamda biologik organizmlarning yo'll qo'yiladigan darajada to'planishi inson va atrof-muhitga *bevosita* yoki *bilvosita* zararli ta'sir ko'rsatilmaydigan atmosfera havosida zararli moddalar miqdorini tavsiflovchi me'yordir.

Bevosita ta'sir ko'rsatish deganda zararli moddalarning me'yordan ortiq to'planishi natijasida inson organizmiga salbiy ta'sir ko'rsatishi (yo'talish, yoqmas hidlarni sezish, bosh og'rig'i va boshqalar yoki organizmda ushbu moddalar ta'sirida patogen o'zgarishlar (kasallik)ning rivojlanishi) tushuniladi. *Bilvosita ta'sirga* inson salomatligiga ta'sir ko'rsatmaydigan, ammo uning yashash sharoiti yomonlashuviga sabab bo'luvchi omillar kiradi. Masalan, o'simliklarga zarar yetkazilishi va ularning kamayishi, tuman tushadigan kunlarning ko'payishi va boshqalar.

Ruxsat etiladigan darajalarni ta'minlashning asosiy sharti, shubhasiz, har bir manbadan atmosferaga chiqariladigan ifloslantiruvchi moddalar-

ning ruxsat etiladigan, yo'l qo'yiladigan me'yorlar doirasidan oshmasligini nazorat qilishdir. Ifloslantiruvchi moddalarning ruxsat etiladigan me'yorlari muayyan bir hududdagi shu va shu kabi boshqa manbaalardan chiqadigan ifloslantiruvchi moddalarning to'planishi natijasida yuzaga keladigan darajalardan oshib ketmaydigan miqdorda belgilanadi. Ruxsat etiladigan doiradagi me'yorlarning boshqalaridan farqi shundaki, bu ko'rsatkichlar har bir obyekt uchun alohida belgilanadi. Bunda obyektning joylashgan o'rni, ifloslantiruvchi manbalarining quvvati, hududning relefi, iqlim xususiyatlari va boshqa omillar hisobga olinadi. Shuning uchun turli joydagi statsionar ifloslantiruvchi manbalar uchun har xil normativlar belgilanishi mumkin.

Ruxsat etiladigan, yo'l qo'yiladigan darajadagi miqdor manbadan chiqarilayotgan ifloslantiruvchi moddalarning og'irligi bilan o'lchanadi. Ruxsat etiladigan normativlar individual xususiyatga ega, chunki ularni belgilashda har bir statsionar ifloslantiruvchi obyektning xususiyatlari inobatga olinadi. (Masalan, uning joylashgan joyi, gazlarni atmosferaga tashlash shart-sharoitlari, quvurning balandligi va diametri, gazlarning temperaturasi, hajmi va hokazolar).

Ruxsat etiladigan normativlar zararli moddalarning yer ustidagi, havodagi to'planishi va yo'l qo'yiladigan to'planish darajalari bilan solishtirish natijasida aniqladi. Manbadan chiqayotgan gazlardagi har bir modda bo'yicha normativlar alohida belgilanadi. Ruxsat etiladigan normativlar gramm/sekund nisbatida o'lchanadi, shuningdek, qulaylik uchun yil mobaynida chiqariladigan moddalarning tonnadagi hisobi ham kiritiladi.

Korxonada bir nechta ifloslantiruvchi manba mavjud bo'lsa, ruxsat etiladigan normativlar korxona bo'yicha qo'shilib, *gramm/sekund* nisbatida va *tonna/yil* nisbatida hisoblanadi. *Gramm/sekund*dagi o'lchov manbalarining quvvati qo'shilgan holda 20 daqiqa bo'yicha belgilanadi.

Yer usti va yer osti suvlarining ekologik talablarga mosligini ta'minlashda suv obyektlariga ta'sir ko'rsatish normativlarining belgilanishi va ularga rioya qilinishi ham hisobga olinadi. Suv obyektlariga ta'sir ko'rsatish me'yorlari quyidagilarga bo'linadi: suvlarda zararli moddalarning yo'l qo'yiladigan doiradagi to'planish miqdorlari; oqava suvlardagi zararli moddalarning yo'l qo'yiladigan doiradagi miqdorlari; suvdan foydalanish limitlari; sanoat, kommunal va boshqa obyektlarda suvdan foydalanish me'yorlari; qishloq xo'jalik ekinlarini sug'orish me'yorlari.

Suvlardagi zararli moddalar va biologik organizmlar uchun yo'l qo'yiladigan darajada to'planish me'yorlari respublika hududi uchun yagona hisoblanadi va O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat

qo'mitasi va O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan tasdiqlanadi.

Oqava suvlardagi ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlarni suvga tashlashning ruxsat etiladigan doiradagi me'yorlari korxonalar, muassasalar, tashkilotlar tomonidan ishlab chiqiladi va O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan tasdiqlanadi.

Suvlarning miqdorini me'yorlash suvdan foydalanish limitlari orqali amalga oshiriladi. Suvdan foydalanuvchilar limitlarining miqdori davlatlararo suv manbalaridan (Amudaryo, Sirdaryo va ularga qo'shiladigan, bir necha davlat hududidan o'tadigan daryolar) respublikalararo kelishuvlarning shartlarini, O'zbekiston hududidagi suv manbalarida haqiqiy suv hajmini, yer osti suvlaridan foydalanish imkoniyatlarini va qaytarilgan suvlarning takroran ishlatilishini hisobga olgan holda belgilanadi. Limitlar qishloq va suv xo'jaligi organlari tomonidan qishloq xo'jaligi suvidan foydalanuvchilar uchun yilda ikki marotaba, boshqa suvdan foydalanuvchilar uchun yilda bir marotaba belgilanadi. Suvdan foydalanish limitlari suv manbalari, havza irrigatsiya tizimlari, magistral kanallar (tizimlar), irrigatsiya tizimlari, birlamchi suvdan foydalanuvchilar, hududlar bo'yicha belgilanadi. Limitlarga rioya etish, suv hajmini hisobga olish ro'yxatga olingan suv olish nuqtalarida (xo'jalik taqsimlash bosh inshooti, kanal, skvajina, nasos stansiyasi va boshqa suv olish inshootlarida) limitlangan suvdan foydalanish shartnomasiga asosan amalga oshiriladi. Limitlardan ortiq hajmda yoki limitni belgilamasdan suvdan foydalanish iqtisodiy jarimalar qo'llanilishiga asos bo'ladi. Bu jarima har bir ortiqcha olingan suvning kubometriga ma'lum bir miqdor pul mablag'ini undirishdan iborat bo'ladi.

O'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanishni me'yorlash bevosita va bilvosita amalga oshiriladi. *Bevosita me'yorlash* orqali o'simlik va hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanish va muhofaza qilish me'yorlari belgilanadi. *Bilvosita me'yorlash* orqali o'simlik obyektlarining o'sish muhiti va hayvonlarning yashash muhiti uchun ma'lum bir sifat darajasi ta'minlanadi. Bunday me'yorlash orqali atmosfera havosi, suv va boshqa tabiiy obyektlar, o'simlik va hayvonot dunyosi uchun bezarar sifat va son ko'rsatkichlari belgilanadi. Masalan, o'simlik va hayvonot dunyosini me'yorlash, o'z navbatida, hayvonot va o'simlik dunyosi obyektlariga ta'sir qiladi. O'simlik obyektlarining kamayib ketishi hayvonlarning ozuqasi kamayishiga, buning natijasida esa *birinchi navbatda*, o'simlik bilan oziqladigan hayvonlarning soniga, *ikkinchi navbatda*, yirtqich hayvonlarning kamayishiga sabab bo'ladi. Atmosfera havosini va

suv obyektlarining sifat jihatdan yomonlashuvi esa o'simlik va hayvonot dunyosi obyektlarining soniga salbiy ta'sir etishi mumkin. Masalan, suvlarning ifloslanishi baliq va boshqa suv organizmlarining kamayishiga olib keladi.

Kvotalarni belgilash tartibi bugungi kunda quyidagicha amalga oshirilmoqda: hayvonot dunyosidan foydalanuvchi yuridik shaxslar har yilning boshida tabiatni muhofaza qilish organlariga ularga birlashtirilgan hududlarda mavjud bo'lgan hayvonlarning turlari va soni bo'yicha ma'lumot taqdim etadilar. Ushbu ma'lumotlarni Fanlar Akademiyasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi hamda O'rmon xo'jaligi bosh boshqarmasi va killaridan iborat tarmoqlararo komissiya ko'rib chiqadi va har bir hayvon turi bo'yicha foydalanish imkoniyati mavjudligi va atrof-muhitdan ularni ajratib olgan tarzda foydalanish, hayvonlarning turi va soni to'g'risida xulosa tayyorlanadi. Bunday xulosaga asosan, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining buyrug'i bilan har bir hayvon turi va uning foydalanish hududlari bo'yicha soni belgilanadi.

O'simlik dunyosidan foydalanish me'yorlari ham bir yilga mo'ljallangan bo'ladi. Tabiiy pichanzor va yaylovlarda pichan o'rish va mol boqish alohida har bir pichanzor va yaylov bo'yicha me'yor sifatida ma'lum muddatga belgilanishi lozim. «O'simlik dunyosini muhofaza qilishi va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning 9-moddasiga asosan, ushbu me'yorlarda pichan o'rish va mol boqishning miqdori hamda muddatlari belgilanadi. Ushbu miqdor va muddatlar har bir tabiiy pichanzor va yaylovning o'simliklar holati va ularning tiklanish qobiliyatidan kelib chiqib belgilanadi. Masalan, Toshkent viloyati hokimining 2003-yil 15-maydagi F-77-sonli Farmoyishi bilan Ugom-Chotqol davlat milliy tabiat bog'i boshqarmasiga qarashli yaylovlarda yozgi mavsumda chorva mollarining joylashtirilishi tartibga solingan. Ushbu Farmoyishga asosan, Andijon viloyatining chorva mollari uchun Ohangaron o'rmon xo'jaligidan 22000 gektar, Burchmulla o'rmon xo'jaligidan 4600 gektar, Farg'ona viloyati uchun Burchmulla o'rmon xo'jaligidan 4000 gektar, Ohangaron o'rmon xo'jaligidan 2000 gektar yaylov maydoni ajratib berilgan. Mazkur Farmoyishning ilovasida viloyat yaylovlarida joylashtirilishi lozim bo'lgan yilqilar, ushoq (qo'y va echkilar) mollarning miqdori belgilangan. Masalan, Pskent tumani yaylovlarida Pskent tumanidagi jamoa, fermer xo'jaliklari va aholiga qarashli mollarning soni quyidagicha belgilangan: qoramollar – 37 000 bosh, ushoq mollar – 370 000 bosh.

Yovvoyi holda o'sadigan shifobaxsh va oziq-ovqatbop o'simliklar hamda o'simlik-texnik xomashyosini tayyorlash kvotalarini Tabiatni muhofaza

qilish davlat qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi bilan kelishgan holda tasdiqlaydi. Ushbu kvota hayvonot dunyosidan foydalanish to'g'risidagi kvota kabi har yili belgilanib, qayd etilgan maqsadlarda foydalaniladigan o'simlik dunyosi obyektlarining hisob ma'lumotlariga asosan, o'simlik dunyosining har bir turi va foydalanilishi lozim bo'lgan hududlar bo'yicha belgilanadi.

Hayvonot va o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish me'yorlarini belgilashda ilmiy asoslangan yondashishni ta'minlash uchun Fanlar Akademiyasining tashkilotlari, ilmiy xodimlarining xulosalari talab qilinadi. Ushbu me'yorlar mazkur obyektlardan foydalanish rejasi bo'lganligi sababli, ularni tasdiqlashdan avval ekologik ekspertiza o'tkazilishi lozim. Masalan, tabiiy yaylovlar va pichanzorlarda mol boqish va pichan o'rishning me'yor va muddatlari «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning 9-moddasiga asosan, qishloq, suv hamda o'rmon xo'jaligi davlat organlarining taqdimotiga ko'ra, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan tasdiqlanadi. Shunday me'yorning loyihasi O'zbekiston Respublikasining «Ekologik ekspertiza to'g'risida»gi Qonunining 11-moddasiga asosan, davlat ekologik ekspertizasidan o'tkazilishi lozim.

Yerlarni va tuproqni muhofaza qilish sohasida me'yorlash ularning neft mahsulotlari, moylar, og'ir metallar, sanoat va maishiy chiqindilar, qishloq va o'rmon xo'jaligini kimyolashtirish vositalari bilan ifloslanishini kamaytirishga hamda tuproq eroziyasini, sho'rlanishi va boshqa salbiy jaryonlarning oldini olishga qaratilgan.

Tuproqlarni saqlash va ulardan oqilona foydalanish bo'yicha choralarning maqsadini belgilovchi standartlashtirish obyektlaridan biri tuproqlarni ifloslantiruvchi moddalar, tuproqlarni yo'qotishga, ularning ifloslanishiga, sho'rlanishiga, eroziyalanishiga sabab bo'layotgan xo'jalik va tabiiy omillarni tasniflashdir. Salbiy ta'sirdan tuproqlarni muhofaza qiluvchi chora-tadbirlar ham klassifikatsiya qilinishi, ya'ni tasniflanishi lozim. Ushbu tasniflash tuproq-iqlim va boshqa shart-sharoitlarni, tuproqlardan foydalanish xususiyatlarini, tuproqlarning o'z-o'zini muhofaza qilishini va boshqa bir qator tuproqlar holatiga ta'sir etuvchi xususiyatlarni inobatga olishi kerak.

Tuproqni muhofaza qilish sohasidagi me'yorlarga ifloslantiruvchi moddalarning yo'l qo'yiladigan to'planish darajalari, sanitar-gigiyenik normativlari kiradi. Tuproqlarning sifat normativlari, birinchi navbatda, qishloq xo'jaligi yerlari uchun belgilanadi.

Yerlarni muhofaza qilish sohasida me'yorlar ikkita asosiy yo'nalishga ega.

*Birinchi*dan, sanoat, fuqarolik, uy-joy qurilishi, foydali qazilmalarni qazib olish va qayta ishlash uchun hamda boshqa maqsadlarda yerlarni ajratib berishni tartibga solish yoʻli bilan yer fondidan oqilona foydalanishni taʼminlash.

*Ikkinchi*dan, insonning ishlab chiqarish faoliyati natijasida rekultivatsiya orqali buzilgan yerlarning holatini yaxshilash. Yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasida asosiy qoidalar, kompleks standartlarning mazmuni va tarkibiga nisbatan talablar hududlarning ekologik va iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda, yer fondidan tizimli ravishda foydalanishni taʼminlash maqsadida belgilanadi.

19.4. Atrof-muhitga zararli taʼsirning chegaraviy ruxsat etilgan normativlari

Ekologik huquqning rivojlanishida atrof-muhitga zararli taʼsirning normativlarini yaratish tizimining paydo boʻlishi tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishda katta ahamiyatga ega boʻldi.

Bunday guruh normativlariga quyidagilar kiradi:

- zararli moddalarning ruxsat etilgan chegaraviy konsentratsiyalarda chiqarilishi va chiqarib tashlanishi;

- paydo boʻladigan chiqindilar normativlari va ularni joylashtirish limitlari;

- chegaraviy ruxsat etilgan shovqin, vibratsiya, magnit maydonlari hamda boshqa fizik taʼsirlarning normativlari;

- radiatsion taʼsirning ruxsat etilgan chegaraviy taʼsir darajasi;

- qishloq xoʻjaligida ishlatiladigan agroximikatlarni ishlatishdagi chegaralangan taʼsir normasi.

Bunday normativlar zararli moddalar ayrim manbalarining tabiatga chegaraviy taʼsirini aniqlaydi. Zararli moddalarni tabiiy muhitga chiqarishni, oqava suvlarni chiqarib tashlashni tartibga solish uni huquqiy himoya qilishning usullaridan biri hisoblanadi.

Korxonalar yoki boshqa obyektlar tomonidan tabiatning ularga belgilangan normalar doirasida ifloslanishi ekspluatatsiya qilish jarayonining huquqiy toʻgʻriligini bildiradi.

Bunday normalarning buzilishi korxonalar faoliyatini chegaralab qoʻyish yoki umuman toʻxtatib qoʻyishning yuridik asosi boʻlishi mumkin.

Atrof-muhitga chegaraviy ruxsat etilgan zararli taʼsir normativlari tabiiy atrof-muhit sifati normativlarini tartibga solishdagi asosiy vositalardan hisoblanadi.

Shuning uchun ham atrof-muhitga ruxsat etilgan zararli ta'sir darajasi-ning normativlarini belgilashda ushbu normativlar atrof-muhit sifati normativlari bilan mos kelmog'i prinsipial masaladir.

Statsionar, ya'ni muqim harakatdagi va boshqa manbalardan atrof-muhitga moddalarni ruxsat etilgan konsentratsiyalarda chiqarish va chiqarib tashlash normativlari – **atrof-muhitga ruxsat etilgan antropogen ta'sir normativlaridan, atrof-muhit sifati normativlaridan, shuningdek, texnologik normativlardan kelib chiqqan holda belgilab qo'yiladi.**

Texnologik normativlar – moddalarni ruxsat etilgan konsentratsiyalarda chiqarish va chiqarib tashlash hamda mikroorganizmlarning normativlari bo'lib, ular statsionar, harakatdagi va boshqa manbalar, texnologik jarayonlar, asbob-uskunalar majmuyidan kelib chiqqan holda, moddalarni ruxsat etilgan konsentratsiyalarda chiqarish va chiqarib tashlashning massasini ko'rsatish uchun belgilab qo'yiladi.

Atrof-muhitga zararli ta'sirni normalashtirish talablari barcha manbalarga taalluqlidir:

- quvurlar orqali atmosferaga chiqarib tashlanadigan zararli moddalar yoki oqava suvlar;

- harakatdagi manbalardan chiqadigan zararli moddalar va oqava suvlar;

Ularning har biriga chiqarish va chiqarib tashlash normativlari tatbiq qilinadi.

Statsionar manbalardan farqli o'laroq, harakatdagi manbalarga ularning xususiyatiga qarab individual normativlar belgilab qo'yiladi, transport va boshqa harakatdagi moslamalarga esa ularning modeliga qarab normativlar belgilanadi.

Zararli moddalarni chiqarish va chiqarib tashlash, tabiiy resurslardan foydalanishni limitlash, chiqindilarni joylashtirish bo'yicha normativlarni ishlab chiqish va tasdiqlash Vazirlar Mahkamasi tomonidan amalga oshiriladi.

Atrof-muhitga ta'sir ko'rsatishning chegaraviy ruxsat etilgan normativ loyihalari tabiatdan foydalanuvchi korxonalarning o'zlari tomonidan ishlab chiqiladi va tabiatni muhofaza qiluvchi maxsus vakolatli organlar tomonidan tasdiqlanadi.

Atrof-muhitga transport tizimining ta'siriga doir chegaraviy ruxsat etilgan normativlarining o'ziga xosligi shundan iboratki, transportdan (avtomobil, traktorlar va boshqalar) chiqadigan zararli gazlarning texnik normativlari hukumat qarori bilan tasdiqlangan reglamentlarda belgilab qo'yiladi.

Avtomobilning massasiga, dvigatelning turiga va zararli moddaning chiqarilishiga qarab avtomobillar beshta ekologik sinflarga bo'linadi. Zararli moddaning chiqarilishiga qarab ishlatilayotgan yoqilg'ining reglamentlari aniqlanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Ekologik normalashtirish (me'yorlash) tushunchasini aytib bering.
2. Ekologik normalashtirishning tizimini nimalar tashkil qiladi?
3. Atrof-muhit sifati normativlariga nimalar kiradi?
4. Atrof-muhitga zararli ta'sirning chegaraviy ruxsat etilgan normativlari nimalaridan iborat?

XX bob. ATROF-MUHITGA TA'SIRNI BAHOLASHNING HUQUQIY ASOSLARI VA EKOLOGIK EKSPERTIZA

Asosiy iboralar

OBOC (rus. «Оценка воздействия на окружающую среду») – *atrof-muhitga ta'sirni baholash.*

ЕЭК ООН – *BMTning Yevropa Iqtisodiyot Komissiyasi.*

Ekspertiza – *o'rganish, tekshirish.*

20.1. Atrof-muhitga ta'sirni baholash huquqiy asoslari va uning ekologik huquq mexanizmidagi o'rni

Atrof-muhitga ta'sirni baholash (OBOC) deganda ekologik qonunchilik talablari asosida rejalashtirilayotgan faoliyatning atrof-muhitga ta'siri, undan kutilayotgan va loyihani amalga oshirish jarayonida va undan keyin kelib chiqishi mumkin bo'lgan ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlar hamda tabiatdan oqilona foydalanish, atrof-muhitni zararli ta'sirlardan muhofaza qilishga qaratilgan tadbirlar tushuniladi.

Atrof-muhitga ta'sirni baholashning umumiy talablari O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida ko'rsatib o'tilgan. Atrof-muhitga ta'sirni baholashning aniqlashtirilgan tartibga solish yo'llari O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan ishlab chiqiladi.

Atrof-muhitga ta'sirni baholash ekologik ahamiyatli faoliyat buyurtmachisi (tashabbus egasi) tomonidan rejaning ilk bosqichlarida amalga oshiriladi. Buyurtmachi fuqaro – tadbirkor yoki yuridik shaxs bo'lishi mumkin. Atrof-muhitga ta'sirni baholash – buyurtmachi tomonidan rejalashtirilayotgan faoliyatning ekologik qonunchilikka qanchalik mos kelishini faoliyatning ilk bosqichlarida o'rganish taqozo etiladi.

Atrof-muhitga ta'sirni baholashning huquqiy asoslari ekologik huquq mexanizmidagi rejalashtirilayotgan xo'jalik faoliyatining yoki boshqa faoliyat natijasida yuz berishi mumkin bo'lgan ekologik zararni aniqlashga va uning oldini olish uchun zarur tadbirlar ishlab chiqishga qaratilgan.

Agar davlat ekologik ekspertizasi xo'jalik, boshqaruv va boshqa qarorlarni qabul qilish jarayonida ekologik talablarni hisobga olish va amalga oshirishning huquqiy omili bo'lsa, Atrof-muhitga ta'sirni baholash bunday talablarning bajarilishida tegishli xo'jalik qarorlarini tayyorlash jarayonini ta'minlashning asosiy omilidir.

Shunday qilib, atrof-muhitga ta'sirni baholash huquqiy mexanizmiga ogohlantiruvchi elementlar sifatida boshqa tadbirlarni ketma-ket kiritib borish xo'jalik faoliyatining tabiiy resurslardan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha qonunchilikka rioya qilishini ta'minlaydi.

Rejalashtirilayotgan xo'jalik yoki boshqa obyektlarning atrof-muhitga ta'sirini baholash masalasi muhim ahamiyatga ega. Ayrim mamlakatlarning ekologik huquqida bunday obyektlarning aniq ro'yxati belgilab qo'yilgan, boshqalarida esa bunday obyektlarning atrof-muhitga ta'sirini baholash «Ekologik ekspertiza haqida»gi Qonun asosida tartibga solinadi (Masalan, Rossiya Federatsiyasida).

Zero, amalga oshiriladigan har qanday keng ko'lamli tadbirlar, loyihalar, shu jumladan, kompleks ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnik dasturlarni ro'yobga chiqarish jarayonlarida atrof-muhitga ta'sir ko'rsatilishi mumkin.

20.2. Atrof-muhitga ta'sirni baholashning tamoyillari va bosqichlari

Olib borilishi mumkin bo'lgan xo'jalik yoki boshqa faoliyatning atrof-muhitga ta'sirini baholashni tashkil qilishda buyurtmachi quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- mo'ljallanayotgan har qanday xo'jalik yoki boshqa faoliyatning yuz berishi mumkin bo'lgan potensial xavfi prezumpsiyasi;
- rejalashtirilayotgan xo'jalik va boshqa ekologik ahamiyatli faoliyatning atrof-muhitga ta'sirini baholash tadbirlarini olib borish;
- mo'ljallanayotgan xo'jalik yoki boshqa faoliyatning muqobil variantlarini ishlab chiqish, shu jumladan, «nol varianti»ni ham (rejalashtirilayotgan faoliyatdan voz kechish);
- atrof-muhitga ta'sirni baholash jarayoniga doir materiallarni tayyorlash, o'rganish va muhokama qilishda jamoatchilik ishtirokini ta'minlash;
- atrof-muhitga ta'sirni baholash jarayoniga faqat ilmiy asoslangan va aniq materiallarni kiritish;
- atrof-muhitga ta'sirni baholash materiallarida ekologik o'zaro bog'liqlikni namoyon qiluvchi tadqiqotlar asosidagi, shu jumladan, boshqa ijtimoiy-iqtisodiy omillarni hisobga olgan holatlarni ko'rsatish;

– buyurtmachining vazifasiga atrof-muhitga ta'sirni baholash jarayonining ishtirokchilariga aniq, to'liq va o'z vaqtida axborotlarni yetkazib berishni ta'minlash ham kiradi;

– agar mo'ljallanayotgan xo'jalik yoki boshqa faoliyat transchegaraviy ta'sir ko'rsatadigan bo'lsa, atrof-muhitga ta'sirni baholashning BMTning YIK (Yevropa Iqtisodiyot Komissiyasi) nizomini hisobga olgan holda amalga oshirish;

– mo'ljallanayotgan xo'jalik yoki boshqa faoliyatni amalga oshirish jarayonida atrof-muhitga salbiy ta'sir etilishiga yo'l qo'ymaslik, salbiy ta'sirning oldini olish, shu jumladan, bunday holatlar bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa oqibatlar kelib chiqishining oldini olish.

Yuqorida aytib o'tilgan tamoyillar xo'jalik faoliyatini olib borishni mo'ljallayotgan buyurtmachi uchun bajarilishi shart hisoblanadi.

Atrof-muhitga salbiy ta'sirni baholash jarayoni to'rt bosqichni o'z ichiga oladi.

1. Xabar berish, oldindan baholash va atrof-muhitga ta'sirni baholashning boshqa texnik topshiriqlarini tayyorlash. Birinchi bosqich davomida buyurtmachi:

– davlat hokimiyati boshqaruv organlariga mo'ljallanayotgan faoliyat mazmunining umumiy bayonini, xususan, uni amalga oshirish maqsadlarini, mavjud muqobil variantlarini, amalga oshirish sharoitlari bayonini, normativ hujjatlarda ko'rsatilgan boshqa hujjatlarni taqdim etadi;

– ommaviy axborot vositalari orqali mo'ljallanayotgan faoliyat haqida aholini xabardor qiladi;

– atrof-muhitga ta'sirni avvaldan baholashni tashkil qiladi;

– atrof-muhitga ta'sirni baholash jarayonining ishtirokchilarini aniqlash uchun avvaldan, xususan, jamoatchilikning manfaatdor vakillari bilan ham maslahat olib boradi;

– atrof-muhitga ta'sirni baholash bo'yicha tadqiqotlar olib borish va atrof-muhitga ta'sirni baholash bo'yicha dastlabki materiallarni tayyorlaydi;

– jamoatchilikni mo'ljallanayotgan xo'jalik va boshqa faoliyatning atrof-muhitga ta'sirini baholash bo'yicha dastlabki materiallar bilan tanishtiradi hamda o'z taklif va mulohazalarini taqdim qiladi;

– atrof-muhitga ta'sirni baholash bo'yicha yakuniy variantlarni tayyorlaydi.

20.3. Atrof-muhitga ta'sirni baholashning mazmuni

Atrof-muhitga ta'sirni baholash bo'yicha faoliyatning umumiy talablari mo'ljallanayotgan xo'jalik va boshqa faoliyatning atrof-muhitga ta'sirini baholash bo'yicha Nizomda ko'rsatib o'tilgan. Normativlarda aniqlashtirilgan OBOC elementlari tartibi quyidagilardan iborat:

– mo‘ljallanayotgan xo‘jalik va boshqa faoliyatning ijtimoiy ahamiyatli tavsifini aniqlash;

– mo‘ljallangan faoliyatning mavjud muqobil yo‘llarini aniqlash va tahlil qilish (shu jumladan undan voz kechish);

– mo‘ljallanayotgan xo‘jalik va boshqa faoliyatning hududlar holatiga (tabiiy hududlarning holati, antropogen ta‘sirining borligi va uning xususiyatlari) ta‘sir qilishi mumkinligini tahlil qilish;

– mo‘ljallanayotgan xo‘jalik va boshqa faoliyatning atrof-muhitga ta‘sirini baholash (turli ehtimolliklar darajasi, ko‘lami, tarqalish zonasi, ekologik va u bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarni bashorat qilish);

– salbiy ta‘sirlarni kamaytirish va oldini olish bo‘yicha tadbirlar ishlab chiqish, ularning samaradorligini aniqlash va amalga oshirish;

– atrof-muhitga yetkazilgan ta‘sirlarning ko‘lami va ularning oqibatlarini aniqlash;

– mo‘ljallanayotgan xo‘jalik va boshqa faoliyatning barcha bosqichlari bo‘yicha ekologik monitoring va nazorat o‘tkazish to‘g‘risida tadbirlar ishlab chiqish taklifini kiritish;

– mo‘ljallanayotgan xo‘jalik va boshqa faoliyat bo‘yicha loyihadan keyin bajariladigan ishlar yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqish.

Atrof-muhitga yetkaziladigan ta‘sirni baholash yuzasidan o‘tkaziladigan jarayon obyektlarning xususiyati va atrof-muhitga ta‘sir qilish darajasi bilan farq qiladi. Shuning uchun ham OBOCni o‘tkazishda barcha tomonlarning (detallarini) aniqlashtirish taqozo etiladi.

Nizomga asosan, atrof-muhitga ta‘sirni baholashni detallashtirish va to‘laqonlilik bilan o‘tkazish darajasi mo‘ljallanayotgan xo‘jalik va boshqa faoliyatning xususiyatlari bilan aniqlanadi.

Atrof-muhitga ta‘sirni baholashning mazmuniga tavsif berilayotganda faoliyat olib borilayotgan joy haqida aniq ma‘lumotga ega bo‘lish kerak bo‘ladi. Masalan, ekologik xavfli korxona qurilishi mo‘ljallangan tumanda suvning yoki atmosfera havosining chegaraviy ruxsat etilgan konsentratsiyasi normadan yuqori bo‘lsa, albatta, bunday hududda qo‘shimcha obyektning qurilishi muammolarni yuzaga keltiradi.

Atrof-muhitning holatini hisobga olganda, bunday joyga obyektни joylashtirishni asoslash masalasi ancha qiyinchilik tug‘diradi. Qaror qabul qilishga nafaqat joyning ekologik jihatdan tozaligi ma‘nosidagi xususiyati, balki uning fizik parametrlari, masalan, seysmologik holati, suv bosish, ko‘chki paydo bo‘lishi kabi holatlari ham ta‘sir etadi. Ayrim mualliflar fikricha (M. M. Brinchuk), qonunchilikda hozirgacha ekologik xavfli obyektlarni joylashtirish masalasi to‘liq hal etilmagan.

20.4. Atrof-muhitga ta'sirni baholashda jamoatchilikning roli

Atrof-muhitga ta'sirni baholash faoliyat olib bormoqchi bo'lgan buyurtmachi, boshqacha qilib aytganda, uni amalga oshirish uchun manfaatdor bo'lgan shaxs tomonidan amalga oshiriladi, jamoatchilik fikri ba'zan buyurtmachining bunday faoliyatni amalga oshirishiga yo'l qo'ymasligi mumkin.

Shu bilan birgalikda, buyurtmachining subyektiv qarashlari Atrof-muhitga ta'sirni baholash (OBOC)ga nisbatan manfaatdor shaxs sifatida ijobiy bo'lishi mumkin. Fuqarolar qulay atrof-muhitga ega bo'lish bo'yicha o'zlarining konstitutsion huquqlari doirasida bir vaqtning o'zida Atrof-muhitga ta'sirni baholash o'tkazish jarayonida qatnashishga va uning natijasini baholash huquqiga egadirlar. Jamoatchilikning ishtirok etishi ekologik qonunchilik talabi hisobga olinishining muhim kafolatidir.

Shuni aytish joizki, so'nggi yillarda atrof-muhitga ta'sirni baholashda jamoatchilikning ishtirokini huquqiy tartibga solish masalasi tubdan o'zgaradi. Buyurtmachi ishlab chiqaruvchi bilan hamkorlikda jamoatchilik eshituvlarini tashkil qilishi so'ngi yillarda amaliyotda keng tatbiq etilmoqda.

Jamoatchilikning atrof-muhitga ta'sirni baholashning barcha bosqichlaridagi ishtiroki va bu jarayonlar haqidagi xabarlar muntazam e'lon qilib boriladi. Jamoatchilikning Atrof-muhitga ta'sirni baholashdagi ishtiroki bo'yicha materiallarni va uning muhokamasini buyurtmachi tayyorlaydi, bunday harakatlar atrof-muhitga ta'sirni baholashning ajralmas qismidir. Mazkur ishlarni tashkil qilishda mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari yoki tegishli davlat organlari ham buyurtmachiga bevosita yordam beradilar.

Jamoatchilikni va baholashning boshqa ishtirokchilarini atrof-muhitga ta'sirni baholash jarayonidan xabardor qilish buyurtmachi tomonidan amalga oshiriladi.

Beriladigan axborot qisqacha qilib respublika yoki loyihaning ko'lamiga qarab, mahalliy matbuot organlarida e'lon qilinadi, bu ishlarga mahalliy hokimiyat organlari yordam berishi mumkinligi Nizomda ko'rsatib o'tilgan.

Chop etiladigan materiallarda quyidagi ma'lumotlar berilishi ko'zda tutilgan:

- mo'ljallanayotgan faoliyatning joyi, nomi va maqsadi;
- buyurtmachining yoki uning vakilining manzili va nomi;
- atrof-muhitga ta'sirni baholashning taxminiy vaqti;

– jamoatchilikka xizmatni tashkil qiluvchi mas’ul tashkilotlar haqida ma’lumot;

– jamoatchilikka taklif qilinayotgan xizmat shakli (so‘rov, jamoatchilik eshituvi, referendum, va boshqalar). shuningdek, takliflar va tanqidiy fikrlar shakli (formasi).

-- atrof-muhitga ta’sirni baholashning texnik topshiriqlar oladigan joylariga ruxsat berish va ularning vaqti haqidagi ma’lumotlar;

– boshqa axborotlar.

Buyurtmachi (ijrochi) hujjatlarni jamoatchilikdan tadbir haqida xabar matbuotda chop etilgandan so‘ng 30 kun davomida qabul qilib oladi va hujjatlashtiradi. Shuni aytish kerakki, olingan taklif va tanqidiy mulohazalar atrof-muhitga ta’sirni baholashda hisobga olinadi. Bundan tashqari, buyurtmachi jamoatchilik vakillariga atrof-muhitga ta’sirni baholash jarayonini, loyihani tasdiqlashdan boshlab, to Atrof-muhitga ta’sirni baholash (OBOC) ning tamom bo‘lishiga qadar barcha bosqichlarida qatnashishni ta’minlaydi.

Jamoatchilik eshituvini, shu jumladan, jamoat muhokamasini tashkil qilish tartibi haqidagi qarorni qabul qilishda ham jamoatchilik vakillari ishtirok etadilar.

20.5. Ekologik ekspertiza haqida tushuncha va uning huquq mexanizmidagi o‘rni

O‘zbekiston Respublikasining «Ekologik ekspertiza to‘g‘risida»gi Qonunida (I-modda) Ekologik ekspertiza deganda rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo‘jalik va boshqa xil faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini belgilash hamda ekologik ekspertiza obyektni ro‘yobga chiqarish mumkinligini aniqlash tushunilishi belgilangan.

Ekologik ekspertizaning maqsadlari. Ekologik ekspertiza quyidagi maqsadlarda o‘tkaziladi:

– mo‘ljallanayotgan xo‘jalik va boshqa xil faoliyatni amalga oshirish to‘g‘risida qaror qabul qilinishidan oldingi bosqichlarda bunday faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini aniqlash;

– rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo‘jalik va boshqa xil faoliyat atrof tabiiy muhit holatiga va fuqarolar sog‘lig‘iga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin yoki shunday ta’sir ko‘rsatayotgan bo‘lsa, bunday faoliyatning ekologik xavflilik darajasini aniqlash;

– atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo‘yicha nazarda tutilayotgan tadbirlarning yetarliligi va asosliqligini aniqlash.

20.5.1. Ekologik ekspertiza turlari

Ekologik ekspertiza quyidagi turlarga bo'linadi:

- davlat ekologik ekspertizasi;
- jamoat ekologik ekspertizasi;
- ekologik audit.

Bundan tashqari, fanda ekologik ekspertizaning boshqa turlari ham ko'rsatib o'tilgan. Masalan, sohalar bo'yicha ekologik ekspertiza, ilmiy ekologik ekspertiza, tijorat ekologik ekspertizasi. Biroq, bunday ekspertizalarning o'tkazilishi alohida huquqiy ahamiyatga ega bo'lmaydi.

20.5.2. Ekologik ekspertizaning asosiy prinsiplari

Ekologik ekspertiza ekologik talablarning kafolati sifatida, ayniqsa xo'jalik faoliyatidagi ekologik xavfli loyihalarning oldini olishda nihoyatda muhimdir.

Ekologik ekspertizaning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- qonuniylik;
- xolislik;
- ekologik talablarni hisobga olishning majburiyligi;
- har qanday rejalashtirilayotgan xo'jalik va boshqa faoliyatning ehti-moli kutilayotgan ekologik xavfiligi prezumpsiyasi;
- xo'jalik va boshqa xil faoliyatning atrof tabiiy muhitga va fuqarolar sog'lig'iga ta'sirini baholashning kompleksligi;

Ekologik ekspertizaning oshkoraligi. Olib boriladigan ekspertiza oshkora tarzda olib borilishi qonunda ko'rsatib qo'yilgan bo'lib, davlat ekologik ekspertizasi o'tkazilishi to'g'risidagi e'lon va uning natijalari to'g'risidagi ma'lumotlar ommaviy axborot vositalarida berilishi shart. Ekologik ekspertizadan o'tkaziladigan obyektlarning ro'yxati qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yiladi.

Muhim yo'nalishlardan biri ekologik ekspertizaning mustaqilligidir. Qonunda aytilishicha, ekologik ekspertiza buyurtmachisi yoki boshqa manfaatdor shaxslarning ekologik ekspertiza ekspertining faoliyatiga aralashuviga yo'l qo'ymaydi.

20.5.3. Davlat ekologik ekspertizasi obyektlari

Davlat ekologik ekspertizasi obyektlari xilma-xil bo'lib, ular inson xo'jalik faoliyatining barcha sohalarini qamrab oladi. O'zbekiston Respublikasining «Ekologik ekspertiza to'g'risida» gi Qonunida ekologik ekspertiza obyektlari quyidagicha ko'rsatilgan:

– davlat dasturlarining, konsepsiyalarining, ishlab chiqarish kuchlarining, ijtimoiy va iqtisodiy soha tarmoqlarining joylashtirilish sxemalarining loyihalari;

– barcha turdagi qurilishlar uchun yer uchastkalarini ajratish materiallari;

– loyiha oldi va loyiha hujjatlari;

– tabiiy resurslardan foydalanish bilan bog‘liq, xo‘jalik va boshqa xil faoliyatni tartibga soluvchi normativ-texnik va yo‘riqnoma-uslubiy hujjatlarining loyihalari;

– texnika, texnologiya, materiallar, moddalar, mahsulotlarning yangi turlarini yaratishga doir hujjatlar;

– atrof tabiiy muhit holatiga va fuqarolar sog‘lig‘iga salbiy ta‘sir ko‘rsatuvchi ishlab turgan korxonalar va boshqa obyektlar; (11-modda)

Davlat ekologik ekspertizasi sohasidagi maxsus vakolatli davlat organi O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi hisoblanadi.

20. 5. 4. Jamoat ekologik ekspertizasi

O‘zbekiston Respublikasining «Ekologik ekspertiza to‘g‘risida» gi Qonunining 23-moddasida jamoat ekspertizasi ekologik asoslanishi taqozo etiladigan har qanday faoliyat sohasida nodavlat notijorat tashkilotlarining va fuqarolar tashabbusi bilan amalga oshirilishi mumkin, deb belgilab qo‘yilgan. Jamoatchilik ekologik ekspertizasining amalga oshirilishiga to‘sqinlik qilish taqiqlanadi.

Jamoatchilik ekologik ekspertizasi davlat ekologik ekspertizasi o‘tkazilishidan qat‘iy nazar amalga oshirilishi mumkin.

Jamoatchilik ekologik ekspertizasining xulosasi tavsiya xususiyatiga ega bo‘ladi.

Ayrim xorijiy davlatlar ekologik qonunchiligida jamoatchilik ekologik ekspertizasining natijalari chuqur tahlillarga asoslangan holda qilinishi va ular haqidagi xabar oldindan tegishli davlat tabiatni muhofaza qilish organlariga yozma ravishda yuborilishi belgilab qo‘yilgan.

Bunday hollarda ekspert komissiyasi yakuniy xulosalar tayyorlashdan va qaror qilishdan avval jamoatchilik ekspertizasi materiallarini ko‘rib chiqishlari va jamoatchilikning fikrini inobatga olishlari kerak bo‘ladi.

XXI bob. EKOLOGIK AUDITNING HUQUQIY ASOSLARI

Asosiy iboralar

Auditor (lotin tilidan olingan) – eshituvchi, o'quvchi, davomchi.

Ekologik auditlashtirish – ekologik audit so'zining sinonimi, atrof-muhitga ta'sirni va tabiatdan foydalanishni baholash tadbiri.

Audit – buxgalteriya hisobining mustaqil ekspertizasi.

Auditorlik nazorati – korxona (firma) faoliyatining auditorlik firmalari, jismoniy shaxslar tomonidan nazorat qilinishi.

21.1. Ekologik audit tushunchasi va uning maqsadlari

XX asrning boshlarida mustaqil audit AQSHda ingliz modeli asosida amalga oshirilgan, u ham bo'lsa balansni chuqur tahlil qilish hisoblangan. Audit haqidagi birinchi qaror «balanslar auditi» sifatida 1917-yilda rasman tasdiqlangan. Bunday jarayon Germaniyada, Fransiya hukumat qarori asosida tashkil qilinib, keng rivojlana boshlagan. 1983-yilda Xitoyda Auditorlik ma'muriyati tashkil qilingan va birinchi auditorlik firmalari vujudga kelgan. Hozirgi paytda auditorlik sohasi tobora keng rivojlanib bormoqda.

Audit masalalari MDH mamlakatlarida ham faol rivojlanib bormoqda. Belarus, Qozog'iston, O'zbekiston va Ukrainada auditorlik faoliyati to'g'risidagi qonunlar qabul qilindi hamda auditorlarning attestatsiyasi va firmalarga litsenziya berish ishlari yo'lga qo'yilgan¹.

Umumiy audit rivojlanib borib, uning yangi bir sohasi ekologik auditning vujudga kelishiga zamin yaratdi. Ekologik audit tabiat muhofazasi yo'lidagi muhim bir omilga aylandi.

Ekologik audit – ekologik auditorlar (firmalar) tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va shartlarda o'tkaziladigan, atrof tabiiy muhit holatiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan, ishlab turgan korxonalar

¹ Аудит. Под редакцией В. И. Подольского. Москва, 2001, С.11.

va boshqa obyektlarni mustaqil ekologik ekspertiza qilishdir (O'zbekiston Respublikasining «Ekologik ekspertiza to'g'risida»gi Qonunining 24-moddasi).

Ekologik audit deyilganda, yuridik shaxslar va fuqarolar hamda tadbirkorlarning tabiatdan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha faoliyatini tekshirish, unga baho berish, shu jumladan, tozalash va texnologik moslamalarning holatini, avvalda va hozirda mavjud bo'lgan muammolarni aniqlash, bunday faoliyatlarni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish, ularning qonunchilikda belgilab qo'yilgan talablarga mos kelishini ko'rsatib berish tadbirlari tushuniladi.

Ekologik audit – xo'jalik va boshqa faoliyat subyektlari tomonidan atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlarga, xalqaro standartlar talablariga rioya etilishini va bunday faoliyatni yaxshilash bo'yicha mustaqil, har tomonlama, hujjatlashtirilgan baho berishdan iboratdir.

Ilmiy manbalarda, shuningdek, **ekologik auditlashtirish** tushunchasi ham ishlatiladi, bunday tushuncha, albatta, ekologik auditning sinonimi sifatida tushuniladi.

Ekologik audit ekologik huquqni va atrof-muhitni muhofaza qilishning muhim instrumenti sifatida dunyoda keng rivojlangan. Ekologik ekspertiza, atrof-muhitni normalashtirish, litsenziyalash, xo'jalik faoliyatini sertifikatlashtirish qatorida ekologik audit ham tabiatni muhofaza qilish menejmenti tizimida yana bir muhim omil hisoblanadi.

Ekoaudit tartiblarining asosida «ISO 14000» seriyasidagi xalqaro standartlar yotadi. Hozirgi paytda ekologik audit, asosan, ko'ngilli ravishda amalga oshirilayotgan tadbir bo'lib, korxonalar va shaxsiy sarmoyadorlar tomonidan korxonalarning ekologik holati haqida obyektiv baho olish uchun foydalaniladi.

Ekologik auditning natijalari muayyan qaror qabul qilinishi uchun hujjatlashtirilgan asos bo'lib xizmat qiladi. Unga muvofiq:

- korxona faoliyatining amaldagi qonunchilik hujjatlariga to'g'ri kelishi yoki kelmasligi;
- tabiatdan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha amaldagi boshqarish tizimining samaradorligi;
- amalga oshirilayotgan tadbirlarning ekologik-iqtisodiy samaradorligi;
- sodir bo'lish ehtimoli mavjud ekologik xavf-xatarlarning ko'lamini va ularning oqibatlarini darajasi;

- jarima sanksiyalarining oldini olish;
- aniq bir korxonaning ekologik muammolarini hal qilish bo'yicha kechiktirib bo'lmaydigan va uzoqqa mo'ljallangan tadbirlarni ishlab chiqish ishlari amalga oshiriladi.

Ekologik auditning ekologik huquq mexanizmidagi mazmuni va o'rnini aniqlash uchun mazkur auditning qaysi ekologik ahamiyatga molik faoliyatda ishlatilishini bilish zarur bo'ladi. Ekologik audit davlat korxonalarini xususiylashtirishda ham qo'llaniladi; bankrotlik amaliyoti jarayonini amalga oshirish vaqtida; majburiy ekologik sug'urta o'tkazishda; agar investitsiyalash shartlarida ko'rsatilgan bo'lsa, investitsion loyihalar va dasturlarda ham ekologik audit qo'llaniladi.

Faoliyat turlarini hisobga olgan holda, ularning doirasida, ekologik auditning **mazmuni va maqsadlari** aniqlanadi. Ular, asosan, quyidagilardan iboratdir:

- korxonalar fuqarolar va tadbirkorlarning tabiatdan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha faoliyatiga baho berish va ularni O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiqligini aniqlash;
- obyektlarning atrof-muhitga zararli ta'sirlari natijasida vujudga kelgan degradatsiyasi darajasini aniqlash;
- zararlangan atrof-muhit uchastkalarini va ular ko'lamini aniqlash;
- atrof-muhit muhofazasi bilan bog'liq bo'lgan asbob-uskunalar va texnologiyalarni aniqlash;
- obyekt haqida qo'shimcha axborotlarga bo'lgan talabni aniqlash.

Ekologik auditni o'tkazishning asosiy tamoyillari nazorat tamoyillariga yaqin bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- Ekologik audit o'tkazishda ekoauditorlarning, shu jumladan, ekologik auditorlik tashkilotlari va uchinchi shaxslarning ham tekshirilayotgan xo'jalik subyektlaridan mustaqil va ularga nisbatan obyektiv bo'lishi;
- tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha hamda olib boriladigan faoliyatning xususiyatlari bo'yicha ekoauditorlarning kasbiy mahorati va salohiyati;
- xo'jalik faoliyati subyekti tomonidan beriladigan axborotning to'liqligi va haqiqiyliigi;
- ekologik auditning har tomonlamaligi, kompleksligi (atrof-muhitga ta'sirning barcha aspektlari hisobga olinganligi);
- ekologik audit natijasida olingan axborotlarning maxfiyligi;
- o'tkazilgan tekshiruvlar natijalariga nisbatan ekoauditorlarning mas'ulligi.

21.2. Aholi va jamoatchilik vakillari bilan munosabat

Korxonaning aholi va jamoatchilik bilan munosabati ko'p jihatdan atrof-muhitga ta'sir bo'yicha ekologik axborotlarning berib borilishiga bog'liqdir. Ayniqsa, ekologik maqsadlar va vazifalar, ekologik siyosat va erishilgan real natijalar haqidagi axborotlar muhim sanaladi. Aholiga va jamoat tashkilotlariga axborot qulay shaklda berilishi kerak. Albatta, bunday ma'lumotlar tizimli ravishda ommaviy axborot vositalari tomonidan e'lon qilinishi hamda tabiatni muhofaza qilish davlat organlari saytlarida mustaqil ekoekspertiza xabarlarini muntazam berib borilishi lozim.

Jamoatchilik bilan bo'ladigan muloqot korxonaning mavqeyini oshiradi, natijada uning savdo-sotiq imkoniyatlarini kengaytiradi. Korxona uchun nodavlat-notijorat tashkilotlari vakillari bilan jamoatchilik eshituvlarini tashkil qilish ekologik audit doirasidagi eng muhim tadbirlardan biri hisoblanadi.

Jamoatchilik eshituvining yakuniy hujjatlari muhim yuridik kuchga ega bo'lib, korxonaning erkin ekologik-iqtisodiy rivojlanishiga yo'l ochib beradi, bundan tashqari, jamoatchilik bilan munosabat korxona aksiyasining kotirovkasiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Ekologik auditning informatsion funksiyasi korxona va uning mahsulotlarini reklama qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ekologik nazorat natijalaridan reklama maqsadlarida foydalanib bo'lmaydi.

Ekologik audit ekologik ekspertiza va ekologik nazoratga muhim qo'shimcha bo'lishi mumkin.

21.3. Ekologik auditning vazifalari

Auditorlik xizmati xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan auditorlik firmalari o'rtasida tuziladigan shartnoma asosida amalga oshiriladi. Bunday firmalar auditorlik xizmatini amalga oshirish uchun tegishli korxona, tashkilot, muassasa va kompaniyalar faoliyatini nazorat qiladigan davlat organlari (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi)dan olingan maxsus ruxsatnoma asosida ish yuritadilar.

Ekologik audit ekologik ekspertizaning turimi yoki auditning turimi, degan savolning javobini topish ham uning huquqiy maqomini belgilab olishda o'ta muhimdir. Ekologik audit mazmunan auditdan farq qiladi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 26 mayda qabul qilingan «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi (yangi tahriri) Qonuni auditni iqtisodiy va moliyaviy tusdagi auditorlik xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'laydi. Ekologik audit esa xo'jalik yurituvchi subyektning atrof tabiiy muhitga ta'sir ko'rsatishga oid

barcha faoliyat sohalarini qamrab oladi. Ya'ni, mazmunan ekologik auditning obyekti auditning obyektiga nisbatan kengroq doiradagi munosabatlarni ifodalaydi.

Ekologik audit ekologik auditorlar tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va shartlarda o'tkaziladigan, atrof tabiiy muhit holatiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan, ishlab turgan korxonalar va boshqa obyektlarni mustaqil ekologik ekspertiza qilishni ko'zda tutadi.

Ekologik auditning huquqiy holati O'zbekiston Respublikasining «Ekologik ekspertiza to'g'risida»gi Qonunida mustahkamlangan bo'lib, unda ekologik audit ekologik ekspertiza bilan chambarchas bog'liq bo'lgan, shuningdek, o'z xususiyatlariga ega muhim huquqiy vosita sifatida tartibga solingan. Ekologik audit ekologik zararli xo'jalik faoliyatining oldini olish borasida o'ta muhim usul hisoblanadi.

Ekologik audit shartnomaviy asoslarda yuzaga kelishi bois, o'zida shunday munosabatlarning bir qator xususiyatlarini aks yettirishi bilan tavsiflanadi. Bunda taraflar nafaqat mutanosib huquqlarga ega bo'ladilar, balki tabiat obyektlarini qo'riqlashga oid faoliyatning o'ziga xosligidan kelib chiquvchi huquq, majburiyatlarni ham belgilaydilar va amalga oshiradilar¹.

Ekologik auditning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1) xo'jalik subyektlarining tabiatdan foydalanish va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish borasidagi faoliyati to'g'risidagi ishonchli ma'lumotlarni qo'lga kiritish;

2) xo'jalik subyektlarining o'z ekologik siyosatlarini mustaqil yo'lga qo'yishlariga, ekologik talab va qoidalarga rioya etishlariga ko'maklashish, hamkorlik qilish;

3) tabiatdan foydalanishning asosiy yo'nalishlarini tartibga soluvchi vositani shakllantirish;

4) atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish borasidagi faoliyatni boshqa faoliyat yo'nalishlari bilan muvofiqlashtirish.

Ekologik audit davlat ekologik ekspertizasidan farqli ravishda xo'jalik va ishlab chiqarish obyekti mulkdorining qaroriga binoan o'tkaziladi.

Ekologik auditning uchta turi mavjud:

- 1) ishlab chiqarishdagi ekologik audit;
- 2) hududiy ekologik audit;
- 3) ekologik konsalting.

¹ Рустамбаев М. Х., Скрипников Н. К. Эколого-правовая ответственность. Ташкент, ТГЮИ, 2007. С. 71.

Ishlab chiqarish obyektlarini ekologik auditlashning maqsadi atrof-muhitni muhofaza qilishga doir talab va yo'riqnomalarga korxonalarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatini muvofiqlashtirish, tabiatni muhofaza qilish tadbirlari bo'yicha tavsiyanomalarni tayyorlash hamda tabiiy resurslardan foydalanishdagi sarf-xarajatlarni tekshirishdir. Bunday tekshiruv aksar hollarda O'zbekiston Respublikasi «Ekologik ekspertiza to'g'risida»gi Qonunining 11-moddasida qayd qilingan ishlarni moliyalashdan avval va nazorat organlari bilan yuzaga keladigan nizoli holatlarda amalga oshiriladi.

Hududiy ekologik audit – aniq bir yer uchastkalari yoki hududlarning tabiiy resurs imkoniyatlarini, tabiiy hodisalar hamda atrof tabiiy muhitga texnogen jarayonlarning ta'sirini va ularning turlarini baholashda qo'llaniladi. Ushbu ekologik audit turi ko'chmas mulk va yer uchastkalari yuzasidan bajariladigan operatsiyalar bilan birgalikda baholanadi. Ish natijalari ushbu faoliyatni asoslash borasidagi ekspert xulosasi bilan yakunlanadi.

Ekologik konsalting – har qanday ko'lamdagi korxona, muassasa va tashkilotlarning faoliyatini ekologik jihatdan ta'minlash bo'yicha ishlar majmuyi bo'lib, uning zahirida tabiiy resurslarni tejash hamda tashkilotlar tomonidan atrof tabiiy muhitni ifloslantirish darajasini kamaytirish bo'yicha loyihalar ishlab chiqish yotadi¹.

Demak, ekologik audit ekologik xavfsizlik talablarini ta'minlovchi ekologik-iqtisodiy munosabatlarni samarali tartibga soluvchi zamonaviy vositalardan biri hisoblanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Ekologik audit tushunchasi va maqsadlarini aytib bering.
2. Aholi va jamoatchilik vakillari bilan munosabat qanday tashkil qilinadi?
3. Ekologik auditning vazifalari nimalardan iborat?
4. Ekologik audit o'tkazishning asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
5. Ekologik auditning qanday turlarini bilasiz?

¹ Байбакова Е. В., Байбаков Э. И., Дыганова Р. Я. Экологический аудит как инструмент корпоративного экологического менеджмента на объектах теплоэнергетики // Экологический консалтинг. 2003. №4. С. 3–4.

XXII bob. TABIATDAN FOYDALANISH VA ATROF-MUHITNI MUHOFAZA QILISHNING IQTISODIY-HUQUQIY MEXANIZMI

Asosiy iboralar

Iqtisodiy mexanizm – tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni iqtisodiy yo'llar bilan amalga oshirish.

Ma'muriy uslub – tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishning, ta'sir o'tkazish, majbur qilish orqali amalga oshiriladigan usuli.

EFSSH – Ekologik faoliyat samaradorligining sharhi.

22.1. Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni iqtisodiy-huquqiy ta'minlash mexanizmi tushunchasi va uning roli

O'tgan boblarda ko'rilgan ekologik me'yorlash, litsenziyalash, sertifikatlash masalalari tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishning ma'muriy usulidir. Ularning o'ziga xosligi shundan iboratki, amalga oshiriladigan tadbirlar ma'muriy taqdimnoma, buyruqlar asosida tashkil qilinadi. Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishning ma'muriy usuli sobiq ittifoq davrida asosiy mexanizm hisoblangan.

Bir tomondan bunga o'sha vaqtda ta'sirchan iqtisodiy mexanizmlarning shakllanmaganligi, korxonalarning tabiatni muhofaza qilish va tabiatdan oqilona foydalanish ishlariga kompleks yondashmaganligi sabab bo'lgan esa, ikkinchi tomondan o'sha davrda tabiiy resurslarga nisbatan bitmas-tuganmas manba sifatida qaralganligi ham muhim omil bo'lgan.

Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni iqtisodiy-huquqiy ta'minlash mexanizmi deb normativ-huquqiy hujjatlarda ko'rsatilgan, tabiatdan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishning iqtisodiy chora-tadbirlariga aytiladi.

Iqtisodiy mexanizmning ekologik huquqdagi roli, uning bajargan funksiyalari bilan aniqlanadi. Iqtisodiy-huquqiy mexanizm o'z ichi-

ga iqtisodiy va huquqiy jihatlarni qamrab oladi. Iqtisodiy mexanizm avvalambor tabiatdan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni iqtisodiy ta'minlashga qaratilgan. Ushbu funksiya iqtisodiy mexanizmga kiritilgan iqtisodiy tadbirlarni bosqichma-bosqich amalga oshirishdan iborat. Iqtisodiy mexanizmning keyingi muhim funksiyasi – rag'batlantirishdir.

Buning mazmuni korxonalarga va tadbirkorlarga ekologik qonunchilik talablarini bajarganligi uchun muayyan manfaatdorlik yaratish hisoblanadi. Bunday funksiya har qanday iqtisodiy tadbirlar bilan ham amalga oshirilavermaydi. Rag'batlantiruvchi rol yuqorida aytib o'tilganidek, quyidagi jihatlarni orqali ifodalanadi:

- yerdan, yer osti boyliklaridan, suvdan va boshqa tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun va atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatganlik uchun to'lovlar;

- atrof tabiiy muhit muhofazasi sohasida soliq va kredit yengilliklari, boshqa rag'batlantirish chora-tadbirlari;

- ekologik sug'urta (qaysidir darajada).

Iqtisodiy tadbirlarga taalluqli bo'lgan huquqiy mexanizmlar (talablar) O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida ko'rsatib o'tilgan. Qonun u yoki bu iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirishning umumiy qoidalarini ham, shuningdek, bu tadbirlarni amalga oshirishning aniq tartiblarini ham belgilab beradi. Shuning uchun ham bir qator iqtisodiy tadbirlar tabiiy resurslar qonunchiligida ko'rsatib o'tilgan.

Masalan, O'zbekiston Respublikasining «O'rmon to'g'risida», «Yer osti boyliklari to'g'risida», «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida», «Hayvonot dunyosi to'g'risida»gi va boshqa Qonunlarida tabiiy resurslardan foydalanilganlik uchun to'lovlar yetarlicha, to'liq ko'rsatib berilgan.

Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishning iqtisodiy mexanizmi elementlariga quyidagilar kiradi:

- tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni rejalashtirish;
- tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni moliyalashtirish;

- ekologik sug'urta;

- iqtisodiy rag'batlantirish tadbirlari.

Tabiatdan foydalanish iqtisodiyotiga ekologik huquq doirasida baho berilganda shuni nazarda tutish kerakki, u nafaqat insonning turli xil ehtiyojlarini ta'minlash omili, balki bir vaqtning o'zida tabiatga salbiy ta'sir qiluvchi muhim ekologik omil ham hisoblanadi.

Insonning tabiiy resurslardan o'z ehtiyojlari uchun foydalanishi, ayniq-

sa, iqtisodiy, ma'naviy, rekreatsion va boshqa manfaatlari uchun, asosan, qonun orqali tartibga solinadi¹.

22.2. Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni rejalashtirish

Hozirgi paytda tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni rejalashtirish masalalari O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida umumiy tarzda ko'rsatib o'tilgan. Ayrim mamlakatlarning ekologik qonunchiligida atrof-muhitni muhofaza qilishni iqtisodiy tartibga solish tadbirlari sifatida quyidagilar belgilab qo'yilgan:

- Ekologik prognozlar asosida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning davlat prognozlarini ishlab chiqish;
- ekologik rivojlanish bo'yicha umummamlakat dasturlarini ishlab chiqish (Rossiya misolida – federal dasturlar yaratish) va atrof-muhit muhofazasi bo'yicha maqsadli dasturlar ishlab chiqish;
- atrof-muhitga salbiy ta'sirning oldini olish maqsadida tadbirlar ishlab chiqish va amalga oshirish.

O'zbekistonda ekologik rejalashtirish masalalari mustaqillikning birinchi yillaridanoq tashkil qilindi. Yurtimizda tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha milliy harakat dasturlari, maqsadli dasturlar ishlab chiqildi va keyingi yillarda bu dasturlarning ko'лами va moliyaviy asoslari muntazam rivojlanib bormoqda.

Ekologik rejalashtirish nafaqat kompleks tarzda, balki tabiiy ekotizimlarning alohida olingan elementlari bo'yicha ham ishlab chiqilgan, masalan: suv resurslaridan oqilona foydalanish va muhofaza qilish; yer resurslaridan foydalanish va uni muhofaza qilish; yer osti boyiklaridan foydalanishni rejalashtirish va prognoz qilish.

Bundan tashqari, tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha ishlab chiqilgan dasturlarda xalqaro tashkilotlarning va moliyaviy institutlar hamda jamg'armalarning ishtiroki bunday dasturlar ko'lamini yanada oshirmoqda.

Uzoq yillarga mo'ljallangan (besh yilga yoki o'n yilliklarga) davlat prognozlarini ishlab chiqish O'zbekiston Respublikasi Hukumati zimmasiga yuklatilgan. Bunday prognozlar bir qator muhim omillarni, shu jumladan, demografik jarayonlarni ham kompleks tahlil qilish asosida tuziladi. Shuni aytish

¹ Петров В.В. Экологическое право. М., «Бек». 1995.

kerakki, Markaziy Osiyo sharoitida demoekologik omillar o'ta muhim rol o'ynaydi.

Aholi sonining muntazam oshib borishi atrof-muhitga demoekologik ta'sirlarning kuchayishiga olib kelishi BMTning UNFPA (United Nations Population Fund) aholishunoslik agentligi ma'lumotlariga qaraganda, XX asrning boshlariga kelib yanada kuchaydi. Bundan tashqari, demoekologik prognozlar ilmiy-texnikaviy holatni, ijtimoiy strukturani, tabiiy resurslarining holatini va boshqa ayrim omillarni hamda ularning o'zgarib borish tendensiyalarini hisobga olgan holda tayyorlanadi.

Variantlar asosida ishlab chiqilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy prognozlar demografik, ekologik, ilmiy-texnik, ijtimoiy va boshqa alohida olingan ijtimoiy ahamiyatli prognozlar asosida yaratiladi. Ular o'z ichiga, shuningdek, miqdoriy ko'rsatkichlarni va ishlab chiqarish rivojlanishining sifat ko'rsatkichlarini, hayot darajasi va sifatini, ekologik holatni o'z ichiga oladi.

Uzoq yillarga mo'ljallangan prognozlar besh-o'n yilda bir marotaba ishlab chiqiladi, ular ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasining asosini yaratadi. Konsepsiyada ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish variantlari aniqlashtiriladi. Konsepsiyaga asosan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish davlat dasturlari, shu jumladan, tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha ham dasturlar yaratiladi.

Bunga «2013–2017-yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit muhofazasi bo'yicha harakatlar dasturi»ni misol keltirishimiz mumkin.

Dasturning bajarilishi quyidagi beshta asosiy yo'nalish bo'yicha amalga oshiriladi:

1) aholi va davlat uchun yashash muhiti va ekologik xavfsizlik darajasining kafolatlangan va qulay shart-sharoitlarini yaratish;

2) iqtisodiyot tarmoqlarini ekologizatsiyalashtirish, texnologik jaryonlarni va tabiatni muhofaza qilish faoliyatini takomillashtirish;

3) atrof-muhitning ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyati chiqindilari bilan ifloslanishining oldini olish;

4) atrof tabiiy muhit muhofazasi va tabiatdan foydalanish, ekologik ta'lim va barqaror rivojlanish maqsadlaridagi ta'lim sohasida tabiatni muhofaza qilish qonunchiligini va me'yoriy-uslubiy bazani rivojlantirish;

5) tabiatni muhofaza qilish faoliyatini takomillashtirish va tabiiy muhitning transchegaraviy ifloslanishining oldini olish bo'yicha mintaqaviy va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish¹.

Quyida biz ana shunday dasturlarni ko'rib chiqamiz.

¹ O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari to'plami, 2013-yil. 22-son, 282-modda.

22.3. Barqaror rivojlanish strategiyalari, dasturlari va rejaları

Barqaror rivojlanish Milliy strategiyasi

Barqaror rivojlanish Milliy strategiyasi (BRMS) 1997-yildan beri barqaror rivojlanishning umumlashtiruvchi asosi sifatida xizmat qilishda davom etmoqda. Mazkur hujjatlar boshqa strategiyalar va qonun hujjatlarining ishlab chiqilishiga asos bo'lib qolmoqda. Nazariy jihatdan, biror bir strategiya, reja, dastur yoki qonun, agar ular BRMSga mos bo'lmasa, qabul qilinishi mumkin emas.

Strategiya mohiyati jihatdan mamlakatning barcha tarmoqlarida rivojlanish tamoyillarining ifodasidir. Quyidagilar:

- izchil va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy o'sish yo'li bilan mamlakat aholisining sog'lom hayotini ta'minlash;
- bozor iqtisodiyotiga ko'maklashish;
- iqtisodiyotning jahon bozoriga integratsiyalashuviga erishish;
- Orolbo'yidagi ekologik inqirozni bartaraf etish hamda mamlakatning boshqa mintaqalarida ekologik vaziyatni barqarorlashtirish;
- atrof-muhitning qulay holatini yer va suvdan oqilona foydalanish hamda boshqa tabiiy resurslardan samarali foydalanish yo'li bilan kelgusi avlodlar uchun saqlab qolish va yaxshilash strategiyaning asosiy maqsadi etib belgilangan.

Bunday maqsadlarni amalga oshirish barqaror taraqqiyot konsepsiyasiga hamohang bo'lib, u ayni paytda O'zbekistonda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat Rio-De-Janeyro sammitida qabul qilingan barqaror taraqqiyot prinsiplariga, ya'ni iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik prinsiplarga asoslangandir.

2007–2010-yillar uchun xususiylashtirish dasturi

2007-yilda qabul qilingan 2007–2010-yillarga mo'ljallangan xususiylashtirish dasturi Hukumatning iqtisodiy siyosatini belgilovchi asosiy joriy hujjati hisoblanadi.

Unda, asosan to'qimachilik, elektrotexnika sanoati, qishloq xo'jalik mashinasozligi, shuningdek, yirik ulgurji savdo korxonalari, qishloq xo'jaligidagi mashina-traktor parklari, ko'p sonli kimyo sanoati korxonalari, asosiy qurilish kompaniyalari, xalqaro yuklarni tashish kompaniyalari, vinochilik kompaniyalari, dam olish maskanlari va boshqa dam olish va ko'ngilochar joylarning 1500 ga yaqin korxonalari, inshootlari va davlat mulkini ko'p jihatdan to'liq yoki qisman xususiylashtirish hisobiga erishiladigan doimiy iqtisodiy o'sish ko'zda tutilgan. Shuningdek, unga muvofiq

yana neft va gaz sohasidagi ishlab chiqarish korxonalari va ijtimoiy infratuzilma obyektlari xususiylashtiriladi, shuningdek, issiqlik elektr stansiyalari, temir yo'l kompaniyalari va avtomobil ishlab chiqarish (49-50 foiz) korxonalarining 49 foizgacha aksiyalari sotiladi.

2008–2010-yillarda O'zbekiston aholisi farovonligini oshirish strategiyasi

2007-yilda qabul qilingan 2008–2010-yillarda O'zbekiston aholisi farovonligini oshirish strategiyasi mamlakat aholisi farovonligini yanada oshirishga qaratilgan. Ushbu Strategiya ishlab chiqilgunga va qabul qilingunga qadar ham bu masalalarga oid ikkita oraliq hujjat mavjud edi. Har ikkala hujjatda ham atrof-muhitni yaxshilash masalalariga butun bir bo'lim bag'ishlangan va ular o'z ichiga quyidagi uchta asosiy jihatni qamrab olgan edi:

1. Turmush sifatini oshirishning zarur sharti sifatida atrof-muhitni saqlab qolish va tiklash maqsadida iqtisodiy va tabiatni muhofaza qilish siyosatini integrallashtirish (birlashtirish).

2. Tabiatning ayrim tarkibiy qismlarini muhofaza qilishdan tizimlarning umumiy va qamrovli muhofazasiga o'tish.

3. Atrof-muhit muhofazasi uchun mas'uliyatni, umuman jamiyat, jamoatchilik zimmasiga o'tkazish, atrof-muhit xilma-xilligini saqlab qolish va uning holatini yaxshilash, shuningdek, aholi uchun qulay yashash sharoitini yaratish.

Shuni aytish kerakki, BMT Yevropa iqtisodiy komissiyasining «O'zbekistonning 2-Ekologik faoliyati samaradorligi sharhi»da aytilishicha: Farovonlikni oshirish yakuniy strategiyasida atrof-muhitga bag'ishlangan bob mavjud emas. Strategiyaning bosh qismida quyidagilar keltirilgan: **«Ekologik barqarorlikni ta'minlash maqsadida, tabiiy resurslardan, asosan, yanada samaraliroq foydalanishdan iborat bo'lgan barqaror rivojlanish tamoyillarini davlat siyosati va dasturlariga integrallashtirish borasidagi harakatlar davom ettiriladi».**

Bugungi kunda ekologik barqarorlikni ta'minlashning quyidagi uchta asosiy jihati e'tibor markazida bo'lib qolmoqda:

- yerlarni qishloq xo'jaligida ishlatishga qaytarish;
- muhofaza etiladigan tabiiy hududlar maydonini mamlakat umumiy maydonining 10 foizigacha yetkazish;
- 2015-yilda ozonni yemiruvchi moddalardan foydalanishni qisqartirish.

Strategiyaning ko'p jihatdan umumiy maqsadi o'sishni tezlashtirish va aholining kam ta'minlangan qismini iqtisodiy jihatdan qo'llab-quvvatlashga qaratilgan iqtisodiy va ijtimoiy masalalarga bag'ishlangan.

Iqtisodiy o'sishga asoslangan ish bilan bandlik imkoniyatlarini kengaytirish va daromadlarni oshirish orqali turmush farovonligi darajasini yaxshilash ko'zda tutilgan. Iqtisodiyotning turli tarmoqlarini rivojlantirish ushbu ustuvor vazifani amalga oshirishda eng muhim vositadir.

Farovonlikni oshirish strategiyasi, shuningdek, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ming yillik rivojlanish Maqsadlarini (MRM) qamrab oladi. Qashshoqlikka qarshi kurashish maqsadlarini amalga oshirishni ko'zda tutgan mazkur strategiya turli jabhalarda keng qamrovli taraqqiyotni talab qiladi. Ular orasida ta'lim sohasidagi islohotlar, savodsizlikka chek to'yish singari maqsadlar yetakchi o'rinni egallaydi. Osiyo Taraqqiyot Banki (OTB) ma'lumotiga ko'ra, O'zbekistonda aholi barcha qatlamlarining gender tafovutisiz (MRM 3) umumiy o'rta ta'lim olishiga (MRM 2) erishildi. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston boshqa maqsadlarga qaraganda, 5 yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi darajasini qisqartirish (MRM 4)ga erishdi. Shuningdek, sog'liqni saqlash sohasidagi islohotlar va aholi turmush farovonligining ortishi hisobiga onalar o'limi ko'rsatkichlarini qisqartirish maqsadlari (MRM 5)ga erishildi. IITV/OITS, bezgak va boshqa kasalliklarga qarshi kurashish (MRM 6) mazkur kasalliklarni bartaraf etish chora-tadbirlari ko'rilayotganligiga qaramay, resurslar yetarli emasligi sababli, murakkab kechishi mumkin. Garchi aholini toza va xavfsiz ichimlik suvi bilan ta'minlash (MRM 7) borasidagi kamchiliklarni bartaraf etish choralari ko'rilgan bo'lsa-da, hamon suv taqchilligi muammosi sezilayotgan qishloq joylariga yanada ko'proq e'tibor qaratish kerak bo'ladi.

Farovonlikni oshirish strategiyasi, shuningdek, to'g'ridan-to'g'ri barqaror rivojlanish va atrof-muhitga tegishli bo'lgan yana ikkita yangi milliy strategiyani tayyorlashni nazarda tutadi: **birinchisi ekologik xavfsizlik bo'yicha, ikkinchisi – qayta tiklanuvchan energiya manbalari bo'yicha.** Ushbu ikki strategiya asosida ekologik xavfsizlik masalasiga oid qonun loyihasi tayyorlangan.

22.4. Atrof-muhit muhofazasiga oid strategiya, dastur va rejalar

1997-yildagi Atrof-muhit muhofazasi bo'yicha harakatlar milliy dasturi (AMMHMD)da davlatning tabiat muhofazasi sohasidagi siyosati batafsil yoritib berilgan hamda u qonunchilik va institutsiyaviy qayta tuzish bo'yicha ustuvor rejalarni belgilab bergan. Dastur maqsadlarida mamlakatda barqaror rivojlanishga o'tishning birinchi bosqichida umumiy strategiyani

aniqlash nazarda tutilgan edi: puxta o'ylangan makroiqtisodiy va sektoral siyosatni, tabiiy resurslardan samarali va barqaror foydalanishni hamda atrof-muhit sifati, maqsad va me'yorlarini belgilash ushbu strategiyaning mohiyatini tashkil etadi.

Barqaror rivojlanish Milliy strategiyasi (BRMS) bilan birgalikda, **AMMHMD, 1999-yildagi Atrof-muhit gigiyenasi bo'yicha harakatlari Milliy dasturi hamda Biologik xilma-xillikni saqlab qolish Milliy strategiyasi va harakatlar Dasturi barqaror rivojlanish va barqaror atrof-muhit bo'yicha asosiy strategiyaligicha qolmoqda.**

Ushbu strategiyalarni amalga oshirishdagi birinchi reja – Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan va muvofiqlashtirilgan **1999-2005-yillarda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish harakatlari dasturi** bo'ldi. Dastlab ushbu Dastur tadbirlari, asosan, respublika va mahalliy byudjetlar orqali moliyalangan edi, biroq bunday moliyalash yetarli emasligi aniqlangach, hukumat ushbu maqsadlarga Tabiatni muhofaza qilish Respublika jamg'armasi mablag'laridan foydalanishga ruxsat berishga qaror qildi. Natijada, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining ma'lumotiga ko'ra, umumiy yo'nalishdagi deyarli 98 foiz vazifalarning hamda o'ziga xos vazifalarning 85 foiz ini amalga oshirishga erishildi.

2008-yilda **2008–2012-yillarda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish ishlari Dasturi (AMMID) qabul qilindi.** Avvalgi dasturdan farqli o'laroq, AMMHDni tayyorlash va muvofiqlashtirish Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan amalga oshirildi. U yana shunisi bilan farqlanadiki, unda «quyidan yuqoriga» tamoyiliga asoslanilgan. Avval har bir viloyat o'z rejasini ishlab chiqib, uni Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasiga taqdim qilgan, qo'mita ushbu mahalliy rejalarni umumlashtirib, ularni yagona milliy dasturga birlashtirgan.

Dastur me'yoriy qism va harakatlar rejasidan iborat, reja esa ijrochilar, sarflanadigan mablag' va muddatlar ko'rsatilgan, bajarilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlar jadvalidan iborat. U 44 ta loyiha nazarda tutilgan to'rt asosiy sohani qamrab oladi, shulardan:

- 17 ta loyiha atrof-muhit muhofazasi va ekologik xavfsizlikni;
- 15 tasi – tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va xo'jalik yuritishning ekologik usullarini joriy etishni;
- 8 ta loyiha – me'yoriy-huquqiy negizni takomillashtirish hamda ekologik ilm, ekologik ta'lim va tarbiyani rivojlantirishni ko'zda tutadi;
- 4 ta loyiha – xalqaro hamkorlik va mintaqaviy ekologik xavfsizlikka tegishlidir.

2002-yilgi Energiya samaradorligi dasturida, asosiy e'tibor energetika

tarmog'ida energiya narxini belgilash, institutsiyaviy rivojlanish, ta'lim va axborot tarqatishga qaratildi. 2001-yilda, shuningdek, hukumat tomonidan 2010-yilgacha Elektr energiyasi ishlab chiqarish dasturi taqdim etilgan bo'lib, u issiqlik energiyasidan foydalanishni kengaytirish usullarini taklif qiladi. 2002-yilda esa issiqxona gazlari tashlanmalarini qisqartirish bo'yicha Milliy strategiya tasdiqlandi. 2013-yil 1-martda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Muqobil energiya manbalarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari» to'g'risidagi Farmoni e'lon qilindi.

2001-yildan 2012-yilga qadar barqaror rivojlanish va atrof-muhitga daxldor bo'lgan yettita asosiy strategiya va dasturiy hujjatlar qabul qilindi (1.2-qo'shimcha ma'lumot). Bundan tashqari, deyarli har bir tarmoq o'zining 2012-yilgacha bo'lgan atrof-muhit muhofazasi bo'yicha dasturini ishlab chiqdi. Ular Barqaror rivojlanish Milliy strategiyasi (BRMS) va Atrof-muhit muhofazasi bo'yicha harakatlar dasturi (AMMHD) ga muvofiq ishlab chiqildi hamda fikr-mulohaza olish va muvofiqlashtirish uchun Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasiga taqdim etildi.

2007-yilda Oliy Majlis Senatining Agrar, suv xo'jaligi masalalari va ekologiya qo'mitasi 2008–2011-yillarda chiqindilarni boshqarish Milliy strategiyasi va harakatlar rejasi loyihasini tasdiqladi.

Mazkur loyihaning maqsadi – chiqindilarni yig'ish va tozalash infratuzilmasini qayta tiklanmaydigan xomashyo resurslari isrofgarchiligini qisqartirish maqsadida moliyalash, boshqarish, ma'muriy, huquqiy va iqtisodiy rag'batlantirishning yanada yaxshiroq usullari vositasida yaxshilashni ko'zda tutgandi. Strategiya va harakatlar rejasi, shuningdek, chiqindilarni boshqarish, monitoringini yuritish, baholash va ishtirokchi tomonlarni jalb etish bo'yicha mintaqaviy institutlarning barpo etilishini ham ta'minlashga qaratilgan edi.

22.5. Ekologik huquq doirasida rejalashtirilgan tadbirlar

Birinci EFSSHdan keyingi davr mobaynida O'zbekistonda qator yangi qonunlar qabul qilindi va amaldagilarining ayrimlari qayta ko'rib chiqildi. Bu o'zgartirishlar turli sabablarga ko'ra amalga oshirildi, masalan, me'yoriy qonunchilik hujjatlarini joriy etish choralari bilan ta'minlash; avval unchalik e'tibor berilmagan muammolarni tartibga solish zaruriyati; qonunchilikning tegishli xalqaro qonun hujjatlari va standartlariga muvofiqligini ta'minlash va hokazo...

Asosiy atrof-muhit qonunchiligi, avvallari tabiat muhofazasi bilan bog'liq bo'lmagan bir qator muhim masalalarni qamrab olardi, endilikda esa

tegishli qonun hujjatlarida, misol uchun, jamoatchilik ishtiroki, fuqarolarning ma'lumot olishdagi huquqlari, fuqarolarning murojaatlari va ayrim hollarda esa zararni qoplash bilan bog'liq masalalar batafsil o'rganilgan va e'tiborga olingan.

2001-yildan boshlab qabul qilingan asosiy konsepsiya, strategiya va dasturlar.

1. Integrallashgan barqaror suv ta'minoti konsepsiyasi.

2. 2000–2005-yillarga mo'ljallangan irrigatsiyani rivojlantirish milliy dasturi.

3. 2010-yilgacha elektr energiyasini ishlab chiqarish dasturi.

4. 2008–2012-yillarda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhit ishlarini muhofaza qilish dasturi.

5. 2000–2010-yillarga mo'ljallangan qishloq aholisini ichimlik suvi va gaz bilan ta'minlash davlat dasturi.

6. Sug'orish va kollektor-zovur tizimlarini rivojlantirish strategiyasi.

7. 2008–2010-yillarda farovonlikni oshirish strategiyasi.

1992-yilda kuchga kirgan «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonun hali ham sohadagi asosiy qonun bo'lib qolmoqda. Keyingi tuzatishlar 2006-yilda kiritilgan bo'lib, ular avval qonun hujjatida bo'lmagan masalalarning hal etilishiga yordam berdi. Tuzatishlar qonunga tub o'zgarishlarni kiritmadi; ular, asosan, «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunni yangi qonun va dasturlarga yoki davlat tuzilmalaridagi o'zgartirishlarga muvofiqlashtirish uchun kiritilgan. Biroq, O'zbekistonning ko'p qonunlari kabi ushbu Qonun doiraviy xususiyatga ega bo'lib, amalga oshirish mexanizmini ta'minlamaydi. Keyingi me'yoriy hujjatlarning ishlab chiqilishi mazkur muammoni hal qila boshladi.

Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik va chiqindilarni joylashtirganlik uchun to'lovlar tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi qarori (2003-yil) atrof-muhitni ifloslantirganlik va chiqindilarni joylashtirganlik uchun to'lanadigan kompensatsiya to'lovlarini tasdiqlaydi; Vazirlar Mahkamasining «Atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik va chiqindilarni joylashtirganlik uchun kompensatsiya to'lovlaridan foydalanish tartibi to'g'risida»gi qaroriga kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar tog'-kon sanoati chiqindilarini tartibga solishga qaratilgan. Vazirlar Mahkamasining «Tabiatdan maxsus foydalanганlik uchun to'lovlar tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi qarori Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining atrof-muhitni ifloslantirganlik va chiqindilarni joylashtirganlik uchun kompensatsiya to'lovlarini yig'ib olish va taqsimlash borasidagi mas'uliyati haqidagi avvalgi qoidalarga tu-

zatishlar kiritadi hamda ushbu to'lovlar indeksatsiyasini 1,3 martaga oshirilishini ta'minlaydi.

«Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi Qonun Biologik xilma-xillik to'g'risidagi Rio-de-Janeyro, Suv-botqoq hududlari to'g'risidagi Ramsar va Ko'chib yuruvchi yovvoyi hayvonlarni muhofaza etish to'g'risidagi Bonn konvensiyalariga muvofiqlashtirildi.

Unda muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning yettita toifasi belgilangan hamda har bir toifa hududi uchun ruxsat etilgan faoliyat turlari batafsil ta'riflangan. Davlat nazorati Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi zimmasiga yuklangan. Biroq avvalgi qonunda bo'lgani kabi yangi qonunda ham umumiy boshqaruv borasida aniq mas'uliyatlar belgilanmagan. 11-moddada muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning boshqaruvi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari, shuningdek, maxsus vakolatli davlat organlari tomonidan amalga oshirilishi belgilangan.

Tarmoqlarga oid qonun hujjatlari

O'zbekiston 2002-yilda 1994-yildagi «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunning yangi tahririni qabul qildi (13.12.2002-y.dagi 444-II sonli Qonun). Ushbu Qonun atrof-muhit uchun muhim qoidalarni, masalan, tog'-kon ishlari va ma'danlar qazib olish sanoati atrof-muhitni ehtiyot qilishi, tarkibi buzilgan yerlarni va boshqa tabiiy uchastkalarni tiklashi zarurligi; mazkur faoliyat litsenziyalanishi lozimligi va ekologik ekspertizadan o'tishi shartligi; chiqindilarni boshqarish va ularni yo'q qilishga rioya etilishi kabi qoidalarni o'z ichiga olgan. Ushbu yangi qonunda ilk bora chiqindilar korxona mulki ekanligi va ularning (ya'ni chiqindilarning) atrof-muhitga ta'siri, rekultivatsiyasi uchun korxona to'liq javobgarlikka egaligi belgilab qo'yilgan. Ayni paytda, qonunning ushbu yangi tahririda tabiatni muhofaza qilish talablari yuzasidan iqtisodiy faoliyatga doir bir qator qoidalar kiritilgan.

1997-yildagi «Energiyadan oqilona foydalanish to'g'risidagi Qonun»ga 2007-yilning 26-sentyabrida tuzatishlar kiritildi. Qonun bir qator choralar, jumladan, standartlar va ko'rsatkichlarni belgilash, energiya samaradorligi nazoratini olib borish, energetik samarali jarayonlarni va samarador mahsulotlarni ishlab chiqarishni joriy etish, shuningdek, yuqori samarali loyihalarni namoyish qilish mintaqalarini belgilash yo'li orqali energiyadan foydalanishni takomillashtiradi. Qonun, shuningdek, davlat va xususiy manbalar hisobidan shakllanuvchi loyihalarni qo'llab-quvvatlash jamg'armasini tashkil etishni, qayta tiklanuvchi energiya ishlab chiqaruvchi yoki ikkilamchi qayta ishlashga ixtisoslashtirilgan ishlab chiqarish faoliyati uchun texnologiya va uskunalarni joriy etishga investitsiyalarni

jadallashtirilgan amortizatsiya huquqi asosida yo'naltirish, elektr energiyasining samarali iste'moli uchun rag'batlantirish sifatida mavsumiy tariflar bilan birga, sutkalik tariflarni ham belgilashni nazarda tutadi (8-bob).

2002-yildagi «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonun atmosfera havosiga zararli tashlanmalarni nazorat qilish, shuningdek, havo va suvning ifloslanishidan tashqari, chiqindilarni boshqarishni tartibga soladi. Shu bilan birga, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasiga inspeksiyaviy tekshiruvlarni o'tkazish, ekologik ekspertizani muvofiqlashtirish hamda chiqindilarni qayta ishlash joylariga muayyan ko'rsatkichlarni belgilash vakolatini beradi. Qonunda fuqarolarning xavfsiz va sog'lom atrof-muhitga ega bo'lish, loyihalar muhokamasida qatnashish, ularning hayoti, sog'lig'i va mulkiga yetkazilgan zararining qoplanishi kabilar belgilab qo'yilgan.

22.3. Tabiatdan foydalanganlik uchun to'lovlar

To'lovlar tabiatdan foydalanishning tamoyillaridan biri hisoblanadi. Atrof-muhit qonunchiligiga to'lovlarning kiritilishi asosan, quyidagi bir qator maqsadlarni ko'zda tutadi:

birinchidan, tabiatdan foydalanganlik uchun to'lovlar davlat va mahalliy byudjetlarning hamda ekologik jamg'armalarni to'ldirish manbayi hisoblanadi;

ikkinchidan, tabiatdan foydalanuvchilar uchun muhim rag'batlantirish omili bo'lib, ularni tabiatdan foydalanish jarayonida ular to'layotgan tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishning samaradorligini oshirishga undaydi.

Tabiatni muhofaza qilish tizimidagi rag'batlantirish masalalari O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qiliish to'g'risida»gi Qonuni (37-modda)da ko'rsatib o'tilgan. Qonunda aytilishicha, tabiatdan oqilona foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilishni rag'batlantirish quyidagilardan iborat:

- korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolar tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish chora-tadbirlarini amalga oshirganda, ularga soliq to'lovlari borasida imtiyozlar berish;

- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va tabiat muhofazasini ta'minlash borasidagi chora-tadbirlarni ro'yobga chiqarish uchun imtiyozli shartlarda qisqa muddatli va uzoq muddatli kreditlar (ssudalar) berish;

- asosiy ishlab chiqarish fondlari uchun yuqori amortizatsiya normalarini belgilash;

– tabiatni muhofaza qilish jamg‘armalari mablag‘larining bir qismini ifloslantiruvchi moddalar chiqarish va oqizishni kamaytirish chora-tadbirlarini ro‘yobga chiqarish maqsadida korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va ayrim shaxslarga foizli qarzlar sifatida shartnoma asosida berish.

Ekologik qonunchilik ikki turdagi to‘lovlarni amalga oshiradi – tabiatdan foydalanganlik uchun va atrof-muhitga salbiy ta‘sir ko‘rsatilganligi uchun. O‘z navbatida, ushbu ikki tur yana ikki qismga bo‘linadi. Tabiatdan foydalanish bo‘yicha to‘lovlar tarkibi va ularni to‘lash tartibi tabiatdan foydalanishning asosiy qonunchiligi va huquqiy hujjatlar orqali tartibga solinadi¹.

Tabiatdan maxsus foydalanganlik va atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun to‘lovlar O‘zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida»gi Qonuni 34-moddasida ko‘rsatib o‘tilgan. Ushbu to‘lovlar tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun soliqlar hamda boshqa majburiy to‘lovlardan, shuningdek, atrof-muhitni ifloslantirganlik (ifloslantiruvchi moddalarni chiqarganlik, oqizganlik va chiqindilarni joylashtirganlik) uchun kompensatsiya to‘lovlaridan, tabiiy resurslarni muhofaza qilish va qayta tiklagash uchun to‘lovlardan iborat bo‘ladi.

Tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun soliq stavkalari va boshqa majburiy to‘lovlarning miqdorlari, shu jumladan, ijara to‘lovining miqdori quyidagi holatlarga qarab belgilanadi:

- tabiiy resurslarning qay darajada keng tarqalganligi, sifati, ularning qayta tiklanish imkoniyatlari;

- ulardan foydalanishning qay darajada qulayligi, kompleksligi, samaradorligi;

- ularning joylashgan yeri, chiqindilarni qayta ishlash va ulardan foydalanish imkoniyatlari hamda boshqa jihatlarining inobatga olinganligi.

Shuningdek, tegishli limitlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlanadi va tasdiqlanadi.

Atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun kompensatsiya to‘lovlarning miqdori O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining taqdimiga binoan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

Tabiiy resurslarni muhofaza qilish va qayta tiklash uchun to‘lovlarning miqdori O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to‘lovlar tabiatdan foydalanuvchi korxonalar mahsulotlari (bajargan ishlari, ko‘rsatgan xizmatlari) ning tannarxiga qo‘shiladi.

¹ Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishga oid normativ-huquqiy hujjatlar to‘plami. Toshkent. «Adolat», 2013-yil.

Qonunga muvofiq, atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun, shuningdek, tabiatdan limit (normativ)da belgilanganidan tashqari va o'zgacha tarzda nooqilona maxsus foydalanganlik uchun kompensatsiya to'lovlari yuridik shaxsning daromadi (foydas)dan undiriladi.

Tabiiy resurslardan foydalanganlik, ularni muhofaza qilganlik va qayta tiklaganlik uchun to'lov davlat byudjetiga tushadi.

Atrof-muhitga ifloslantiruvchi moddalar chiqarganlik va oqizganlik hamda chiqindilar joylashtirganlik uchun kompensatsiya to'lovlar tabiatni muhofaza qilish jamg'armalariga tushadi.

Tabiatdan maxsus foydalanganlik uchun to'lovlar va atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun kompensatsiya to'lovlari bo'yicha imtiyozlar qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Qonunning yana bir muhim tomoni shundan iboratki, unga ko'ra tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlarni va atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun kompensatsiya to'lovlarini to'laganlik yuridik va jismoniy shaxslarni ekologiya tadbirlarini bajarishdan va yetkazilgan zararining o'rnini qoplash majburiyatidan ozod etmaydi.

Tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlar. Tabiiy resurslardan foydalanishni tartibga solishning ayrim masalalari tabiiy resurslar qonunchiligi bilan belgilab beriladi. Masalan, yerdan foydalanilganlik uchun to'lovlarning umumiy talablari O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi» bilan tartibga solingan. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasining «Tabiatdan foydalanish to'g'risida»gi Qonuni (18-modda)da ham tuproqdan foydalanish shartlari ko'rsatib o'tilgan. Tuproqdan uning unumdorligini pasaytirmagan holda tabiiy va madaniy o'simliklardan hosil olish uchun foydalaniladi. Tuproqning inshoot ostida qoladigan gumus qatlami boshqa joylarda hosildorlikni oshirish uchun olib ketilishi shart deb belgilab qo'yilgan.

Yer qa'ridan foydalanganlik uchun haq to'lash masalasi borasida O'zbekiston Respublikasining «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonuni-da yer qa'ridan foydalanish pullikdir, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno ekanligi (20-modda) belgilab qo'yilgan.

22.4. Tabiatni muhofaza qilish jamg'armalari

Tabiatni muhofaza qilishni moliyaviy qo'llab-quvvatlashda tabiatni muhofaza qilish jamg'armalari muhim o'rin tutadi va tabiatdan foydalanish

hamda atrof-muhitni muhofaza qilishning iqtisodiy-huquqiy mexanizmi omillaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonuni (35-modda)da bu masalaga alohida e'tibor qaratilgan.

Tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini mablag' bilan ta'minlash uchun O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va uning joylardagi idoralari huzurida tabiatni muhofaza qilish respublika jamg'armasi hamda mahalliy jamg'armalar tashkil etiladi.

Tabiatni muhofaza qilish jamg'armalarini tarkib toptirish va ulardan foydalanish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan «Tabiatni muhofaza qilish jamg'armalari to'g'risida»gi Nizom bilan belgilab qo'yiladi.

Qonunda «Tabiatni muhofaza qilish jamoat fondlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tashkil etiladi va o'z faoliyatini amalga oshiradi», deb belgilab qo'yilgan.

Tabiatni muhofaza qilish jamg'armalarining moliyaviy asoslarini yaratishda ekologik to'lovlar katta ahamiyatga ega. Masalan, ifloslantirish natijasida paydo bo'lgan to'lovlar ifloslanish sodir bo'lgan joyga ko'ra ekologik jamg'armalarga to'lanadi. Ifloslantirganlik uchun to'lovlarga tadbirkorlik xarajatlari sifatida qaralmaydi. Kompaniyalar ularni o'z foydasi hisobidan to'lashlari lozim. Ushbu to'lovlar ifloslantiruvchi korxonalarni ular yetkazishi mumkin bo'lgan har qanday ekologik zarar oqibatlarini bartaraf etish choralari ko'rish majburiyatidan ozod qilmaydi.

So'nggi yillarda ifloslantirganlik uchun to'lovlar tizimida ikkita muhim islohot amalga oshirildi: **birinchisi** 2003-yilda Vazirlar Mahkamasi-ning «Atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik va chiqindilarni joylashtirganlik uchun to'lovlar tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi qarorining qabul qilinishi bo'lsa, **ikkinchisi** 2006-yilda Vazirlar Mahkamasi-ning «Tabiatdan maxsus foydalanganlik uchun to'lovlar tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi Qaroriga kiritilgan o'zgartirishlardir.

Islohotlarning navbatdagi bosqichi tabiiy resurslardan maxsus foydalanish uchun to'lovlar tizimini yanada rivojlantirishning 2010-yildan keyingi rejalarda ifodalangan. Bunda tabiiy resurslar, jumladan, suv, yer va o'rmon resurslaridan nooqilona foydalanganlik uchun to'lovlar belgilanadi, shu tariqa atrof-muhit boshqaruvi sohasidagi iqtisodiy-huquqiy mexanizm samarasi yanada ortib boradi.

Ko'chma manbalardan havoga chiqarilgan tashlanmalar uchun to'lovlar yoqilg'i turlarining iste'moli asosida hisoblanadi. Zarur hollarda, yoqilg'ining umumiy iste'moli tasdiqlangan uslubiyat bo'yicha aniq

transport vositalari turlaridan foydalanish va bosib o'tilgan aniq masofaga sarflangan yoqilg'i haqidagi ma'lumot asosida hisoblanishi mumkin. Chiqindilarni joylashtirganlik uchun to'lovlar ularning zaharlilik (toksik) jihatidan qanday toifaga mansubligiga bog'liq. Zaharli bo'lmagan (notoksik) chiqindilar uchun foydalanuvchilarning turlari bo'yicha farqlanish mavjud. Bu qoida nafaqat qo'llaniladigan stavkalarga, balki chiqindilarni o'lchash usuliga ham taalluqli: hajm bo'yicha – ishlab chiqarish uchun va vazn bo'yicha – qazib oluvchi sanoat uchun. 2003-yilgi islohotga ko'ra, notoksik chiqindilar uchun limitlar iqtisodiy faoliyat uchun qo'llaniladigan turli ko'rsatkich (ishchi, mijozlar soni yoki inshootlar o'lchami kabi)larni baholash asosida hisoblanadi.

Foydalanuvchilarning muayyan miqdori atrof-muhitni ifloslantirganlik va chiqindilarni joylashtirganlik uchun to'langan kompensatsiya to'lovlari-dan foyda ko'radi. Ba'zi hollarda ushbu imtiyozlar ifloslantirganlik uchun (belgilangan me'yorlar doirasidagi tashlanma va oqizmalar bilan birga) umum belgilangan to'lovlar joriy etilganligi oqibatlarini yumshatish uchun vaqtincha mexanizm sifatida ishlab chiqiladi.

2003-yilda o'tkazilgan islohotlarga ko'ra, uy-joy va kommunal xizmatlar bazaviy stavkalarga nisbatan avvalgi 10 foiz o'rniga 20 foiz to'lov to'lamoqdalar. Toshkent metropoliteni uchun imtiyozlar bekor qilindi.

Yangi talablarga ko'ra, yuridik shaxslar summasi eng kam ish haqining 5 barobaridan kamroq bo'lgan kompensatsiya to'lovlaridan ozod qilinadilar. Qazib olish sanoatida qayta foydalanishni rag'batlantirish uchun keyinchalik qayta ishlangan yoki saqlangan chiqindilar uchun to'lovlar belgilanmadi. 2006-yilda esa mazkur chiqindilar qatoriga maxsus jihozlangan saqlash joylari (uyumlar)da joylashtiriladigan fosforli o'g'itlar (fosfogips) ishlab chiqarish chiqindilari ham qo'shilib, to'lovlardan ozod qilish amaliyoti bunday chiqindilarga nisbatan ham joriy etilgan edi.

So'nggi «Ekologik faoliyat samaradorligining sharhi» (EFSSH) o'tkazilgan vaqtdan beri joriy etilgan islohotlar ozod etish va imtiyozlar tartibi borasida qattiqqo'llikka yo'naltirilgan edi. Biroq 2006-yildagi islohotlar orqali joriy etilgan istisno holatlar ham mavjud bo'lib, u ham bo'lsa, byudjet mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladigan tashkilotlar ifloslantirganlik uchun kompensatsiya to'lovlaridan ozod etilganligidir.

Agarda ushbu davlat byudjeti tashkilotlari tarkibida muayyan xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanuvchi (masalan, pullik xizmatlar va boshqalar) bo'linmalar mavjud bo'lsa, ular ifloslantirganlik uchun to'lovlarni amalga oshirishlari lozim bo'ladi. 2006-yilda uy-joy va kommunal xizmatlar ko'rsatuvchi korxona va tashkilotlar uchun afzalliklar birmuncha kamay-

tirildi. «Suvoqava» korxonalarining tozalash inshootlari endilikda bazaviy stavkalarga nisbatan 20 foiz to'lov to'lashlari lozim. Aholi oqava suvlarini tozalaydigan sanoat korxonalari esa bazaviy stavkalarga nisbatan 50 foiz to'lov to'lashlari lozim.

Avval belgilangan me'yorlardan ortiqcha tashlanmalar uchun stavkalar bazaviy stavkadan atigi 20 foizga yuqoriroq bo'lgan. Shu bilan birga, belgilangan me'yorlardan pastroq tashlanmalar xuddi shu tartibda koefitsiyentlar qo'llagan holda, to'lovlarga kamroq jalb qilingan. 2006-yilda yanada qat'iyroq tartib joriy etilgan bo'lib, bu boradagi barcha koefitsiyentlar ikki karra oshirildi. Natijada, belgilangan me'yorlardan ortiqcha ifloslantirganlik uchun to'lovlar endilikda 10 karragacha ko'tarildi.

Mavjud tartib yuqori darajadagi rivojlanishni nazarda tutadi. Uning simmetrikligi (tashlanma va oqizmalar me'yoridan oshganda stavkalarining oshishi hamda chegaralardan pasayganda kamayishi) sababli, ushbu tizim uzoq istiqbolda ifloslanishni kamaytirishga rag'bat yaratadi.

Ifloslantirganlik uchun to'lovlarni yig'ib olish jarayoni tushgan tushumlarni taqsimlashga oid qoidalar ishlab chiqilishi natijasida o'zgardi. Barcha ifloslantirishlar uchun (belgilangan me'yorlar doirasida bo'lgani kabi, me'yorlardan ortig'i uchun ham) to'lovlar joriy etilishi hisobiga tushumlarning 80 foiz davlat byudjetiga, qolgan chiqindi mablag'lari esa tabiatni muhofaza qilish jamg'armalariga yo'naltirilar edi. Tabiatni muhofaza qilish inspektorlari tabiatni muhofaza qilish jamg'armalariga yo'naltiriladigan to'lovlar yig'imi-ga javob berar edi. 2003-yilgi islohotlar natijasi o'laroq, inspektorlar tomonidan yig'iladigan barcha tushumlar tabiatni muhofaza qilish mahalliy jamg'armalariga tushiriladigan bo'ldi.

2004-yilning noyabr oyidan e'tiboran atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun barcha to'lovlar tabiatni muhofaza qilish mahalliy jamg'armalariga yo'naltiriladi va ushbu jamg'armalar tushgan summaning 50 foizini davlat byudjetiga o'tkazishlari lozim.

22.5. Ekologik sug'urta

Ekologik sug'urta – atrof-muhit muhofazasining yangi huquqiy yo'nalishi bo'lib, mazkur tushuncha ekologik xavf-xatarlar sharoitida jismoniy shaxslar va tashkilotlarning mulk manfaatlarini maxsus sug'urta jamg'armalari mablag'lari orqali himoya qilishni anglatadi.

O'zbekiston qonunchiligiga zid bo'lmagan quyidagi mulkiy va shaxsiy manfaatlar **ekologik sug'urta obyektlariga** kiradi:

– sugʻurta qilingan shaxsning hayoti va salomatligi bilan bogʻliq (shaxsiy sugʻurta);

– tabiiy resurs va boshqa mulkdan egalik huquqida foydalanish hamda uni boshqarish bilan bogʻliq (mulkiy sugʻurta);

– sugʻurta qiluvchi tomonidan jismoniy yoki yuridik shaxs va uning mulkiga keltirilgan zararni qoplash bilan bogʻliq (masʼuliyat sugʻurtasi)¹.

Bundan tashqari, **sugʻurta voqeasi (holati)** tushunchasi ham mavjud boʻlib, u oldindan oʻylab qilinmagan, toʻsatdan vujudga kelgan halokatlarning natijasida atrof-muhitga zararli moddalarning tashlanishini bildiradi. Ifloslantiruvchi moddalar roʻyxati va sugʻurta hodisasi sabablari hamda ular natijasida kelib chiqqan zararni qoplash sugʻurta bitimlari tuzilganda, har bir hodisa uchun aniq koʻrsatib oʻtiladi.

Qanday sugʻurta holatlarida sugʻurta qiluvchi javobgar hisoblanmaydi, degan savolga qonun hujjatlari asosida quyidagicha javob berish mumkin:

– toʻgʻridan-toʻgʻri harbiy harakatlar, ichki tartibsizliklar va boshqa voqealar sodir boʻlganda;

– yadro yoqilgʻilaridan foydalanish va boshqa faoliyat natijasida paydo boʻlgan radiatsiyaviy ifloslanish, nurlanish sodir boʻlganda;

– sugʻurta bunday faoliyatning zararli taʼsirini oldindan bilgan holda amalga oshirilganda;

– qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar buzilgan holda;

– ishlab chiqarishni, xodimlarni boshqarishga vakolati boʻlmagan yoki instruktaj (yoʻriqnoma), qayta tayyorlash kechiktirilganda, shuningdek, ruhiy va boshqa inson faoliyatini cheklab qoʻyuvchi kasalliklar bilan kasallangan holatlarda;

– bulardan tashqari boshqa sugʻurta voqealari sodir boʻlganda.

Sugʻurta munosabatlarining vujudga kelilishiga asos sifatida sugʻurta qiluvchi bilan sugʻurta qiluvchi oʻrtasida oʻrnatilgan bitim hisoblanadi. Bunday bitim sugʻurta qiluvchining yozma arizasiga va uning rekvizitlari koʻrsatilgan anketasiga asosan amalga oshiriladi. Taqdim etilgan maʼlumotlarga asosan sugʻurta qilish uchun qaror qabul qilinadi va sugʻurta toʻlovlarining hisob-kitobi amalga oshiriladi.

Sugʻurta toʻlovlari sugʻurta qiluvchi tomonidan tarif stavkasi asosida bajariladi, tarif stavkasi korxonaning yillik oboroti miqdoridan foizda belgilanadi. Sugʻurta toʻlovlari amalga oshirilganligi haqidagi maʼlumotlarga

¹ Моткин Г. А. Основы экологического страхования. Москва. 1996. Бажайкин А. Л. Экологическое страхование: теория, практика, правовое регулирование: Автореф. канд. дисс. Москва. 2002.

qarab sug'urta qiluvchiga sug'urta guvohnomasi (polis) beriladi. Shu vaqtning o'zida ekologik sug'urta bo'yicha bitim kuchga kiradi. Bitim tuzish vaqtida sug'urta qiluvchi korxonani ko'zdan kechirib chiqadi.

O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunida (36-modda) ekologik sug'urta masalasiga alohida o'rin berilgan. Qonunda ko'rsatilishicha, O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhitning ifloslanishi va tabiiy resurslar sifatining yomonlashuvi oqibatida zarar yetishi hollarini nazarda tutib korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning mol-mulki hamda daromadlari, fuqarolarning hayoti, salomatligi va mol-mulki ixtiyoriy hamda majburiy sug'urta qilinadi.

Ekologiya sug'urtasining tartibi va shartlari O'zbekiston Respublikasining qonunlarida belgilab qo'yiladi.

22.6. Tabiatdan oqilona foydalanish, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni rag'batlantirish

Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni iqtisodiy-huquqiy ta'minlash mexanizmida rag'batlantirish muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunining 37-moddasida tabiatni muhofaza qilish borasida qator imtiyozlar berilishi ham ko'rsatib o'tilgan, xususan:

- korxona, muassasa, tashkilot va fuqarolar tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish chora-tadbirlarini amalga oshirgan taqdirda, ularga soliq borasida imtiyozlar berish;

- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va tabiat muhofazasini ta'minlash borasidagi chora-tadbirlarni ro'yobga chiqarish uchun imtiyozli shartlarda qisqa muddatli va uzoq muddatli kreditlar (ssudalar) berish;

- asosiy ishlab chiqarish fondlari uchun yuqori amortizatsiya normalari belgilash shular jumlasidandir.

Qonunda tabiatni muhofaza qilish jamg'armalari mablag'larining bir qismi ifloslantiruvchi noddalar chiqarish va oqizishni kamaytirish chora-tadbirlarini ro'yobga chiqarish maqsadida korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va ayrim shaxslarga foizli qarzlar sifatida shartnoma asosida berilishi ham belgilab qo'yilgan.

So'nggi isloholar natijasida ayni paytda atmosfera havosiga tashlanadigan 171 turdagi ifloslantiruvchi moddalarni hamda oqava suvlar bilan oqiziladigan 87 turdagi ifloslantiruvchi moddalarni qo'llaganligi uchun kompensatsiya to'lovlari joriy etilgan. Bular juda ko'p miqdordagi ma'muriy xarajatlarni hamda monitoring xarajatlarini keltirib chiqaradi.

Bundan tashqari, mavjud iqtisodiy vositalarni o'ziga xos ekologik maqsadlarga yo'naltirishga to'g'ri keladi. Bunday to'lovlarning joriy etilishi, o'z navbatida tabiatdan va tabiiy resurslardan foydalanuvchilar mas'uliyatini oshirishga, atrof-muhit muhofazasi bilan bog'liq chora-tadbirlarning yanada samaraliroq bajarilishiga turtki bo'ladi. Ifloslantiruvchilar ustidan nazorat yuritishda iqtisodiy rag'batlarni samarali qo'llash ham atrof-muhit muhofazasi borasidagi amaliy harakatlarning muhim shartidir.

22.7. O'zbekistonning Ekologik faoliyat samaradorligi sharhida (EFSSH) iqtisodiy-huquqiy mexanizmlar masalasi

2001-yildagi Ekologik faoliyat samaradorligining birinchi sharhida ekologik maqsadlarga erishish mumkin bo'lgan tartibga soluvchi va iqtisodiy mexanizmlar keltirilgan. Ushbu vositalar ifloslantiruvchi moddalarni tashlaganlik (havoni ifloslantirganlik, oqava suvlarni oqizganlik va chiqindilarni joylashtirganlik) uchun to'lovlarni, foydalanganlik uchun yig'imlar, tabiiy resurslarni olish va foydalanish soliqlari, atrof-muhitga yetkaziladigan zarar uchun jarima va tovon (kompensatsiya) to'lovlarini o'z ichiga oladi.

1992-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonuni tabiat muhofazasidagi iqtisodiy vosita va to'lovlar uchun huquqiy asos bo'ldi. Qonunning 33-moddasida resurslarni iqtisod qiluvchi texnologiyalarni joriy etish uchun soliq imtiyozlari va kredit subsidiyalaridan foydalanish imkoniyati bilan birga yuqoridagi barcha vositalar sanab o'tilgan.

Garchi, dastlabki sharhdan keyingi davrda yangi vositalar tatbiq etilmagan bo'lsa-da, mavjud vositalar bo'yicha imtiyoz va qo'shimcha talablarni hisobga olgan holda, to'lovlar hisob-kitobini hamda turli hududiy bo'linmalar orasida tushumlar taqsimotini belgilaydigan qoidalarda ayrim o'zgarishlar sodir bo'ldi.

Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi – tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni qayta tiklash sohasida davlat nazoratini hamda tarmoqlararo boshqaruvni amalga oshiruvchi idoralardan ustun turuvchi va muvofiqlashtiruvchi maxsus vakolatli organdir. Tabiatni muhofaza qilish va resurslarni tejash borasida yagona siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining asosiy vazifalaridan biridir. Qo'mita atrof-muhit muhofazasiga xarajatlarni amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan tabiatni muhofaza qilish jamg'armalari tizimini boshqaradi. U, shuningdek, atrof-muhitga yetkazilgan zarar munosabati bilan

tegishli harakatlarni amalga oshirishi mumkin. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi bevosita Senatga hisobot beradi, bu esa uning maqomini oshiribgina qolmay, balki ekologik muammolarning tarmoqlararo ahamiyatini ta'kidlagan holda, uning mustaqilligini ham ta'minlaydi.

Sug'orish uchun foydalaniladigan suv resurslari boshqaruvi va nazorati **Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi** tomonidan amalga oshiriladi. **Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi** tabiiy resurslardan foydalanish dasturlarini tayyorlaydi va ekologik oqibatlariga olib kelishi mumkin bo'lgan geologik jarayonlarning monitoringini amalga oshiradi.

Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr davlat qo'mitasi esa yerdan foydalanish monitoringini amalga oshiradi. Mazkur qo'mita tomonidan to'plangan ma'lumot yer soliqlari va boshqa to'lovlarni belgilash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. To'lov stavkalarini tartibga solish huquqi **Moliya vazirligiga** berilgan. Kommunal xizmatlar uchun mas'ul Davlat agentligi, ya'ni «**O'zkommunxizmat**» esa mintaqalardagi suv quvurlaridan foydalanishni muvofiqlashtirish va mazkur sektorga investitsiyalarni jalb qilishga javobgar sanaladi. Mahalliy hokimliklar hududlardagi chiqindilarini boshqarish masalalari bilan shug'ullanadi.

Barcha yangi qurilish loyihalari va import qilinadigan mahsulotlar ularning atrof-muhitga ta'siri nuqtayi nazaridan baholanadi. Korxonalar zararli moddalarning atrof-muhitga tashlanishi va tabiiy resurslardan foydalanish haqidagi barcha hujjatlarini saqlashlari lozim.

1998-yildagi Atrof-muhit muhofazasi bo'yicha harakatlar milliy dasturi (AMMHMD) atrof-muhitni boshqarishda bozor munosabatlarini rag'batlantirishni kuchaytirishni nazarda tutgan. Unda atrof-muhit va tabiiy resurslarni boshqarish sohasini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. 1998-yilgi AMMHMDdan keyin 1999–2005-yillarda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish harakatlar dasturi va 2008-yilda «2008–2012-yillarda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish ishlari dasturi» ishlab chiqildi. Vazirliklar, idoralar va davlat qo'mitalari, viloyatlar hokimliklari va boshqa davlat muassasalari ushbu harakatlar dasturini bajarish uchun zarur chora-tadbirlarni qabul qilish va ushbu choralarni har yillik davlat investitsiyalari dasturiga kiritish borasida o'z takliflarini Iqtisodiyot hamda Moliya vazirliklariga kiritishlari belgilab qo'yildi.

Respublikamizda iqtisodiy va ekologik dasturlarni integratsiyalash mamlakatni rivojlantirish rejalarining asosiy maqsadi etib belgilangan. 2004–2006-yillarda va 2010-yilgacha O'zbekiston aholisining turmush darajasini oshirish strategiyasida ham, «2008–2010-yillarda O'zbekiston aho-

lisi farovonligini oshirish strategiyasi»da ham atrof-muhit, sog'liqni saqlash va iqtisodiyot masalalari o'rtasidagi o'zaro aloqalar belgilab berilgan.

O'zbekiston aholisi farovonligini oshirish strategiyasida atrof-muhitning barqaror rivojlanishini saqlab turish uchun ikkita asosiy yo'nalishni rivojlantirish nazarda tutilgan, ular atrof-muhit muhofazasi strategiyasi va qayta tiklanuvchan energiya manbalaridan foydalanish strategiyasidir.

22.8. Ekologik maqsadlar uchun iqtisodiy vositalardan foydalanishda soliqlarning o'rnini

Tabiiy resurslar va yerdan foydalanish uchun soliqqa tortish asoslari «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunda belgilab qo'yilgan. Qonunga ko'ra, soliqlar stavkalari sifat, kamyoblik, tiklanish qobiliyati, joylashgan joyi va qonunlarda belgilangan mavjud ekspluatatsiya limitlari bilan birga boshqa bir qator omillar asosida belgilanadi.

2007-yildagi «Soliq kodeksi»ga ko'ra, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, yer solig'i va boshqa soliqlar, yer qo'riqidan foydalanganlik uchun maxsus to'lovlar mavjud. Bundan tashqari, jismoniy shaxslar tomonidan transport vositalariga ishlatiladigan yoqilg'idan ham soliq olinadi. Ushbu soliq benzin, dizel yoqilg'isi va gazning chakana sotuvchilari tomonidan to'lanadi hamda jismoniy shaxslarga sotilgan yoqilg'i miqdoriga asoslanadi.

Suvdan tijorat maqsadlarida foydalanish ham soliqqa tortiladi, biroq soliqdan ozod qilish holatlari ham mavjud bo'lib, bunday imtiyoz sho'r yuvish tadbirlari bilan bog'liq faoliyatga nisbatan qo'llaniladi. Aholini suv bilan ta'minlovchi korxonalar o'z ehtiyojlari uchun foydalangan suv uchun soliqqa tortiladilar.

Faoliyat turlariga qarab bu borada ham ayrim farqlanishlar bor. Past stavkalar yagona soliq to'lamaydigan qishloq xo'jalik korxonalariga, dehqon (uncha katta bo'lmagan oilaviy) xo'jaliklariga hamda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi xususiy shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. Yer osti suv manbalaridan foydalanganlik uchun stavkalar yer usti suv manbalaridan foydalanganlikka qaraganda yuqoriroq belgilanadi. Qishloq xo'jalik faoliyati uchun stavkalar miqdori esa kamroq. Soliq suv olingan joy bo'yicha emas, balki ishlatilgan joy bo'yicha undiriladi.

Yerdan ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanish yer solig'iga tortiladi. Mazkur sohada samarali faoliyat yuritganlik uchun ayrim hollarda rag'batlantirishga xizmat qiluvchi ko'plab yengilliklar va imtiyozlar mavjud. Yagona yer solig'ini to'lab (suv uchun soliqlar bilan birga boshqa soliqlar o'rniga) foyda olayotgan qishloq xo'jalik korxonalari uchun soliqlar bo'yicha majburiyatlar 2004-yilda yerning normativ qiymati aso-

sida belgilangan edi. U mavjud ishlab chiqarish ixtisosligiga ko'ra belgilanadi. Boshqa turdagi qishloq xo'jaligi soliq ko'rsatkichlari uchun yer sifatini baholash ballari qo'llaniladi.

Yer qa'ridan foydalanuvchilar mahsulotni bo'lish kelishuvlari asosida faoliyat ko'rsatayotganlaridan tashqari, uch turdagi soliq ko'rsatkichlariga ega bo'ladilar: yer qa'ridan foydalanish solig'i o'ta yuqori foyda solig'i, shartnomaviy mukofot solig'i va aniqlangan zaxira mukofoti solig'i.

Qazib yoki ajratib olinayotgan mineral resurslar hajmining yer qa'ridan foydalanlik uchun soliq obyekti bo'lib xizmat qiladi, stavkalar esa foydali qazilmalarning turiga bog'liq. O'ta yuqori foyda solig'i katod misi, sement, polietilen granulari va tabiiy gaz ishlab chiqaruvchi yoki qazib oluvchi korxonalardan undiriladi.

Soliq bazasi bu – sotuv narxi hamda har yili byudjet qonunlari bilan belgilanuvchi hisob-kitob narxi orasidagi farq. 2009-yilda quyidagi stavkalar qo'llangan: katod misi uchun 60 foiz va qolgan mahsulotlar uchun 75 foiz (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yildagi «Davlat byudjetining asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari va parametrlari bashorati to'g'risida»gi Farmoni). Bonuslar bu – bir marotabali rag'batlantirish to'lovlari.

3-jadval

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Yoqilg'i iste'moli solig'i	0,40	0,41	0,46	0,37		
Yer solig'i	0,53	0,59	0,58	0,54	0,56	0,50
Yer qa'ridan foydalanish solig'i	0,31	0,46	2,33	2,35	2,18	2,39
Suv resurslaridan foydalanish solig'i	0,09	0,09	0,09	0,09	0,10	0,10
Ekologik soliq	0,63	0,64	0,75	0,10		

Manba: Moliya vazirligi. 2009 (veb-saytdan): Davlat soliq qo'mitasi, bevosita muloqot, 2009.

Yuqorida zikr etilgan soliqlarga qo'shimcha, 1998-yilda korxona umumiy oboroti summasidan 1 foizga teng ekologik soliq joriy etilgan edi. 2001-yilning yanvar oyidan e'tiboran ushbu soliq tushumlari mahalliy byudjetlarga yo'naltirila boshlandi.

Ushbu soliq turiga atrof-muhit muhofazasi ehtiyojlari uchun iqtisodiy vosita sifatida qarash mumkin emas edi. Chunki u umumiy tartibda, faoliyat turlariga, ularning atrof-muhitga ta'siriga ko'ra taqsimotsiz qo'llanilgan. Ekologik soliq tijoratda soliq yukini kamaytirish borasidagi umumiy siyosat doirasida 2006-yilda bekor qilindi, shuningdek, u o'z ichiga foyda solig'i stavkasining kamaytirilishini ham olgan edi (2004-yildagi 18 foizdan 2007-yildagi 10 foizgacha).

Yuqorida qayd etilgan barcha soliqlar, birinchi navbatda, mazkur tabiiy resurslardan foydalanishda ishlatiladigan iqtisodiy renta (mehnatsiz keladigan daromad)ning bir qismini qamrab oluvchi tushumlarni ko'paytirishga qaratilgan. Tushumlar umumiy byudjetga yo'naltiriladi va ushbu soliqlarning resurslarni boshqarishga ko'rsatadigan ta'siri cheklangan.

Garchi suv resurslaridan foydalanish va yer soliqlari 2001–2008-yillar mobaynida YIMga nisbatan foiz hisobida yetarlicha barqaror qolsa-da, yer solig'idan keladigan tushumlar 2008-yilda ancha qisqardi. Yer qariidan foydalanish solig'idan keladigan tushumlar 2005-yildan buyon sezilarli darajada oshdi. Tushumlarning bunday oshishi qisman tabiiy gaz iste'moli uchun soliq stavkalarining oshgani bilan bog'liqdir, xususan, 2004-yildagi 18,5 foizdan 2005-yildagi 58 foizga ko'tarildi, so'ngra 2006-yilda bu ko'rsatkichlar 30 foizgacha kamaydi.

Tabiiy resurslarga soliq stavkalari har yili yillik davlat byudjetida belgilanadi. Uzoq muddatli soliq va g'azna islohotlari doirasida hukumat daromad va fond solig'i stavkalarini kamaytirib, ayni paytda tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun soliq stavkalarini oshirdi (4-jadval).

4-jadval

2004–2008-yillarda tabiiy resurslarga soliq stavkalarining oshishi (foiz)

	2	2	2	2	
Suv resurslaridan	3	3	5	5	
Yer solig'i		3	5	5	
Yoqilg'i iste'moli solig'i		2	2	3	

Manba: Xalqaro valyuta fondi, 2008-y.

Atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun to'lovlar havo va suvni ifloslantirganlik hamda chiqindilarni joylashtirganlik uchun undiriladi. Stavkalar Vazirlar Mahkamasi tomonidan Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining takliflari asosida belgilanadi. Bundan tashqari, tabiiy resurslardan maxsus foydalanish (o'simlik va hayvonot dunyosi) uchun ham to'lovlar mavjud, biroq ular ekologik maqsadlarda ishlatilmaydi.

Milliy qonun hujjatlarida belgilangan me'yor chegarasida va me'yordan ortiqcha ifloslanish o'rtasida chegara belgilangan. Me'yorlar atrof-muhitga ta'sir ko'rsatuvchi barcha korxonalar uchun yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan ruxsat etilgan chegaraviy konsentratsiyalar asosida belgilanadi. Shuningdek, bu borada texnologik imkoniyatlarni e'tiborga olgan holda, ayrim istisnolar ham qilinadi. Korxonalar o'z tashlanmalari, oqavalari va chiqindilarini mavjud texnologiyalar va amaldagi ishlab chiqarish darajasida hisoblaydilar hamda kompleks hisobotlarini tuzadilar. Ushbu ma'lumotlar davriy ravishda Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining ANIDI (Analitik nazoratga ixtisoslashgan davlat inspeksiyasi) tashkiloti tomonidan o'tkaziladigan laboratoriya tadqiqotlari bilan tekshirib boriladi. Ifloslantiruvchi moddalarning tashlanmalari, oqava suvlar va chiqindilarni joylashtirish uchun qonunga muvofiq tegishli ruxsatnomalar talab etiladi, ularda turli ifloslantiruvchi moddalar va chiqindilar uchun me'yorlar belgilanadi. Bunday ruxsatnomalarning yo'qligi jami tovon (kompensatsiya) to'lovlarining o'n martaga oshishini anglatadi.

1996-yildagi Tabiatdan foydalanishning ilmiy asoslangan, iqtisodiy va huquqiy mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish Konsepsiyasiga muvofiq, atrof-muhitni ifloslantirganlik va chiqindilarni joylashtirganlik uchun to'lovlar belgilangan ruxsat etilgan me'yorlar doirasidagi ko'rsatkichlar uchun mavjud bo'lgani kabi yo'l qo'yiladigan me'yorlardan ortib ketgan ifloslantirish ko'rsatkichlari uchun ham joriy qilinishi nazarda tutilgan edi. Ushbu jarayon 2010-yilda yakuniga yetkazildi.

Miqdor ko'rsatkichlariga asoslangan ifloslantirganlik uchun yangi to'lovlar tashlangan, oqizilgan ifloslantiruvchi moddalar yoki joylashtirilgan chiqindilar miqdori uchun undiriladi. Tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini o'tkazish xarajatlaridagi o'zgarishlarni hisobga oluvchi stavkalarni muntazam qayta ko'rib chiqish mexanizmi mavjud. Stavkalar 2001-yilda 10 foizga, 2003-yilda 30 foizga va 2006-yilda esa 20 foizga oshirilgan edi. Stavkalarni qayta ko'rib chiqishning mavjud tartibi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining taklifiga binoan Vazirlar Mahkamasi tomonidan joriy etilgan. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining talabi Iqtisodiyot hamda Moli-

ya vazirliklari tomonidan o'rganib chiqiladi va keyin Vazirlar Mahkamasining qarori ko'rinishida qabul qilinadi.

Indeksatsiyaning mavjud mexanizmi stavkalarining oshish vaqti va darajasiga taalluqli bo'lgan, tartibga solinmagan komponentni o'z ichiga oladi. Bu esa to'lovlarning intizomiy samaradorligi hamda olinayotgan chiqindilarning real ahamiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin (chunki korxonalar to'lovlar barqaror o'zgarmay turgan holda, boshqa sarf-xarajatlar qanday oshib borayotganligini kuzatib boradi).

Ko'rib chiqilayotgan davrda ifloslantirganlik uchun to'lovlar nominal jihatdan, yanada yuqoriroq stavkalar bilan kuchaytirilgan hamda tashlanmalar, oqavalar va chiqindilar joylashtiruvining belgilangan me'yorlardan oshuvchi rejimi qat'iylashtirilgan holda oshdi. 2008-yildagi ifloslantirganlik uchun to'lovlardan tushgan tushumlar 2004-yilda olingan summadan deyarli ikki marta ko'proq bo'ldi. Biroq, ular YIMga nisbatan foiz hisobida doimiy ravishda kamayib bordi va ushbu davr mobaynida deyarli uchdan birga kamaydi.

Umuman olganda, me'yoriy va me'yoridan ortiqcha ifloslantirganlik uchun to'lovlardan keladigan tushumlar orasidagi tafovut 2004-yildan 2008-yilga qadar nisbatan barqarorligicha qoldi. Suvga belgilangan me'yordan ortiqcha oqizilayotgan oqavalarining nisbiy ulushi ortdi. Ammo bu, asosan, me'yoriy oqizmalarning keskin kamayishi natijasidir, bu esa o'z navbatida, ularning umumiy tushumlardagi jami ulushining kamayishiga olib keldi. Mazkur o'zgarishlar, iqtisodiy vositalar ifloslanishi ustidan nazoratda ma'lum darajada samaraga ega ekanligini ko'rsatmoqda.

Chiqindilarning joylashtirilishi murakkabroq tasavvur etiladi: chiqindilarni belgilangan me'yorlardan ortiqcha joylashtirganlik uchun to'lovlar ulushi, chiqindilarni me'yoriy joylashtirganlik uchun to'lovlar bilan solishtirganda 2004-yildan 2008-yilga qadar bo'lgan davrda chiqindilar bo'yicha tushgan barcha tushumlarning 56 foizini tashkil qilgan. O'rta hisobda, chiqindilarni belgilangan me'yorlardan ortiqcha joylashtirganlik uchun to'lovlardan kelib tushgan tushumlar, ushbu davrda atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun to'lovlardan kelib tushgan tushumning 22 foizini tashkil qilgan. Umuman, chiqindilarni joylashtirganlik uchun to'lovlar 2008-yildagi barcha tushumlarning 40 foizini tashkil qilgan. Bundan farqli o'laroq, havoning ko'chma manbalardan ifloslanishidan tushadigan tushumlar 2004-yildagi umumiy summadan 7,5 foizdan og'ishmay pasaya borib, 2008-yilda umumiy summadan faqatgina 3 foizini tashkil qilgan holda pasayganligi qayd etilgan.

Ifloslantirganlik uchun to'lov va jarimalardan tashqari, ekologik muammolarni hal qilish uchun boshqa manbalar ham ishga solinishi mumkin. Xususan, **Musaffo rivojlanish mexanizmi (MRM)** ham potensial tushumlar manbayidir. Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini ishlab chiqish va energiyadan foydalanish samaradorligini oshirish borasidagi harakatlar bunda mazkur faoliyatni investitsiyaviy moliyalash manbayi bo'lgani holda, issiqxona gazlari tashlanmalarining kamayishiga olib kelishi mumkin. MRMdanda tashqari, Butunjahon Bankining **Uglerod hamkorlik Jamg'armasi** uglerodli moliyaviy loyihalarni, ayniqsa energetika sektorida joylashtirish imkoniyatini yaratadi. IX bobda uglerodli loyihalar hamda iqlim o'zgarishiga oid boshqa muammolar muhokama etiladi.

22.9. Narx-navo siyosati va subsidyalarning ekologik ta'siri

Atrof-muhit sohasidagi boshqaruv – mamlakat iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishining muhim tarkibiy qismi. O'zbekistondagi eng muhim masala bu – yer va suvdan foydalanishning barqaror modelini yaratishdan iboratdir. Mos baholash siyosati atrof-muhit ehtiyojlariga javob bergani holda, iqtisodiy rivojlanishga ko'maklashish uchun samaradorlikni oshirish va investitsiyalarga kerakli bo'lgan chiqindi asosidagi mablag'larni ko'paytirishga ijobiy hissa qo'shishi mumkin. Behuda isrofgarchiliklardan qutulish hamda ekologik investitsiyalarga rag'bat yaratish uchun narx-navolar to'liq qiymatni aks ettirishi lozim. Biroq, resurslardan foydalanishga, shuningdek, iste'molchilar to'laydigan samarali narxlarga ta'sir etuvchi yo'riqnomalar va to'lovlarning kechiktirilishi yoki mutlaqo to'lanmasligi ham ta'sir ko'rsatadi.

Qishloq xo'jaligi sektori bu – suv resurslarining asosiy iste'molchisi bo'lib, uning hissasiga, hisob-kitoblarga ko'ra, umumiy iste'mol hajmining 90 foizga yaqini to'g'ri keladi. Suvdan foydalanish ko'rsatkichlaridagi samaradorlikning pastligi tuproqlarning keng ko'lamda botqoqlashishi va sho'rlanishiga sabab bo'ldi. Ushbu ekologik muammolarning aniq iqtisodiy oqibatlar mavjud, chunki ular hosildorlikning yanada pasayishiga va qishloq xo'jaligi yerlarining ishdan chiqishiga olib keladi. Bunday vaziyat suv iqtisodiyotining yaxshi iqtisodiy rag'batlantirilmasligi hamda investitsiyalashning talab darajasida emasligi oqibatida yuz berdi. Kechiktirilgan kapital, operatsiyaviy xarajatlar va xizmat ko'rsatish xarajatlari aktivlar qiymatining 40 foizga yaqinini tashkil etadi.

Milliy strategiyalarda suvning sizib o'tishiga qarshi zarur himoyadagi kamchilik (faqatgina kanallarning uchdan bir qismi himoya qoplamalariga ega) sug'orma suvlarning haddan tashqari ko'p iste'molining asosiy sababi sifatida ko'rsatiladi. Sug'oriladigan yerlarning 60 foizga yaqini suvlarning ko'tarib berilishini taqozo etib, Umumjahon Banki ma'lumotlariga ko'ra, o'zida katta xarajatlarni ifoda etadi. Nasos yordamida sug'orish ehtiyojlariga O'zbekistonda iste'mol qilinadigan elektr energiyasining umumiy miqdoridan 20 foizga yaqini talab etiladi. Afsuski, hanuzgacha eskirgan jihozlarning ishlatilishi sabab energiya uchun xarajatlar yuqoriligicha qolmoqda.

Farovonlikni oshirishning muvaqqat strategiyasida sug'orishdan yanada samaraliroq foydalanish uchun yer va suv resurslaridan foydalanishda samarali rag'batlantirish usullarini qo'llash taqozo etiladi. Strategiyaning ushbu yo'nalishlari O'zbekiston aholisi farovonligini oshirish strategiyasida o'z ifodasini topgan.

Sug'orish maqsadlari uchun suv bepul yetkazib beriladi (garchi suvdan foydalanganlik uchun unchalik katta bo'lmagan to'lov yagona yer solig'iga kiritilgan bo'lsa-da). Biroq, Iqtisodiyot vazirligi suvdan noto'g'ri foydalanganlik uchun ma'muriy jarimalarni anchagina oshirishni taklif etgan. Suv resurslarini boshqarishda ma'muriy va iqtisodiy vositalarning yetarlicha qo'llanilishi suv o'lchash uskunalarining takomillashtirilishini taqozo etadi. Ushbu tamoyillarga ko'ra, O'zbekiston aholisi farovonligini oshirish Strategiyasi sug'orma suv iste'molini hisobga olish tizimining yanada takomillashtirilishini nazarda tutadi.

Qishloq xo'jaligi alohida fermerlarga ijaraga topshiriladigan bo'lgach, katta jamoa xo'jaliklari qayta tashkil etiladi. Natijada, irrigatsiyani mahalliy boshqarishda infratuzilmani moliyalash badallari-ni yig'ish bilan birga ayrim vakolatlarga ega bo'lgan suvdan foydalanuvchilar uyushmalari vujudga keldi.

Nazorat uchun savollar

1. Tabiatdan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni ta'minlashda iqtisodiy mexanizm tushunchasining mazmuni va roli haqida gapirib bering.

2. Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni rejalashtirishda O'zbekistonda qanday ishlar olib borilmoqda?

3. Barqaror rivojlanish strategiyalari, dasturlari va rejalarining iqtisodiy-huquqiy mexanizmidagi roli nimalardan iborat?
3. Ekologik huquq doirasida qanday tadbirlar rejalashtirilishi mumkin?
4. Tabiatdan foydalanganlik uchun to'lovlar haqida nimalarni bilasiz?
5. Tabiatni muhofaza qilish jamg'armalarining atrof-muhit muhofazasidagi rolini aytib bering.
6. Ekologik sug'urta haqida nimalarni bilasiz?
7. O'zbekistonning Ekologik faoliyat samaradorligi sharhida (EFSSH) iqtisodiy-huquqiy mexanizmlar masalasi qanday tahlil qilingan?

Uchinchi qism

XXIII bob. XORIJIY MAMLAKATLARDA ATROF-MUHIT HUQUQI

Asosiy iboralar

Milliy qonunchilikni uyg'unlashtirish – xorijiy mamlakatlar qonunchiligi bilan milliy qonunchilikni uyg'un rivojlantirish.

Atrof-muhit bo'yicha faoliyatning internatsionallashuvi – atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish bo'yicha faoliyatning millatlararo rivojlanishi.

Ekologik migratsiya – aholining keskin ekologik vaziyat hukm surayotgan mintaqalardan ko'chib ketishi.

23.1. Atrof-muhit huquqining umumiy qonuniyatlari

Xorijiy mamlakatlarning atrof-muhit huquqi qonunchiligi, tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni tartibga solish amaliyoti bilan yaqindan tanishish, O'zbekiston va xorijiy mamlakatlar qonunchiligini nafaqat qiyosiy o'rganish, balki ilg'or xorijiy tajribalarni o'zlashtirish va ulardan foydalanish imkonini yaratadi, aynan shuning uchun ham mazkur mavzu o'ta muhim sanaladi. Bundan tashqari, atrof-muhit muhofazasi va tabiatdan foydalanish borasida faoliyatning internatsionallashuvi taraqqiy etib bormoqda, shu bilan birga ekologik qonunchilikning uyg'unlashish jarayoni ham kengaymoqda.

Bunday jarayonlar BM Tning Yoxannesburg (2002-y.) Butunjahon Sammitida ham e'tirof etildi. Hozirgi paytda dunyoda 200 ga yaqin mamlakatda tizimli ravishda ekologik huquq asoslari yaratilgan. Ularning barchasi hozirgi va kelajak avlodlar uchun tabiatni saqlash va barqaror atrof-muhitni tiklash bo'yicha mushtarak pozitsiyada turibdi.

O'zbekistonning yaqin qo'shnilari va ayrim rivojlangan mamlakatlarning atrof-muhit huquqini tashkil qilish tajribasini ko'rib chiqamiz.

23.2. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlari, Markaziy va Sharqiy Yevropa davlatlarining atrof-muhit huquqi

Hozirgi paytda sobiq ittifoq mamlakatlarida atrof-muhit huquqining shakllanish jarayoni kechmoqda. Ularning aksariyatida inson, tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni aks ettiruvchi yangi konstitutsiyalar va qonunlar qabul qilinmoqda.

Ekologik munosabatlarni tartibga solish masalasi har bir mamlakatning konstitutsiyasida turli xilda ifodalangan. Masalan, Ukrainaning 1996-yil 28-iyunda qabul qilingan Konstitutsiyasida tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish masalalarini huquqiy jihatdan tartibga solishga katta ahamiyat berilgan. Xususan, unda fuqarolarning hayotiga va salomatligiga xavf tug'dirmaydigan atrof-muhitga ega bo'lish huquqi alohida ko'rsatib o'tilgan hamda bunday huquqlar buzilgan taqdirda yetkazilgan zararni to'lash masalalari ham nazarda tutilgan.

Bundan tashqari, har bir kishining zarur axborotga ega bo'lish, shu jumladan oziq-ovqat mahsulotlari, maishiy buyumlar va boshqalarga oid ekologik axborotlarni olish kafolati belgilab qo'yilgan. Fuqarolarning huquqlari qatorida davlatning ekologik xavfsizlikni ta'minlash, davlat hududida ekologik muvozanatni saqlab turish, Chernobil AESi halokati oqibatlarini bartaraf etish, ukrain xalqining genofondini saqlab qolish kabi majburiyatlar ham ko'rsatib o'tilgan (16-modda). Shunday qilib, Ukraina Konstitutsiyasida davlatning ekologik funksiyasi aniq belgilab berilgan.

Qozog'iston Respublikasining Konstitutsiyasi 1995-yilning 30-avgustida umumxalq referendumini orqali qabul qilingan. Unda ham davlatning atrof-muhitni muhofaza qilish hamda inson hayoti va salomatligini saqlash borasidagi bayonoti ko'rsatib o'tilgan (31-modda).

Yuqorida keltirilgan davlatlarning bosh qonunlarida tabiiy boyliklarga bo'lgan munosabatlarni tartibga solish masalalari bo'yicha uyg'unlik mavjudligini aytish mumkin. Qozog'iston Respublikasi Konstitutsiyasining 6-moddasida yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosiga davlat mulki huquqi masalalari belgilab qo'yilgan. Ukraina Konstitutsiyasining 13-moddasida esa Ukraina hududida joylashgan yer osti boyliklari, atmosfera havosi, suv, boshqa tabiiy resurslar hamda kontinental shelf, ichki (suv) iqtisodiy zonalar ukrain xalqining huquqiy mulki hisoblanadi, deb ko'rsatib qo'yilgan va xalq nomidan Konstitutsiya doirasida mulk huquqini davlat hokimiyati va mahalliy hokimiyat organlari amalga oshirishi qayd etilgan (14-modda).

MDH mamlakatlarida qonun yaratish jarayoni faollik bilan olib borilmoqda. Masalan, Qozog'istonda «Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida» (1991, 1997-yillar), «Orolbo'yidagi ekologik ofatlar natijasida aziyat chekkan fuqarolarning ijtimoiy himoyasi to'g'risida» (1992-y.), «Yer kodeksi» (1990-y.). «Yer osti boyliklari va mineral xomashyo to'g'risida» (1992-y.), «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish, qayta tiklash va undan foydalanish to'g'risida» (1993-y.), «Alohida muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar to'g'risida» (1997-y.) va boshqa shu kabi qonunlar qabul qilingan.

Ukraina ekologik qonunchiligi tizimida «Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonun (1991-y.), «Yer kodeksi» (1990-y.) «Ukrainaning tabiiy qo'riqxonalar fondi to'g'risida»gi Qonun (1992-y.), «Yer osti boyliklari kodeksi» (1994-y.), «Ekologik ekspertiza to'g'risida»gi Qonun (1995-y.), «Suv kodeksi» (1995-y.) va boshqa qonun hujjatlari mavjud.

Belarus Respublikasida «Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonundan tashqari «Yer Kodeksi», «Yer osti boyliklari Kodeksi», «Suv Kodeksi», «O'rmon Kodeksi» qabul qilingan. Ko'pchilik MDH mamlakatlarida ekologik kodeksni qabul qilish borasida ish olib borilmoqda.

Ayrim tadqiqotchilarning fikricha (Brinchuk M. M. va boshqalar), Polsha, Vengriya, Slovakiya, Chexiya va shu kabi boshqa Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida MDH davlatlari va Rossiyaga nisbatan ekologik qonunchilik kuchliroq rivojlangan ekanligi kuzatilmoqda.

Bolgariya, Polsha va Vengriyada o'tgan asrning 80-yillari boshidayoq atrof-muhit muhofazasi bo'yicha kompleks qonunlar qabul qilingan edi. Hozirgi vaqtda bunday qonunlar yuqorida tilga olingan barcha mamlakatlarda mavjud. Ular atrof-muhitni muhofaza qilishning barcha jihatlarini tartibga solishga xizmat qiladi.

Ushbu mamlakatlar qonunchiligining asosiy yo'nalishlari hozirgi paytda quyidagilardan iborat:

- birinchidan, avvaldan amalda bo'lgan ekologik qonunchilikdagi kamchiliklarni to'ldirish, ya'ni yangi mukammal qonunlar qabul qilish;
- ikkinchidan, Yevropa ittifoqi qonunchiligi bilan ularni uyg'unlashtirish.

Amalda bunday harakatlar Yevropa huquqiy muhitiga kirib borilayotganligidan dalolatdir. Ular birinchilar qatorida atrof-muhit muhofazasi vazirliklarini tashkil qildilar, turli vazirliklar hamda mahalliy hokimiyat organlarining o'zaro yaqin hamkorligida atrof-muhit muhofazasi va tabiatdan oqilona foydalanish masalalari yuzasidan har tomonlama amaliy harakatlar olib borilmoqda.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida mazkur davlatlar ham obyektiv qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. Bunday qiyinchiliklar, asosan, ekologik talablarning ahamiyati tobora oshib borayotgan bir sharoitda yuzaga kelgan moliyaviy muammolar, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va amaliyotga toza texnologiyalarni joriy etish, innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish va boshqalar bilan bog'liqdir.

23.3. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda atrof-muhit huquqi

1. Atrof-muhit huquqining umumiy qonuniyatlari

Ekologik huquqning rivojlanishida bir qator rivojlangan mamlakatlar tajribasi, ayniqsa, AQSH, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya va boshqa sanoatlashgan mamlakatlar tajribasi muhim rol o'ynaydi. BMT ma'lumotlariga qaraganda, rivojlangan mamlakatlar global ifloslanishga va tabiat degradatsiyasiga qarshi kurash jarayoniga juda katta hissa qo'shmoqdalar. Shu bilan birgalikda ular atrof-muhit qonunchiligini yaratishda misli ko'rilmagan katta tajriba to'pladilar.

Ilmiy-texnologik taraqqiyot natijasida ushbu mamlakatlar kuchli sanoat kompleksi, qishloq xo'jaligi, transport, energetika tizimi va har tomonlama rivojlangan kimyo sanoatini yaratdilar. Bunday rivojlanish natijasida atrof-muhitga, ekotizimlarga kuchli ta'sir qiluvchi texnogen va boshqa ekologik omillar ham vujudga keldi.

Urbanizatsiya, ya'ni jadal shaharlashuv jarayoni rivojlangan mamlakatlarda har doim tezkor sur'atlarda davom etgan. O'tgan asrning 60-yillari oxiriga kelib ushbu mamlakatlardagi holat ekologik inqiroz darajasida baholandi. Ekologik inqiroz, avvalambor, tabiatning yuqori darajadagi ifloslanishida namoyon bo'ldi. Aynan shu davrda atrof-muhitning ifloslanishi nafaqat salomatlikka zarar keltirishi, balki iqtisodiyotning rivojlanishiga ham to'siq bo'lishi oydinlashdi.

AQSH, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya va boshqa sanoatlashgan mamlakatlarda kuchli ekologik qonunchilik tizimining yaratilishi bu mamlakatlarda sodir bo'layotgan tabiat degradatsiyasiga munosib javob bo'ldi. Shu bilan birgalikda atrof-muhit qonunchiligini ta'minlovchi davlat organlari tarkibi shakllandi.

Yuqorida aytganimizdek, inson, tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar doirasida qonun yaratish jarayoni uzluksiz va murakkab jarayondir. Zarur bo'lganda, qabul qilingan qonunlarga muhim tuzatishlar va qo'shimchalar kiritib boriladi. Atrof-muhit muhofazasiga doir qonunlar

ayrim hollarda ekologik muammolarga munosib javob sifatida qabul qilindi. Rivojlangan mamlakatlarda ekologik qonunchilikning rivojlanishida jamoatchilik ekologik harakatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi (bunday tajribani O'zbekiston misolida ham ko'rish mumkin, masalan, O'zbekiston Ekologik harakatining tashkil qilinishi, harakatning atrof-muhit qonunchiligidagi bevosita tashabbuskorligi va ishtiroki buning yaqqol ifodasidir).

Atrof-muhit huquqining rivojlanishi tarixiga nazar solinganda, bunday harakat, avvalambor, mahalliy darajada paydo bo'lganligi ko'zga tashlanadi. Suvning, atmosfera havosining ifloslanish muammolari, asosan, sanitariya qonunchiligi yoki sog'liqni saqlash qonunchiligi doirasida mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlarining hujjatlari asosida amalga oshiriladi.

Shuni aytish kerakki, ayrim G'arb davlatlarida sanoat rivojlana boshlagan XIX asrdayoq atrof-muhit muhofazasiga doir qonunlar yaratilgan. O'tgan asrda va asrimiz boshlarida esa milliy darajadagi mukammal qonunlar qabul qilindi. Ularning eng yaxshi namunasi sifatida Buyuk Britaniyaning «Ishqorli va boshqa turdagi ishlab chiqarish to'g'risida»gi Qonuni (1863-y.)ni alohida ta'kidlash mumkin. Ushbu Qonun kimyo korxonalari tomonidan atmosfera havosining ifloslantirilishi va bu boradagi muhofaza choralari bilan bog'liq masalalarni tartibga solishga qaratilgan. Fransiya qonunchiligida korxonalarni ekologik xavfliligiga qarab joylashtirish masalalarini tartibga solish (bu boradagi qonun akti Fransiya 1917-yilda qabul qilingan), ayniqsa bunda korxonalarning aholi yashash joylaridan tashqarida joylashtirilishi masalalariga katta ahamiyat berilganligi e'tiborga sazovordir.

Holbuki, bu jihatlar MDHga a'zo aksariyat mamlakatlarda hozirgacha ham inobatga olinmagan. Atrof-muhitni muhofaza qilishning birinchi qonunchilik akti sifatida e'tirof etiladigan Niderlandiyaning «Yomon salbiy holatlar keltiruvchi harakat va holatlar» (Nuisance Act) Qonuni (1875-y.) bizning davrimizda ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda va aynan shu akt mintaqalararo ekologik siyosatning asosini tashkil qiladi.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlar atrof-muhit huquqining shakllanishidagi umumiy jihatlar haqida gapirganda, shuni ta'kidlash kerakki, ular tarixiy ildizlari o'zaro mushtarak bo'lgan romano-german (yoki kontinental) huquq tizimiga va umumiy huquq tamoyillariga asoslangandir.

Shuni qayd etish joizki, romano-german huquq tizimida qonun asosiy manba sifatida yuksak maqomga ega bo'lsa, umumiy huquq tizimiga amal qiluvchi mamlakatlarda (ingliz-amerika) atrof-muhit muhofazasini huquqiy tartibga solishning bosh manbayi sifatida sud tizimi va sud tizimining qarori yetakchilik qiladi.

Hozirgi zamon tili bilan aytganda, ekologik muammolarni hal etish amaliyoti tarixi umumiy huquq doirasida uzoq oʻrta asrlarga borib taqaladi. Havoni va suvni ifloslantirish, yerga egalik huquqining buzilishi boʻyicha salbiy holatlarni keltirib chiqargan harakatlar boʻyicha daʼvolar sudlar tomonidan oʻrta asrlardayoq koʻrib chiqila boshlangan¹.

Ushbu holatlar kontinental huquq mamlakatlarida atrof-muhit muammolarini hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi, AQSH va Buyuk Britaniya hokimiyatni boʻlish tamoyillari amaliyotda keng qoʻllaniladi, bunda sudlarning ham alohida oʻrni bor.

Shuni aytish kerakki, mazkur mamlakatlarda hokimiyatning boʻlinish tamoyillaridan tashqari, yana boshqa tamoyil – toʻxtatish va qarshi turish ham ishlatiladi. Misol uchun AQSHda har bir davlat organi tabiatni muhofaza qilish borasida boshqa bir davlat organiga taʼsir oʻtkaza oladi.

Masalan, Atrof-muhit muhofazasi agentligi rahbari yoki Federal sudlarning sudyalari AQSH Prezidenti tomonidan tayinlanadi, ammo ularning qarorlari Senatning roziligi bilan amalga oshiriladi. Atrof-muhit muhofazasi sohasida qonun qabul qilishda esa Kongress har ikki palatasining va Prezidentning roziligi kerak boʻladi. Qabul qilingan Qonunga Prezident veto qoʻyishga haqlidir.

2. Atrof-muhit huquqining asosiy manbalari

Atrof-muhit huquqining asosiy manbalari tizimiga konstitutsiya, qonun, qonunosti hujjatlari, sud qarorlari kiradi.

Koʻpchilik mamlakatlar qonunchiligida jamoatchilik bayonoti ham mavjud boʻlib, unda tabiat davlat tomonidan qoʻriqlanadi, deb belgilab qoʻyilgan.

Bular turli xil soʻzlar bilan ifodalangan. Shveysariyaning Konstitutsiyasiga (1962-y.) asosan, Federal hukumat tabiiy manzaralar, tabiiy bogʻlar va yodgorliklar borasida qaygʻuradi, ularni muhofaza qiladi, tabiat va landshaftlarni muhofaza qilish ishlarini moliyalashtiradi.

Gollandiyaning Konstitutsiyasiga (1952-y.) binoan, hukumat mamlakatda hayot sifati, atrof-muhitni muhofaza qilish va yaxshilash ishlari borasida gʻamxoʻrlik qiladi.

Qulay atrof-muhitga ega boʻlish huquqi fuqarolarning asosiy huquqlaridan biri boʻlib, ayrim xorijiy mamlakatlarning yangi qabul qilingan konstitutsiyalarida mazkur tamoyil alohida koʻrsatib oʻtilgan (Portugaliya – 1976 y; Ispaniya – 1978 y; Turkiya – 1982 y; Braziliya – 1988-y. va boshqalar).

¹ Матвеев Ю. Г. Англо-американское деликтное право. Москва. С. 136–160

Bunday huquqlarga turli xil ta'rif beriladi. Masalan, Ispaniya Konstitutsiyasida har qanday kishi atrof-muhitdan o'z shaxsini rivojlantirish maqsadlarida foydalanishi mumkin, deb yozib qo'yilgan¹.

Konstitutsiya atrof-muhitni huquqiy tartibga solishning asosini yarata-di. Ammo, atrof-muhit huquqining muhim va samarali manbayi qonunchilik hisoblanadi. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ekologik qonunchiligi keyingi 30 yil davomida yaratilgan qonunlardan iborat manbadir.

G'arbiy Yevropa mamlakatlarining atrof-muhit huquqi manbalari ha-qida gapirilganda, ushbu mamlakatlarda milliy ekologik qonunchilikdan tashqari, Yevropa Ittifoqi tomonidan ishlab chiqilgan direktivalar, qaror-lar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlari ham ekologik huquq manbayi hisoblanishini ta'kidlash kerak².

Atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha qonunchilik mahalliy daraja-da aniqlashtirilgan holatda ham namoyon bo'ladi. Niderlandiyada milliy qonunchilik doirali xarakterda bo'lib, bu huquqiy tartibga solishning o'zi-ga xosligini ko'rsatadi. Ijroiya hokimiyat organlariga keng vakolatlar ber-ilgan bo'lib, ular o'z qarorlarida qonunning umumiy nizomini rivojlantir-ishlari va aniqlashtirishlari mumkin bo'ladi.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlar hozirgi zamon qonunchiligini shakl-lantirishda ishni avvalo har tomonlama (kompleks) qonunlar qabul qilish-dan boshlaganlar. Bu atrof-muhitning ifloslanishiga qarshi kurash bo'yicha Asosiy Qonun (Yaponiya – 1967-y. 1994-yilda ushbu Qonunning yangi varianti qabul qilindi); Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi Qonun (Shvetsiya – 1969-y.); Atrof-muhit to'g'risidagi milliy siyosat (AQSH – 1970-y.); Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida (Fransiya – 1976-y.); At-rof-muhitni muhofaza qilish va landshaftlarni rejalashtirish to'g'risida (Germaniya – 1976-y.) va boshqalardan iboratdir.

Soha qonunchiligidagi eng yangi tendensiyalardan biri – qonunlarni kodlashtirish harakati bo'ldi. XX asrning 90-yillarida Shvetsiya, Ger-maniya va Fransiyada bu ishlar jadallik bilan davom ettirildi. Shvetsiya atrof-muhit Kodeksi 1999-yil 1 yanvardan kuchga kirdi. Bu ishlar at-rof-muhit to'g'risidagi turli xil qonunlarning 15 tasini umumiy tartibga uyg'unlashtirilishi asosida yaratildi. Atrof-muhit qonunchiligini kod-

¹ Третьякова А. А. Экологическое право граждан по законодательству государств-членов Европейского союза // Экологическое право России: Сборник материалов научно-практических конференций 1995–1998 гг. Москва. «Зеркало», 1999. С. 339–342.

² Топорин Б. Н. Европейское право: Учебник. Москва. «Юристъ», 1998.

lashtirishda Shvetsiya va Germaniya tajribasining o'ziga xosligi shundan iboratki, Shvetsiyada atrof-muhit muhofazasi va tabiatdan foydalanish qonunchiligi birgalikda jamlab kodlashtirilgan bo'lsa, Germaniyada faqat atrof-muhit qonunchiligiga kodlashtirilgan¹.

Bosh qonunlarda ko'rsatib o'tilgan atrof-muhit muhofazasi tadbirlarining hajmi va mazmuni turlichadir. Masalan, AQSHning «Atrof-muhit bo'yicha milliy siyosat to'g'risida»gi Qonunida Atrof-muhit muhofazasi sohasida davlat organlarining mas'uliyati ko'rsatib o'tilgan. Atrof-muhit sifati Kengashi tashkil qilinib, AQSH Prezidentiga atrof-muhit holati va uning o'zgarish tendensiyalari haqida yillik ma'ruza tayyorlash masalalari yuklatilgan.

Bunda shuningdek, rejalashtirilayotgan faoliyatning atrof-muhitga ta'sirini baholashning umumiy talablari va tabiatni muhofaza qilish bo'yicha faoliyatni rejalashtirish ishlari ko'rsatib o'tilgan. Ushbu Qonun tabiatni muhofaza qilishni huquqiy tartibga solish bo'yicha dunyoning ko'pchilik mamlakatlariga katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni huquqiy tartibga solishning asosiy yo'nalishi – atrof-muhitni ifloslanishdan muhofaza qilishdir. Har bir mamlakatda atmosfera havosini, tuproqni, suvni muhofaza qilish, toksik moddalar ustidan nazorat qilish, ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilari bo'yicha qonunchilik bazasi yaratilgan.

Aksariyat davlatlarda atmosfera havosi va suv muhofazasi bo'yicha qonunchilik, asosan, o'tgan asrning 60-70-yillarida yaratilgan bo'lsa, ayrim MDH mamlakatlarida hozirgacha ham ekotizimlarning ayrim elementlari bo'yicha qonunlar ishlab chiqilmagan. O'zbekistonda esa bu sohalarda mustaqillik davrida kuchli qonunchilik bazasi yaratilganligini mamnuniyat bilan e'tirof etmoq kerak.

Toksik moddalardan foydalanishni huquqiy tartibga solish masalalari rivojlangan xorijiy mamlakatlarda keyingi o'n yilliklar davomida ancha taraqqiy topdi. Insoniyat tomonidan kimyoviy moddalarni sintez qilishning yo'lga qo'yilishi, shubhasiz, ilmiy texnika taraqqiyotining ulkan yutuqlaridan biri bo'ldi.

Ma'lumki, tuproq va atmosferaning sanoat va transportga xos chiqindilar bilan ifloslanishi ularning toksiklik darajasi ortib borishiga, tarkibi buzilishiga sabab bo'ladi. Kislotali yomg'irlarning paydo bo'lishi ham yuqorida aytilgan omillarga bog'liq bo'lib, buning natijasida keyingi yillarda tuproqning kuchli ifloslanishi, tarkibi buzilishi va unumdorligi yo'qolishi kuzatilmoqda. Ammo tuproq ifloslanishining asosiy sababi qishloq

¹ Environment Liability 1999. Vol. 7. Issue 3. CS 34–36.

xo'jaligida agrokimyoviy vositalarning haddan tashqari ko'p qo'llanilishidadir. Bunday muammolarni huquqiy tartibga solish masalalari rivojlangan mamlakatlarning qonunchiligida atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonundan avvalroq qabul qilingan.

Qishloq xo'jaligi ximikatlardan foydalanishni tartibga solish bo'yicha qonunchilik (Yaponiya – 1948-y., keyingi yillarda o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritilgan), Pestitsidlardan foydalanishni nazorat qilish to'g'risidagi qonun (Gretsiya – 1952-y.); Pestitsidlar to'g'risidagi Qonun (Belgiya, Finlandiya – 1969-y.); Insektitsidlar, fungitsidlar va rodentitsidlar to'g'risidagi Qonun (AQSH – 1947-y., o'zgartirishlar va qo'shimchalar bilan).

Hozirgi vaqtda AQSH bozorida 60-65 ming turdagi toksik moddalar, Germaniya va boshqa iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda 20-25 ming turdan ortiq toksik moddalar aylanmoqda. Bunday moddalar bilan noto'g'ri munosabatda bo'lish ularni sintez qilish jarayonidan to'f d foydalanish jarayoniga qadar ekotizimlarga va inson salomatligiga katta zarar ko'rsatadi. Bundan tashqari, aksariyat moddalarning ekotoksikologiyasi haligacha chuqur o'rganilmagan.

Toksik moddalardan foydalanishni huquqiy tartibga solish bo'yicha qonunlar rivojlangan mamlakatlarning barchasida o'tgan asrning 70–80-yillarida (AQSH, Germaniya, Yaponiya, Fransiyada) qabul qilindi.

Huquqiy tartibga solish mexanizmi toksik moddalarni tajribada tekshirish, ularni ishlab chiqarish, saqlash, tashish, foydalanish hamda yo'qotish masalalarini o'z ichiga oladi.

Kimyoviy moddalarni bozorga kiritishdan avval (Fransiya va boshqa mamlakatlarda) yoki ishlab chiqarishga qadar bo'lgan davrda (AQSHda) belgilangan tartibda shunday mahsulotlarning sotilishi yoki ishlab chiqarilishi haqida mutasaddi organlarga xabar berish mas'uliyati ko'rsatib o'tilgan. Mazkur axborot tegishli organlar tomonidan o'rganib chiqiladi, zarur xulosalar asosida zaharli kimyoviy moddalarni ishlab chiqarish va sotishga ruxsat beriladi yoki ularni ishlab chiqarish va sotish to'xtatilishi to'g'risida qaror chiqariladi.

Xavfli sanoat chiqindilarining ishlab chiqarilishi va ularga noto'g'ri munosabatda bo'lish natijasida ularning atrof-muhitga real va potensial salbiy ta'siri kuchayib borishi kuzatiladi. Shu sababli ko'pchilik mamlakatlarda moddalarni ishlab chiqarish, saqlash, tashish, foydalanish hamda yo'qotish masalalari bo'yicha maxsus qonunlar ishlab chiqilgan.

Bular sirasiga «Chiqindilarni chiqarib tashlash to'g'risida»gi Qonun (Yaponiya – 1971-y.), «Zaharli chiqindilarni saqlash to'g'risida»gi Qonun (Buyuk Britaniya – 1972-y.), «Chiqindilardan qutulish va chiqarib tash-

lash to'g'risida»gi Qonun (Germaniya – 1972-y.), «Xomashyo resurslarini saqlash va qayta ishlash to'g'risida»gi Qonun (AQSH – 1976-y.); «Chiqindilarni okeanga chiqarib tashlash to'g'risida»gi Qonun (AQSH – 1972-y.) kabilarni kiritish mumkin.

Bunday qonunlar keyingi yillarda boshqa mamlakatlarda ham qabul qilina boshladi.

Mazkur yo'nalishdagi qonunlarda chiqindilarni tartibli ravishda olib chiqish mas'uliyati, asosan, ishlab chiqaruvchilarning zimmlariga yuklatilgan. Qonunchilik bunday ishlar maxsus ruxsatnoma berish tartibida amalga oshirilishini, shu bilan birga, bu borada qat'iy tartib va hisob-kitob ishlari yuritilishini belgilagan. Masalan, AQSHda chiqindilarni chiqarib tashlash ishlarini xavfsiz holda amalga oshirish bo'yicha nazoratning alohida omili sifatida maxsus hujjat -- xavfli chiqindilar manifesti joriy etilgan. Bunday hujjat chiqindilar ustidan o'ziga xos nazoratni amalga oshiradi.

Bu hujjatlar ishlab chiqaruvchi tomonidan 6 nusxada to'ldiriladi.

– Manifestning *birinchi* nusxasi (asl nusxa, oq rangda) 30 kun davomida chiqindilarni ko'mish poligonlariga hamda Qo'shma shtatlarning Atrof-muhit agentligi huzuridagi toksik chiqindilarni nazorat qilish departamentiga yuboriladi.

– Manifestning *ikkinchi* nusxasi (ko'k rangda) ishlab chiqaruvchi tomonidan 30 kun ichida Atrof-muhit agentligi huzuridagi toksik chiqindilarni nazorat qilish departamentiga yuboriladi.

– Manifestning *uchinchi* nusxasi (sariq rangda) poligon tomonidan 30 kun davomida chiqindi ishlab chiqaruvchiga yuboriladi.

– Manifestning *to'rtinchi* nusxasi (sariq rangda) ishlab chiqaruvchi tomonidan o'zida saqlab qolinadi.

– Manifestning *beshinchi* nusxasi (yashil rangda) tashuvchining o'zida qoladi.

– Manifestning *oltinchi* nusxasi (oq rangda) chiqindilar poligonida saqlanadi.

Shunday qilib, manifest yordamida xavfli chiqindilarning harakati o'zaro nazorat qilinadi.

Yuqorida aytilganidek, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda atrof-muhit muhofazasi to'g'risidagi qonunlar, asosan, yuzaga kelgan murakkab ekologik muammolarga javob sifatida qabul qilinadi. Masalan, AQSHda 1980-yilda «Atrof-muhit muhofazasining har tomonlama tadbirlarini ishlab chiqish, kompensatsiya to'lash va mas'uliyat» to'g'risidagi Qonun («Superfond haqida»gi Qonun). Ushbu Qonun tashlab qo'yilgan, nazoratsiz qolgan chiqindixonalar haqida bo'lib, bu sohadagi munosabatlarni tartibga solishda muhim ahamiyat

kasb etadi. Bu qonun o'tgan asrning 70-yillarida qabul qilingan bo'lib, Nyu-York shtatining shimolida tashlab ketilgan kimyoviy chiqindilarning inson salomatligiga salbiy ta'siri aniqlanganidan so'ng qabul qilindi. Ushbu hudud favqulodda hodisalar milliy zonasi deb e'lon qilindi va aholi bu joydan ko'chirildi. Tezkorlik bilan qabul qilingan bu federal qonun boshqa joylarda bunday hodisalarning takrorlanmasligi maqsadida qabul qilindi.

AQSHda qonunlar qabul qilish jarayoniga jamoat tashkilotlari katta ta'sir ko'rsatadi. Kongressga saylovlar tartib-tamoyillaridan foydalanilgan holda, tabiatni muhofaza qilish bo'yicha jamoat tashkilotlari va ularni qo'llab-quvvatlovchi aholi guruhlar yuqori davlat hokimiyati organlariga ekologik harakatda faol ishtirok etayotgan nomzodlarning o'tishiga yordam ko'rsatadi. Bunday qo'llab-quvvatlashlarning ko'lam shu darajadaki, 1982-yilda Kongressga o'tkazilgan oraliq saylovlarda ko'rsatilgan 48 ta nomzoddan 34 tasi yoki 71 foizi atrof-muhitni muhofaza qilish ishlarida faol ishtirok etayotganligi uchun g'olib chiqqan.

1983-yilda keng jamoatchilikning ta'siri natijasida R.Reygan ma'muriyati o'sha vaqtdagi ichki ishlar vaziri D. Uottni (AQSHda atrof-muhit muhofazasi bilan Ichki ishlar vazirligi ham shug'ullanadi) va EPA Environmental Protection Agency AQSHning Atrof-muhitni muhofaza qilish boshqarmasi rahbari E.Berfordni o'z lavozimlaridan chetlatishga majbur bo'ldi, sababi ularning faoliyati atrof-muhit muhofazasi bo'yicha ishlarining pasayib ketishiga olib kelgan edi.

AQSHda Kaliforniya shtatining chiqindilarga qarshi kurash bo'yicha qonunlari namunaviy hisoblanadi. Kaliforniyaning atrof-muhit ifloslanishiga qarshi kurash bo'yicha qonunchiligiga kiritilgan normalardan ko'p hollarda federal qonunlarni ishlab chiqishda ham foydalanilgan.

Ko'pincha Kaliforniya shtati qonunlari talablari federal qonunlardan kuchliroq bo'lib chiqadi, xususan, bular chiqindilarni tartibga solish bo'yicha qabul qilingan qonunlarda yanada yaqqol ko'rinadi. Quyida biz ana shu qonunlardan ayrimlarini misol sifatida ko'rib chiqamiz.

«Zararli chiqindilarga qarshi Kaliforniya shtati Qonuni». 1972-yil. Bu qonun federal qonundan avvalroq qabul qilingan bo'lib, u xomashyo resurslarini saqlash va qayta tiklash masalalariga qaratilgan, qonun AQSH kongressi tomonidan ma'qullangan¹.

«Zaharlangan ko'lmaklarni zararsizlantirish to'g'risidagi Qonun». 1984-yil. Bu qonun yer ustida yig'ilib qolgan ko'lmaklarga suyuq chi-

¹ Block R. M., Kennedy R. M. California and EPA Hazardous Waste Regulation Journal of Professional in Engineering/ 1983, 109 №1, p.10-17

qindilarni tashlashni nazorat qilish va tartibga solish bilan bog'liq bo'lib, ushbu Qonundan federal qonunga qo'shimcha sifatida qisman foydalanilgan, ammo keyinchalik qonun o'zining qat'iy talablari darajasida qoldi. Bu qonunlarning asosiy maqsadi yer osti suvlarini ifloslanishdan saqlash hisoblanadi¹.

23.4. Atrof-muhit muhofazasining davlat boshqaruvini tashkil qilish

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda o'tgan asrning 60-yillarida yuz bergan ekologik inqirozdan avval ko'pchilik mamlakatlarda atrof-muhit muhofazasining davlat boshqaruvi tashkil qilina boshlangandi. Bunda tabiat muhofazasiga doir ishlarni boshqarish funksiyasi amaldagi davlat organlariga yuklatilgan bo'lib, ayrim hollarda bunday davlat muassasalarida maxsus bo'limlar vujudga keldi. Masalan, AQSHda Sog'liqni saqlash vazirligi qoshida uzoq vaqtgacha suvni va atmosfera havosini muhofaza qilish boshqarmasi faoliyat ko'rsatib keldi. Yaponiyada esa tabiatni muhofaza qilish funksiyasini Tashqi savdo va sanoat vazirligi, Qurilish vazirligi amalga oshirib kelganligi ma'lum.

Zamonaviy ekologik qonunchilik tamoyillari vujudga kelishi bilan, ya'ni o'tgan asrning 70-yillariga kelib atrof-muhit muhofazasi bilan shug'ullanadigan maxsus davlat idoralari tashkil qilina boshlandi. Ayrim davlatlarda, bu borada asosan, ikki turdagi – Konsultativ (maslahat) va Ijroiya – topshiriq beruvchi organlar faoliyat ko'rsatishdi.

Konsultativ (maslahat) organlariga:

- atrof-muhit sifat Kengashi (AQSH, 1970-y.);
- atrof-muhitning ifloslanishini nazorat qilish bo'yicha Qirol komissiyasi (Buyuk Britaniya, 1970-y.);
- atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha federal tashkilot (Germaniya, 1974-y.);
- atrof-muhitning ifloslanishini nazorat qilish bo'yicha Markaziy kengash (Yaponiya, 1974-y.) kabilarni misol qilib keltirish mumkin.

Bunday tashkilotlarning umumiy vazifasi o'z hukumatlarini atrof-muhit holati haqidagi axborot bilan ta'minlash, rivojlanish loyihalarini ishlab chiqish va amalga oshirishda atrof-muhitga ta'sirni bashorat qilish, turli xil tashkilotlarning o'zaro hamkorligini ta'minlash va davlat apparatini monopoliyalar bilan bog'lashdan iborat bo'ldi.

¹ «Chemical and Engineering News» 1987, 25. № 10, p. 91.

Shuningdek, bunday organlar boshqa maxsus vazifalarni ham amalga oshiradilar. Masalan, Germaniya Atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha federal tashkilotining vazifalari doirasiga Atrof-muhit muhofazasi vazirligiga ilmiy jihatdan yordam berish, tabiat muhofazasi va reaktorlarning ishlash jarayonidagi xavfsizligini ta'minlash (bular asosan, huquqiy-ma'muriy hujjatlar tayyorlash vaqtida amalga oshiriladi), bulardan tashqari keng jamoatchilikni atrof-muhitning holati to'g'risidagi axborotlardan xabardor etib turish hamda atrof-muhit muhofazasi bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borish uchun materiallar yig'ib borish ham kiradi.

AQSHning Atrof-muhit sifat Kengashi sohaga doir bir qator farmoyishlar berish huquqiga ham ega.

Rivojlangan mamlakatlarda Atrof-muhit muhofazasi bo'yicha tegishli farmoyishlar e'lon qilish huquqiga ega **Bosh ijroiya organlari** quyidagilardan iborat:

- atrof-muhit muhofazasi Agentligi (AQSH, 1970);
- atrof-muhit ishlari bo'yicha vazirlik (Buyuk Britaniya, 1970);
- atrof-muhit ishlari vazirligi (Yaponiya, 1971);
- atrof-muhit muhofazasi, tabiatni himoya qilish va reaktorlarning xavfsizligini ta'minlash vazirligi (Germaniya, 1971).

Bunday toifadagi idoralarning vazifalariga ekologik siyosatni ishlab chiqish; ekologik dasturlarni yaratish va muvofiqlashtirish; ekologik standartlarni ishlab chiqish; regionlarga va mahalliy organlarga texnik va moliyaviy yordam ko'rsatish; ekologik qonunchilikni amalga oshirishni ta'minlash kabi ishlar kiradi.

Yuqorida keltirilgan maxsus farmoyish beruvchi ijroiya organlaridan tashqari, tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni boshqarishda bir qancha boshqa tashkilotlar ham ishtirok etadi. Masalan, AQSHda hozirgi paytda atrof-muhitni muhofaza qilishni boshqarish ishlarida bir qator vazirlik va idoralarning bevosita ishtiroki sezilarli darajada ekanligini ta'kidlash joiz, xususan:

– Ichki ishlar vazirligi, bu vazirlik tizimida yerlarni boshqarish Byurosi faoliyat ko'rsatadi (1946-y.); Milliy bog'lar xizmati (1916-y.); Yovvoyi hayvonlar va baliqlarni muhofaza qilish Xizmati (1940-y.); AQSHning geologik kuzatishlar Xizmati (1897-y.); Reklamatsiya (melioratsiya) Byurosi (1923-y.).

– Qishloq xo'jaligi vazirligi o'z tizimida Tuproqni muhofaza qilish Xizmati (1935-y.) va O'rmon xizmati (1897-y.)ga ega;

– milliy okean va atmosfera ma'muriyati (1970-y. Savdo vazirligi tizimida tashkil qilingan);

- AQSH Adliya vazirligi qoshida Yer va tabiiy resurslar boshqarmasi;
- boshqa vazirlik va tashkilotlar (Muhandislarning armiya korpusi, 1982-y.); Transport vazirligi, Federal aviatsiya ma'muriyati, Atom energetikasi muvofiqlashtiruv komissiyasi (Energetika vazirligi) kabilar shular jumlasidandir.

Ushbu mamlakatlarda atrof-muhit muhofazasi qonunchiligi milliy darajada tashkil qilingan bo'lsa-da, ularning bajarilishi ko'pincha quyi davlat organlari va munitsipalitetlarga yuklanadi. Masalan, Germaniyada atrof-muhit muhofazasi tadbirlariga mas'uliyat mahalliy ma'muriyat, ya'ni shahar va tuman darajasidagi ma'muriyatlarga beriladi. Buyuk Britaniyaning Atrof-muhit ishlari bo'yicha vazirligi, asosan, muvofiqlashtirish vazifasini bajaradi, operativ boshqarishni esa mahalliy davlat organlari amalga oshiradilar.

Bunday toifadagi mamlakatlarga xos bo'lgan narsa shundan iboratki, ularning tabiatni muhofaza qilishni boshqaruv prinsiplarida davlat va no-davlat tuzilmalari, korxona va tashkilotlar bilan keng doirada hamkorlik o'rnatilgan¹.

23.5 Atrof-muhit muhofazasining tashkiliy-huquqiy tadbirlari

Rivojlangan mamlakatlarda atrof-muhit muhofazasining tashkiliy-huquqiy asoslari yuqori darajada tashkil etilgan va qonunchilik asosida belgilab qo'yilgan. Ular quyidagi tadbirlar tizimidan tashkil topgan:

- Atrof-muhit sifati standartlari (avvalambor, atmosfera havosi va suv standartlari). Bu sohada nazorat qilinishi kerak bo'lgan ifloslantiruvchi moddalar miqdorining ko'payish tendensiyasi kuzatilmoqda. Agar 1972-yilda AQSHning «Toza havo Qonuni» sifat standartlari o'rta hisobda eng keng tarqalgan 10 turdagi moddalarga nisbatan belgilangan bo'lsa, 1990-yilda kiritilgan tuzatishlardan so'ng standartlar 200 turdan ortiq moddalarga nisbatan qo'llanila boshlandi;

- atrof-muhitni ifloslantiruvchi turg'un va harakatdagi manbalarning standartlari;

- rejalashtirilayotgan faoliyatning atrof-muhitga ta'sirini baholash (OBOC).

¹ Шмидт Кристиан. Рыночное хозяйство и экологическое законодательство в Германии // Экологическое право и рынок. Москва. 1994. С. 205; Miller Geferey G., Colosi Thomas R / Fundamentals of Negotiation/ A Guide for Environmental Professional. Washington, DC. 1989.

– atrof-muhitga ta'sirni baholashning huquqiy instituti AQSHning Atrof-muhit muhofazasi milliy siyosati Qonunida ko'rsatib o'tilgan edi (1969-y.). Keyinroq esa bu tartibga solish omili sifatida iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda ham keng foydalanila boshlandi;

– ifloslantiruvchi moddalarni atrof-muhitga tashlashga ruxsat berish tartibi, ishlab chiqarish va maishiy qattiq chiqindilarni chiqarib tashlash;

– atrof-muhitga ta'sirning amaldagi hisob-kitobini olib borish. Bu mamlakatlarda tabiatdan foydalanuvchilarning davriy ravishda, oylik, chorak bo'yicha, yarim yillik va yillik hisobotlarini olib borish tartibi joriy etilgan;

– tabiatdan foydalanishni rejalashtirish. Rejalashtirish atrof-muhit muhofazasining an'anaviy uslublaridan bo'lib, turli xil shakllarda amalga oshiriladi.

Rejalashtirish turli darajadagi yuridik kuchga ega bo'lsa-da, ekologik qonunlarda ko'rsatilgan maqsadlarga muvofiqlik borasida mas'uliyat va talablarga birday javob berishi kerak. Masalan, AQSHning «Toza havo qonunchiligi»da shtatlar tomonidan milliy standartlarga rioya etilishini ta'minlash belgilab qo'yilgan.

Bunday rejalar aniq tashkiliy, texnik va boshqa tadbirlarni amalga oshirishni nazarda tutishi kerak bo'ladi.

Niderlandiya qonunlarida ham rejalashtirish masalalariga katta ahamiyat berilgan. Shu asosda Ekologik siyosatning milliy rejasi yaratilgan (1989-y.). Ekologik siyosatning milliy rejasi 1990-yilda ekologik siyosatni amalga oshirish tadbirlarini, uning rivojlanish maqsadlarini ko'zda tutadi. Masalan, mamlakatda birinchi marotaba qabul qilingan (1993-y.) Atrof-muhit muhofazasining kompleks Qonuni rejalarida ko'rsatilgan ekologik siyosatni amalga oshirishda eng muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Bu mamlakatda qabul qilinayotgan dasturlar amalga oshirilishi zarur bo'lgan strategiyaning ustuvor yo'nalishlarini aniqlashga qaratilgan, ya'ni:

– Ushbu sohadagi rivojlanishning kompleks siyosatini olib borish, asosiy kuchlarni ustuvor yo'nalishlarga jalb etish va atrof-muhit muhofazasi tadbirlarining samaradorligini baholash;

– atrof-muhit muhofazasi bo'yicha nafaqat hukumat va mahalliy organlar bilan, balki sanoat korxonalari va jamoatchilik bilan ham hamkorlik qilish;

– atrof-muhit muhofazasida samaraliroq omillar va kombinatsiyalardan foydalanish;

– normativ hujjatlar ishlab chiqishda va ularni amalga oshirish vositalarini tanlashda mavjud sharoitlarga ahamiyat berish.

Atrof-muhit muhofazasining iqtisodiy vositalari. Bozor xo'jaligi omillari qonuniylik va ekologik dunyoqarashni shakllantirishga nisbatan samaraliroq hisoblanadi¹. Iqtisodiy omillarni ishlatish orqali faoliyatni boshqarish nafaqat atrof-muhitni ifloslantirishni kamaytirishga, balki texnik rivojlanishga ham olib keladi. To'g'ridan-to'g'ri rag'batlantirishning yana bir muhim vositasi subsidiya hisoblanadi. Zero, atrof-muhit muhofazasida ekologik zararli faoliyat uchun to'lovlar va soliq solishdagi yengilliklar muhim rol o'ynaydi.

23.6. Alohida muhofaza qilinadigan hududlarning huquqiy rejimi

Rivojlangan mamlakatlarning atrof-muhitni muhofaza qilish tajribasida tabiiy qo'riqxonalar va alohida muhim tabiiy obyektlarning muhofazasiga alohida o'rin ajratiladi. Alohida muhofaza qilinadigan hududlarni tashkil qilish g'oyasi yer, suv, o'rmon kabi tabiiy resurslardan keng foydalanish, ularning xo'jalik aylanmasiga jadal ravishda kiritilishi natijasida tabiatning degradatsiyaga yuz tutishi sabab bo'ldi. Mutaxassislarning ma'lumotlariga qaraganda, butun dunyoda nodir tabiiy obyektlar hududi umumiy yer maydonining 2,68 foizini tashkil qiladi.

Dunyo bo'yicha alohida muhofaza qilinadigan tabiiy komplekslar hududi nihoyatda katta bo'lib, ularga: milliy bog'lar, tabiiy bog'lar, qo'riqxonalar, zakazniklar, tabiiy rezervatlar, landshaftli zakazniklar, noyob tabiiy manzaralar kiritiladi. Masalan, o'tgan asrning 90-yillari boshida federal va shtatlar darajasida 334 ta milliy bog'lar va tabiiy yodgorliklar, 430 ta yovvoyi hayvonlar va qushlar qo'riqxonalari, 73 ta uncha katta bo'lmagan baliqlar qo'riqxonalari, 150 ta suvda suzuvchi qushlarni ko'paytirishga yo'naltirilgan parvarishxonalar, 462 ta yovvoyi tabiat qo'riqxonalari, 7 ta suv qo'riqxonalari, 6 ta ekologik ilmiy-tekshiruv bog'lari tashkil qilingan edi.

Alohida muhofaza qilinadigan hududlarning eng ko'p tarqalgan turlariga milliy bog'lar kiradi. Dunyodagi eng birinchi milliy bog' Yelloustonda (AQSH) 1872-yilda tashkil qilindi. Shu vaqtdan buyon 100 ga yaqin mamlakatda 1000 dan ortiq milliy bog'lar yaratildi. Milliy bog'larni yaratishdan asosan, ikki maqsad ko'zlangan, biri – tabiatni muhofaza qilish bo'lsa, ikkinchisi rekreatsion hududlar tarmog'ini tashkil etishdir.

¹ Шмидт Кристиан. Рыночное хозяйство и экологическое законодательство в Германии // Экологическое право и рынок. Москва. 1994. С. 205

Milliy bog'lar yaratish masalalari turli mamlakatlarda turlicha hal qilinadi. Masalan, AQSHda milliy bog'lar yaratish kongressning maxsus qarori (yoki shtatlarning registrlari) bilan amalga oshiriladi, Niderlandiyada – markaziy hukumat tomonidan, Buyuk Britaniyada –Parlamentning qonunchilik akti asosida, Fransiya va Niderlandiyada esa hukumat dekreti-ga ko'ra milliy bog'larga asos solinadi.

AQSHda alohida muhofaza qilinadigan hududlarni boshqarish Ichki ishlar vazirligining Xavfsizlik xizmati, Atrof-muhit muhofazasi agentligi, Kongressning ayrim komissiyalari orqali amalga oshiriladi. Niderlandiya-da bu ishlar hukumatning rahbarligida nodavlat tashkilotlari tomonidan, Fransiya Qishloq xo'jaligi va atrof-muhit departamenti nazorati ostidagi ma'muriy komissiya tomonidan amalga oshiriladi¹.

Alohida muhofaza qilinadigan hududlarning huquqiy rejimini tashkil qilish ham, ularni tartibga solish ham doimo atrof-muhit va iqtisodiyot manfaatlari o'rtasidagi muvofiqlikni, kelishuvni yuzaga keltirish bilan bog'liq bo'lgan. Milliy bog'lar bo'yicha Fransiya qonunchiligiga ko'ra (1960-y.), bunday hududlarda har qanday sanoat, savdo va reklama faoli-yati olib borilishi taqiqlangan. Shuningdek, agar bunday bog'lar hududi-da sanoat korxonalari avvaldan mavjud bo'lgan bo'lsa yoki shunday kor-xonalar bog'lar yaqinida joylashgan bo'lsa, ularning o'z faoliyatini davom ettirishiga to'sqinlik qilinmaydi.

AQSHning 1916-yilda qabul qilingan milliy bog'lar tizimiga doir Qon-uniga binoan bunday qonunlar atrof-muhitning tabiiy va tarixiy ahami-yatini yanada yuksaltirishga, o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilishga, kelajak avlodlarga tabiatni asl holicha yetkazishga xizmat qiladi. Qonunchilikda har bir milliy bog' hududini, ularning ustuvorligiga qarab, o'ziga xos huquqiy rejim asosida uchta – tabiiy, tarixiy, rekreatsion zona-larga ajratish belgilangan.

Qonun tabiatdan foydalanishni qat'iy ravishda taqiqlamaydi. Biroq, qonunga ko'ra milliy bog'lar hududida tabiatdan foydalanishning quyida-gi turlari: yog'och tayyorlash, foydali qazilmalar qazib olish, sanoat kor-xonalari uchun yerlar ajratishga yo'l qo'yilmaydi. Qo'riqxonalar hududida ham yog'och tayyorlash, foydali qazilmalar qazib olish, sanoat korxonalari uchun yerlar ajratishga, motorlashtirilgan transport turlaridan foydalanish kabilar taqiqlanadi.

¹ Tranin A. A. Atrof-muhit muhofazasi: burjua huquqining rivojlanish muammolari. Moskva. 1987.

23.7 Atrof-muhit qonunchiligini buzgani uchun fuqarolik da'vosi

Iqtisodiy rivojlangan davlatlarning Atrof-muhit qonunchiligida fuqarolarning ekologik huquqlarini himoya qilishning birdan-bir asosiy va keng tarqalgan turi, har bir fuqaroning atrof-muhit qonunchiligi buzilgani uchun fuqarolik da'vosi berish huquqidir.

AQSHda o'tgan asrning 60-yillari oxiriga kelib Atrof-muhit muhofazasini amalga oshirishdagi an'anaviy majburiy-huquqiy usullarni qo'llash natijasida kelib chiqqan chigalliklarni bartaraf etish maqsadida nazoratning yangi mexanizmlarini, ya'ni qonunlarni bajarishda keng jamoatchilik ishtirokini ta'minlash kerakligi e'tirof etildi¹. Atmosfera havosi to'g'risidagi qonunchilikni takomillashtirish jarayonida, XX asr 70-yillari boshida, uzoq davom etgan munozaralardan so'ng fuqarolarga Toza havo to'g'risidagi Qonunni buzganlikda sudga da'vo bilan murojaat qilish huquqi berildi.

Qonunning 304-paragrafiga asosan, har qanday fuqaro o'zining nomidan har qanday shaxsga va davlat organiga (shu jumladan, Qo'shma shtatlar davlat tashkilotlariga Konstitutsiyaning XI tuzatishi doirasida) ular tomonidan atmosfera havosining sifati, atmosfera havosiga chiqariladigan tashlanmalarning standartlari buzilishi yoki atmosfera havosi to'g'risidagi qonunda ko'rsatilgan cheklashlarni, davlat nazorat organlarining talabnomalarini bajarish bo'yicha o'zlariga yuklatilgan vazifalarni bajarmaganligi yuzasidan sudga da'vo kiritishga haqlidir, deb belgilab qo'yilgan.

Shunday qilib, qonun da'vo bo'yicha javob beruvchi subyektlarni aniqlaydi. Ular davlat organlari sifatida da'vo beruvchining fikricha, Qonunni bajarish bo'yicha o'zlariga yuklatilgan vazifalarning bajarilishini yetarlicha nazorat qilmagan hisoblanadilar.

Amerika qonunchiligiga ko'ra, da'vo berish imkoniyatiga ega bo'lgan shaxs keng ma'noda tushuniladi, masalan, ular «jismoniy shaxs, korporatsiya, assotsiatsiya, hamkorlikka asoslangan korxona, har qanday mansabdor shaxs, departament, agentlik, AQSHning har qanday instituti, shtat yoki shtatnig siyosiy bo'limi» ham bo'lishi mumkin.

Shu bilan birgalikda fuqarolarning da'volarini ko'rib chiqishda qonun sudlarning vakolatlarini ham oydinlashtirib beradi. Ko'pchilik qonunlarda okrug sudlari subyektlar tomonidan qonunga rioya etilishini nazorat qiladi yoki maxsus vakolatga ega bo'lgan organlarga o'z vazifalarini yetarli ravishda bajarishi kerakligi haqida taqdimnoma kiritadi yoki qonundan kelib

¹ Захарченко Т. Р. Некоторые вопросы по окружающей среде США. Киев, 1992.

chiqib ish yuritishlari borasida tavsiyanomalar beradi. Toza suv qonuni va xomashyo resurslarini saqlash va qayta tiklash qonuni sudlarga yuqorida aytilgan vakolatlardan tashqari ekologik huquqbuzarlik uchun jarima solish vakolatini ham beradi.

Amerikaning «fuqarolik da'vosi» institutining o'ziga xosligi shundan iboratki, uning doirasida da'vo beruvchi shaxsan o'ziga yoki boshqaga keltirilgan zararni qoplashni talab qila olmaydi. Bunday zararni qoplash boshqa da'vo orqali amalga oshiriladi. «Fuqarolar da'vosi» instituti atrof-muhit muhofazasi huquqiy mexanizmiga yuridik omil va atrof-muhit holatining jamoatchilik nazorati shakli sifatida qonunchilik talablarini ijro etish hamda fuqarolarning xavfsiz atrof-muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlash maqsadida kiritilgan.

Shuni qiziqki, Amerika qonunchiligi ushbu institutning samaradorligida fuqarolarning bu sohadagi faolligini moddiy rag'batlantirish muhimligini oldindan ko'ra bilgan. Sudning qaroriga, asosan, fuqarolarga qilgan mehnati uchun davlat hisobidan pul to'lanishi ko'rsatib o'tilgan.

Amerikalik yuristlarning fikricha, fuqarolarning sudga beradigan da'vosi atrof-muhitni muhofaza qilishdagi eng kuchli vosita hisoblanadi, aynan ular yordamida fuqarolar yirik sanoat korxonalari va hukumat doirasidagi no-qonuniy xatti-harakatlarga qarshi kurash olib boradilar va ularni qonunlarni bajarishga majbur qiladilar¹. Ekologik huquq professori Robert Blumkvistaning ta'biri bilan aytganda, bu institutning atrof-muhit huquqiga kiritilishi sababli fuqarolar prokurorlarga aylanib qoldi².

23.8. Atrof-muhit qonunchiligini buzganlik uchun javobgarlik

Rivojlangan mamlakatlar qonunchiligida ma'muriy, jinoiy va fuqarolik-huquqiy talablarni buzganlik uchun javobgarlik turlari ko'rsatib o'tilgan.

Ma'muriy va jinoiy javobgarlikka aniq qonunchilik normalarini buzganlik uchun tortiladi. AQSH va Buyuk Britaniyada ma'muriy javobgarlik jarima shaklida bo'lib, fuqarolik-huquqiy javobgarligining bir turidir, chunki bunda jarima sud orqali undiriladi. Masalan, Buyuk Britaniyaning «Toza havo to'g'risidagi Qonuni»da (1956 va 1968-yillar) bunday jarimaning miq-

¹ Закон охраняет природу // Америка. 1992. С. 15.

² Robert H. Blumquist. Rethinking the Citizen as Prosecutor Model of Environmental Enforcement under the Clean Water Act: Some Overlooked Problems of Outcome // Independent Values/ Georgia Law Review. 1988. P. 368.

dori 100 funt sterling, «Ifloslanishni nazorat qilish to'g'risidagi Qonuni»da – 400 funt sterling deb belgilangan. AQSH qonunchiligiga asosan, qonunni buzganlik uchun jinoiy jarima solinib, uning bir martalik miqdori 25 ming AQSH dollarini tashkil qiladi.

Ekologik jinoyat uchun javobgarlik atrof-muhit qonunchiligi hamda Jinoyat kodeksi orqali tartibga solinadi (masalan, Germaniyada). AQSH qonunchiligida suv va havoning sifati, chiqindilar to'g'risidagi qonunlarning aniq bandlarini bilib turib, bir marta buzganligi uchun 25 ming AQSH dollari jarima solinadi yoki bir yilgacha qamoq jazosi belgilanadi. Huquqbuzarlik qayta amalga oshirilganda esa 50 ming AQSH dollari jarima yoki ikki yilga qamoqqa olish jazosi belgilanadi. AQSHda ekologik jinoyat bilib turib amalga oshirilganda jinoiy javobgarlikka tortiladi.

Germaniyada bu borada yanada qattiqroq jinoiy javobgarlik belgilab qo'yilgan. Masalan, chiqindilarga munosabat talablarini buzganlik bu mamlakatda JKning 326-paragrafiga ko'ra, uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish darajasidagi jinoiy javobgarlik bilan jazolanishi belgilab qo'yilgan. Agar qishloq xo'jaligi yerlarining uzoq vaqt davomida ishdan chiqishiga yo'l qo'yilgan bo'lsa, bu jinoyat uchun besh yilgacha qamoq jazosi belgilanishi ko'rsatib o'tilgan. Atrof-muhit qonunchiligini buzganligi uchun tovon to'lash masalasi ham ekologik huquqning murakkab muammolaridan hisoblanadi.

Ekologik zararni qoplash bo'yicha Yaponiyadagi o'ziga xos choralar, Minamata bo'g'ozida simob va kadmiy bilan zaharlanish natijasida ko'plab odamlar zarar ko'rganida qo'llanilgan. 1969-yilda «Kimyoviy ifloslanishdan zarar ko'rganlarga yordam qilish bo'yicha maxsus tadbirlar to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi, 1973-yilda esa «Ifloslanish natijasida aholining salomatligiga yetkazilgan zararni qoplash to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi. Ushbu Qonunlar orqali zarar ko'rganlarga tovon puli to'lovlarini tashkil qilish, davolanish uchun kerak bo'lgan xarajatlar va boshqalar ko'rsatib o'tilgan.

Yaponiya va boshqa mamlakatlarda zararni qoplashning suddan tashqari tartiblari ham o'rnatilgan, bularga asosan, jabr ko'rganlar va atrof-muhitga zarar keltirgan aybdorlar o'rtasida munozaralar olib borish kiradi.

Rivojlangan mamlakatlar ekologik qonunchiligida, shuningdek, qat'iy yoki mutlaq javobgarlik instituti ham mavjud bo'lib, bular yuqori darajadagi xavfli manba egasining javobgarligini nazarda tutadi. Anglo-amerika huquqiga asosan, bunday institutlar mulkka zarar yetkazilgan holatda ishlatiladi. Umumiy huquq va AQSH qonunchiligida xavfli faoliyat asosiy mezon hisoblanadi. Qonunchilikda xavfli faoliyatlar ro'yxati ko'rsatilgan, agar ular qonunchilikdagi talab va qoidalarni buzgan holda, faoliyat yuritsalar, qattiq jazo berilishi ko'rsatib o'tilgan. Germaniya qonunchiligida xavfli ekologik obyektlar toifasi ro'yxati ko'rsatilgan.

XXIV bob. ATROF-MUHIT XALQARO HUQUQI

Asosiy iboralar

Xalqaro javobgarlik – tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilishdagi xalqaro normalarni va qoidalarini bajarish uchun javobgarlik.

Sanksiyalar – xalqaro huquqni buzgan davlat uchun ishlatiladigan majburiy choralar.

Reparatsiyalar – yetkazilgan moddiy zararni tovarlar yoki xizmatlar bilan qoplash.

Ekotsid – (uyni, xonadonni yo'q qilib yuborish) atrof tabiiy muhitga tahdid soluvchi xalqaro darajadagi harbiy jinoyat.

24.1. Atrof-muhit xalqaro huquqining predmeti va vazifalari

Atrof-muhit xalqaro huquqi – xalqaro huquqiy normalar majmuasi bo'lib, Yer resurslaridan oqilona foydalanish, hozirgi va kelajak avlodlar manfaatlarini uchun global atrof-muhitni zararli ta'sirlardan muhofaza qilishni ta'minlashdan iboratdir.

Atrof-muhit xalqaro huquq predmeti – xalqaro ekologik munosabatlar bo'lib, u inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlarni ifodalaydi.

Atrof-muhit huquqi doirasida dunyo hamjamiyatining tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, tabiiy muhitni zararli kimyoviy, fizik va biologik omillardan muhofaza qilish ishlari **quyidagi yo'l bilan olib boriladi**:

- normativlar yaratish;
- o'zaro maslahatlar olib borish;
- tabiiy muhitni monitoring qilish va ekologik ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlar almashish;
- tabiiy muhitni nazorat qilish;
- xalqaro huquq normalari va prinsiplarini buzganlik uchun xalqaro javobgarlik choralarini ko'rish.

Agar tabiatni muhofaza qilish ishlari milliy darajada qadimdan amalga oshirilib va tartibga solinib kelayotgan bo'lsa, atrof-muhitni muhofaza qilishdagi xalqaro hamkorlik o'tgan asrning boshidagina paydo bo'ldi.

Dastlab bunday ishlar juz'iy xarakterda, (vaqti-vaqti bilan) amalga oshirilgan bo'lib, faqat ikki tomonlama va ayrim tabiiy obyektlariga taalluqli edi.

Eng birinchilardan bo'lib dengiz kalamushlarini muhofaza qilish to'g'risidagi bitim 1897-yilda qabul qilingan. Birinchi ko'p tomonlama tabiatni muhofaza qilish tadbiri esa 1913-yil noyabr oyida Shveysariyaning Bern shahrida bo'lib o'tgan tabiatni xalqaro muhofaza qilish konferensiyasi hisoblanadi.

Bir qator omillarning ta'siri natijasida ikki tomonlama va ko'p tomonlama tabiat muhofazasi tadbirlari o'tgan asrning ikkinchi yarmidan ancha faollik bilan o'tkazila boshladi.

Bunday omillarning asosiylari iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadlarida ilmiy-texnika taraqqiyoti natijalarining keng ko'lamda ishlatilishi, shu bilan bog'liq bo'lgan tabiiy boyliklardan keng miqyosda foydalanish, sayyoramizning sekin-asta ifloslanib borishi, kosmosni zabt etish dasturlarining amalga oshirilishi va boshqalar bilan bog'liqdir.

Xalqaro ekologik munosabatlarning subyektlari xalqaro huquqiy normalarda ko'rsatilgan, yuridik va jismoniy shaxs bo'lgan, xalqaro huquq doirasida ta'sir ko'rsata oladigan **davlat, xalqaro davlat tashkilotlari va nodavlat tashkilotlari hisoblanadi.**

Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasini xalqaro huquqiy tartibga solish obyekti – Yer sayyorasining butun tabiati va yer yaqinidagi kosmik fazo hisoblanadi.

Bir vaqtning o'zida bunday muhofazani amalga oshirishga tabiiy muhitning alohida obyektlari, shu jumladan, Dunyo okeani va uning resurslari, atmosfera havosi, o'simlik va hayvonot dunyosi, yer osti boyliklari, nodir tabiiy komplekslar kiradi.

Tabiatni muhofaza qilish va undan foydalanish tizimi obyektlarini tartibga solish **xalqaro ekologik huquq normalari bir necha toifalardan tashkil topgan:**

– milliy yurisdiksiyadan tashqarida bo'lgan (ochiq dengiz, Antarktika, kontinental shelfdan tashqarida bo'lgan dengiz tubi, kosmik fazo) bo'lgan obyektlar;

– ikki yoki undan ko'p mamlakatlar tomonidan bo'linib turgan tabiiy obyektlar va resurslar, bunday obyektlarga transchegaraviy daryolar (Amudaryo va Sirdaryo, Dunay, Reyn) va dengizlar (shu jumladan Kaspiy dengizi), transchegaraviy tabiiy komplekslar va foydali qazilmalar hududlari, migratsiyalanuvchi qushlar populyatsiyalari kiradi;

– milliy tabiiy obyektlar va resurslar. Masalan, butunjahon madaniy

va tabiiy boyliklarini muhofaza qilish Konvensiyasi (1972) tomonidan tan olingan Baykal ko'li, shu jumladan, to'liq milliy yurisdiksiyada bo'lgan tabiiy resurslar ham xalqaro huquqiy ekologik normalar orqali tartibga solinadi.

24.2. Atrof-muhit xalqaro huquqi tushunchasi va uning xususiyatlari

Hozirgi paytda atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik muhofaza qilish eng dolzarb muammodir. Atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik muhofaza qilish munosabatlari xalqaro ekologik huquq orqali tartibga solinadi.

Xalqaro ekologik huquq – rivojlanib borayotgan xalqaro huquqning, ancha keng institutlaridan biri bo'lib, keyinchalik huquq tizimining alohida bir tarmog'i sifatida ajralib chiqishi mumkin.

Shuning uchun ham ayrim yuridik adabiyotlarda xalqaro ekologik huquqning turli muammolari ko'rsatilgan va ushbu masalaga ko'proq ahamiyat berilgan. Xalqaro ekologik huquq hozirgi davrdagi xalqaro ekologik qonunchilikning rivojlanishi va uning amalga oshirilishi munosabati bilan tobora rivojlanib bormoqda.

Xalqaro ekologik huquq xalqaro miqyosda ekologik qonunlarni va barcha xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan huquqiy normalarni tartibga solib, xalqaro prinsiplarga mos holatda tabiatni, atrof-muhitni muhofaza qilishga hamda barcha tabiat boyliklaridan oqilona foydalanishga, dunyo xalqlarining musaffo, boy tabiatga ega bo'lishlarini ta'minlashga qaratilgandir.

Xalqaro ekologik huquqning predmeti bu – xalqaro ekologik munosabatlar, dunyo xalqlari, ya'ni inson va atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro chambarchas bog'liqlik demakdir.

Xalqaro ekologik huquqning subyekti sifatida millat va xalqlar, o'z mustaqilligiga ega bo'lgan barcha davlatlar, xalqaro tashkilot va birlashmalar, xalqaro ekologik munosabatlarda qatnashuvchi va hal etuvchi barcha yuridik hamda jismoniy shaxslar tan olinadi.

Xalqaro ekologik huquqning obyekti dunyoviy ahamiyatga ega bo'lgan, butun dunyo xalqlari, millat va elatlarining yashashi uchun hayot manbayi, ya'ni yer, suv, havo (atmosfera), o'simlik va hayvonot dunyosi, o'rmon, barcha yer osti va usti boyliklari, butun tabiat – ona zamin hisoblanadi.

Shuningdek, xalqaro ekologik huquqning bir qator xususiyatlari ham mavjud:

birinchidan, xalqaro ekologik huquqiy munosabatlarni mustahkamlaydi va tartibga soladi;

ikkinchidan, mavjud xalqaro ekologik holat, ekologik xavfsizlik va muammolar xalqaro prinsiplar asosida ko'rib chiqiladi va hal etilishi ta'minlanadi;

uchinchidan, qabul qilingan barcha xalqaro ekologik-huquqiy normativ hujjatlar, bitta davlat emas, balki bir nechta davlatlar va xalqlar manfaatlarini ko'zda tutadi; .

to'rtinchidan, xalqaro miqyosda tuzilgan barcha ekologik-huquqiy normalar xalqaro prinsiplarga asosan amalga oshirilishi davlatlar tomonidan ta'minlanadi va hokazo.

24.3. Atrof-muhit xalqaro huquqi manbalari

Atrof-muhit xalqaro huquqi izchil ravishda rivojlanayotgan hozirgi zamon xalqaro huquqi fanining alohida sohasidir.

Uning manbalari masalasini tarixiy jihatdan ham ko'rib chiqish mumkin. Ushbu sohada xalqaro bitimlar bo'lmagan paytda davlatlararo munosabatlar xalqaro urf-odatlar orqali amalga oshirilgan. Ana shunday tan olingan odatlardan biri, qo'shni mamlakatga zarar yetkazmaslik prinsipidir. Ushbu prinsiplar asosida xalqaro sud qarorlari qabul qilingan.

Xalqaro hamkorlik ikki yo'nalishda namoyon bo'ladi:

1) alohida tabiiy obyektlarni muhofaza qilishga qaratilgan normalarni ishlab chiqish;

2) davlat yoki xalqaro tashkilotlarning u yoki bu faoliyati oqibatlarining atrof-muhitga ta'sirini o'rganish va bunday faoliyatlar salbiy ta'sirining oldini olishni nazorat qilish.

Xalqaro huquq muhofazasi obyektlariga quyidagilar kiradi: suv resurslari, atmosfera, ekotizimlar, tuproq, Antarktida.

Atrof-muhit xalqaro huquqi o'z tarixiga ega. Bu boradagi ilk tarixiy hujjat, hayvonot dunyosi bo'yicha xalqaro huquq bo'lib, u qishloq xo'jaligi uchun foydali bo'lgan qushlarni muhofaza qilishga bag'ishlangan Parij konvensiyasi (1902-y.) hisoblanadi.

Atrof-muhit xalqaro muhofazasining zamonaviy tizimi 1972-yilda Stokgolmda bo'lib o'tgan BMT konferensiyasida vujudga keldi, unda ayrim xalqaro ekologik bitimlar, aniqrog'i, dengiz muhitining ifloslanishi hal qilingan edi.

Stokgolm konferensiyasidan so'ng ekologik sohada huquq yaratish faolligi milliy va xalqaro darajada yanada rivojlanib ketdi. Stokgolm konferensiyasida Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-muhit dasturi

(UNEP) ishlab chiqildi.

Hozirda ushbu tashkilot yettita yirik konvensiya va bir nechta mintaqaviy bitimlar bo'yicha ma'muriy vazifalarni amalga oshirib kelmoqda. Ko'pincha ushbu tashkilotni BMTning «ekologik ma'naviyati» deb atashadi.

BMTning Atrof-muhit va rivojlanish bo'yicha Butunjahon komissiyasi tomonidan 1987-yilda «Bizning umumiy kelajagimiz» nomli ma'ruza chop etildi, ushbu ma'ruzada birinchi bor insonning tabiat bilan uyg'un rivojlanishini ta'minlovchi barqaror taraqqiyot konsepsiyasi ishlab chiqildi.

1992-yilda Atrof-muhit va rivojlanish Deklaratsiyasi qabul qilindi (Barqaror taraqqiyot bo'yicha Butunjahon Sammiti, Rio-De-Janeyro – 1992-y.)

Hozirgi paytda atrof-muhit xalqaro huquqi **manbalari quyidagi ikki turga bo'linadi:**

Amaldagi huquqiy prinsiplarni va normalarni mustahkamlash va bu so'zning chuqur ma'nosini ifoda qiluvchi huquqni, ya'ni mustahkam, majburiy, imperativ huquqni yaratish.

Majburiy bo'lmagan qoidalardan tashkil topgan, ammo xalqaro munosabatlarga o'z obro'si bilan ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan yumshoq, tavsiya maqomidagi (dispozitiv) huquq.

Keltirilgan tasnifga asosan majburiy atrof-muhit xalqaro huquqining toifalariga quyidagi hujjatlarni kiritish mumkin:

– Yo'qolib ketish xavfi ostida bo'lgan yovvoyi fauna va flora turlari bilan xalqaro savdo qilish to'g'risidagi konvensiya (CITES) (Vashington, 1973-y.);

– Qutb (oq) ayiqlarini muhofaza qilish to'g'risida bitim (1973-y.);

– O'rta Yer dengizini ifloslanishdan muhofaza qilish to'g'risidagi konvensiya (1976-y.);

– Butunjahon madaniy va tabiiy merosini muhofaza qilish to'g'risidagi konvensiya (Parij, 16-noyabr 1972-y.);

– Havoning uzoq masofalargacha transchegaraviy ifloslanishi to'g'risidagi konvensiya (1979-y.);

– Ozon qatlamini yemiruvchi moddalar to'g'risidagi Monreal protokoli (1987-y.).

O'zbekiston bir qator xalqaro suv xo'jaligi tashkilotlarining a'zosi hisoblanadi.

Keyingi yillarda qabul qilingan yangi konvensiyalarni ham alohida ta'kidlash mumkin, shu jumladan:

– Sanoat avariylarining transchegaraviy ta'siri to'g'risidagi konvensiya (1992-y.);

– Atrof-muhitga ta'sirni transchegaraviy jihatdan baholash to'g'risidagi konvensiya (1991-y.) va boshqalar.

Ayni paytda atrof-muhit muhofazasi va tabiiy resurslardan foydalanishni tartibga solish bo'yicha mingdan ortiq bitimlar, kelishuvlar va konvensiyalar amalda qo'llanilmoqda. Bular qatorida 30 dan ortiq ushbu sohalariga taalluqli ikki tomonlama xalqaro hujjatlarga imzo chekilgan. Bunday hujjatlarning bajarilishida O'zbekiston ham faol ishtirok etmoqda.

Ikki tomonlama bitimlarning aksariyatida O'zbekiston ham qatnashib, Yevropa, Osiyo va Amerika mamlakatlari bilan xalqaro ekologik hamkorlik qilmoqda.

Atrof-muhit xalqaro huquqining alohida manbalari ayrim xalqaro tashkilotlar tomonidan bajarilishi majburiy deb belgilangan, zero ularga BMTning Bosh Assambleyasi, Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (O'ZCP) hamda Yevropa iqtisodiy hamjamiyati ham kiradi.

Xalqaro ekologik huquqning boshqa turiga yumshoq yoki dispoziitiv uslubiga misol tariqasida «Inson atrof-muhiti to'g'risidagi Stokgolm deklaratsiyasi» (1972-y.), «Atrof-muhit va rivojlanish Rio Deklaratsiyasi prinsiplari» (1992-y.) va boshqalarni keltirish mumkin.

Aytib o'tilgan va boshqa shu kabi hujjatlar xalqaro hamjamiyat a'zolarini bevosita tartibga solmaydi, ammo juda katta obro'ga ega bo'lib, nufuzli davlatlarni va xalqaro tashkilotlarni atrof tabiiy muhit masalalari bo'yicha faol hamkorlikka da'vat qiladi.

Xalqaro huquqda atrof tabiiy muhitni ekologik-huquqiy muhofaza qilish manbalari bu – xalqaro hamjamiyat tomonidan davlatlarning atrof tabiiy muhitni ekologik-huquqiy muhofaza qilish, undan oqilona foydalanishga qaratilgan o'zaro hamkorligidir.

Atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik-huquqiy muhofaza qilishning manbalarini ikki guruhga bo'lish mumkin.

1. Birinchi toifa manbalarga konvensiya (kelishuv bitimi va shartnomalar)lar kiradi.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi 120 dan ortiq jahonning yetakchi mamlakatlari bilan rasmiy diplomatik munosabatlar o'rnatgan.

O'zbekiston mustaqil davlat sifatida ko'pgina nufuzli davlatlar qatorida xalqaro konvensiyalarga qo'shilgan, ular bilan ekologik shartnoma va kelishuvlar tuzilgan.

Iqlim o'zgarishi bo'yicha konvensiya (1993-yil.), Biologik xilma-xillikni ta'minlash bo'yicha konvensiya (1996-yil, 7-may), Xavfli chiqindilarni transchegaraviy tashish va yo'qotishni nazorat qilish to'g'risidagi Bazel konvensiyasi (1989-yil.), Yerlarning cho'llanishiga qarshi kurash bo'yicha konvensiya (1994-yil)lar shular jumlasidandir.

Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi mazkur konvensiyalarda qabul qilingan majburiyatlarni bajarish bo'yicha qator amaliy choralarni ko'rmoqda. Jumladan, atmosfera havosining ozon qatlamini muhofaza qilish bo'yicha Vena konvensiyasi va Monreal protokoli doirasida ozon qatlamini yemiradigan moddalar xatlovdan o'tkazilib, Milliy harakat dasturi tayyorlanmoqda. Bu dastur asosida biologik xilma-xillikni saqlash bo'yicha barcha tadbirlar Markaziy Osiyo respublikalari bilan hamkorlikda amalga oshiriladi. Hozirgi vaqtda hukumatimiz BMT Yevropa iqtisodiy komissiyasi konvensiyalariga qo'shilish ustida ish olib bormoqda. Shuningdek, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish sohasida Turkiya Respublikasi (1996-yil, 8-may) va Xitoy Xalq Respublikasi (1997-yil, 11-dekabr) bilan ikki tomonlama hamkorlik bitimlari imzolangan. Bunday bitimlarni boshqa davlatlar bilan ham tuzish borasida tayyorgarlik ishlari borilmoqda.

Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi Davlatlararo ekologik kengash (DEK)ning faol ishtirokchisi hisoblanadi. DEK tashkil etilgandan beri sakkiz marta sessiya (3-sessiya, 1993-yil may oyida Toshkentda bo'lib o'tgandi) o'tkazilib, ularda ekologiya sohasida ishtirokchi davlatlarning o'zaro hamkorligiga oid dolzarb masalalar muhokama qilindi, qator bitimlar imzolanib, nizomlar ishlab chiqildi.

MDH doirasida ham atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, Gruziya davlatlari bilan ikki tomonlama hamkorlik bitimlari imzolangan.

2. Ikkinchi toifa manbalarga BMT Bosh Assambleyasining bir qator rezolyutsiya, deklaratsiya va xartiyalari kiradi:

a) ushbu kategoriyadagi manbalar ichida BMT Bosh Assambleyasi tomonidan tashkil etilgan va chaqirilgan Stokgolm deklaratsiyasi (1972-yil);

b) BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1980-yil sentyabr oyida qabul

qilingan «Barcha davlatlarning hozirgi va kelajak avlod uchun yer kurrasini saqlash uchun tarixiy javobgarligi» to'g'risidagi rezolyutsiya. Mazkur rezolyutsiya dunyo xalqlari va barcha davlatlarning harbiy qurollanishini qisqartirishga va tabiatni muhofaza qilishga oid aniq tadbirlarini belgilaydi;

d) BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1982-yilda tasdiqlangan «Buntjahon tabiatni muhofaza qilish xartiyasi» ham o'ta muhim hujjatdir.

Ushbu hujjat 1982-yil 29-oktyabrda BMT Bosh Assambleyasining 37-sessiyasi rezolyutsiyasi bilan tasdiqlangan.

Xartiyada tabiatni muhofaza qilishning 24 ta asosiy prinsipi ko'rsatib berilgan. Mazkur hujjatda ekologik ta'lim va tarbiya masalasiga ham alohida e'tibor berilgan.

24.4. Atrof-muhit xalqaro ekologik huquqining tamoyillari

Ekologik huquqda atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik muhofaza qilish tamoyillari xalqaro huquqning asosiy prinsiplaridan kelib chiqadi va xalqaro ekologik huquqqa nisbatan qo'llaniladi.

Mazkur tamoyil (prinsip)larni qo'llashdan asosiy maqsad, tabiiy muhitni va uning moddiy manbalarini saqlash hamda ulardan oqilona foydalanishdir.

Atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik-huquqiy muhofaza qilish tamoyillari, asosan BMTning Atrof-muhit muammolariga bag'ishlangan Stokgolm konferensiyasi (1972-y.), Yevropada xavfsizlikni ta'minlashning yakuniy hujjatida (Xelsinki, 1975-y.) va Umumjahon tabiat xartiyasida hamda Rio-de-Janeyro konferensiyasi (1992-y.) qarorlarida aniq ko'rsatib berildi.

1. Tabiatni muhofaza qilish va uning mutanosibligini saqlash. Bunga asosan, barcha davlatlar tabiat va uning boyliklarini muhofaza qilishlari, hozirgi va kelajak avlodlar farovonligini ko'zlab ekologik tadbirlarni birgalikda amalga oshirishlari lozim. Zero, tabiatni muhofaza qilish ishida barcha davlatlar bir-birlari bilan hamkorlik qilishlari o'ta muhimdir. Bunday ekologik hamkorlik teng huquqli va o'zaro manfaat asosidagi shartnomalarga muvofiq amalga oshirilishi shart.

2. O'z hududida tabiat boyliklariga nisbatan suverenitet. Ushbu prinsip dastlab BMT Bosh Assambleyasining 1962-yil 14-dekabrda qabul

qilingan «Tabiiy boylik manbalari ustidan ajralmas suverenitet» qarorida o'z ifodasini topgan. Bu prinsip har bir davlat o'z tabiiy boyliklarini o'z siyosatiga muvofiq erkin tasarruf etish bo'yicha suveren huquqqa ega ekanligini ko'zda tutadi, boshqa davlatlarga esa ushbu huquqni hurmat qilish majburiyatini yuklaydi.

3. Inson ekologik huquqining afzalligi. Bu prinsipga asosan insonning yashashi uchun qulay ekologik sharoit bo'lishini ta'minlash zarur, har qanday jarayonda insonning ekologik yashash omili birinchi o'rinda turishi lozim.

4. Hamma sohada ekologik nazoratni tashkil etish va olib borish. Olib borilayotgan barcha nazorat tartibi xalqaro huquq qoidalariga mos bo'lib, O'zbekiston Respublikasida «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning VII bo'lim 28–32 moddalari asosida amalga oshirilishi lozim.

5. Xalqaro miqyosda ekologik axborotni erkin almashinish. Mazkur holat bo'yicha davlat atrof tabiiy muhit holatini kuzatib borish xizmati tabiiy muhitda sodir bo'layotgan fizik, kimyoviy, biologik jarayonlarni, atmosfera havosi, tuproq, yer usti va yer osti suvlarining ifloslanish darajasini, ifloslanishning o'simlik va hayvonot dunyosiga ta'siri oqibatlarini kuzatib borish, manfaatdor tashkilotlar hamda aholini atrof tabiiy muhitda sodir bo'layotgan o'zgarishlar haqida joriy va shoshilinch axborotlar hamda bu muhit holatiga doir taxminlar bilan ta'minlash maqsadida tashkil etiladi.

6. Favqulodda ekologik vaziyat holatida davlatlarning bir-birlariga o'zaro yordam ko'rsatishi. Davlatlarning o'zaro kelishuvlari asosida favqulodda ekologik vaziyat va ekologik halokat mintaqalarida shu vaziyatni keltirib chiqargan ishlar to'xtatib qo'yiladi, atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir etuvchi faoliyat (aholiga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq faoliyat bundan mustasno) taqiqlanadi, tabiiy muhitni tiklash va sog'lomlashtirish chora-tadbirlari ko'riladi.

7. Xalqaro ekologik huquqiy kelishmovchilik va nizolarni tinch yo'llar bilan hal etish. Xalqaro miqyosda kelib chiqadigan ekologik-huquqiy nizolar davlatlarning o'zaro kelishuviga asosan tuzilgan bitim yoki shartnoma asosida tinch yo'l bilan hal etiladi.

Shuningdek, hozirgi davrda yana quyidagi bir qator tamoyillar shakllantirilmoqda:

- boshqa davlatlarning ekologik masalalar bilan bog‘liq bo‘lgan ishlariga aralashmaslik;
- ekologik muammolarni hal etishdagi hamkorlik;
- tinchlik va ekologik xavfsizlikni saqlashga sodiqlik;
- ekologik muammolarni hal qilishni ko‘p tomonlama kelishuv asosida rivojlantirish;
- ekologik baho berish va boshqalar.

Atrof-muhitning xalqaro huquqi o‘ziga xos prinsiplar va normalar majmuasi bo‘lib, u davlat va xalqaro darajadagi shaxslarning tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof-muhitning har xil manbalardan ifloslanishiga yo‘l qo‘ymaslik, keltirilgan zararni qoplash kabi faoliyatlarini tartibga soladi.

Atrof-muhitni himoya qilish va uni saqlash bo‘yicha asosiy prinsiplar BMTning Ustavida belgilab qo‘yilgan hamda bir qator xalqaro huquqiy hujjatlarda aniqlashtirilgan va to‘ldirilgan.

Bunday xalqaro huquqiy hujjatlarga quyidagilar kiradi:

- Xalqaro huquq prinsiplari deklaratsiyasi (1970-y.);
- Xalqaro bitimlar huquqi bo‘yicha Vena konvensiyasi (1969-y.);
- Inson huquqi bo‘yicha xalqaro pakt (1966-y.);
- Butunjahon tabiat Xartiyasi, BMTning Bosh Assambleyasi tomonidan ma‘qullanilib, 1982-yil 29-oktyabrdagi Rezolyutsiyasi bilan e‘lon qilingan.

Ushbu hujjatlarda atrof-muhit xalqaro huquqining umumiy prinsiplari ko‘rsatib o‘tilgan.

Ushbu sohada umumiy prinsiplardan tashqari maxsus prinsiplar ham amalda foydalaniladi, ular atrof-muhit huquqining negizini tashkil qiladi.

Xalqaro ekologik huquqning maxsus prinsiplari – rivojlanish jarayonidagi tushuncha, kategoriyadir. Ushbu prinsiplar hozirgacha birorta ham hujjatda qat‘iy tarzda o‘z ifodasini topganicha yo‘q.

Atrof-muhitga oid maxsus huquq prinsiplari sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin:

- atrof-muhitni hozirgi va kelajak avlodlar uchun muhofaza qilish. Ushbu prinsipda davlatlarning atrof-muhit sifatini saqlashi va muhofaza qilishi, tabiatdan oqilona foydalanishi va ilmiy asosda boshqarishi masalalari ko‘rsatib o‘tilgan;
- zarar keltirishga yo‘l qo‘ymaslik. O‘zga davlatlarning milliy ekotizimlariga va umumiy foydalanish hududlariga zarar keltirishi mumkin bo‘lgan

davlatlarning o'z yurisdiksiyasi va nazorati doirasidagi harakatlariga yo'l qo'ymaslikka asoslanadi;

– tabiiy resurslardan ekologik tamoyillarga asoslangan holda oqilona foydalanish. Ushbu prinsip qayta tiklanadigan va qayta tiklanmaydigan yer resurslarini hozirgi va kelajak avlodlar uchun oqilona rejalashtirish va boshqarishga asoslangan;

– uzoq muddatga mo'ljallangan, bashorat qilingan ekologik faoliyat olib borish va ekologik kelajakni ta'minlash;

– davlatlarning o'z hududi doirasidagi yurisdiksiyasi va nazorati zonasidan tashqaridagi faoliyatlarining atrof-muhit tizimlariga ko'rsatishi mumkin bo'lgan ta'sirini baholash;

– atrof-muhitning radioaktiv ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik. Bunday ifloslanish sanoat, harbiy, ilmiy va boshqa obyektlardan tarqalishi mumkin. Bugungi kunda ushbu muammoning dolzarbligi Yaponiya misolida yaqqol ko'rinmoqda;

– dunyo okeani ekotizimlarini muhofaza qilish. Ushbu prinsipga asosan davlatlarning dengiz muhitini ifloslanishdan saqlash, bir hududdan ikkinchi bir hududga zararli moddalarni tarqatmaslik mas'uliyati ko'zda tutilgan. Neft mahsulotlari va boshqa chiqindilar bilan ifloslanishga yo'l qo'ymaslik masalalari belgilangan;

– atrof tabiiy muhitga harbiy va boshqa har qanday tajovuzkorliklarga yo'l qo'ymaslik;

– ekologik xavfsizlikni ta'minlash. Davlatlar shunday harbiy-siyosiy faoliyat olib bormog'i kerakki, natijada atrof-muhitning barqaror holati saqlanmog'i va qo'llab-quvvatlanmog'i lozim;

– xalqaro bitimlarni nazorat qilish. Ushbu prinsip milliy tadbirlar qatorda xalqaro nazoratni va atrof-muhit sifati monitoringini olib borish kerakligini ko'rsatadi;

– davlatlarning milliy yurisdiksiyasidan va nazoratidan tashqarida bo'lgan ekotizimlarga keltirilgan zarar uchun javobgarligi.

24.5. Atrof-muhitni xalqaro ekologik-huquqiy muhofaza qilish obyektlari

Xalqaro ekologik huquqda atrof tabiiy muhitni xalqaro huquqiy muhofaza qilish obyektlarini o'rganish juda muhim ahamiyatga egadir.

Atrof tabiiy muhit xalqaro ekologik-huquqiy muhofaza obyekti hisoblanib, unga Yer sayyorasi va sayyoramizni o'rab turgan muhit, dunyo okeani, yerning atmosfera qatlami, yer atrofidagi kosmik fazo, yerning o'simlik va hayvonot dunyosi, suv boyliklari, yerning genetik fondi va boshqalar kiradi.

Xalqaro huquqda xalqaro ekologik-huquqiy nuqtayi nazardan barcha jahon tabiiy boyliklari, asosan, ikki turkumga bo'linadi: davlat ichki (milliy) tabiiy boyliklari va xalqaro ahamiyatga molik tabiiy boyliklar.

Davlat ichki (milliy) tabiiy boyliklari mustaqil davlatlarning bevosita huquqiy sudlovi ostida bo'ladi. Zero, ularning huquqiy ekologik holatini belgilashda, davlatning ichki ekologik-huquqiy va boshqa normalari katta ahamiyatga ega bo'ladi. Hozirgi paytda mustaqil Respublikamizning ushbu boyliklarini muhofaza qilishga oid bir qancha bitim va shartnomalar qabul qilingan.

Xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan tabiiy boyliklar milliy yuridik-sudlovning amal qilish chegaralari doirasidan tashqarida – turli davlatlar hududida bo'ladi va bunday obyektlar, odatda, barcha davlatlar o'rtasida foydalaniladi.

Masalan, ochiq dengiz, kosmos, havo basseyni, Antarktika, dengiz tubi, daryolarning suv resurslari, ko'chib va uchib yuradigan hayvonot turlari hamda davlatlar o'rtasidagi chegara doirasidan tashqarida foydalanadigan barcha obyektlar shular jumlasidandir.

Shuningdek, xalqaro miqyosdagi dunyo «Qizil Kitobi»ga kirgan barcha hayvonot va o'simliklarning turlari ham alohida obyektlar bo'lib, ularni muhofaza qilishda bir necha davlatlarning sa'y-harakati, ya'ni xalqaro hamkorligi zarur bo'ladi.

Masalan, **Antarktika**. U oltinchi qit'a sifatida hech qanday davlat va xalqaro tashkilot yurisdiksiyasiga kirmaydi. Uni muhofaza qilish barcha davlatlarning o'zaro kelishuvi asosida amalga oshiriladi. Hozirgi paytda mazkur hududdan foydalanish va muhofaza qilishning asosiy prinsiplari 1959-yilda imzolangan «Antarktika to'g'risida»gi shartnomaga asosan tartibga solinadi.

Unga muvofiq, erkin ilmiy-tekshiruv faoliyati olib borish, har qanday harbiy tusdagi zararli tadbirlarni o'tkazmaslik, tirik mavjudotni qo'riqlash kabi muammolarni xalqaro hamjihatlikda hal etishga alohida e'tibor qaratilgan.

Xullas, xalqaro tabiiy boyliklarning ekologik muhofazasi va ulardan foydalanish huquqiy-ekologik holati xalqaro huquq normalari bilan tartibga solinadi.

24.6. Atrof-muhit muhofazasini xalqaro huquq asosida ta'minlash

Atrof-muhit muhofazasini xalqaro huquq asosida ta'minlashning davlatlararo hamkorligi quyidagi yo'nalishlar orqali olib boriladi:

- atmosfera havosini, iqlimni, ozon qatlamini muhofaza qilish. Havo muhiti umuminsoniy boylik hisoblanadi. 1979-yilda BMT YIKning Havoning uzoq masofalarda transchegaraviy ifloslanishi to'g'risidagi Konvensiyasi qabul qilindi. Transchegaraviy ifloslanish deganda atmosfera havosining bir mamlakat hududida joylashgan zararli manbalardan ifloslanishi hamda boshqa mamlakatlarga ham xavf solishi tushuniladi.

- 1992-yilda BMTning Iqlim o'zgarishi bo'yicha Doiraviy konvensiyasi qabul qilindi. Uning maqsadi issiqxona gazlarini mo'tadil ushlab, xavfli antropogen ta'sirning iqlimiy muhitga salbiy ta'sirini kamaytirishdan iborat.

- Ozon qatlamini muhofaza etish bo'yicha Vena konvensiyasiga (1985-y.) binoan davlatlarning ozon qatlamining o'zgarishi natijasida paydo bo'ladigan zararlardan inson salomatligini va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishi belgilab berilgan.

Ushbu maqsadlarda konvensiya qatnashchilari quyidagi ishlarni amalga oshiradilar:

- ozon qatlamining holati bo'yicha tadqiqotlar olib borish, ma'lumot almashish, ozon qatlami buzilishi oqibatlarini inson faoliyatiga, uning salomatligiga va atrof tabiiy muhitga ta'sirini o'rganish borasida hamkorlik qilish.

- 1987-yilda ozon qatlamining yemirilishiga olib keladigan moddalar haqida va Vena konvensiyasining rolini yanada oshiradigan Monreal protokoli qabul qilindi.

- 1997-yil 11-dekabrda BMTning Iqlim o'zgarishi bo'yicha Doiraviy konvensiyasining protokoli qabul qilindi, ushbu protokolga **Kioto protokoli** deb nom berildi. Mazkur protokol O'zbekiston tomonidan ham ratifikatsiya qilindi.

Kioto protokolining asosiy vazifasi iqlim o'zgarishi bo'yicha BMTning Doiraviy konvensiyasini to'liq bajarishni tashkil qilish, ayniqsa: «iqlimiy tizimga antropogen ta'sirni kamaytirish natijasida atmosferaga chiqarilayotgan issiqxona gazlari konsentratsiyasini mo'tadil darajada ushlab turish» ni-hoyatda muhimdir.

24.7. Dunyo okeani, daryolar, dengiz va suv boyliklarini xalqaro huquqiy ekologik-muhofaza qilish

Xalqaro huquqda dunyo okeani – daryolar, dengiz va boshqa suv resurslarini xalqaro ekologik muhofaza qilish katta ahamiyatga ega.

Chunki inson va boshqa tirik mavjudotlarning risoladagidek yashashi, ko'payishi hamda saqlanishi uchun suv boyliklari ma'lum mutanosiblikda saqlanishi shart.

Dengiz muhitini himoya qilish bo'yicha davlatlarning hamkorlikdagi harakati qoida tariqasida universal (amalda barcha manfaatdor davlatlar ishtiroki bilan) yoki mintaqaviy (aniq dengizlar – Boltiq, O'rta Yer va boshqa dengiz bo'yi davlatlarining ishtiroki bilan) darajalarda amalga oshiriladi. Bunday xalqaro hamkorlik rivojlanishi, asosan dengizlarning kema qatnovi oqibatida, kemalar va quruqlikdagi manbalardan chiqindilarni chiqarib tashlash tufayli, dengiz tubi imkoniyatlarini tadqiq qilish va foydalanish natijasida kelib chiqadigan ifloslanishning oldini olishni ko'zda tutadi.

Dengiz muhitini muhofaza qilishga qaratilgan ko'plab xalqaro hujjatlar orasida 1954-yildagi «Dengizlarning neft bilan ifloslanishining oldini olish to'g'risida»gi London konvensiyasi (1962, 1969 va 1971-yillardagi tuzatishlar bilan), 1973-yildagi «Kemalar qatnovi natijasida dengizlar ifloslanishining oldini olish bo'yicha xalqaro konvensiya, 1972-yildagi «Chiqindilar va boshqa materiallar bilan dengizlar ifloslanishining oldini olish bo'yicha konvensiya» singari ko'p tomonlama xalqaro bitimlar yetakchi o'rinni egallaydi.

1954-yilgi London konvensiyasi (1958-yilda kuchga kirgan) davlatlarning zimmasiga dengiz muhiti ifloslanishining oldini olish bo'yicha muayyan majburiyatlar yuklovchi dastlabki xalqaro bitim bo'lgan edi. Konvensiyaga ko'ra kemalar va boshqa dengiz transportidan neft, neft-suv aralashmasi va boshqa yoqilg'i turlarining dengizga to'kilishi taqiqlangan.

Dastlab bunday moddalarni to'kish uchun taqiqlanmagan maxsus zonalar belgilangandi, lekin keyinchalik (1969-yilgi tuzatishga muvofiq) juda oz darajadagi istisno bilan jahon ummonining butun akvatoriyasida bunday moddalarni to'kish taqiqlab qo'yildi. Ushbu konvensiya, shuningdek, ishtirokchi davlatlar zimmasiga portlarda kemalar va tankerlardan neft qoldiqlari va aralashmalarini qabul qilib oluvchi qurilmalar qurish majburiyatini yuklaydi.

Dunyo okeani suvlarini ifloslanishdan saqlash bilan birga jonli dengiz boyliklarini kamayishdan saqlash va ulardan oqilona foydalanish ham g'oyat muhim vazifa hisoblanadi. London konvensiyasi dengiz baliqchiligini xalqaro huquqiy tartibga solishning asosiy g'oyasini tashkil etadi. 1958-yilgi ochiq dengizda baliq ovlash va tirik jonivorlarni muhofaza qilish to'g'risidagi Jeneva konvensiyasi (1966-yilda kuchga kirgan) ochiq dengizda baliq ovlash erkinligi tamoyilini e'lon qildi. Shu bilan birga davlatlarga jonli resurslarni muhofaza qilish bo'yicha tadbirlarni ko'rish va bu yo'nalishdagi jamoaviy tadbirlarda ishtirok etish majburiyatini yuklaydi. Xalqaro huquqning umume'tirof etilgan qoidalari bunday masalalar bo'yicha ko'p tomonlama bitimlarda aniqlashtiriladi va rivojlantiriladi. Bular:

- jonli dengiz boyliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishda davlatlarning mintaqaviy hamkorligini tashkil etish (1949-yildagi «Atlantika okeanining shimoliy-g'arbiy qismida baliq ovlash to'g'risida»gi konvensiya, 1959-yildagi «Atlantika ummonining shimoliy-sharqiy qismida baliq ovlash to'g'risida»gi konvensiya, 1959-yildagi «Qora dengizda baliq ovlash to'g'risida»gi bitim, 1973-yilgi «Boltiq dengizida baliq ovlash va jonli resurslarni muhofaza qilish to'g'risida»gi konvensiya va boshqalar);

- ovni tartibga solish va dengizdagi jonivorlarning ayrim turlarini muhofaza qilish (1962-yilgi «Boltiq dengizidagi jonivorlarni muhofaza qilish to'g'risida»gi bitim, 1946-yildagi «Kit ovlashni tartibga solish bo'yicha» xalqaro konvensiya, 1972-yildagi «Antarktida tyulenlarini saqlash bo'yicha» konvensiya) va boshqalar.

Chiqitlar va boshqa materiallar bilan dengizlarni ifloslantirishning oldini olishni nazarda tutgan 1972-yilgi konvensiya (1975-yilda kuchga kirgan) barcha xavfli moddalar va materiallarni dunyo okeaniga cho'ktirib yuborishni tartibga soladi. Konvensiyada ko'zda tutilganidek, eng xavfli moddalar bunday tartibda cho'ktirib yoki ko'mib yuborilmaydi. Bunday mod-

dalarni ko'mib yoki cho'ktirib yuborish uchun maxsus ruxsatnoma zarur. Unchalik xavfli bo'lmagan moddalarni ko'mish yoki cho'ktirish uchun esa umumiy ruxsat beriladi. Bunday modda va materiallarning ro'yxati konvensiya ilovalarida ko'rsatib berilgan. Xususan, ishlanmagan yoki yoqilg'i nefti, og'ir dizel yoqilg'isi va moyi, yuqori radioaktiv chiqitlar, simob va simob birikmalari, mo'tadil plastmassalar, shuningdek, biologik va urushda foydalanish uchun tayyorlagan kimyoviy materiallarni dengiz va ummonga tashlash butunlay taqiqlanadi.

Dengizlarning kemalar qatnovidan ifloslanishining oldini olishga qaratilgan 1973-yilgi konvensiya (hali to'liq kuchga kirmagan) dengiz muhitini kemalardan dengizga chiqarib tashlanuvchi har qanday moddalar: neft, zaharli suyuq moddalar, oqava suvlar va axlat bilan ifloslanishining barcha turlariga chek qo'yish zaruriyatidan kelib chiqadi. Uning qoidalari amalda barcha turdagi dengiz kemalariga, shu jumladan, qutqaruv kemalari, suv osti kemalari, doim bir joyda turuvchi va suzib yuruvchi kichik stansiyalarga taalluqli bo'ladi. Faqat harbiy, harbiy-yordam kemalari va hukumat savdo kemalari bundan mustasnodir. Konvensiyaga muvofiq neft va suyuq zaharli moddalar tashish uchun xizmat qiluvchi barcha tanker va boshqa kemalar vaqti-vaqti bilan tekshirib turilishi va tegishli xalqaro guvohnoma olishi kerak bo'ladi.

Xalqaro tarzdagi choralar davlatlarning mintaqaviy hamkorligi bilan to'ldirilmas, u yoki bu dengiz mintaqalarining o'ziga xosligi va xususiyatlari hisobga olinmas ekan, dunyo okeani muhitini muhofaza qilish yetarli darajada bo'lmaydi. O'tgan asrning 70-yillaridan boshlab bir qator mintaqaviy xalqaro bitimlar xuddi mana shu maqsadlarni ko'zlab tuzildi. Bular: 1974-yildagi «Boltiq dengizi mintaqasi muhitini muhofaza qilish bo'yicha» konvensiya, 1976-yildagi «O'rta Yer dengizini ifloslanishdan muhofaza qilish to'g'risida»gi konvensiya, Shimoliy dengizni ifloslanishdan saqlashga qaratilgan bir qator bitimlar, «Dengiz muhitini ifloslanishdan muhofaza qilish bo'yicha hamkorlik qilish to'g'risida»gi 1978-yilda qabul qilingan Quvayt mintaqaviy konvensiyasi shular jumlasidandir.

Hozirgi paytda **transchegaraviy daryolar** va boshqa suv havzalari davlatlar tomonidan, asosan sanoat, qishloq xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalanilmoqda.

Shuning uchun ham, transchegaraviy daryolarning suvlaridan foydalanishning barcha masalalari hamma manfaatdor (qirg'oqbo'yi) dav-

latlarning kelishib yondashishi va hamkorligini taqozo etadi. Xalqaro shartnoma amaliyoti xuddi mana shu yo‘ldan borayotir. Xalqaro huquqda hozircha **transchegaraviy daryolardan** kema qatnovi, sanoat, qishloq xo‘jaligi va boshqa maqsadlarda foydalanishni tartibga soluvchi tamoyillar va me‘yorlarni kodlashtiruvchi universal xalqaro konvensiya yo‘q. Bunday foydalanishning barcha turlari (yoki ularning ayrimlari)ni tartibga soluvchi me‘yorlar qirg‘oqbo‘yi davlatlari tomonidan turli daryo havzalari uchun xos bo‘lgan omillar, tabiiy, iqtisodiy va boshqa sharoitlar hisobga olingan holda tuziladigan maxsus xalqaro bitimlarda ifodalanadi. Bu bitimlarning asosini suvdan teng huquqli odil foydalanish tamoyili tashkil etadi va boshqa davlatlarga suvni ifloslantirish yoki biron bir boshqa yo‘l bilan ziyon yetkazishdan tiyilish majburiyatini yuklaydi.

Xalqaro ekologik huquq muammosi sifatida Orol fojiasi alohida ahamiyatga ega.

Binobarin, ekologik vaziyatlar, atrof-muhit muhofazasi chegara bilmaydi. Ayniqsa, bizning mintaqadagi davlatlar barcha ekologik muammolarni birgalikda, hamkorlikda hal etishi zarur. Chunki bir daryodan suv ichadi, bir havodan nafas oladi, bir zaminda yashaydi. Shuning uchun ham atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha xalqaro hamkorlik respublikamiz tashqi siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Xalqaro hamkorlik esa asosan Orol havzasidagi ekologik vaziyatni yaxshilash, o‘simlik va hayvonot dunyosi genetik fondini saqlab qolish, yer, suv, atmosfera havosi ifloslanishining oldini olish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish doirasida olib borilmoqda.

Keyingi yillarda Markaziy Osiyo mintaqasida transchegaraviy gidroekologik muammolar ko‘payib bormoqda, bunday muammolardan biri Tojikistonning Rog‘un GESi bilan bog‘liq bo‘lib, uning qurilishi mintaqada katta miqyosdagi ijtimoiy-ekologik muammolarni yuzaga keltirishi mumkinligi borasida milliy va xalqaro ekspertlar tomonidan tashvishli mulohazalar bildirilmoqda.

Rog‘un GESining qurilishi qator xalqaro konvensiyalarga zid ekanini alohida ta’kidlash joiz.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, O‘zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkiloti va uning Agentliklari bilan hamkorlikda xalqaro ekologik huquq normalarini mintaqadagi ekologik, suv va energetik muammolarni hal qilishga joriy etishda yetakchilik qilmoqda.

Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov BMT Bosh Assambleyasining sessiyasida so'zlagan nutqida «Orol muammosi Markaziy Osiyo hududi doirasidan chiqib ketdi va jahonshumul ahamiyat kasb etmoqda. Uning salbiy oqibatlari bugungi kunda iqlim sharoiti, biologik muvozanatning o'zgarishi, aholi salomatligi va bo'lg'usi avlod genefondiga ko'rsatayotgan ta'sirida ko'rinishi mumkin»¹, deb juda to'g'ri ta'kidlagan edi.

Hozirgi paytda Orol muammosi nafaqat O'zbekiston, balki butun dunyo oldida turgan eng dolzarb ekologik muammodir. Shuning uchun bu masalani hal qilishda Markaziy Osiyo davlatlari, boshqa xorijiy davlatlar, keng jamoatchilik, turli tashkilotlar birgalikda faoliyat ko'rsatmoqdalar. Mazkur masala yuzasidan 1993-yilda Toshkent va Qizil O'rda, 1994-yilda Nukus shahridagi Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining yuqori darajadagi uchrashuvida Orol dengizini qutqarish xalqaro fondini hamda Orol dengizi va Orol bo'yi mintaqasi muammolari bo'yicha davlatlararo Kengash tuzish haqida qaror qabul qilindi.

Ayni paytda Orol va Orolbo'yi muammolarini hal qilishda Markaziy Osiyo mamlakatlari hamkorlikda ish olib bormoqdalar. AQSH, Yaponiya, Germaniya, Fransiya va boshqa rivojlangan davlatlar, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Banki hamda boshqa turli davlat va nodavlat xalqaro tashkilotlari bu global muammoni ijobiy hal qilishga o'z hissalarini qo'shmoqdalar.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, dunyo okeani, daryo, dengiz va suv boyliklarini xalqaro huquqiy ekologik muhofaza qilish barcha xalq, millat, elat hamda barcha davlatlarning o'zaro hamkorligini mustahkamlashni taqozo qiladi.

24.8. Atmosfera havosi va kosmik fazoni xalqaro ekologik-huquqiy muhofaza qilish

Xalqaro huquqda atmosfera havosi va kosmik fazoni xalqaro ekologik-huquqiy muhofaza qilish katta ahamiyatga ega bo'lib, ular ko'proq xalqaro havo huquqi va xalqaro kosmik huquqlar bilan tartibga solinadi.

¹ «Xalq so'zi». 2000-y. 12-sentyabr.

Tabiat boyliklari ichida atmosfera havosi inson hayotini saqlash, yashash va turmush tarzini rivojlantirishda muhim ahamiyatga egadir.

Shuningdek, atmosfera havosining doim barqaror, ekologik sof bo'lishi kosmik fazoning xavfsizligini, ekologik muvozanatda saqlanishini ta'minlaydi. Umuman olganda, atmosfera havosi chegara bilmaydigan atrof-muhitning serharakat elementi hisoblanadi. Shuning uchun ham atmosfera havosi va kosmik fazoni xalqaro ekologik-huquqiy muhofaza qilishda barcha davlatlarning o'zaro hamkorligi hamda faol ishtiroki zarur bo'ladi.

Binobarin, ana shunday talablarni amalga oshirish uchun 1920–1930-yillarda ko'pgina davlatlar o'z hududlarida atmosfera havosini va havo kengligining huquqiy tartibini belgilovchi maxsus qonun hamda huquqiy hujjatlar qabul qildilar.

1929-yilda davlatlararo xalqaro havo qatnoviga taalluqli ayrim qoidalarini bir me'yorga solish uchun konvensiya (1929-yil Varshava konvensiyasi) ishlab chiqish va tuzish maqsadga muvofiq deb hisoblandi.

Havo kemalarining fazodagi uchish qoidalari va boshqa barcha muammolar 1944-yildagi Chikago konvensiyasida aniq ko'rsatib berilgan edi.

Kosmik fazoni o'zlashtirishning tezlashuvi, oy va boshqa samoviy jismlarning tadqiq etilishi shunga olib keldiki, natijada kosmik muhitni zararli oqibatlardan muhofaza qilish zarurati tug'ildi.

Kosmosning radioaktiv zaharlanishidagi to'siq, ya'ni uni yadroviy sinov maydoniga aylantirishga to'siq bo'lib xizmat qilayotgan hujjat 1963-yildagi Moskva shartnomasidir. Bu shartnoma kosmik fazoda yadroviy qurollarni sinashni taqiqladi. 1967-yildagi «Kosmos to'g'risida»gi shartnoma, 1979-yilgi «Davlatlarning Oy va boshqa samoviy jismlardagi faoliyati to'g'risida»gi bitim muhim muhofaza qoidalarini ifodalaydi. Jumladan, 1967-yildagi shartnomaning 9-moddasida, «Oy to'g'risida»gi bitimning 6-moddasida davlatlarga kosmik fazoni, oy va boshqa samoviy jismlarni ifloslantirish, shuningdek, yer sayyorasida mavjud bo'lmagan yot moddalarning kelib qolishi oqibatida yerdagi muhitning nomaqbul tarzda o'zgarishidan saqlanish va buning uchun tegishli choralar ko'rish majburiyatini yuklovchi qoidalar keltirildi. «Kosmos to'g'risida»gi shartnomada oy va boshqa samoviy jismlarga yadro qurolini joylashtirish yoki bu qurolni Yer orbitasiga chiqarishning taqiqlanishi ham kosmik muhitni ifloslanish va zaharlanishdan saqlashda muhim ahamiyatga ega.

Zero, 1971-yilgi Monreal protokoli (1970-yilgi Gaaga konvensiyasiga) fuqaro aviatsiyasi xavfsizligiga tahdid soluvchi jinoiy xatti-harakatlar – uchish chogʻida havo kemasini buzish va unga zarar yetkazishi mumkin boʻlgan qurilmalar va moddalar, yerdagi aeronavigatsiya uskunalari buzish, zararlantirish; havo kemasining uchish xavfsizligiga tahdid soluvchi mutlaqo yolgʻon maʼlumotlar berish kabilar koʻrsatib oʻtilgan.

Soʻnggi yillarda fan-texnika taraqqiyoti natijasida keng yoʻl ochilgan tabiat va iqlimga sunʼiy taʼsir koʻrsatish ustidan nazorat oʻrnatish gʻoyat qiyin boʻlib, bu Yer atmosferasi uchun katta xavf solmoqda. Xususan, hozir yogʻingarchiliklar (yomgʻir yoki doʻl)ni hosil qilish yoki uning oldini olish imkoniyati mavjud. Xuddi, shuningdek, boʻron va tayfunlarning yoʻnalishi hamda kuchini oʻzgartirish mumkin. Tabiat va iqlimga taʼsir koʻrsatish insonga buyuk farovonlik yoki juda katta zarar keltirishi ham mumkin. Bu esa yerdagi hayotning, quyoshdan keluvchi ultrabinafsha nurlarining gʻoyat xatarli taʼsiridan saqlovchi ozon qatlamini buzib yuborishi, natijada katta hududlarni suv bosishi yoki aksincha, qurgʻoqchilik yuzaga kelishi mumkin. Bunday jiddiy xavfni his etgan rivojlangan davlatlar tashabbusi bilan 1977-yilda «Tabiiy muhitga taʼsir koʻrsatuvchi vositalardan harbiy yoki har qanday boshqa dushmanlik maqsadlarida foydalanishni taqiqlash toʻgʻrisida» konvensiya qabul qilindi (1978-yil kuchga kirdi). Unga aʼzo davlatlar boshqa ishtirokchi davlatlarga nisbatan vayronagarchilik keltirish, zarar yetkazish yoki dushmanlik maqsadlarida salbiy oqibatlar olib keluvchi tabiiy muhitga taʼsir koʻrsatish vositalaridan foydalanishga intilmaslikka ahdlashdilar.

Oʻzbekiston Respublikasi Ozon qatlamini muhofaza qilish toʻgʻrisidagi (Vena) konvensiya, Ozon qatlamini yemiruvchi moddalar boʻyicha protokol (Monreal), Xavfli chiqindilarni transchegaraviy tashish va nazorat qilish toʻgʻrisidagi konvensiya (Bazel), Iqlim oʻzgarishi boʻyicha Doiraviy (Nyu-York) konvensiya va boshqa bir qator konvensiyalarga qoʻshildi hamda ushbu yoʻnalishda bir qator faol harakatlar amalga oshirilmoqda.

Atmosfera havosini muhofaza qilish boʻyicha Vena konvensiyasi va Monreal protokoli mavjud. Vena konvensiyasiga jahondagi 147 mamlakat imzo chekkan. Jahon xalqlari 1995-yildan boshlab 16-sentyabrni Atmosferaning ozon qatlamini muhofaza qilish xalqaro kuni sifatida keng nishonlab kelmoqda.

Bizning mamlakatimiz ham Vena konvensiyasi va Monreal protokoli qo'shilib, tegishli majburiyatlarni o'z zimmasiga oldi. Ozon qatlami holatini muntazam kuzatib borish, ozon yemiruvchi moddalardan foydalanishni bosqichma-bosqich kamaytirish shular jumlasidandir.

1996-yil 26–29-avgustda Shveysariyaning Jeneva shahrida Monreal protokoli qo'shilgan davlatlar ishchi guruhining kengashi bo'lib o'tdi. O'n uchinchi marta o'tkazilayotgan bu kengashda 147 mamlakatdan 400 ta ishtirokchi qatnashdi.

Ushbu anjumanga mustaqil davlatlar hamdo'stligidan O'zbekiston, Rossiya, Belarus, Ukraina va Gruziya ham qatnashgan.

Hozirgi paytda olimlarimiz tomonidan O'zbekistonda ozon qatlamini muhofaza qilish bo'yicha milliy dastur ishlab chiqilmoqda.

24.9. Tog'-kon boyliklarini ekologik muhofaza qilish bo'yicha xalqaro hamkorlik

Tog'li hududlar o'z tabiati, iqtisodiyotining o'ziga xos shakllarga egaligi, o'ziga xos barqaror rivojlanish yo'nalishlari bilan tekisliklardan tubdan farq qiladi. Tog' hududlari dunyo bo'yicha quruqlik yuzasining 40 foizini tashkil etadi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) Bosh Assambleyasining 53-sessiyasida (1998-yil 10-noyabr) dunyoning 130 mamlakati delegatsiyalari konsensus metodi bo'yicha (ovoz bermasdan) 2002-yilni Xalqaro Tog' yili deb e'lon qilish to'g'risida maxsus qaror qabul qildi. BMTning ushbu qarori, birinchidan, tog' mintaqalari va tog' mintaqalari aholisining sayyoramiz hayotidagi ahamiyati nechog'li yuksak ekanligini yana bir karra ta'kidlagan bo'lsa, ikkinchidan, ko'plab mamlakatlarda 2002-yildan e'tiboran xilma-xil tadbirlarni amalga oshirishga asos bo'ldi. Bu qaror BMTning atrof-muhitni himoyalash va barqaror rivojlanishga bag'ishlangan konferensiyasida (1992-yil, Rio-de-Janeyro) qabul qilingan hujjatning (XXI asr kun tartibi) XIII bobi «Mo'rt ekotizimlarni boshqarish: tog' rayonlarining barqaror rivojlanishi» bo'yicha tamoyillarini amalga oshirishga yo'naltirilgan muhim amaliy tadbiri hisoblanadi. Qarorda dunyo mamlakatlari hukumatlariga Xalqaro Tog' yilini o'tkazishga tayyorgarlik jarayonida tog' hududlarini barqaror rivojlantirishning muhimligini har tomonlama hisobga olgan holda, milliy rejalarni ishlab chiqib, amalga oshirish tavsiya etilgan. Shu jum-

ladan, ko'rsatib o'tilgan XIII bobning ijrochisi FAO¹ Tog' forumi orqali barcha manfaatdor tashkilotlar va shaxslarga murojaat qilib, Xalqaro Tog' yilini samarali o'tkazish yuzasidan taklif va g'oyalar berishni, qolgan to'rt yil mobaynida qanday ishlarni amalga oshirish kerakligini so'radi.

Shuni ta'kidlash joizki, tog'li hududlar O'zbekistonning 21,3 foiz maydonini egallaydi va bu yerda mamlakat aholisining 10 foizdan ko'prog'i yashaydi. Maydonining kattaligi (96 ming km²), aholisining soni (2,5 mln kishi), tabiiy-iqtisodiy imkoniyat ko'rsatkichlari bo'yicha O'zbekiston dunyoning tog'li mamlakatlari qatoridan salmoqli o'rin egallaydi. Vatanimiz tog'lari maydoni Armanistondan 3,2 marta, Shveysariyadan 2,3 marta, Gruziyadan 1,4 marta, Avstriyadan 1,4 marta katta bo'lsa, aholisining soni Mo'g'uliston va Panamaga teng, tabiiy-iqtisodiy imkoniyatlari yetakchi tog'li o'lkalardan qolishmaydi. Tog'lar umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan katta milliy boyligimiz bo'lib, ular g'oyat muhim tabiiy-ekologik (eng yirik ekotizim, biologik va landshaft xilma-xilligining asosiy markazi, turli-tuman tabiiy boyliklar manbayidir), ijtimoiy-iqtisodiy (tog' iqtisodiyoti, tog' aholisi madaniyati) hamda tabiat muhofazasi obyekti vazifalarini bajaradi.

Shu sababdan O'zbekistonning tog'li hududlarini asrash, ekologik xavfsizligini ta'minlash, barqaror rivojlantirish dolzarb muammoga aylanmoqda. Ushbu yo'nalishda xalqaro hamkorlik, birinchi navbatda, Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi hamkorlikni (yagona tog' makoni – Tyan-Shan va Pomir-Oloy tog' tizimlarini barqaror rivojlantirish muammolari bo'yicha) kengaytirish va chuqurlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Markaziy Osiyo mamlakatlarida o'tkazilayotgan muhim tadbirlar qatoriga tog' mintaqalari muammolari bo'yicha tayyorlangan davlatlararo hujjat – «Markaziy Osiyo tog' regionlari Konvensiyasi (xartiyasi)»ni ham kiritish lozim. Zero, u XXI asrda Markaziy Osiyo tog' hududlari va tog' aholisi farovonligini barqaror rivojlantirish strategiyasi sifatida muhim loyiha hisoblanadi. Bu loyiha hozirgi paytda Markaziy Osiyo davlatlari hukumatlari tomonidan o'rganilmoqda va uni imzolash muddatlari kelishilmoqda. Xartiya tog' regionlarida tabiatni boshqarish, resurslarni ekspluatatsiya qilish, barqaror rivojlanish, tog' muhitini muhofaza qilishni shakllantirish va amalga oshirishda ayrim davlatlar, davlatlararo o'zaro aloqalar va ta'sirning asosiy tamoyillarini ishlab chiqish maqsadini ko'zda tutadi.

¹ FAO – (Food and Agricultural Organization) BMTning qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat tashkiloti.

1999-yil may oyida Bishkek shahrida Markaziy Osiyo iqtisodiy uyushmasi (MOIU) mamlakatlarining ekspert guruhlarida Markaziy Osiyoda 2002-yilda Xalqaro Tog' yiliga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish bo'yicha birgalikda harakat qilish dasturi loyihasini qabul qildilar. Bu loyiha muhokama uchun MOIU davlatlararo kengashi majlisining kun tartibiga kiritilgan. Ushbu hujjatda BMTning Xalqaro Tog' yilini o'tkazish to'g'risidagi tashabbusi qo'llab-quvvatlanib, unda Markaziy Osiyo mamlakatlariga Xalqaro Tog' yili bo'yicha tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish milliy dasturini ishlab chiqish tavsiya etilgan. Bu dasturda Markaziy Osiyo tog' hududlarini barqaror rivojlantirish strategiyasini birgalikda ishlab chiqish, tog' rayonlarini rivojlantirishni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar va tabiiy resurslardan foydalanish va tog' muhitini muhofaza qilish bo'yicha bitimlar ro'yxatini kelishib olish, ilmiy tadqiqotlar mavzu va yo'nalishlarini belgilash, seminar va konferensiyalar o'tkazish, axborot byulletenlarini chiqarish va boshqa tadbirlarni amalga oshirish mo'ljallangan.

O'zbekistonda Xalqaro Tog' yilini o'tkazish borasidagi tayyorgarliklar to'g'risida mulohaza yuritishda mustaqillik sharoitida mamlakatimiz tog' hududlarida yuz berayotgan ijobiy o'zgarishlarni ham har tomonlama hisobga olish g'oyat muhimdir. Masalan, tog'larda totalitar tuzum sharoitida shakllangan xo'jalik funksiyalari o'zgarib, bozor iqtisodiyoti talablariga moslashtirilmoqda. Obyektiv sabablarga ko'ra, industrial rivojlanish va foydali qazilmalarni qazib olish ikkinchi darajaga tushib, agrar sektorni qayta tiklash, g'oyat katta imkoniyatlarga ega tog' rekreatsiya quvvatlaridan kengroq foydalanishga harakat qilish (kurort, turizm va boshqalar), tog' hududlarining tranzit quvvatlarini tobora ko'proq ishga tushirish (avtomobil, temir yo'llar, tunnellar qurish), alohida muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar maydonini kengaytirish (qo'riqxonalar, milliy bog'lar) katta ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Tog' aholisi manfaatlarini hisobga olish va ularni ijtimoiy himoyalashga tobora ko'proq ahamiyat berilmoqda. Bunday o'zgarishlar istiqbolda tog' zonasini integral yo'nalishda rivojlantirish siyosatining eng muhim jihatlarini belgilab olishga yordam beradi. Shu bilan bir qatorda, tog' hududlarining tabiiy-resurs quvvatlari, ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlaridan foydalanish strategiyasini qayta ko'rib chiqish va uni barqaror rivojlantirish maqsadlariga bo'ysundirish ham muhim vazifadir.

O'zbekistonda Xalqaro Tog' yili munosabati bilan muhim tadbirlar, istiqbolli rejalar belgilangan edi va ularning asosiy qismi faol ravishda amalga oshirilmoqda:

- respublika jamoatchiligi e'tiborini tog' muammolariga jalb etish (televideniye, radio, matbuot);

- namunaviy dasturlar tuzish;

- milliy tog' siyosatini ishlab chiqish;

- ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish;

- mintaqaviy (regional) montologiya (tog'shunoslik) fanini shakllantirish);

- turli xil tadbirlar o'tkazish (konferensiyalar, seminarlar, festivallar);

- xalqaro munosabatlarni rivojlantirish lozim.

Ta'kidlash joizki, bizning mamlakatimizda tog'-kon bilan bog'liq masalalar 1994-yil 23-sentyabrda qabul qilingan «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi qonun bilan tartibga solinadi. Ushbu Qonun tog' bilan bog'liq barcha munosabatlarni to'la aks ettira olmaganligi uchun kelgusida «Tog' to'g'risida» alohida qonun qabul qilish borasida ish olib borilmoqda.

24.10. Atrof tabiiy muhitni ekologik-huquqiy muhofaza qilishda xalqaro tashkilotlarning roli

Inson hayotiy faoliyati uchun qulay ekologik shart-sharoit yaratish, ularning salomatligini ta'minlash, barqaror ekologik vaziyatni vujudga keltirish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir. Keyingi yillarda respublikamizda atrof-muhitni muhofaza qilish yuzasidan katta tadbirlar amalga oshirildi. Ayniqsa, davlatimiz mustaqillikka erishgandan keyin respublika hukumati atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, bu borada xorijiy davlatlar, tashkilotlar, uyushmalar bilan mustahkam hamkorlik rishtalarini o'rnatish, ular bilan uzviy hamkorlikni kuchaytirish masalalariga alohida ahamiyat berib kelmoqda.

Hozirgi paytda atrof-muhitning turli xil muammoli jihatlar bilan shug'ullanuvchi juda ko'p xalqaro (hukumatlararo va nohukumat) tashkilotlar mavjud. Nohukumat tashkilotlari orasida 1948-yili tashkil etilgan Tabiat va tabiiy boyliklarini muhofaza qilish xalqaro ittifoqi (MCOPI) yetakchi o'rinni egallaydi. Unga davlatlar, milliy va xalqaro tashkilotlar hamda assotsiatsiyalar a'zo bo'lishi mumkin. Ittifoq hukumatlar, milliy va

xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlikka ko'maklashish uchun tuzilgan edi. Shuningdek, u atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy boyliklarini saqlash masalalari bilan shug'ullanuvchi ayrim shaxslar o'rtasidagi hamkorlikka ham ko'maklashadi. Shu maqsadda milliy va xalqaro tadbirlar o'tkazadi. Bu sohadagi eng yangi milliy texnologiyalar va texnika yutuqlarini yoyadi. Maorifni rivojlantirib, tabiatni muhofaza qilish g'oyalari targ'ib qiladi.

MCOI tabiatni muhofaza qilish bo'yicha xalqaro konvensiyalar va bitimlar ishlab chiqishga alohida e'tibor beradi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti davlatlar va xalqaro tashkilotlarning tabiatni qo'riqlash sohasidagi faoliyatini muvofiqlashtirishda asosiy rol o'ynaydi. Atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari BMTning Bosh organlari: Bosh Assambleya, Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash, shuningdek, mintaqaviy iqtisodiy komissiyalar, UNCTAD – United Nations Conference on Trade and Development – BMTning Savdo va taraqqiyot bo'yicha konferensiyasi, UNIDO – United Nations Industrial Development Organization – BMTning Sanoat taraqqiyoti tashkiloti), IIPOOH – BMT Taraqqiyot Dasturining muttasil diqqat markazida turadi.

1972-yil Stokgolmda BMTning insonni qurshab turgan muhit muammolari bo'yicha o'tkazgan konferensiyasi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Uning qarorlari va rezolyutsiyasiga binoan BMT doirasida yangi maxsus organ – BMTning atrof-muhit dasturi (UNEP – United Nations Environment Programme) tashkil etildi. UNEP o'zining yuridik xususiyatiga ko'ra BMTning yordamchi organlari qatoriga kiradi. UNEP atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi xalqaro huquq normalarini rivojlantirishga ko'p e'tibor bermoqda. Dastur universal va mintaqaviy konvensiyalar hamda bitimlar ishlab chiqilishiga ko'maklashmoqda. Uning tashabbusi bilan mintaqaviy dengizlar – O'rta Yer dengizi, Qizil dengiz, shuningdek. Fors ko'rfazi va boshqalarda dengiz muhitini muhofaza qilishga qaratilgan dasturlar amalga oshiriladi. Bu tegishli xalqaro bitimlarni ishlab chiqishni ko'zda tutadi. **UNEP** BMTning **UNESCO** – (The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) Ta'lim, fan va madaniyat tashkiloti, **FAO** – (Food and Agricultural organization) Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti, **ICAO** – (ICAO – International Civil Aviation Organization) Xalqaro fuqaro aviatsiyasi tashkiloti, **MAGATE** – (IAEA – International Atomic Energy Agency) Atom energiyasi bo'yicha xalqa-

ro agentlik va shu kabi boshqa ixtisoslashgan tashkilotlarining tabiatni qo'riqlashga qaratilgan tadbirlarini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlaydi va muvofiqlashtiradi.

1993–1999-yillarda respublikamizda Orol muammolariga bag'ishlangan qator kengashlar, seminarlar, konferensiyalar va boshqa anjumanlar o'tkazildi. Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (YXHT)ning Toshkent-Urganch shaharlarida bo'lib o'tgan Atrof-muhitni tiklashga bag'ishlangan xalqaro seminarida esa Markaziy Osiyoda atrof-muhitni tiklash bo'yicha ko'riladigan tadbirlar va unda jahon hamjamiyatlarining ishtiroki muhokama qilindi. Shuningdek, 1996-yilda Orol dengizi havzasi-da barqaror ekologik rivojlanishni ta'minlash bo'yicha YXHTning xalqaro seminari o'tkazildi.

Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va uning ilmiy tekshirish institutlari Norvegiya mamlakati mutaxassislari bilan hamkorlikda tayyorlagan «O'zbekiston Respublikasida ekologik axborot tizimi» loyihasini nashr ettirgani ham katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shuningdek, xalqaro rivojlanish bo'yicha Yaponiya agentligi bilan hamkorlikda Orol mintaqasidagi oltita shaharga toza ichimlik suvi yetkazib berishning texnik-iqtisodiy asoslari loyihasi ishlab chiqildi. Shveysariya hukumatining moliyaviy nazoratga ixtisoslashgan davlat inspeksiyasining laboratoriyalari uskunalari, kimyoviy reaktivlar bilan ta'minlandi. Ayni paytda, Jahon banki homiyligida O'zbekiston Respublikasining tabiatni muhofaza qilish va ekologik vaziyatni yaxshilash bo'yicha milliy harakat rejasi ishlab chiqilmoqda.

Hozirgi paytda tog' muammolariga qiziqish ortib bormoqda va mavzu bo'yicha konferensiya, seminarlar o'tkazish, monografiyalar, ilmiy ishlar, fotoalbomlar nashr etish ancha ko'paydi. Dunyoning qator mamlakatlari, ayniqsa, Yevropa mamlakatlari (Italiya, Fransiya, Shveysariya, Avstriya, Lyuksemburg va boshqalar), AQSH, Xitoy, Rossiya, Nepal, Pokiston, Peru, Qirg'iziston va boshqalar Xalqaro Tog' yili doirasidagi tashabbuslarga katta qiziqish bildirib, muhim tadbirlar majmuasini amalga oshirdilar.

Eng avvalo, Qirg'iziston Respublikasining tashabbusi bilan 2002-yilning Xalqaro Tog' yili deb e'lon qilinishi ko'p mamlakatlarda, birinchi navbatda, MDH mamlakatlarida, shu jumladan, Markaziy Osiyoda ham turli tog' dasturlari va loyihalarini ishlab chiqishga

turtki berdi. Qirg'iziston tog' rayonlarini rivojlantirish Milliy markazi, Xalqaro Tog' instituti tashkil etildi, tog' rayonlarini barqaror rivojlantirish bo'yicha bir nechta dasturlar tavsiya qilindi. Shu jumladan, tog' qishloqlari tarmoqlarini modelli rivojlantirish asosida tog'larda yashash barqarorligini oshirish dasturida ijtimoiy sheriklik asosida mahalliy tog' resurslaridan foydalanishning qator yangi konsepsiyalarini amalga oshirish rejalashtirilgan. Shuningdek, 1997-yilda Qozog'istonda Markaziy Osiyo arid (qurg'oq) tog'larini tadqiq etish bo'yicha Xalqaro markaz tashkil etildi. Rossiya tashabbusi bilan MDH olimlari hamkorligiga asoslangan Tog' ekologiyasi va barqaror rivojlanish dasturi ishlab chiqilmoqda.

Markaziy Osiyo mamlakatlarining Xalqaro Tog' yilini o'tkazishga tayyorgarlik ko'rish va tog'larni o'rganish sohasidagi ilmiy tadqiqotlarni muvofiqlashtirish masalalariga bag'ishlangan va 1998-yil may oyida Bishkekda o'tkazilgan «Markaziy Osiyo tog'lari: muammolar, tajriba, istiqbollar» mavzusidagi xalqaro ilmiy anjuman muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Qirg'iziston Milliy Fanlar akademiyasi va Qirg'iziston Xalqaro universiteti tomonidan tashkil etilgan ushbu seminar Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston delegatsiyalariga mazkur davlatlardagi Fanlar akademiyalarining prezidentlari va vitse-prezidentlari boshchilik qildilar. Unda Markaziy Osiyo tog' hududlarini barqaror rivojlantirish strategiyasi va ilmiy tadqiqotlarni faollashtirish, resurslardan ratsional foydalanish va tog' muhitini muhofaza qilish bo'yicha kompleks dasturlar, loyihalar, huquqiy normalar va qonunlar qabul qilishda hamkorlik qilish masalalari muhokama qilindi va tegishli qarorlar qabul qilindi. 1999-yil 10-13 mayda Bishkekda «Markaziy Osiyo tog'lari: mintaqaviy nuqtayi nazar» mavzusida ikkinchi xalqaro seminar o'tkazilib, unda Markaziy Osiyo davlatlari ilmiy-tadqiqot salohiyatini aniqlash, Markaziy Osiyo Tog' axborot tarmog'i (MOTAT) doirasida hamkorlik qilish dasturi konsepsiyasi, MOTATni tashkil etish masalalari muhokama qilindi. Seminar ishida O'zbekiston delegatsiyasi ham faol ishtirok etib, bir qator tavsiya va takliflar berdi. Seminar Markaziy Osiyo regional tog' axborot tarmog'i markazini tashkil etish va uning shtab-kvartirasini Bishkek shahrida joylashtirish to'g'risida qaror qabul qilindi, markaz faoliyatining ustuvor yo'nalishlari belgilandi.

Xalqaro Tog' yili munosabati bilan 1999-yil 28–30-sentyabrda Dushanbe shahrida «Markaziy Osiyo tog' mintaqalari. Barqaror rivojlanish muammolari» mavzusida xalqaro konferensiya bo'lib o'tdi. Konferensiya ishida O'zbekiston delegatsiyasi faol ishtirok etdi. Konferensiyada tog' mintaqalarining asosiy muammolari – barqaror rivojlanishga erishish yo'llari, tog'larda inson ehtiyojlari rivoji va xavfsizlik, texnologik to'siqlar va rivojlanish, tog' ayollari ehtiyojlari, tog' mintaqalari kelajagi va boshqalar muhokama qilindi. Konferensiya yakunida ikki muhim hujjat – anjuman qarori va Markaziy Osiyo davlatlari boshliqlariga murojaat qabul qilindi. Murojaatda Xalqaro Tog' yilini o'tkazish uchun Markaziy Osiyo qo'mitasini tuzish va 2001-yilda tog' regionlarini barqaror rivojlantirishning davlatlararo hamkorligi masalalariga bag'ishlangan xalqaro hukumatlararo konferensiya o'tkazish taklif etildi. Unda MDH mamlakatlari Fanlar akademiyalari xalqaro assotsiatsiyasi (Moskva) doirasida Tog' dasturini bajarish tashabbusi qo'llab-quvvatlandi. Markaziy Osiyo mamlakatlarida tog' mintaqalari rivojlanishi bo'yicha mutaxassislar va tadbirkor-menejer mutaxassislar tayyorlaydigan (Tog'li Badaxshon avtonom viloyati ma'muriy markazi Xorog shahrida tashkil etilayotgan Xalqaro universitetga o'xshash) institutlar va markazlar barpo etish tavsiya etildi.

1998-yilning iyun oyida Daniyaning Orxus shahrida atrof-muhit muhofazasiga bag'ishlab o'tkazilgan to'rtinchi xalqaro konferensiyada O'zbekiston Respublikasi vakillari ham ishtirok etdi. Konferensiya ishida atrof-muhitning transport vositalari bilan ifloslanishini va issiqlik elektr stansiyalari chiqindilarini kamaytirish, qishloq xo'jaligida turli zaharli o'g'itlar ishlatilishiga barham berish kabi qator masalalar ko'rildi va O'zbekiston Respublikasida ham xuddi shu yo'nalishda ishlar olib borilayotgani konferensiya qatnashchilariga ma'lum qilindi. Konferensiyada yangi mustaqil davlatlar ehtiyojlariga e'tiborni qaratish, ayniqsa, Markaziy Osiyodagi davlatlarga donorlik yordamini kuchaytirish, uning samarali yo'llarini izlab topishga qaror qilindi.

Xulosa qilib aytganda, atrof-muhit muhofazasi va ekologik vaziyatni yaxshilash barcha davlatlar, xalqaro hamjamiyatlar, nohukumat uyushmalari bilan hamkorlikni keng yo'lga qo'yish orqaligina barqaror iqtisodiy rivojlanish, tabiat resurslaridan samarali foydalanish, ekologik tanglikni bartaraf etish va atrof-muhitni muhofaza qilish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

24.11. O'zbekistoning xalqaro ekologik huquq munosabatlaridagi o'rni

BMTning Rio-de Janeyroda o'tkazilgan atrof-muhit va rivojlanish bo'yicha xalqaro anjumani Respublikamizning global ekologik siyosatda faol qatnashishiga o'ziga xos turtki bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro dasturlar va loyihalarda ishtirok etishi, atrof-muhit haqidagi dasturlarga qo'shilishi, respublikaning atrof-muhit holatini saqlash va yaxshilash hamda barqaror rivojlanishga erishishida umumjahon jarayonlariga qo'shilishiga imkon berdi.

2002-yilda Janubiy Afrikaning Yoxannesburg shahrida bo'lib o'tgan barqaror rivojlanish bo'yicha umumjahon sammitida qabul qilingan Siyosiy deklaratsiya va harakat dasturi O'zbekiston xalqaro ekologik siyosati-ning asosiy yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Sammitda yangi Hamkorlik Tashabbusi xalqaro instituti tashkil qilinishi haqida e'lon qilindi. Amalga oshirish global Rejasiga kiritilgan va barqaror rivojlanish bo'yicha Submintaqaviy strategiyani ishlab chiqish va amalga oshirishga yo'naltirilgan Markaziy Osiyoning tashabbusi sammit dasturida o'ziga xos ahamiyatga ega jarayon bo'lib qoldi. Barqaror rivojlanishning umumjahon sammiti O'zbekiston Respublikasining manfaatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilish hamkorligining asosiy xalqaro yo'nalishlari O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosati strategiyasi bilan belgilanadi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng ko'p vaqt o'tmay 1992-yilda Birlashgan Millatlar Tashkilotining a'zosi bo'ldi hamda uning bir qator dasturlari va agentliklari bilan hamkorlik ishlarini boshlab yubordi, bular qatoriga:

- BMTning atrof-muhit dasturi (UNEP);
- BMTning Taraqqiyot dasturi (PIPOOH);
- BMTning Sanoat rivojlanishi bo'yicha dasturi (UNIDO);
- BMTning ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha tashkiloti (UNESCO);
- BMTning Xalqaro meteorologik tashkiloti (BMO);
- BMTning Butunjahon sog'liqni saqlash tashkiloti (BO3);
- BMTning Yevropa ittifoqi iqtisodiy komissiyasi (ЭКОСЕС);

– BMTning Tinch okeani va Osiyo mintaqasi uchun iqtisodiy va ijtimoiy komissiyasi (ЭCKATO) kabilarni kiritish mumkin.

Xalqaro hamkorlik turlari:

- mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari bilan hamkorlik;
- davlatlararo va xalqaro nodavlat tashkilotlari hamda moliya institutlari bilan hamkorlik;
- ikki tomonlama hamkorlik;
- mintaqaviy hamkorlik.

O'zbekiston mintaqaviy integratsiya masalalari borasidagi hamkorlikni ikki tomonlama kelishuvlar asosida MDH a'zolari bo'lgan mamlakatlar bilan (Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Gruziya) hamda MDH ijroiya qo'mitasining yordamchi organi hisoblangan **Davlatlararo Ekologik Kengash** bilan amalga oshiradi.

Ikki tomonlama hamkorlik.

Hozirgi paytda tashkiliy tartibda yigirmaga yaqin mamlakatlar bilan ikki tomonlama hamkorlik olib borilmoqda, shu jumladan:

- Xitoy, Gruziya, Hindiston, Isroil, Yaponiya (1994–1997-y.);
- Qozog'iston, Qirg'iziston, Malayziya, Koreya Respublikasi, Slovakiya, Shveysariya, Tojikiston (1996–1998-y.) va boshqalar.

Mintaqaviy hamkorlik.

O'zbekiston 1992-yildan beri ЭCKATO a'zosi hisoblanadi. Bunday hamkorlik, asosan, kadrlar tayyorlash bo'yicha olib boriladi. Yaponiya, Koreya xalqaro hamkorlik agentliklari yo'nalishi bo'yicha hamda Hindiston mintaqaviy o'quv markazlari (Geografik axborot tizimi), (Xitoy chiqindilar boshqaruvi), Malayziya va Tailand bilan ekologik menejment bo'yicha hamkorlik olib borilmoqda.

Ikki tomonlama hamkorlikda xalqaro moliyaviy institutlar faol qatnashmoqda va ular ekologik xalqaro integratsiyaning mintaqaviy yo'nalishlariga yordam bermoqdalar (Dunyo banki, Osiyo Taraqqiyot banki, Islom Taraqqiyot banki).

Xalqaro ekologik loyihalarning asosiy yo'nalishlari:

– O'zbekiston Respublikasining biologik xilma-xilligini saqlash milliy harakat loyihasi;

– O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitini muhofaza qilish milliy harakat rejasi;

– atrof-muhitni muhofaza qilishning hududiy rejasi;

– ozon qatlamini yemiruvchi moddalar almashinuvini boshqarish bo'yicha Milliy ozon ofisi tashkil etildi;

– ozon qatlamini yemiruvchi moddalar bo'yicha Monreal protokoliga kiritilgan tuzatishlarni ratifikatsiya qilish to'g'risidagi (Monreal, 1997-yil, 17-sentyabr) va shu masalalar bo'yicha Pekindagi o'zgartirishlar bo'yicha hujjatlar Prezident tomonidan imzolandi.

Shunday qilib, O'zbekiston atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha barcha asosiy xalqaro konvensiyalarda faol qatnashmoqda va dunyo hamjamiyati oldida barqaror ekologik taraqqiyot prinsiplarini bajarish borasida ibratli ishlarni olib bormoqda.

24.12. Ekologik muammolarni hal qilishdagi huquqiy va me'yoriy asoslar

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan oqilona foydalanish borasida o'ziga xos ekologik qonunchilik tizimi yaratildi.

Yil sayin ularning soni va sifati ortib bordi – 50 dan ortiq qonunlar va 100 dan ortiq hukumat qarorlari, tashkilotlarning me'yoriy-huquqiy hujjatlari, texnik reglamentlar, uslubiy ko'rsatmalar va yo'riqnomalar kundalik hayotda keng foydalanilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini kafolatlash bilan birga yashash uchun maqbul atrof-muhitni ta'minlash masalalarini ham qamrab oladi.

O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunining (1992-yil 9-dekabr) 12-moddasi 1-qismida: «O'zbekiston Respublikasi aholisi o'z salomatligi va kelajak avlodning salomatligi uchun qulay tabiiy muhitda yashash, o'z salomatligini atrof-muhitning zararli ta'siridan muhofaza qilish huquqiga ega», deb belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonuni ekologik qonunchilikning asosini tashkil qiladi. Ushbu Qonun talablari bajarilishini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasining «Alohida muhofaza etiladigan hududlar to'g'risida»gi (1993-yil, 7-may) Qonuni qabul qilindi va 2004-yilning 3-dekabrida yangi «Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi Qonuni qabul qilinishi bilan o'z kuchini yo'qotdi. Keyinchalik esa bir qator yangi ekologik qonunlar qabul qilindi.

Huquqiy hujjatlar. Bunday hujjatlar qatoriga O'zbekiston Respublikasi Qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari kiradi.

1. Tabiatni muhofaza qilish qonunchiligi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Qonunlari:

- O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (1992-yil, 8-dekabr);
- O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonuni (1992-yil, 9-dekabr)
- O'zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonuni (1993-yil, 6-may).
- O'zbekiston Respublikasining «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonuni (1996-yil, 27-dekabr).
- O'zbekiston Respublikasining «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonuni (1997-yil, 26-dekabr).

Bulardan tashqari, yana o'ndan ortiq tabiatni muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish bo'yicha qonunlar amalda ishlamoqda.

2. Tabiatni muhofaza qilish me'yorlari o'z ifodasini topgan qonunchilik hujjatlari:

- O'zbekiston Respublikasining «Mulkechilik to'g'risida»gi Qonuni (1990-yil, 31-dekabr).
- O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi jamoat birlashmalari to'g'risida»gi Qonuni (1991-yil, 19-noyabr).
- O'zbekiston Respublikasining «Davlat sanitariya nazorati to'g'risida»gi Qonuni (1992-yil, 3-iyul).

Tabiatni muhofaza qilish me'yorlarini o'z ichiga olgan bunday qonunchilik hujjatlaridan yana yigirmaga yaqini ekologik huquq munosabatlarini tartibga solishda faol qo'llanilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'yxatdan o'tgan me'oriy-huquqiy hujjatlar.

Bunday hujjatlar hozircha o'ndan ortiq bo'lib, asosan:

- mansabdor shaxslar tomonidan tabiatni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi huquqbuzarliklarga nisbatan ma'muriy javobgarlik to'g'risida;
- tabiatni muhofaza qilish jamoatchilik inspektori holati to'g'risida;

– bioresurslardan foydalanishni meʼyorlash va xatlovdan oʻtkazish toʻgʻrisida yoʻriqnama;

– Oʻzbekiston Respublikasida ov qilish va baliq ovlash qoidalarini haqida va atrof-muhit muhofazasi va tabiatdan oqilona foydalanishning turli yoʻnalishlarini oʻz ichiga olgan boshqa hujjatlardan iboratdir.

Oʻzbekiston Respublikasining ekologik qonunchilik bazasi yaratilishida Prezidentimiz Islom Karimovning keyingi yillarda turli anjumanlardagi nutqlari va maʼruzalari katta ahamiyat kasb etib, Oʻzbekistonda ekologik huquq fanini yanada rivojlantirdi, unga nazariy asos boʻlib xizmat qildi.

Nazorat uchun savollar

1. Atrof-muhit xalqaro huquqi predmeti va vazifalari haqida soʻzlab bering.
2. Xalqaro ekologik huquq tushunchasi va uning xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Atrof-muhit xalqaro huquqi manbalariga nimalar kiradi?
4. Atrof-muhit xalqaro huquqi prinsiplari nimalardan iborat?
5. Atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik-huquqiy muhofaza qilish obyektlarini aytib bering.
6. Atrof-muhit muhofazasini xalqaro huquqiy yoʻllar orqali taʼminlash haqida nimalarni bilasiz?
7. Dunyo okeani – daryolar, dengizlar va suv boyliklarini xalqaro huquqiy ekologik muhofaza qilish qaysi ekologik huquq normalari orqali tartibga solinadi?
8. Atmosfera havosi va kosmik fazoni xalqaro ekologik-huquqiy muhofaza qilish haqida nimalar bilasiz?
9. Togʻ-kon boyliklarini xalqaro ekologik muhofaza qilish boʻyicha xalqaro hamkorlik haqida gapirib bering.
10. Atrof tabiiy muhitni ekologik-huquqiy muhofaza qilishda xalqaro tashkilotlar, sammitlar va konferentsiyalarning roli qanday?
11. Oʻzbekistonning xalqaro ekologik huquq munosabatlaridagi oʻmi haqida gapirib bering.

XULOSA

Yuridik ekologik ta'lim – davlatning tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi mustaqil yo'nalishdagi faoliyati bo'lib, davlat boshqaruvining funksiyalaridan biri hisoblanadi.

Ushbu yo'nalishlar doirasida huquqiy ixtisoslashmagan oliy o'quv yurtlarida ekologik huquq fanining asosiy yo'nalishlarini, uning predmeti va vazifalarini ochib berish, ekologik huquqning asosiy uslublari va prinsiplarini talabalar va o'qituvchilarga hozirgi zamon ekologik huquqi tajribalaridan kelib chiqqan holda imkoni boricha yoritib berish ushbu darslikning maqsadi edi.

Mazkur darslikning mazmuni ko'plab adabiyotlar va normativ-huquqiy hujjatlar, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik Palatasi va Senatining informatsion materiallaridan foydalanilgan holda, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, Adliya vazirligining qonunlari to'plamlari asosida boyitildi.

Xulosa o'rnida shuni qayd etish kerakki, «Ekologik huquq» darsligini yaratishda asosan atrof-muhit huquqining predmetiga va vazifalariga alohida urg'u berildi, qolaversa, ularni ko'pchilik adabiyotlarda hali yoritilmagan guruhlariga bo'lish, ekologik huquq obyektlaridan kelib chiqib tasniflash, talabalarga yanada tushunarli bo'lishi uchun ekologik qonunlarning qisqacha tahlillari bilan birga aks ettirishga alohida e'tibor qaratildi.

Darslikda O'zbekiston ekologik qonunchiligidan keng foydalanildi, bir qator xorijiy mamlakatlarning tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha qonunchiligi inobatga olinib, qiyosiy taqqoslandi, ayniqsa xalqaro ekologik huquq munosabatlariga keng o'rin berildi.

Tabiatdan foydalanishni boshqarish masalalarida boshqaruv organlarining tarkibi, ularning vakolatlari, ish uslubi va yo'nalishlariga alohida mavzular ajratilgan.

Avtomobil transporti va yo'llari sohasidan kelib chiqib, ushbu soha-ning atrof-muhitga ta'siri bilan bog'liq huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlariga alohida e'tibor qaratildi: ayniqsa,

O'zbekiston Respublikasining «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunlari atroflicha tahlil qilinib, ularning amaliyotda qo'llanilishi masalalari bo'yicha tavsiyalar berildi.

Keyingi yillarda Respublikamizda kimyo sanoatining keng ko'lamda rivojlanishi, kimyoviy moddalar turlarining ko'payishi munosabati bilan O'zbekistonning kimyoviy profili ishlab chiqilishi inobatga olingan holda moddalar, materiallar va chiqindilarga munosabatning huquqiy asoslariga alohida o'rin berildi. Yuqorida taklif etilgan ekologik huquqning bir qator yo'nalishlari texnika oliy o'quv yurtlarida foydalanilishi mumkin.

Mazkur materiallar respublikamizda keng rivojlanib borayotgan no-davlat notijorat ekologik tashkilotlari, keng qamrovli ishlarni boshlab yuborgan O'zbekiston Ekologik harakati faollariga qo'llanma sifatida asqotadi degan umiddamiz. Kitobning bo'lajak ekologlar va huquqshunoslar, keng jamoatchilik uchun muhim manba bo'lib xizmat qilishiga, yoshlarning ekologik-huquqiy ongi va tafakkurini, madaniyatini yuksaltirishga hissa qo'shishiga ishonamiz.

**O'zbekiston Respublikasi qo'shilgan atrof-muhit
muhofazasi bo'yicha xalqaro konvensiyalar**

RO'YXATI

1. Iqlim o'zgarishi bo'yicha Doiraviy konvensiya (Nyu-York, may 1992-y.). O'zbekiston mazkur konvensiyaga 1993-yilda qo'shildi. (Ijrochi tashkilot – «O'zgidromet»).

2. BMTning Iqlim o'zgarishi bo'yicha Doiraviy konvensiyasi Kioto protokoli (Kioto, dekabr 1997-y.). Ushbu konvensiya O'zbekiston tomonidan 1998-yilda imzolandi, 1999-yilda ratifikatsiya qilindi. (Ijrochi tashkilot – «O'zgidromet»).

3. Og'ir qurg'oqchilikni yoki cho'llanishni boshidan kechirayotgan mamlakatlarda, ayniqsa Afrikada cho'llanishga qarshi kurash bo'yicha BMT konvensiyasi (1994-y.). 1995-yilda ratifikatsiya qilindi. (Ijrochi tashkilot – «O'zgidromet»).

4. Biologik xilma-xillik to'g'risidagi konvensiya (Rio-de-Janeyro, 5-iyun 1992-y.). O'zbekiston 1995-yilda qo'shildi. (Ijrochi tashkilot – Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi).

5. Ozon qatlamini muhofaza qilish to'g'risidagi Vena konvensiyasi (Vena, 22-mart 1985-y.). O'zbekiston ushbu konvensiyaga 1993-yilda qo'shildi. (Ijrochi tashkilot – Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi).

6. Ozon qatlamini yemiruvchi moddalar bo'yicha Monreal protokoli (Monreal, 16-sentyabr 1987-y.). O'zbekiston ushbu protokolga 1993-yilda qo'shildi. (Ijrochi tashkilot – Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi).

7. Monreal protokoliga London va Kopengagen tuzatishlari. 1998-yilda ratifikatsiya qilindi. (Ijrochi tashkilot – Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi).

8. Monreal protokoliga Pekin va Monreal tuzatishlari. 2006-yilda ratifikatsiya qilindi. (Ijrochi tashkilot – Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi).

9. Xavfli chiqindilarni transchegaraviy tashish va yo‘qotishni nazorat qilish to‘g‘risidagi Bazel konvensiyasi (Bazel, 1989-y.). O‘zbekiston mazkur konvensiyaga 1995-yilda qo‘shildi. (Ijrochi tashkilot – Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi).

10. Suvda suzuvchi qushlarning yashash joylari sifatida xalqaro ahamiyatga ega bo‘lgan suv-botqoq hududlari to‘g‘risidagi konvensiya (Ramsar, 1971-y.). Ushbu konvensiyaga O‘zbekiston 2001-yilda qo‘shildi.

11. Yo‘qolib ketish xavfi ostida bo‘lgan yovvoyi fauna va flora turlari bilan xalqaro savdo qilish to‘g‘risidagi konvensiya (CITES) (Vashington, 1973-y.). 2006-yilda ratifikatsiya qilindi. (Ijrochi tashkilot – Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi).

12. Yovvoyi hayvonlarning ko‘chib yuruvchi turlarini muhofaza qilish to‘g‘risidagi konvensiya (Bonn, 1979-y.). O‘zbekiston unga 1998-yilda qo‘shildi. (Ijrochi tashkilot – Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi).

13. Butunjahon madaniy va tabiiy merosini muhofaza qilish to‘g‘risidagi konvensiya (Parij, 16-noyabr 1972-y.). O‘zbekiston ushbu konvensiyaga 1995-yilda qo‘shildi. (Ijrochi – O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi).

14. Transchegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko‘llarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risidagi konvensiya (Xelsinki, 17-

mart 1992-y.). O'zbekiston unga 1998-yilda qo'shildi. (Ijrochi tashkilot – Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi).

15. Xalqaro suv oqimlaridan kemasiz foydalanishning turlariga doir huquqlar to'g'risidagi konvensiya (Nyu-York, 21-may 1997-y.). O'zbekiston 2007-yilda qo'shildi. (Ijrochi tashkilot – Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi).

16. Bonn konvensiyasi doirasida Afro-Evroosiyo ko'chib yuruvchi suv-botqoq qushlarini (AEWA) muhofaza qilish to'g'risidagi Bitim (Gaaga, 1995-y.). O'zbekiston 2003-yilda qo'shildi. (Ijrochi tashkilot – Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi).

GLOSSARIY

EKOLOGIYA (yunoncha «oikos» – uy, yashash joyi, yashash muhiti, «logos» – ta’limot degan soʻzlardan olingan) – oʻzaro hamkorlikda yashayotgan turli xil organizmlarning bir-birlari bilan va atrof tabiiy muhit bilan boʻlgan munosabatlarini va shu munosabatlar asosida kelib chiqadigan qonuniyatlarini oʻrganadigan fan.

AKUSTIK IFLOSLANISH TURLARI – ularga shovqin, tebranish, magnit maydonlari va atrof tabiiy muhitga boshqa xildagi salbiy fizikaviy taʼsir koʻrsatish kiradi. Atrof tabiiy muhitning akustik ifloslanishi obyektinonsonning salomatligi va mehnat qobiliyatidir. Oddiy shovqin boshqa fizikaviy taʼsir kabi sivilizatsiya davriga xos doimiy xususiyatlardan biri. Fan-texnika taraqqiyotining zamonaviy yangiliklari, turli texnologiyalarning kun sayin takomillashib borayotgan bir davrda maʼlum darajadagi tashqi taʼsirlar insonlarning toʻlaqonli va risoladagiday hayot kechirishini taʼminlashning zaruriy sharti hisoblanadi. Lekin fizikaviy taʼsir koʻrsatishning yoʻl qoʻyiladigan darajadagi meʼyorlari buzilishi insonga salbiy taʼsir koʻrsatib, uning kasal boʻlishiga, aqliy va jismoniy mehnat layoqatining pasayishiga olib keladi, asab tizimining buzilishi, onkologik, yurak va qon tomir hamda ruhiy xastaliklarga sabab boʻladi. Yuqori darajadagi fizikaviy taʼsir natijasida nafaqat inson, balki moddiy boyliklar, oʻsimlik va hayvonot dunyosiga zarar yetkaziladi. Shovqinning insonga koʻrsatuvchi taʼsirining yoʻl qoʻyiladigan darajadagi meʼyorlari detsibelda oʻlchanadi. Oddiy maishiy shovqin 20 detsibel, shahar shovqini 30-40 detsibel, yuqori balandlikda parvoz etayotgan samolyotlar uchun 50 detsibel, deb belgilangan. 90 detsibelga teng boʻlgan shovqin inson organizmida ogʻriqni vujudga keltiradi. Shovqinning yoʻl qoʻyilgan darajadagi meʼyorlari Sogʻliqni saqlash vazirligi tomonidan sanitariya norma va qoidalari vositasida oʻrnatiladi. Shuningdek, shovqinga qarshi himoyalash choralari qurilish meʼyor va qoidalarida oʻz aksini topadi. Mazkur qoidalariga rioya qilmaslik javobgarlik hamda maʼmuriy (faoliyatni cheklash

yoki to'xtatib turish) e'poralarni qo'llashga sabab bo'ladi. Insonni va atrof tabiiy muhitni shovqini'ning zararli ta'siridan muhofaza qilishning yana bir yo'nalishi bu ishlab chiqarish jarayonlarida va transportda ekologik toza, shovqinsiz texnologiyalarni joriy qilishdan iboratdir. Shovqin deganda tovushlarning qulaylik darajasidan chiqib ketgan tovushlar kompleksi tushuniladi. Mexanik nanbadan vujudga keladigan murakkab silkinish jarayoni ham shovqin sifatida tushuniladi. Shovqin ta'siri kabi tebranish ham detsibellarda o'lchanadi.

ANTROPOGEN – (yunon. *anthropos* – kishi) o'zgargan tabiiy muhit, kishilarning xo'jalik fa'liiyati jarayonida ma'lum bir hudud yoki tegralarda tubdan o'zgargan atrof abiiy muhit holati. Bu hudud yoki tegralarni keltirib chiqaruvchi omillar majmuasiga qarab *shahar, sanoat va agrar* (qishloq xo'jaligi) tegralariga a'ratib olsak bo'ladi. Bu hudud va tegralarda tabiat elementlari (yer, suv, tmosfera havosi) ning son va sifat ko'rsatkichlari, morfologik (tashqi) va morfometrik (o'lchamli) belgilari o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Masalan, antropogen o'zgargan tabiiy hududlarda atmosfera havosi kam ta'sirlangan boshqa tabiiy muhitga nisbatan 10–15 barobar ko'proq ifloslangan bo'ladi. Sanoat hududlarida havo tarkibida vujudga keladigan zaharli is gazi (SO – uglerod oksidi)ning ulushi, metallurgiya (30–40 foiz) va kimyo sanoati (15–20 foiz) korxonalariga ko'proq to'g'ri kelsa, shaharlarla bu ko'rsatkich, asosan transport vositalari (60–80 foiz) hissasiga to'g'ri eladi. Shahardagi og'ir sanoat korxonalari (15–20 foiz), kimyo sanoati korxonalarining ham (5–10 foiz) oz bo'lsa-da ta'siri seziladi. Agrar zonalarla tuproqlarning morfologik (ko'zga tashlanadigan tashqi) ko'rinishi 1–15 metr chuqurlikkacha tubdan o'zgargan va yangi tur hosil qilgan bo'ladi. Ularda tuproq ifloslanishi pestitsid, gerbitsid, azot, fosfor, turli tuzlar; shaharlarda esa maishiy chiqitlar; sanoat zonalarida – sanoat chiqindilari jisobiga amalga oshadi. Sanoat hududlari toifasiga kiruvchi atom elektroansiyalari atrofidagi suv, tuproq va atmosfera havosida radioaktiv elementlar miqdori shaharlarga nisbatan bir necha o'n barobar ko'p bo'ladi, lekin is gazining miqdori elektrostansiya atrofida agrar hududlarga tengishgan, shaharlarga nisbatan esa bir necha o'n barobar kam bo'ladi.

ATROF TABIIY MUHITNING SIFATI deganda tabiatda, tabiat va inson orasida modda'ar va energiyaning almashinuv jarayonini doimo ta'minlab turuvchi va hayotni qayta tiklashni kafolatlovchi ekologik

tizimlarning holati tushuniladi. Atrof tabiiy muhitning sifati tabiatning o'zi tomonidan zararli moddalardan tozalanish, tabiiy obyektlarning o'z-o'zini tiklashini ta'minlash yo'li bilan amalga oshiriladi. Tabiatda tabiiy jarayonlar shunday o'tadiki, bunda qaysidir obyektning yakuniy mahsuli boshqa obyektning ko'payishi, o'z-o'zini tiklashi uchun xomashyo bo'lib, chiqindisiz jarayon tamoyillari asosida ro'y beradi. Atrof tabiiy muhitning sifati, bu insonning sog'lig'iga, uning hayotiga, o'simlik va hayvonot dunyosiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydigan, tabiiy obyektlar va komplekslarning saqlanishini ta'minlaydigan darajadagi barcha tabiiy resurslarning holati demakdir. Bu tushuncha orqali biz tabiiy obyektlarning bir-biri bilan o'zaro bog'liqligini, birining sifati o'zgargan taqdirda boshqalariga ta'sir ko'rsatishini hamda ularning inson salomatligiga ta'sir qilishini anglaymiz.

ATROF-MUHIT HUQUQI INSTITUTI – atrof-muhit (tabiiy va sun'iy) boyliklaridan foydalanish va uni muhofaza qilish bo'yicha ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning ilmiy asoslarini yaratish masalalari bilan shug'ullanadigan qonunchilik tizimi (huquq instituti). Ushbu tizim ilk bor AQSHda tashkil qilingan.

AUTEKOLOGIYA – (yunon. *aut* –tashqari) ekologiyaaning alohida olingan muayyan tur yoki organizmning boshqa organizmlar va atrof tabiiy muhit bilan o'zaro munosabatlarini o'rganadigan sohasi.

BARQAROR RIVOJLANISH – kelgusi avlodlarning ehtiyojlarini xavf-xatarga qo'ymasdan, hozirgi davrdagi aholining ehtiyojlarini qondiradigan aniq rivojlanish jarayoni.

KADASTR – ma'lum bir tabiiy xo'jalik yoki boshqa obyekt muayyan turining geografik joylashuvi, huquqiy maqomi, miqdori, sifat tavsiflari va bahosi to'g'risidagi yangilab turiladigan ma'lumotlar va hujjatlar tizimi (Davlat kadastrlari to'g'risidagi qonunning 3-moddasi). Kadastr tizimida ma'lum bir tabiiy obyektlardan huquqiy foydalanish haqidagi tavsiyanomalar, foydalanuvchilar va ifloslantiruvchilar ro'yxati, ularni qayta tiklash choralari haqida takliflar hamda kelajakdagi izlanishlar va boshqa shunga o'xshash ma'lumotlar keltirilishi mumkin.

QIZILKITOB – bu yo'qolgan yoki yo'qolish arafasida turgan, yo'qolib borayotgan, kamyob va kamayib borayotgan o'simlik va hayvonot dunyosining genofondini saqlab qolish maqsadida tashkil etilgan ma'lumotlar ro'yxati (reyestri)dir. Ushbu kitobda o'simlik va hayvonot dunyosi turla-

rining qisqacha tavsifi, tarqalishi, o'sish va yashash sharoiti, ko'payishi, areali (tarqalish maydoni) va uning o'zgarishi, ularni madaniylashtirish va xonakilashtirish, muhofaza etish choralari ko'rsatilgan bo'ladi.

KOEVOLYUTSION RIVOJLANISH – (*ko* – birga) o'zaro hamkorlikda, tabiat qonunlarini buzmaganda holda rivojlanish, barqaror taraqqiyot tamoyillariga (iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik) asoslangan rivojlanish jarayoni.

LANDSHAFT – o'zaro ta'sir etuvchi tabiat yoki tabiiy va antropogen komponentlardan hamda pastroq taksonomik tabaqali majmualardan tashkil topgan tabiiy hududiy majmua. Landshaftning o'zgarishi deganda landschaftning tashqi ta'sir ostida o'zgarishi yoki ichki o'zgarishi davomida yangi xususiyatlarga ega bo'lishi yoki avvalgilarini yo'qotishi tushuniladi. Tabiat muhofazasiga oid adabiyotlarda quyidagi tushunchalar zanjirida o'rta mavqeni egallaydi: landschaftga bo'lgan ta'sir – landschaftning o'zgarishi – aholining xo'jalik faoliyati yoki salomatligidagi asoratlari. Landshaft chegaralari bir-biriga qo'shni landschaftlarning bo'linish yuzasi, ularning sifat va xususiyatlari almashinishi hamda landschaftni boshqa no-landschaft tuzilmalaridan ajratuvchi yuzalar (masalan: landschaft tarkibiga kirmaydigan atmosfera yoki litosfera qatlamlari). Landshaft chegaralarini aniqlab olish landschaftlarni xaritalashning muhim elementidir.

MUHIT – tevarak-atrofdagi o'zaro bog'lanishlar, shart-sharoitlar va ta'sirlar majmui. Odatda, tabiiy va sun'iy muhitlar ajratiladi. Tabiiy muhitni suv, quyosh, shamol, havo, yer, o'simlik va hayvonot dunyosi kabi tabiiy omillar majmui tashkil etadi. Sun'iy muhit inson tomonidan yaratilgan bo'lib, buning negizida insonning mehnat mahsuli yotadi. Tabiiy va sun'iy muhitlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Ularning mavjudligini ekologik muhit tushunchasi ifodalaydi. Ekologik muhit tabiiy va sun'iy atrof-muhit bo'lib, unda tirik mavjudotlar subyektiv va obyektiv ta'sirlar sifatida qatnashib, ta'sirlar soni tevarak-atrofni saqlab qolish yoki xavfli sharoitlarning kelib chiqishiga xizmat qiladi. Ekologik muhit muayyan ekologik tizim hisoblanib, uni tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy qismlarga ajratish mumkin.

SINEKOLOGIYA – (yunon. *sin* – birgalikda) ekologiya barcha tirik organizmlarni birgalikda olgan holda, ularning o'zaro va atrof tabiiy muhit bilan munosabatlari natijasida kelib chiqadigan qonuniyatlarini o'rganadigan sohasi.

SIYOSIY EKOLOGIYA (POLITEKOLOGIYA) – ekologiya­ning muhim yoʻnalishi boʻlib, davlat bilan tabiat oʻrtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirishda, ekologik siyosatning ilmiy-nazariy asoslarini yaratishda, barqaror taraqqiyot tamoyillarini olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosatga integratsiyalashning amaliy va metodologik yoʻnalishlarini ishlab chiqishda muhim rol oʻynaydi.

TABIATNI MUHOFAZA QILISH QONUNLARI – tabiiy resurslardan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishga yoʻnaltirilgan davlat tadbirlarini tartibga soluvchi asosiy yuridik normalar toʻplami.

TABIY RESURS (ZAXIRA) – tabiiy ravishda kelib chiqqan oʻsimlik va hayvonot dunyosi, yer va yer osti boyliklari, atmosfera havosi va suv obyektlaridan kishilarning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, maʼnaviy va boshqa hayotiy zarur ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlatilayotgan yoki shu maqsadlarga moʻljallangan tabiiy obyektlar.

TABIY RESURLARDAN OQILONA FOYDALANISH – insonlarning xoʻjalik va boshqa faoliyatlarida tabiat boyliklaridan ularning qayta tiklanish qobiliyatini saqlash, modda va energiya almashinuvining tabiiy kechishini toʻxtatmasdan, zaxiralarning umumiy hajmini hisobga olgan holda samarali foydalanish.

TAKSA – lotincha «taxatio» soʻzidan olingan boʻlib, «narxni belgilash», degan maʼnoni anglatadi. U oʻzida ayrim hayvonot va oʻsimlik dunyosi obyektlarining belgilangan narxini ifoda etadi. Tabiatni muhofaza qilishga yoʻnaltirilgan fuqaroviy-huquqiy choralar orasida muhim oʻrin tutib, yetkazilgan zararni qoplashning mazkur usuli asosan, noqonuniy ovlash, baliq ovlash, oʻrmondan foydalanish qoidalarini buzish kabi holatlarda keng qoʻllaniladi. Taksa javobgarligi hayvonot dunyosi obyektlaridan noqonuniy foydalanganlik, shuningdek, oʻrmon resurslariga hamda alohida tabiat obyektlariga zarar yetkazilganlik uchun qoʻllanilishi koʻzda tutilgan hamda zarar­ning qiymati va bahosi tegishli normativ-huquqiy hujjatlarda oldindan belgilangan boʻladi.

TIKLANADIGAN (TUGAMAYDIGAN) TABIIY RESURLAR – cheklanmagan darajada foydalanish imkoniyati boʻlgan resurslar (oʻsimliklar dunyosi, hayvonot olami, gidrologik, oʻrmon, kosmik va yer obyektlari).

TIKLANMAYDIGAN (TUGAYDIGAN) TABIIY RESURLAR – yaqin yillarda yoki uzoq muddat davrida tamom boʻladigan resurslar (ma-

salan, mineral boyliklar – neft, gaz, ruda, ko‘mir va hokazolar, shuningdek, ayrim turdagi yo‘qolib ketgan hayvonot va o‘simlik dunyosi obyektlari).

EKOLOGIK INQIROZ – bu ekologik tizimda modda va energiya almashinuvining tabiiy holatda kechishining buzilishi yoki modda va energiya kichik va katta aylanish jarayonlarining ma‘lum bir bosqichdagi uzilishidir. Masalan, dehqonchilik madaniyatining fan talablari darajasida bo‘lmashligi, tuproq unumdorligining pasayishi va undagi mikroorganizmlarning qirilib ketishi oqibatida yerga tushadigan organik moddalarning o‘simlik dunyosi uchun ozuqa bo‘lgan mineral moddalarga aylanmasligi sodir bo‘ladi. Natijada tuproq ekologiyasi buziladi va inqirozli holat yuzaga keladi. Umumiy qilib aytganda, ekologik inqiroz – inson, tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatning buzilishi natijasida kelib chiqadigan global va mintaqaviy muammolar majmuasidir.

EKOLOGIK INDIKATORLAR – tabiiy ekotizimlarning holati. o‘zgarishlari (ko‘rsatkichlari) orqali atrof-muhitni baholash.

EKOLOGIK KOMPLEKSLAR – ma‘lum hududdagi ekologik tizimlarning majmui hisoblanadi. Ya‘ni, ekologik komplekslar hududiylik xossasi bilan tavsiflanadi. Unga ko‘ra, ma‘lum makonda mavjud bo‘lgan barcha biologik mavjudotlar, ular egallab turgan hudud bilan birgalikda ekologik kompleksni tashkil etadi. Ekologik kompleks muzlik, tundra, o‘rmon tundrasi, tayga, o‘rmon, subtropik cho‘llar, o‘rmon cho‘l, cho‘l, tropik cho‘l, yarim dasht, namli subtropik, savanna, yapaloq bargli o‘rmon, tropik nam o‘rmon, tog‘, tog‘oldi va hokazo hududlarda o‘ziga xos tusda shakllanadi.

EKOLOGIK SIYOSAT – siyosiy ekologiya (politekologiya) o‘rganish obyekti, subyektlarning (indivud, guruh, partiya, davlat va boshqalar) barqaror taraqqiyot tamoyillariga asoslanilgan, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholi ekologik xavfsizligini ta‘minlashga qaratilgan ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma‘rifiy, tashkiliy-huquqiy tusdagi chora-tadbirlari majmuyi.

EKOLOGIK IMPERATIV – ekologik muammolar (omillar) ta‘sirining o‘ta muhim ekanligini, bunday muammolarni tezkorlik bilan hal etish kerakligini ko‘rsatuvchi «ekologik buyruq» ma‘nosidagi tushuncha.

EKOLOGIK TAHDID – insonning tabiatga ko‘rsatayotgan ta‘siri bilan bog‘liq holda tabiatning insonga aks ta‘siri, ya‘ni uning iqtisodiyoti,

hayot va xo'jalik faoliyatida muhim ahamiyatga molik bo'lgan jarayonlar, tabiiy hodisalar bilan bog'liq (stixiyali talafotlar, iqlimning o'zgarishi, hayvonlarning yalpi ko'chib ketishi va boshqalar) har qanday hodisalar.

EKOLOGIK TIZIM (Ekotizim) – o'zaro hamkorlikda yashayotgan turli xil organizmlarning yashash sharoitini, modda va energiya almashinuvinini, trofik holati va funksiyasini tavsiflovchi tizim.

EKOSTAZ – ekotizimlarning atrof-muhit omillari ta'siri jarayonida ham nisbiy turg'unligini saqlab qolish imkoniyatlari.

ENVAYROMENTALOGIYA – (environment – atrof-muhit) atrof-muhitni o'rganish bilan bog'liq bo'lgan masalalar haqidagi keng doiradagi yo'nalish.

EKOLOGIK XAVFSIZLIK – atrof tabiiy muhit holatining organizmlarning hayotiy zarur ehtiyojlariga javob bera olishi yoki insonlar uchun sog'lom, toza va qulay tabiiy sharoitga ega atrof-muhit holati. Unga atrof-muhitga salbiy antropogen ta'sirni kamaytirishga yo'naltirilgan tadbirlar majmuini amalga oshirish orqali erishiladi. N. F. Reymerz ekologik xavfsizlikka ikki xil yondashgan: 1) tabiat obyektlari, alohida inson va insoniyatning bevosita yoki bilvosita hayotiy muhim elementlarining zararlanishi (yoki bu zararlanishdan keladigan xavflarga)ga olib kelmaydigan faoliyat, vaziyat va jarayonlar uyg'unligi; 2) Yer kurrasi va uning turli mintaqalarida insoniyatning tabiiy, iqtisodiy-ijtimoiy, texnogen va siyosiy tayyorgarligi (jiddiy bo'lmagan talafotlarga moslashishi) darajasida ekologik muvozanatni ta'minlovchi vaziyat, jarayon va faoliyatlar majmuasi. T. Tillyaev esa *ekologik xavfsizlik* – shaxs, aholi, sanoat va tabiat obyektlarining tashqi ta'sirdan himoyalanganlik darajasidir, deb izohlaydi. Lekin muallif ekologiyaning obyekti nafaqat inson, balki barcha tirik organizmlar bo'lishi mumkinligini inobatga olmagan. U ekologik xavfsizlikning mahalliy, milliy, mintaqaviy va yer kurrasi miqyosida, ya'ni, global turlariga, to'g'rirog'i, hududiylik xususiyatiga e'tibor qaratmagan. Bular dan tashqari, ekologik xavfsizlik turg'un holatdagi, o'zgarmaydigan daraja emas. U doimo harakatda va o'zgaruvchandir. Bizning fikrimizcha, ekologik xavfsizlik – organizmlar va ular yashash muhitining tabiiy va antropogen omillar ta'siri tufayli turli miqyosda va tezlikda yuzaga keluvchi salbiy holatlardan saqlanganlik darajasi. Mazkur tushunchada ham ekologiyaga (organizmlar va ularning yashash muhiti), ham xavfsizlikka (salbiy holatlardan saqlanganlik darajasi) tegishli bo'lgan iboralar ifoda etilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Islom Karimov. Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. T. 11. Toshkent, «O'zbekiston», 2003-yil, 320-bet.

Islom Karimov. Tinchlik va xavfsizlik o'z kuch-qudratimizga, hamjihatligimiz va qat'iy irodamizga bog'liq. T.12. Toshkent, «O'zbekiston», 2004-yil, 400-bet.

Islom Karimov. Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat. T.14. Toshkent, «O'zbekiston», 2006-yil, 280-bet.

Islom Karimov. Jamiyatimizni erkinlashtirish, islohotlarni chuqurlashtirish, ma'naviyatimizni yuksaltirish va xalqimizning hayot darajasini oshirish – barcha ishlarimizning mezoni va maqsadidir. T.15. Toshkent, «O'zbekiston», 2007-yil, 320-bet.

Islom Karimov. Mamlakatni modernizatsiya qilish va iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish yo'lida. T.16. Toshkent, «O'zbekiston», 2008-yil, 366-bet.

Islom Karimov. Vatanimizning bosqichma-bosqich va barqaror rivojlanishini ta'minlash – bizning oliy maqsadimiz. T.17. Toshkent, «O'zbekiston», 2009-yil, 280-bet.

Islom Karimov. Jahon iqtisodiy inqirozining oqibatlarini yengish, mamlakatni modernizatsiya qilish va taraqqiy topgan davlatlar darajasiga ko'tarish sari. T.18. Toshkent, «O'zbekiston», 2010-yil. 264-bet.

Islom Karimov. Demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish – mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonidir. T.19. Toshkent, «O'zbekiston», 2011-yil.

Islom Karimov. Bizning yo'limiz – demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va modernizatsiya jarayonlarini izchil davom yettirish yo'lidir. T.20. Toshkent, «O'zbekiston», 2012-yil.

Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent, «Ma'naviyat», 2008.

Islom Karimov. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. Toshkent, «O‘zbekiston» 2011-yil.

Islom Karimov. Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo‘lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. Toshkent, «O‘zbekiston», 2015-yil, 237-bet.

● O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning BMT Bosh Assambleyasining Mingyillik rivojlanish maqsadlariga bag‘ishlangan oliy darajadagi yalpi majlisidagi nutqi. // «Xalq so‘zi». 2010-yil 22-sentyabr.

● «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi». O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2010-yil 12-noyabrdagi O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo‘shma majlisidagi ma‘ruzasi. Toshkent, «O‘zbekiston», 2010-yil, 56-bet.

● «Quyosh energiyasi – kelajak energiyasi». Prezident Islom Karimovning Osiyo quyosh energiyasi forumining oltinchi yig‘ilishidagi nutqi. // «Xalq so‘zi», 2013-yil 25-noyabr.

● «Amalga oshirilayotgan islohotlarimizni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati qurish – yorug‘ kelajagimizning asosiy omilidir». O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 21 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma‘ruzasi. //«Xalq so‘zi», 2013-yil 7-dekabr.

● O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «O‘zbekistonda Oziq-ovqat dasturini amalga oshirishning muhim zaxiralari» mavzusidagi xalqaro konferensiyaning ochilish marosimidagi nutqi.// «Xalq so‘zi», 2014-yil, 7-iyun.

● «Ajdodlarimizning bebaho merosi – abadiyatga daxldor ma‘naviy xazinadir». O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «O‘rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidagi roli va ahamiyati» mavzusidagi xalqaro konferensiyaning ochilish marosimidagi nutqi.// «Xalq so‘zi» 2014-yil,16-may.

● O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Orol dengizi mintaqasidagi ekologik ofat oqibatlarini yumshatish bo‘yicha hamkorlikni rivojlantirish» mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilariga tabrigi.// «Xalq so‘zi» 2014-yil 30-oktyabr.

● O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Muqobil energiya manbalarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni. 2013-

yil 1-mart.// «O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari to‘plami»// 2013-yil, 10-son, 124-modda.

● O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 28-iyundagi № PQ-1990 sonli «Yuridik kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori.//O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2013-yil, 29-son, 372-modda.

Normativ-huquqiy hujjatlar

● O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi. Toshkent, 2014.

● O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. Toshkent, 2014.

● O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. Toshkent, 2014.

● O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. Toshkent, 2014.

● O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. Toshkent, 2014.

● O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. Toshkent, 2014.

● O‘zbekiston Respublikasining Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksi. Toshkent, 2014.

● O‘zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida»gi Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1993-y., 1-son, 37-modda.

● O‘zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida»gi Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1993-y., 5-son, 221-modda.

● O‘zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi to‘g‘risida»gi Nizom // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1996-y., 5–6-sonlar. 70-modda.

● O‘zbekiston Respublikasining «Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida»gi Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1997-y., 2-son. 52-modda.

● O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997-y., 9-son, 225-modda; 2013-y., 41-son, 543-modda.

● O‘zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1997-y., №11,12-sonlar, 295-modda.

● O'zbekiston Respublikasining «Milliy xavfsizlik konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1997-y., 11–12-sonlar, 296-modda.

● O'zbekiston Respublikasining «Davlat yer kadastrı to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998-y., 9-son, 165-modda.

● O'zbekiston Respublikasining «O'simlik dunyosini muhofaza etish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998-y., 1-son, 12-modda.

● O'zbekiston Respublikasining «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998-y., 1-son, 14-modda.

● O'zbekiston Respublikasining «O'rmon to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1999-y., 5-son, 122-modda.

● O'zbekiston Respublikasining «Ekologik ekspertiza to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2000-y., 5-6-sonlar, 144-modda.

● O'zbekiston Respublikasining «Davlat kadastrlari to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2001-y., 1-2-sonlar, 18-modda.

● O'zbekiston Respublikasining «Chiqindilar to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2002-y., 4-5-sonlar, 72-modda.

● O'zbekiston Respublikasining «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2002-y., 4-5-sonlar, 68-modda.

● O'zbekiston Respublikasining «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonuni. // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2003-y., 1-son, 5-modda.

● O'zbekiston Respublikasining «Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi Qonuni. // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2005-y., 1-son, 1-modda.

● O'zbekiston Respublikasining «Ekologik nazorat to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2013-y., 52-son, 688-modda.

- O'zbekiston Respublikasining «Aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi to'g'risida»gi Qonuni. // «Xalq so'zi», 2015-yil, 27-avgust.
- O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobi. I jild. O'simliklar. Toshkent, 1998.
- O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobi. II jild. Hayvonot olami. Toshkent, 2003.
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi faoliyatini yanada takomillashtirish to'g'risida»gi Qarori // O'zbekiston Respublikasi hukumatining qarorlari to'plami. 2008. 5-son, 25-modd.
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013-yil 27-maydagi 142-sonli Qarori asosida qabul qilingan 2013–2017-yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit muhofazasi bo'yicha harakatlar Dasturi // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2013-yil, 22-son, 282-modd.
- O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhit muhofazasi va tabiiy resurslardan foydalanishning holati to'g'risida Milliy ma'ruza. T., 2006.
- O'zbekiston Ekologik harakati dasturi. Toshkent, «Chinor ENK» 2009 y. 20-bet.;
- O'zbekiston Ekologik harakatining Ustavi. Toshkent, 2009 y. 48-bet.
- O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining 2013-yildagi faoliyati to'g'risidagi hisoboti. Toshkent, 2014-yil.
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 8-oktyabrdagi «Ekologik nazorat sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida»gi 286-sonli Qarori.
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 8-oktyabrdagi «Jamoatchilik ekologik nazoratini amalga oshirishga doir namunaviy nizomlarni tasdiqlash to'g'risida»gi 287-sonli Qarori.

Maxsus adabiyotlar

- *Alixanov B. B., Lim V. P., Ahmedov N. A va boshqalar.* «Qo'riqxonalar va milliy bog'lar» Toshkent, 2005.
- *Ahmedov T.* Iqlim o'zgarishlari: dunyo hamjamiyati e'tiborida // «Jamiyat», 2012-yil, 30-noyabr.

- *Baratov P.* «Tabiatni muhofaza qilish» Toshkent, «O'qituvchi», 1991.
- *Nig'matov A.* O'zbekiston Respublikasining ekologik huquqi. Darslik. Toshkent, TDYI. 2004.
- *Nig'matov A.* Ekologik huquq: sxema va tushunchalar. O'quv qo'llanma. Toshkent, «Iqtisodiyot va huquq dunyosi».
- *Nig'matov A.* Ekologiya huquqi. Toshkent, 2012. 424-bet.
- *Nig'matov A.* Ekologiya nazariyasi. O'zbekiston Respublikasi «Faylasuflar jamiyati» nashriyoti. 2013. 264-bet.
- *Saidov A. X* Xalqaro huquq. Darslik. Toshkent, «Adabiyot jamg'armasi», 2001, 223-bet.
- *Usmonov M. B., Rustamboev M. H., Xolmo'minov J. T. va boshq.* Ekologik huquq: Oliy o'quv yurtlarining huquqshunoslik mutaxassisligi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalari uchun darslik // Mas'ul muharrir: Usmonov M. B. Toshkent, «O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg'armasi» nashriyoti, 2001. 328-bet.
- *Usmonov M. B., Rustamboyev M. H., Xolmuminov J. T. va boshq.* Ekologik huquq. Darslik. Mas'ul muharrir: Usmonov M. B. Toshkent, TDYI, 2006. 361-bet.
- *Xolmo'minov J. T.* Ekologiya va qonun. Toshkent, «Adolat», 2000. 352-bet.
- *Xolmo'minov J. T.* Ekologiya va hayot: qonunchilikni takomillashtirish masalalari. Toshkent, O'zR FA. 2010. 210-bet.
- Suv huquqi. Darslik. // y. f. d., prof. J. T. Xolmo'minovning umumiy tahriri ostida. Mas'ul muharrir y.f.d., prof. M. G. Usmonov. Toshkent, TDYI, 2011. 338-bet.
- O'rmon huquqi. Darslik. // y. f. d., prof. J. T. Xolmo'minovning umumiy tahriri ostida. Mas'ul muharrir y. f. d., prof. M. G. Usmonov. Toshkent, TDYI, 2011. 218-bet.
- Suv huquqi. Darslik. // y. f. d., prof. J. T. Xolmo'minovning umumiy tahriri ostida. Mas'ul muharrir y. f. d., prof. M. G. Usmonov. Toshkent, TDYI, 2011. 312-bet.
- O'rmon huquqi. Darslik. // y. f. d., prof. J. T. Xolmo'minovning umumiy tahriri ostida. Mas'ul muharrir y. f. d., prof. M. G. Usmonov. Toshkent, TDYI, 2011. 204-bet.
- *Xolmo'minov J. T., Mallaev N. R.* Ekologiya va atmosfera havosini huquqiy muhofaza qilish. O'quv qo'llanma. Toshkent, TDYI, 2012, 200-bet.

● *Xolmo'minov J. T., Safarov J. I.* Xorijiy mamlakatlarda tabiiy resurslar huquqi: qiyosiy tahlil va qonunchilikni takomillashtirish. Monografiya. Toshkent, TDYI, 2012. 228-bet.

● *Xolmo'minov J. T., Narzullaev O. X.* Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunga sharh. Toshkent, 2014. 124-bet.

● *Shodimetov Y., Xolmo'minov J. T.* Transport ekologiyasining huquqiy asoslari. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2015. 198-bet.

● *Арустамов Э. А.* Экологическое право. Москва, 2001. С.220.

● *Бринчук М. М.* Правовая охрана атмосферного воздуха. Москва, 1985. С. 5.

● *Бринчук М. М.* Экологическое право. Учебник. Москва, 2008. С.350.

● Экологическое право Республики Узбекистан. Учебник для студентов, обучающихся по специальности «Правоведение» // Авторский состав: Рустамбаев М. Х., Усманов М. Б., Жураев Ю. А. и др. // Ответственные редакторы: Скрипников Н. К., Жураев Ю. А. Ташкент, Издательство ТГЮИ, 2006. С. 420.

● *Холмуминов Ж. Т.* Экологическое право (на основе Экологического законодательства Республики Узбекистан). Альбом схем: Учебное пособие // Министерство Высшего и средне-специального образования РУз: Автор- составитель – Холмуминов Ж. Т. Ташкент, «Тафаккур», 2010. С. 272.

● Горное право. Учебник для магистрантов обучающихся по специальности Сельскохозяйственное право, земельное, водное, лесное и горное право; экологическое право. Коллектив авторов. Рустамбаев М. Х., Холмуминов Ж. Т., Усмонов М. Б. и др. // Ответственные редакторы: Усмонов М. Б., Холмуминов Ж. Т., Умаров Д. М. Ташкент, ТГЮИ, 2011. С. 336.

● Международное экологическое право // Ответственные редакторы: д.ю.н., проф. Усмонов М. Б., Ташкент, ТГЮИ, 2013. С. 316.

Qo'shimcha adabiyotlar

● *Nigmatov A. N.* O'zbekiston Respublikasining ekologik huquqi. Darslik, 2003.

● *Namozov F. S.* O'zbekiston Respublikasida o'rmonlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanishni takomillashtirishning huquqiy muammolari. Toshkent, 2008.

● *Narzullaev O. X.* Xalqaro ekologik huquq. Toshkent TDYI, 2007, 168-bet.

● *Xolmo'minov J. T. Rahmonov T. R.* Tabiatni huquqiy muhofaza qilishning konstitutsiyaviy asoslari, Toshkent, TDYul, 2012. 34-bet.

● *Xolmo'minov J. T.* Fuqarolik jamiyatini rivojlantirishda ekologik nazoratning o'rni. TDYI Axborotnomasi, 2011, 1-son. 141-144-betlar.

● *Xolmo'minov J. T.* Ekologiya va agrar huquqi fanlari: ilmiy tadqiqot ishlarining rivojlanish bosqichlari va kelajakdagi istiqbollari. // TDYI Axborotnomasi, 2011, 3-son. 71–76-betlar.

● *Xolmo'minov J. T.* Oilada ekologik huquqiy ta'lim va tarbiyani olib borish va uning uzluksizligini ta'minlashning huquqiy asoslari. // TDYI Axborotnomasi, 2012, 1-son. 73–77-betlar.

● *Xolmo'minov J. T.* Yer resurslarini ekologik-huquqiy muhofaza qilish: xorijiy va milliy qonunchilik tahlili. // TDYI Axborotnomasi, 2012, 3-son. 98–101-betlar.

● *Xolmo'minov J. T.* Barkamol avlodni shakllantirishda ekologik-huquqiy ta'lim va tarbiyaning o'rni. // «Huquqiy tarbiya – barkamol avlodni shakllantirishning muhim omili» mavzuidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. Toshkent. TDYI, 2010 (18 may). 46–51-betlar.

● *Xolmo'minov J. T.* Atrof-muhitni muhofaza qilishni ta'minlashning konstitutsiyaviy asoslari // «O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi – izchil demokratik islohotlar asosi» mavzuidagi ilmiy-nazariy konferensiya materiallari. Toshkent, TDYI, 2010. 316–321-betlar.

● *Xolmo'minov J. T.* Ekologiya va ekologik huquq fanlarini o'qitishni takomillashtirish masalalari // «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi – yosh olimlar ilmiy tadqiqotlarini yuksaltirish asosi». Toshkent: Akademiya, 2011. 14–17-betlar.

● *Xolmo'minov J. T.* O'rmonlardan foydalanish va muhofaza qilishning ekologik huquqiy masalalari xususida (Xorijiy mamlakatlar misolida) // Сборник научных статей по итогам конференции «Конституционная модернизация общества в современных условиях. Нынешнее состояние и перспективы развития». Toshkent. 2013. 299–206-betlar.

● *Xolmo'minov J. T.* Ekologiya sohasidagi huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlikni takomillashtirishning o'ziga xosligi // «Совершенствование административного законодательства в Республике Узбекистан». Материалы международного круглого стола. Toshkent, TDYI, 2011. 70–80-betlar.

● O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobi. I-jild. O'simliklar. Toshkent. 1984.

● O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobi. I-jild. O'simliklar. Toshkent. 1998.

● O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobi. II-jild. Hayvonot olami. Toshkent. «Chinor ENK». 2003.

● *Shodimetov Y.* Ijtimoiy ekologiyaga kirish: Oliy o'quv yurtlari uchun Darslik. Toshkent, «O'qituvchi», 1994. 240-bet.

● *Алиханов Б. Б., Скрипников Н. К., Умаров Д. М., Самойлов С. В.* Развитие и совершенствование экологического законодательства Республики Узбекистан // Монография. Ташкент, 2012. С. 274.

● *Бринчук М.М.* Обеспечение экологической безопасности как правовая категория // Гос. и право. 2008, № 9, С. 30–42.

● *Гринин Л. Е.* Глобализация и национальный суверенитет. История и современность. Москва, 2005. №1. С. 8–11.

● *Гейт Н. А.* Экологическое право: курс лекций. Москва, Изд-во «Проспект», 2008. С. 320.

● *Жаворонкова Н. Г.* Эколого-правовые проблемы обеспечения безопасности при чрезвычайных ситуациях природного и техногенного характера // Жаворонкова Н. Г.; под.общ.ред. Красновой И.О. Москва, ИД «Юриспруденция», 2007. С. 168.

● *Усманов М.* Правовые основы обеспечения национальной безопасности // Тошкент давлат юридик институти Ахборотномаси. 2009, №4. С. 30–31.

● *Умаров Д. М.* Заповедники Республики Узбекистан: правовое регулирование.: Учебное пособие. Ташкент, ТГЮИ, 2010. С.110.

● *Сталтовский О. А.* Основы теории безопасности. Ташкент, 2001, С. 58.

● *Скрипников Н. К.* Трансграничное водопользование в Центральной Азии (правовой аспект) Ташкент, ТГЮИ, 2004. С. 204.

● *Скрипников Н. К.* Право водопользования, водопотребления и охрана вод. Ташкент, ТГЮИ, 2012. С. 382.

● *Холмўминов Ж. Т.* Значение Конвенции о трансграничном загрязнении воздуха на большие расстояния для Республики Узбекистан. // Жур.Философии и права. 2012. №1. С.61–63.

● *Холмўминов Ж. Т.* Экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарликни такомиллаштиришнинг ўзига хослиги. // Совершенствование административного законодательства в Республике Узбекистан. Материалы международного круглого стола. 4 мая 2011 года. Ташкент. ТДЮИ, 2011. 70–80-бетлар.

● *Шодиметов Ю. Ш.* Научно-технический прогресс образ жизни и здоровье. Ташкент, «Узбекистан», 1987. С. 182.

● *Шодиметов Ю. Ш.* Человек: социально-экологические аспекты здоровья. Ташкент, «Узбекистан», 1990. С. 240.

● *Шодиметов Ю. Ш.* Стратегия развития экологически устойчивого транспорта Республики Узбекистан. Актуальные задачи автомобильно-дорожного комплекса Узбекистана: Сб. материалов Республиканской научно-практической конференции, 1 часть. Ташкент, 2011. С. 102–104.

● *Шодиметов Ю. Ш., Дадамухамедов Д.* Глобальная энергетическая безопасность и вопросы устойчивого развития. Сборник научных статей. Ташкент. С. 12.

● *Шодиметов Ю. Ш.* На пути к экологически устойчивому транспорту в странах Центральной Азии. Журнал «Вестник ТАДИ». Ташкент, 2011. №3-4. С. 178–184.

● *Шодиметов Ю. Ш.* Рост конкурентоспособности молодежи – важнейший фактор в условиях глобализации и экологических вызовов. Журнал «Таълим муаммолари». Ташкент, 2012. №1. С. 35–37.

● *Шодиметов Ю. Ш.* Вопросы активизации человеческого фактора. Журнал «Экономический вестник Узбекистана». Ташкент, 2012. №3-4. С. 148–149.

Xalqaro huquqiy hujjatlar va xorijiy manbalar

BMTning Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi (10-dekabr 1948-yil).

BMT Bosh Assambleyasining 1962-yil, 14-dekabrda qabul qilgan «Tabiiy boylik manbalari ustidan ajralmas suverenitet to'g'risida»gi Qarori (1948-yil).

BMT Bosh Assambleyasining «Tabiiy boylik manbalari ustidan ajralmas suverenitet» Qarori (1962-yil, 14-dekabr).

«Insonni o‘rab turuvchi muhit to‘g‘risida» BMTning Stokgolm deklaratsiyasi (1972-yil).

Davlatlarning iqtisodiy huquq va majburiyatlari xartiyasi (1972-yil).

YUNESKOning umumjahon madaniyati va tabiat merosini muhofaza qilish to‘g‘risidagi konvensiyasi (1972-yil).

BMT va uning atrof-muhit bo‘yicha o‘tkazilgan Stokgolm konferensiyasi (1972- yil).

Favqulodda holatlar va qurolli ziddiyatlar davrida ayollar va bolalarni himoya qilish to‘g‘risidagi Deklaratsiya (1974-yil).

BMT Bosh Assambleyasining davlatlarning yer tabiatini hozirgi va kelajak avlod uchun saqlab qolishi uchun tarixiy javobgarligi to‘g‘risidagi rezolyutsiyasi (1974-yil).

Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi Deklaratsiya (1975-yil).

Tabiiy muhitga nisbatan harbiy yoki har qanday boshqa turdagi vositalardan zararli foydalanishni taqiqlash to‘g‘risidagi konvensiya (1977-yil).

Tabiat umumjahon xartiyasi (1982-yil).

Dengiz huquqi bo‘yicha BMT konvensiyasi (1982-yil).

Ozon qatlamini muhofaza qilish to‘g‘risidagi Vena konvensiyasi (1985-yil).

Xavfli chiqindilarni transchegaraviy tashish va yo‘qotishni nazorat qilish to‘g‘risidagi Bazel konvensiyasi (1989-yil).

Atrof-muhit va rivojlanish to‘g‘risidagi Rio-de-Janeyro deklaratsiyasi (1992-yil).

● Iqlim o‘zgarishi bo‘yicha Doiraviy konvensiya (1992-yil).

● Tabiiy muhitga ta‘sir ko‘rsatuvchi vositalarni harbiy yoki boshqa yovuz maqsadlarda foydalanishni taqiqlash to‘g‘risida konvensiya (1993-yil).

● BMTning Iqlim o‘zgarishi bo‘yicha Doiraviy konvensiyasida Kioto protokoli (1997-yil).

● Xavfli chiqindilarni transchegaraviy tashish va yo‘qotishni nazorat qilish to‘g‘risidagi Bazel konvensiyasi (1989-yil).

● Biologik xilma-xillik to‘g‘risida konvensiya (1995-yil).

● Butunjahon madaniy va tabiiy merosini muhofaza qilish to‘g‘risidagi konvensiya (1972-yil).

● Yo‘qolib ketish xavfi ostida bo‘lgan yovvoyi fauna va floraning turlari bilan xalqaro savdo qilish to‘g‘risidagi konvensiya (1973-yil).

● Yovvoyi hayvonlarning ko‘chib yuruvchi turlarini muhofaza qilish to‘g‘risidagi konvensiya (1979-yil).

● Ozon qatlamini yemiruvchi moddalar bo'yicha Monreal protokoliga London tuzatishi (1998-yil).

● Ozon qatlamini yemiruvchi moddalar bo'yicha Monreal protokoliga Kopengagen tuzatishi (1998-yil).

● Global environment outlook. London: UNEP, 2002. P. 446.

● «Business Week» January 24, 1983. R. 31.

● «California Nough on Noxics/ Engineyering News Record» 1984, № 45.R18-19.

● Robert H. Blomguist. Rethinking the Citizen as Prosecutor Model of Environmental Enforcement under the Clean Water Act: Some Overlooked Problems of Outcome // Independent Values/ Georgia Law Review. 1988. P. 368.

● Milyer Geferey G., Colosi Thomas R / Fundamentals of Negotiation/ A Guide for Environmental Professional. Washington, DC, 1989.

● Block R. M., Kennedy R. M. California and EPA Hazardeous Waste Regulation Journal of Professional in Engineering. 1983, 109 №1.P. 10-17.

● «Chemical and Engineering News» 1987, 25, №10. R. 91.

● Environment Liability 1999. Vol. 7. Issue 3.

● UNEP Grida – Arendal [http www/ grida/no/](http://grida.no/)

● UN ESCAP [http www/ unescap/ org/publicacions/](http://unescap.org/publicacions/)

● UNESCO [http//whc/ unesco/org/en/convention/](http://whc.unesco.org/en/convention/)

● O'zbekiston Ekologik harakati Ustavi. // O'zbekiston ekologik harakati veb-sayti: www.eco.uz

● O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining portali: <http://uznature.uz>

● [http://www.kiss.old.parts glovaletz](http://www.kiss.old.parts.glovaletz)

● <http://www.medinfo.ru>

MUNDARIJA

Kirish.....	3

Birinchi qism

I bob. Tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar konsepsiyasi	9
II bob. Ekologik huquq – huquqning kompleks yo'nalishi.....	21
III bob. Ekologik huquq manbalari.....	37
IV bob. Ekologik huquq munosabatlari.....	48
V bob. Tabiatdan foydalanish huquqi	56
VI bob. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi.....	65
VII bob. Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni boshqarishning huquqiy asoslari.....	95
VIII bob. Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni axborot jihatdan (informatsion) ta'minlashning huquqiy asoslari	111
IX bob. Ekologik nazoratning huquqiy asoslari. Ekologik huquqbuzarlik uchun javobgarlik.....	124

Ikkinchi qism

Tabiiy obyektlar huquqiy rejimining o'ziga xosligi.....	154
X bob. Yerlar huquqiy rejimining o'ziga xosligi.....	154
XI bob. Yer osti boyliklari huquqiy rejimining o'ziga xosligi.....	188
XII bob. Suvdan foydalanish huquqiy rejiminng o'ziga xosligi	209
XIII bob. Atmosfera havosi huquqiy rejimining o'ziga xosligi	237
XIV bob. O'simlik dunyosi huquqiy rejimining o'ziga xosligi.....	271
XV bob. O'rmonlar huquqiy	

rejimining o'ziga xosligi	290
XVI bob. Hayvonot dunyosi huquqiy rejimining o'ziga xosligi	310
XVII bob. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning va obyektlarning huquqiy rejimi	328
XVIII bob. Moddalar, materiallar va chiqindilarga munosabatning huquqiy asoslari	340
XIX bob. Ekologik me'yorlashning huquqiy asoslari	368
XX bob. Atrof-muhitga ta'sirni baholashning huquqiy asoslari va ekologik ekspertiza	390
XXI bob. Ekologik auditning huquqiy asoslari	398
XXII bob. Tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishning iqtisodiy-huquqiy mexanizmi	404

Uchinchi qism

XXIII bob. Xorijiy mamlakatlarda atrof-muhit huquqi	433
XXIV bob. Atrof-muhit xalqaro huquqi	453
Xulosa	486
O'zbekiston Respublikasi qo'shilgan atrof-muhit muhofazasi bo'yicha xalqaro konvensiyalar ro'yxati	488
Glossariy	491
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	498
Normativ-huquqiy hujjatlar	500
Maxsus adabiyotlar	502
Qo'shimcha adabiyotlar	504
Xalqaro huquqiy hujjatlar va xorijiy manbalar	507

Yusufjon Shodimetov, Jumanazar Xolmo'inov

EKOLOGIK HUQUQ

Oliy ta'lim muassasalari uchun darslik

Toshkent – «Fan va texnologiya» – 2015

Muharrirlar: *Muhiddin Omon, M.Hayitova*

Sahifalovchi: *Habib Boltaev*

Texnik muharrir: *Anvar Sherov*

Musahhih: *Gulsara Mengziyayeva*

«Chinor ENK» ekologik-noshirlik kompaniyasi
Nashriyot litsenziyasi № AI 269, 15.07.2015-yil.
100185, Toshkent shahri. So'gallı ota, 5-uy

«Fan va texnologiya» nashriyoti
Nashriyot litsenziyasi № AI 149, 14.08.2009-yil.
100066, Toshkent shahri. Olmazor ko'chasi, 171-uy

Bosishga ruxsat etildi 29.12.2015 Bichimi 60x84 ¹/₃₂.
Times New Roman garniturası Ofset bosma Bosma tabog'ı 32.0
Shartli bosma tabog'ı 29 76 Adadı 1000 nusxa.
Buyurtma № 59 Bahosi kelishilgan narxda

«Muharrir» nashriyoti MChJ matbaa bo'limida chop etildi.
100100, Toshkent shahri. Elbek, 8-uy.